

VILNIAUS UNIVERSITETAS

Eduard Mažul

TAUTINIŲ MAŽUMŲ TEISIŲ APSAUGA VYKDANT
TARPTAUTINIUS LIETUVOS RESPUBLIKOS
ĮSIPAREIGOJIMUS 1918-1940 METAIS

Daktaro disertacija
Socialiniai mokslai, teisė (01 S)

Vilnius, 2009

Disertacija rengta 2004-2009 metais Vilniaus universitete

Mokslinis vadovas:

Nuo 2009 m. birželio mėn.: doc. dr. Jevgenij Machovenko (Vilniaus universitetas,
socialiniai mokslai, teisė – 01 S)

Iki 2009 m. birželio mėn.: doc. dr. Zenonas Namavičius (Vilniaus universitetas,
socialiniai mokslai, teisė – 01 S)

Turinys

Įvadas	5
1. Tautinių mažumų tarptautinės apsaugos istorinė apžvalga	24
1.1. Tautinių mažumų apsaugos Europoje apžvalga.....	24
1.2. Tautinių mažumų tarptautinė apsauga tarpukario Europoje	34
1.2.1. „Mažasis Versalio traktatas“.....	37
1.2.2. Tautinių mažumų teisių tarptautinės apsaugos mechanizmo įgyvendinimas	44
2. Nepriklausomos Lietuvos valstybės kūrimasis ir tautinės mažumos	52
2.1. Etniniai santykiai Lietuvoje po Pirmojo pasaulinio karo.....	52
2.2. Tautinių mažumų požiūris į nepriklausomą Lietuvos valstybę.....	57
2.3. Lietuvos valstybės tarptautinis pripažinimas ir tautinių mažumų klausimas.....	72
2.4. Lietuvos pilietybės klausimas.....	75
2.5. 1922 m. Deklaracija dėl mažumų apsaugos Lietuvoje.....	81
2.6. Nuolatinės Lietuvos Respublikos konstitucijos ir tautinių mažumų apsauga	85
2.6.1. 1922 m. Lietuvos Respublikos Konstitucijos projektas	86
2.6.2. Tautinių mažumų statusas pagal nuolatinės Lietuvos valstybės konstitucijas	92
3. Atskirų tautinių mažumų padėtis tarpukario Lietuvoje	96
3.1. Bendra charakteristika	96
3.2. Žydai	103
3.2.1. Žydų personalinė tautinė autonomija.....	103
3.2.2. Autonomijos panaikinimas	112
3.2.3. Žydų padėtis Lietuvoje po 1926 m. perversmo.....	118
3.2.3.1. Žydų švietimo sistema	131
3.2.3.2. Žydų emigracija	136
3.2.4. Žydų padėtis Antrojo pasaulinio karo išvakarėse	140
3.3. Lenkai.....	146
3.3.1. Žemės reforma ir lenkų tautinė mažuma	148

3.3.2. Lietuva ir Lenkijos-Rusijos karas	154
3.3.3. Lenkų tautinės mažumos kultūrinis gyvenimas	157
3.3.4. Vilniaus klausimas ir lenkų tautinė mažuma	168
3.4. Vokiečiai	176
3.4.1. Klaipėdos kraštas kaip skirtingų tautinių interesų susidūrimo arena	177
3.4.2. Klaipėdos kraštas Lietuvos sudėtyje.....	190
3.4.2.1. Klaipėdos krašto Konvencija.....	190
3.4.2.2. Vokiečių padėtis Lietuvos valdomame Klaipėdos krašte	197
3.4.2.3. 1925 m. Lietuvos-Vokietijos optacijos sutartis ir jos įgyvendinimas	202
3.4.3. Klaipėdos krašto autonomijos įgyvendinimas ir Lietuvos-Vokietijos santykiai	205
Išvados	225
Literatūra	228
1. Norminė literatūra	228
2. Specialioji literatūra.....	230
Autoriaus disertacijos tema publikuoti straipsniai	236

Ivadas

Bendra charakteristika

Tautinių (etninių) mažumų¹ egzistavimas Europoje yra glaudžiai susijęs su šio kontinento politine ir ekonomine istorija, atskirų jos valstybių sienų kaita, valstybių atsiradimu ir išnykimu, atskirų teritorijų okupacija, aneksija ir cesija, kolonizacija ir įvairių migracijų, tame tarpe ir ekonominių, procesais ir t.t. Šių grupių ypatinga politinė reikšmė Europoje yra nulemta to, kad istorijos eigoje jos pernelyg dažnai tapdavo persekiojimų, eksterminacijos, ginkluotų konfliktų ir karų, ne tik konkrečių valstybių, bet ir viso regiono mastu, priežastimi. Galima sutikti su nuomone, kad tautinių mažumų genezės reikia ieškoti tame, jog labai retai galima kalbėti apie teritorijos, politinės valdžios, tautos ir kultūros sutapimą².

Tikslių duomenų nėra, bet kai kurių autorių skaičiavimais, maždaug 15-16% šiolaikinės Europos gyventojų, t.y. beveik kas šeštas šio kontinento gyventojas, neidentifikuoja savęs su konkrečios valstybės tautine, etnine, religine ar kalbine (kultūrine) dauguma³.

Tačiau pagrindinė problema, susijusi su tautinėmis mažumomis, yra ne šių mažumų gausumas, o valstybių požiūris į jas, ir ne tiek deklaratyvūs pasižadėjimai ar priiimti įsipareigojimai, kiek realiai vykdoma tautinė politika. Kai kurios daugiatautės valstybės dėl tam tikrų priežasčių vengė ir iki šiol vengia pripažinti tautinių mažumų savo teritorijoje egzistavimą⁴. Tai ypač būdinga iš esmės

¹ Teisinėje ir kitokioje mokslinėje literatūroje nėra aiškių tautinių ir etninių mažumų atribojimo kriterijų. Kai kurie autoriai (o ir tarptautiniai dokumentai) šias sąvokas vartoja lygiagrečiai, kai kurie jas labai aiškiai atriboja. Mokslinėje literatūroje kartais nurodoma, kad apie tautines mažumas galima kalbėti tada, kai egzistuoja analogiška „motininė“ tauta ir tautinė valstybė (savarankiška arba federacinė), tuo tarpu etninės mažumos neturi savo valstybinio atitiktens, todėl laikoma, kad „etninė mažuma“ yra platesnė sąvoka, o „tautinė mažuma“ yra tam tikra „etninės mažumos“ forma. Kai kurie autoriai pažymi, kad universaliuose tarptautiniuose dokumentuose vyrauja terminas „etninė mažuma“ (arba „etninė kilmė“), o europiniuose tarptautinės teisės dokumentuose dažniau kalbama apie „tautines mažumas“. Siekiant išvengti nereikalingos painiavos, toliau šiame darbe bus vartojami Europoje istoriškai nusistovėję terminai „tautinė mažuma“, „tautinių mažumų teisės“, „tautinių mažumų apsauga“, „tautinių mažumų teisių apsauga“ ir t.t. Tačiau tam tikrais atvejais, siekiant išryškinti skirtumus tarp skirtingų nedominuojančių gyventojų grupių bus naudojami ir kiti terminai: „etninė grupė“, „etninė mažuma“ ir pan.

² S. Pawlak, *Ochrona mniejszości narodowych w Europie*, Warszawa, 2001, p. 15.

³ S. Łodziński, *Ochrona praw osób należących do mniejszości narodowych i etnicznych – perspektywa europejska*, Warszawa 2002, p. 1.

⁴ Į tai dar tarpukariu atkreipė dėmesį vienas žymiausių nepriklausomos Lietuvos teisininkų M. Römeris. Jis rašė: „Nacionalinių (tautinių) mažumų“ formulės vengimas ir jos pakeitimas „rasinių“ ir kitų mažumų formule nėra atsitiktinis. Iš dalies tas įvyko dėl to, kad Vakaruose, – senose demokratijos šalyse, apskritai nacionalizmo sąvokos nėra taip ryškiai pakeitusios demokratinių sąvokų, kaip Europos Rytuose, ir kad todėl tas žodis „tautinis“ arba „nacionalinis“ ten turi kaip tik teritorinės tautos

daugiatautėms valstybėms (pvz., Prancūzijai), kurios per amžius apsirėždavo kaip unitarinės ir iki šiol baiminasi, kad vieningas ir visuotinai privalomas tautinės mažumos sąvokos apibrėžimas gali suaktyvinti regioninį separatizmą, su kuriuo ir taip tekdavo beveik nuolat kovoti savo istorijos eigoje ir kuris buvo slopinamas visuotinai pripažįstamais kompromisais. Kita vertus, kai kurios valstybės oficialiai nustato, kokios tautinės grupės pripažįstamos tautine mažuma ir yra saugomos tos valstybės teisės⁵.

Tautinės mažumos, nepažeidamos jų ignoravimo, tradicijų nepaisymo ir teisių varžymo ar net atvirų patyčių, istorijos eigoje sukeldavo daug problemų. Jos vaidino (ir vis dar vaidina) nemažą vaidmenį ir tarpvalstybiniuose santykiuose, visų pirma, santykiuose tarp kaimyninių šalių, ir ypač tais atvejais, kai tam tikroje šalyje gyvena ženkli mažuma, priklausanti kitos kaimyninės valstybės „pagrindinei (titulinei) tautai“ arba vadinamajai „valstybinei tautai“ ar „tautai šeimininkei“.

Pažymėtina, kad šiuolaikinės žmogaus teisių apsaugos koncepcijos šaknis galima įžiūrėti pirmose tarptautinėse sutartyse, skirtose būtent mažumų, suprantamų kaip gyventojų dalis (žmonių grupė), nuo likusios konkrečios valstybės gyventojų dalies besiskirianti religija, kalba, kilme ar rase, apsaugai⁶. Iki šiol nesutariama ne tik dėl tautinės mažumos sąvokos apibrėžimo, bet ir dėl mažumų teisių apsaugos pobūdžio, turinio ir tikslo. Tačiau nepaisant įvairių teorinių nesutarimų, pripažįstama, kad tautinių mažumų teisės paremtos filosofija, kuri skiriasi nuo bendros žmogaus teisių filosofijos. Šiuo metu laikoma, kad neužtenka apsaugoti tautinių mažumų narius nuo diskriminacijos, bet jiems turi būti garantuotos tokios teisės, kurios reikalingos jų identitetui ir savitumui apsaugoti⁷.

Tarptautinė tautinių mažumų apsauga, nepaisant tam tikro tradiciškumo, vis dar yra labai sudėtinga teisinė problema. Tai lemia daugybė priežasčių. Visų pirma, normos susijusios su tautinių mažumų apsauga priklauso ir tarptautinei teisei, ir

(valstybės piliečių visumos) pobūdžio, ir „tautinė“ arba „nacionalinė“ reikštų visai ką kitą, negu ji reiškia nacionalizmo ir „nacionaldemokratijos“ koncepcijoje. Be to, Vakarams (...) nėra gerai ir tiksliai žinoma įvairių nacionalinių mažumų konstrukcija įvairiose Europos Rytų Valstybėse“ (M. Römeris, *Valstybė ir jos konstitucinė teisė. Pirmą dalis. Valstybė, II tomas*, Vilnius, 1995, p. 295).

⁵ Pvz., taip pasielgė Vokietija, kuri 1995 m. gegužę prisijungdama prie 1992 m. priimtos Europos Tarybos Tautinių mažumų apsaugos pagrindų konvencijos (Tautinių mažumų apsaugos pagrindų konvencija, Žin., 2000, Nr. 20-497) padarė išlygą, kad ryšium su tautinės mažumos apibrėžimo šiame dokumente nebuvimu, ši sąvoka apims tik turinčius Vokietijos pilietybę danus, fryzus, Lusatijos serbus bei tam tikrų romų grupių (Sinti ir Roma) narius (J. Sozański, *Ochrona mniejszości w systemie uniwersalnym, europejskim i wspólnotowym*, Warszawa, 2002, p. 20).

⁶ W. Góralczyk, *Prawo międzynarodowe publiczne w zarysie*, Wydanie VIII, Warszawa, 2001, p. 277.

⁷ V. Vadapalas, *Tarptautinė teisė*, Vilnius, 2006, p. 304.

konkrečių valstybių nacionalinei teisei, kas sąlygoja tam tikrus teisinio reguliavimo skirtumus ir įtampą šioje plotmėje, tame tarpe, ir tarp atskirų valstybių, neretai skirtingai traktuojančių tas pačias normas. Antra, konkrečių tautinių mažumų faktinė padėtis skirtingose valstybėse būna labai įvairi (pvz., skiriasi jų istorija, santykių su visuomenės dauguma pobūdis, socialinė padėtis, politinė pozicija ir t.t.), kas irgi nepalengvina vieningos ir universalios tokių grupių apsaugos sistemos sukūrimo.

Tautinių mažumų apsaugai didelę įtaką turi ir grynai politinės priežastys. Tautinių ar etninių mažumų buvimas valstybės teritorijoje dažniausiai neatitinka siekiamo, ypač mažų valstybių tarpe, idealaus ir kultūriškai vieningos vienatautės valstybės modelio. Tam tikrais atvejais gana pagrįstai yra bijoma, kad mažumos, ypač jei jos yra skaitlingos ir gerai organizuotos, gali siekti pasinaudoti apsisprendimo teise arba bent jau reikalauti teritorinės autonomijos. Visos valstybės paprastai labai jautriai reaguoja į bet kokius klausimus susijusius su jų suverenumu ir teritorijos vientisumu, todėl tarptautiniu lygiu vieningai pripažįstama, kad tautinės mažumos, net ir siekdamos autonomijos, negali reikalauti teisės į apsisprendimą (tokia teisė pripažįstama tik tautoms, bet ne tautinėms mažumoms), idant galėtų atsiskirti nuo tam tikros valstybės ar kvestionuoti jos sienas⁸. Būtent todėl tiek įvairūs tarptautiniai dokumentai, tiek ir atitinkamos nacionalinės teisės normos pasinaudojimą tautinių mažumų teisėmis dažniausiai sieja su lojalumo ir pilietybės reikalavimu. Be to, dažniausiai pripažįstama, kad tik mažumos, susijusios su konkrečios valstybės teritorija ilgalaikiais istoriniais saitais ir vykdančios jos atžvilgiu tam tikras pareigas, gali pasinaudoti papildoma teisine apsauga⁹.

Kaip jau buvo minėta, šiuo metu nėra visuotinai pripažįstamo teisinio tautinės mažumos sąvokos apibrėžimo. Tačiau su „tautinės mažumos“ sąvoka siejami du

⁸ M. Perkowski, *Samostanowienie narodów w prawie międzynarodowym*, Warszawa, 2001, p. 61.

⁹ Viena vertus, pilietinės pareigos, išplaukiančios iš konkrečios valstybės pilietybės turėjimo fakto, tame tarpe ir reikalavimas gerbti ir saugoti valstybės suverenitetą, teritorijos vientisumą ir nedalomumą yra bendros visiems tos valstybės piliečiams ir šia prasme tautinių mažumų atstovai, net ir besinaudojantys specialiu teisiniu statusu, lyg ir neprisiima jokių papildomų pareigų, kurių vykdyti nebūtų įpareigoti ir kiti tos valstybės piliečiai. Kita vertus, tautinės mažumos iš valstybės nereikalauja nieko, ko valstybė pati savo laisva valia nebūtų joms pažadėjusi, prisiimdama atitinkamus tarptautinius įsipareigojimus tautinių mažumų apsaugos srityje. Tautinių mažumų atstovai gali nebent reikalauti, kad jų valstybė tinkamai vykdytų prisiimtus tarptautinius įsipareigojimus, kurie, kaip taisyklė, dažnai sutampa su jau esamomis nacionalinės teisės normomis arba yra perkeliama į nacionalinę teisę. Be to, tautinių mažumų atstovai iš esmės neturi jokių teisių, kurių neturėtų „tautinės daugumos“ atstovai (jiems irgi pripažįstama teisė saugoti ir puoselėti savo tautinį identitetą ir pan.). Taigi šioje vietoje yra labai sunku atskirti kur baigiasi tarptautinės teisės normų galiojimo ribos, o kur prasideda vadinamoji pozityvioji tautinių mažumų diskriminacija, pasireiškianti papildomų teisių tautinių mažumų nariams pavidalu.

pagrindiniai principai: ryšys su valstybės teritorija ir jos pilietybė¹⁰. Tautinės mažumos sąvoka paprastai nurodo tam tikros valstybės piliečių grupę, kurios protėviai iš senų laikų gyveno toje pačioje teritorijoje, tačiau kuri dėl politinių sienų kaitos tapo pavaldi politiniam vienetui, kuriame dominuoja kita tautinė grupė. Būtent ilgalaikiai istoriniai ryšiai yra tas kriterijus, kuriuo remiantis literatūroje kartais išskiriamos vadinamosios tradicinės (istorinės) tautinės mažumos ir netradicinės (neistorinės) tautinės mažumos¹¹. Istorinėje ir teisinėje literatūroje yra gerai žinomas tautinės mažumos apibrėžimas, kurį dar 1930 m. paskelbė Nuolatinis Tarptautinio Teisingumo Teismas savo konsultacinėje išvadoje 1919 m. Graikijos ir Bulgarijos konvencijos byloje. Jis apibūdino tautinę mažumą kaip „bendriją asmenų, kurie gyvena šalyje arba tam tikroje vietovėje, turi savo rasę, religiją, kalbą ir tradicijas, yra vienijami šios rasės, šios religijos, šios kalbos ir šių tradicijų ir kurie turi solidarumo jausmą, kad palaikytų savo apeigas, užtikrintų savo vaikų mokymą bei auklėjimą pagal savo rasę ir teiktų tarpusavio pagalbą“¹². Tuo tarpu šiuolaikinėje mokslinėje literatūroje bene dažniausiai yra cituojamas F. Capotorti, Jungtinių Tautų Diskriminacijos prevencijos ir mažumų apsaugos subkomisijos specialaus pranešėjo, pateiktas tautinės mažumos sąvokos apibrėžimas: „Tautinė mažuma – grupė, kiekybiškai mažesnė nei likusioji valstybės gyventojų dalis, kurios nariai, būdami tos valstybės piliečiais, pasižymi etninėmis, religinėmis ar kalbinėmis ypatybėmis, besiskiriančiomis nuo likusios gyventojų dalies, ir kurios nariai rodo, nors ir netiesiogiai, solidarumo jausmą jų kultūrai, tradicijoms, religijai ar kalbos išsaugojimui“¹³.

Šio darbo autoriaus nuomone, tautinę mažumą galima apibrėžti kaip tam tikrą bendros kilmės asmenų grupę, kuri yra kiekybiškai mažesnė už likusią gyventojų dalį toje valstybėje, ir kurios nariai, būdami tos valstybės piliečiai (nors ir priklausydami

¹⁰ N. Kasatkina, T. Leončikas, *Lietuvos etninių grupių adaptacija: kontekstas ir eiga*, Vilnius, 2003, p. 24.

¹¹ Būtina pažymėti, kad naujesiems imigrantams priimančiose valstybėse paprastai nepripažįstamas tautinių mažumų statusas, kadangi šios tautinės grupės su tomis valstybėmis nėra susiję ilgalaikiais istoriniais saitais. Šiame kontekste vis didesnę aktualumą įgauna tokie klausimai kaip kad, ar, bendrai paėmus, tam tikra imigrantų bendruomenė gali įgauti saugotinos mažumos statusą (o jeigu taip, tai kokiomis sąlygomis ir kokia apimtimi), nuo kada tam tikra imigrantų bendruomenė, kaip tam tikra socialinė grupė, konkrečioje valstybėje transformuojasi į saugotiną tautinę (etninę) mažumą, ar tokia mažuma turi būti sukoncentruota tam tikroje teritorijoje ir nuo seno apsigyvenusi toje valstybėje, ar gali būti išmėtyta visoje valstybės teritorijoje ir kt.

¹² Žr. V. Vadapalas, *Tarptautinė teisė...*, p. 305.

¹³ Žr. F. Capotorti, *Study on the Rights of Persons Belonging to Ethnic, Religious and Linguistic Minorities*, New York, 1979, p. 96.

kitai tautai, sukūrusiai savo valstybę), pasižymi ilgalaikiais istoriniais ryšiais su valstybe, kurioje gyvena bei pasižymi etninėmis, religinėmis arba kalbinėmis savybėmis, skiriančiomis juos nuo likusios tos valstybės gyventojų dalies, ir vadovaujasi laisva valia išreiškiamu tiesioginiu arba ir netiesioginiu siekiu puoselėti ir išsaugoti savo kultūrą, tradicijas, religiją arba kalbą. Kartu būtina pažymėti, kad be jokios abejonės šis apibrėžimas yra „šiuolaikinis“, atspindintis šiuolaikinį požiūrį į tautinių mažumų problematiką, o tarpukario metais tautinės mažumos buvo apibrėžiamos kiek kitaip¹⁴. Prieš Antrąjį pasaulinį karą nemažai teoretikų išskyrė tokius tautinių mažumų kriterijus: sugrupavimą tam tikroje teritorijoje, nuolatinį gyvenimą toje teritorijoje, apibrėžtą skaitlingumą (procentine arba kvotine išraiška) bei šalies, kurioje gyvenama, pilietybės turėjimą. Šie kriterijai (išskyrus skaitlingumą) palyginus dar visai neseniai buvo plačiai taikomi ir Jungtinių Tautų bei Europos Tarybos sistemose¹⁵.

Taip pat pažymėtina, kad be objektyvių kriterijų, leidžiančių priskirti asmenį tam tikrai tautinei mažumai (etninė kilmė, religija, kalba, tradicijos ir pan.), reikalingas ir subjektyvus kriterijus – šio asmens noras laikyti save priklausančiu šiai mažumai. Skirtingai nei ankstesniais metais, kuomet atskiros valstybės neretai neatsižvelgdamos į pareikštą valią nusprendavo dėl savo gyventojų tautinės priklausomybės (pvz., per gyventojų surašymus), dabar dominuoja požiūris, kad priklausymas (arba nepriklausymas) tam tikrai tautinei mažumai yra asmens laisvo pasirinkimo reikalas¹⁶.

Terminas „tautinių mažumų apsauga“ (ar „tautinių mažumų teisių apsauga“), panašiai kaip ir pats terminas „tautinė mažuma“, nors ir vartojamas tarptautinėje teisėje bei skirtingų valstybių nacionalinėje teisėje, iki šiol nesulaukė vieningo apibrėžimo, todėl kyla nemažai diskusijų dėl tokios apsaugos pobūdžio, turinio ir tikslo. Ypač klausimas dėl tautinių mažumų apsaugos tikslų ir tokios apsaugos ribų

¹⁴ Pavyzdžiui, viena iš tarpukario Lenkijoje išleistų enciklopedijų tautines mažumas apibrėžė taip: „Tautinės mažumos – didesnės gyventojų grupės, priklausančios valstybei su tam tikra dominuojančia tautybe, tačiau laikančios save priklausančiomis kitai tautybei, dažniausiai dominuojančiai kažkurioje iš kaimyninių valstybių“ (žr. *Wielka ilustrowana encyklopedia powszechna wydawnictwa „Gutenberga“*, Tom XI, Kraków, 1928-1934 (Wydanie drugie, Warszawa, 1994), p. 93).

¹⁵ J. Sozański, *Prawa mniejszości w Unii Europejskiej na tle ochrony praw człowieka*, Warszawa, 2002, p. 23.

¹⁶ Pavyzdžiui, Europos Tarybos Tautinių mažumų apsaugos pagrindų konvencijos 3 straipsnio 1 dalis numato: „Kiekvienas tautinei mažumai priklausantis asmuo turi teisę laisvai pasirinkti, ar su juo turi būti elgiama kaip su tautinei mažumai priklausančiu asmeniu, ar ne, ir dėl tokio savo pasirinkimo arba dėl naudojimosi su tokiu pasirinkimu susijusiomis teisėmis jis neturi atsidurti nepalankioje padėtyje“.

turi labai didelę tiek teorinę, tiek ir praktinę reikšmę, kadangi laikoma, kad šios apsaugos tikslai lemia tiek tautinių mažumų nariams pripažįstamų teisių katalogą, tiek ir pasinaudojimo tokiomis teisėmis ribas¹⁷. Analizuojant svarbiausius tarptautinės teisės aktus tautinių mažumų apsaugos srityje (pvz., Europos Tarybos Tautinių mažumų apsaugos pagrindų konvenciją), galima prieiti išvadą, kad pačia bendriausia prasme šios apsaugos esmę sudaro tautinių mažumų teisės išsaugoti ir plėtoti savo specifinį identitetą užtikrinimo procesas¹⁸. Todėl efektyvi tautinių mažumų apsauga turėtų apimti šių mažumų nariams tokių pat sąlygų išsaugoti ir plėtoti savo tapatybę sukūrimą bei galimybės pilna apimtimi naudotis politinėmis, ekonominėmis ir socialinėmis teisėmis, kurias turi tam tikros valstybės visuomenės tautinės daugumos nariai, užtikrinimą¹⁹. Teisinėje literatūroje paprastai laikoma, kad tautinių mažumų teisių apsaugos užtikrinimas yra vienos socialinės grupės, objektyviai patiriančios tam tikrą diskriminaciją ar tokios diskriminacijos realų pavojų, savotiškas privilegijavimas kitos socialinės grupės („daugumos“) atžvilgiu. Tačiau toks išskirtinis tautinių mažumų statusas nėra laikomas nepagrįstu²⁰ ar diskriminaciniu visuomenės daugumos narių atžvilgiu²¹.

¹⁷ J. Sozański, *Ochrona mniejszości w systemie uniwersalnym...*, p. 175.

¹⁸ Konvencijos Preambulėje, be kita ko, rašoma: „Europos istorijos pokyčiai parodė, jog tautinių mažumų apsauga turi esminę reikšmę šio kontinento stabilumui, demokratijos išsaugojimui ir taikai“ (Preambulės 6 pastraipa); pliuralistinė ir tikrai demokratiška visuomenė turėtų ne tik gerbti visu tautinėms mažumoms priklausančių asmenų etninį, kultūrinį, kalbinį ir religinį savitumą, bet ir sudaryti tinkamas sąlygas tam savitumui reikštis, jį saugoti ir plėtoti (Preambulės 7 pastraipa); pakantumo ir tarpusavio supratimo klimato sukūrimas būtinas, jog kultūros įvairovė taptų kiekvienos visuomenės turtinimo, o ne jos susiskaldymo šaltiniu ir veiksniu (Preambulės 8 pastraipa); tolerantiškos ir klestinčios Europos sukūrimas priklauso ne tik nuo valstybių bendradarbiavimo, bet ir nuo jų vietos bei regioninių valdžios institucijų bendradarbiavimo, nepažeidžiant valstybių konstitucinių nuostatų ir teritorinio vientisumo“ (Preambulės 9 pastraipa).

¹⁹ J. Sozański, *Prawa mniejszości w Unii Europejskiej...*, p. 37.

²⁰ Lietuvos Respublikos Konstitucinis Teismas savo 1995 m. sausio 24 d. Išvadoje dėl Europos žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos konvencijos 4, 5, 9, 14 straipsnių ir jos Ketvirtąjo protokolo 2 straipsnio atitikimo Lietuvos Respublikos Konstitucijai (Žin., 1995, Nr. 9-199) palietė ir tautinių mažumų apsaugos pagrįstumo klausimą. Išvadoje rašoma: „Konstitucinis Teismas pažymi, kad paklausime minima vadinamoji pozityvi diskriminacija negali būti traktuojama kaip privilegijų teikimas. Konstitucijoje tik yra nustatytos kai kurios visuotinai pripažintos specialios tam tikrai žmonių grupei būdingos teisės, būtent tautinių mažumų narių teisės, kurios įtvirtintos Konstitucijos 37 ir 45 straipsniuose. Konstitucijoje taip pat nustatyta, kad valstybė globoja šeimas, auginančias ir auklėjančias vaikus namuose, teikia joms paramą, numato lengvatas dirbančioms motinoms (39 straipsnis) ir kt. (...). Kartu su bendra nediskriminacijos taisykle visa tai užtikrina pagrindinį principą – visų asmenų lygiateisiškumą. Tai patvirtina bendra taisyklė, suformuluota Konstitucijos 29 straipsnio pirmojoje dalyje: „Įstatymui, teismui ir kitoms valstybės institucijoms ar pareigūnams visi asmenys yra lygūs“.

Šio straipsnio antroji dalis yra pirmosios išvestinė, nes neleidžia pažeisti lygiateisiškumo nustatydamą, kad „žmogaus teisių negalima varžyti ir teikti jam privilegijų dėl jo lyties, rasės, tautybės, kalbos, kilmės, socialinės padėties, tikėjimo, įsitikinimų ar pažiūrų pagrindu“ (...). Žmogaus teisių varžymas dėl jo lyties, rasės, tautybės ir pan. ir yra ne kas kita, kaip diskriminavimas, kurį draudžia tiek Konvencija, tiek Konstitucija. Kaip jau buvo minėta, tai visiškai netaikoma tautinių mažumų narių.

Šiuolaikinėje teisinėje literatūroje beveik vieningai pripažįstama, kad pagrindinė tautinių mažumų teisinės apsaugos problema yra savo unikalioms tautinėms savimonėms bei lygiagrečiam buvimui tos konkrečios visuomenės dalimi ir dalyvavimo lygiomis teisėmis jos gyvenime suderinimo dilema. Pripažįstama, kad pačia bendriausia prasme tautinių mažumų apsauga turėtų remtis keturiais fundamentaliais principais:

- 1) atirbojimo (atskirties) draudimu;
- 2) diskriminacijos draudimu;
- 3) asimiliacijos draudimu;
- 4) siekiu integruoti tautines mažumas su daugumos visuomene²².

Tam, kad šie kertiniai principai galėtų būti sėkmingai įgyvendinami, turi būti įvykdytos tam tikros sąlygos. Visų pirma, būtina pripažinti tautinių mažumų buvimą konkrečioje valstybėje bei laikyti jas pilnateise visuomenės grupe. Antra, būtina saugoti kultūrinį tautinių mažumų identitetą, kas reikalauja ne tik tolerancijos, bet ir labiau palankaus valstybės ir visuomenės nusistatymo. Trečia, būtina sukurti atitinkamas prielaidas (visų pirma finansines ir institucines) tautinių mažumų savimonei puoselėti. Šiame kontekste taip pat labai svarbu paminėti, kad pavartotas terminas „mažumos integravimas su daugumos visuomene“ toli gražu nereiškia asimiliacijos, o suponuoja skirtingų kultūrinių vertybių akceptavimą „visuomenėje, skirtoje visiems“. Pažymėtina, kad socialinė integracija anaiptol nereikalauja visaapimančio kultūrinio vientisumo sukūrimo kiekvienoje socialinio gyvenimo sferoje²³.

Tačiau svarbu prisiminti, kad tautinių mažumų teisės turi būti įgyvendinamos tik tokia apimtimi, kuri tik panaikina esamą arba užkertą kelią galimai tautinėms mažumoms priklausančių asmenų diskriminacijai. Be to, tautinių mažumų teisės taip pat negali pažeisti ir kitų visuomenės grupių teisių, bendrųjų socialinio gyvenimo principų ir bendrųjų naudojimosi žmogaus teisėmis sąlygų. Taip pat šiomis teisėmis

dirbančių motinų ir kitokių specialių teisių pagrįstumui, tai yra tam, kas paklausime vadinama pozityvia diskriminacija“.

²¹ Pvz., Tautinių mažumų apsaugos pagrindų konvencijos 4 straipsnio 3 dalyje aiškiai nustatoma, kad priemonės, kurios yra įgyvendinamos pagal šio straipsnio 2 dalies nuostatas (t.y. šalių įsipareigojimas prireikus imtis reikiamų priemonių visapusiškai ir veiksmingai lygybei tarp tautinei mažumai ir tautinei daugumai priklausančių asmenų skatinti visose ekonominio, socialinio, politinio ir kultūrinio gyvenimo srityse, šiuo požiūriu deramai atsižvelgiant į konkrečias tautinėms mažumoms priklausančių asmenų sąlygas), nelaikomos diskriminavimu.

²² S. Łodziński, *Ochrona praw osób należących do mniejszości...*, p. 6.

²³ *Ten pat.*

negalima siekti jokių tikslų, išskyrus mažumos identiteto išsaugojimą ir jo puoselėjimą.

Nuo „tautinės mažumos“ sąvokos reikia aiškiai atiboti kitas gretutines sąvokas, tokias kaip diaspora ar vietiniai gyventojai. Istoriskai terminas „diaspora“ (gr. išsklaidymas) atsirado nusakyti daugiaamžio žydų bendruomenių egzistavimo būdams ir formoms, jiems gyvenant tarp įvairių tautų, kultūrų ir religijų²⁴. Tuo tarpu naujesni šaltiniai – įvairūs žodynai ir enciklopedijos – diaspora vadina tam tikros tautinės ar religinės bendrijos išsklaidymo procesą, taip pat kildinančių save iš šios bendrijos grupių, gyvenančių ne savo kilmės šalyse, susitelkimo procesą. Šiais laikais diaspora dažnai tampa tiesiog išėivijos arba tautinės mažumos sinonimu. Taip pat pastebima tendencija diaspora vadinti bet kokią tautinę grupę, išskyrus vadinamąsias titulines tautas (pavyzdžiui, diaspora kartais apibūdinama kaip „tam tikros tautos dalis, gyvenanti ne savo kilmės šalyje“ ar pan.²⁵).

Tam tikra specifika pasižymi ir vadinamųjų vietinių gyventojų (angl. *indigenous people*), pvz., aborigenų, eskimų, maorių ir pan., tarptautinė teisinė apsauga. Literatūroje šios gyventojų grupės kartais vadinamos „kvalifikuotomis mažumomis“. Įvairiais skaičiavimais šiai kategorijai iš viso priklauso nuo 100 iki 200 mln. žmonių daugiau nei 40 valstybių²⁶. Tarptautinėje teisėje vietiniai gyventojai laikomi atskira specifine kategorija, nors teisine prasme sunku išvelgti (kadangi nėra visuotinai pripažįstamo vietinių gyventojų sąvokos apibrėžimo), kuo konkrečiai vietiniai gyventojai skiriasi nuo tautinės mažumos ar tautos. Todėl kai kurie autoriai nurodo, kad vienintelis pagrįstas skiriamasis vietinių gyventojų bruožas yra grynai subjektyvus ir politinio pobūdžio, būtent – atsisakymas vietinius gyventojus identifikuoti kaip tautines mažumas, taip užkertant jiems kelią reikalauti daugiau ir platesnių teisių²⁷. Kita vertus, kai kuriose Europos valstybėse vietiniai gyventojai oficialiai pripažįstami saugotiniomis mažumomis (pvz., samiai Švedijoje ir Suomijoje).

²⁴ N. Kasatkina, T. Leončikas, *Lietuvos etninių grupių adaptacija...*, p. 29.

²⁵ Pavyzdžiui, vienas iš Lietuvoje išleistų tarptautinių žodžių žodynų diasporą apibūdina kaip: 1) dalies tautos gyvenimą svetur; kurios nors titybos žmonių gyvenimą tarp kitatikių; 2) svetur gyvenančią tautos grupę; tarp kitatikių gyvenančią kurios nors religijos žmonių grupę (*Tarptautinių žodžių žodynas, Ketvirtasis leidimas*, Vilnius, 2005, p. 164).

²⁶ Siekiant atstovauti šios kategorijos žmonių interesams, Hagoje buvo įsteigta nevyriausybinė organizacija – Neatstovaujamųjų tautų ir žmonių organizacija. Šio proceso rezultatai – JT Žmogaus teisių komisijos 1994 m. priimtas JT deklaracijos „Dėl vietinių gyventojų teisių“ projektas (žr. M. Akehurst, P. Malanczuk, *Šiuolaikinės tarptautinės teisės įvadas*, vert. A. Paksas, Vilnius, 2000, p. 143).

²⁷ M. Akehurst, P. Malanczuk, *Šiuolaikinės tarptautinės teisės įvadas...*, p. 144.

Kalbant apie Lietuvą ir tautines mažumas, būtina pažymėti, kad Lietuvoje nuo seno gyvena daugelio tautybių žmonės. Skirtingų tautų sugyvenimas Lietuvos žemėse dažniausiai buvo taikus, bet būtina prisiminti, kad šiuolaikinė nepriklausoma Lietuvos valstybė nėra visiškai tas pats politinis-etnis darinys kaip Didžioji Lietuvos Kunigaikštystė ar tarpukario Lietuva. Kaip teisingai pastebėjo G. Potašenko: „Bet kurią bešališką Lietuvos etninių grupių santykių ir tautinių mažumų istorijos apžvalgą reiktų pradėti nuo trijų pagrindinių faktų. Pirmia, istoriniu požiūriu, Lietuvoje gyveno daug tautybių; etniniai lietuviai, iš kurių kilo valdančioji dinastija, buvo tik viena iš jų. Antra, nepaprastai dramatiški teritoriniai pasikeitimai, imigrantų bangos ir kultūros įtakos, įvykusios slenkant amžiams, nulėmė labai nevienodą etninių grupių pasiskirstymą ir jų vaidmenį visuomenėje skirtingais Lietuvos istorijos laikotarpiais. Trečia, svarbus Lietuvoje gyvenančių įvairių tautybių žmonių likimas; tik lietuviai tapo aiškia dauguma šiandieninėje Lietuvoje po visų XX a. sienų pokyčių, deportacijų ir žudynių (Pirmasis ir Antrasis pasauliniai karai, holokaustas, sovietų teroras ir trėmimai)“²⁸.

Lietuvoje, kaip ir daugelyje kitų Europos valstybių, tautinių mažumų formalios teisinės apsaugos klausimas tapo itin aktualus tik po Pirmojo pasaulinio karo, kuomet visos naujai susikūrusios Vidurio, Pietų ir Rytų Europos valstybės, tarp jų ir Lietuva, siekdamos tarptautinio pripažinimo, prisiėmė atitinkamus įsipareigojimus dėl tautinių mažumų (kurios anuo metu buvo įvardijamos kaip rasinės, religinės ir kalbinės mažumos) apsaugos. Iki to laiko lietuviai patys buvo faktinė mažuma – iš pradžių Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje (LDK), vėliau Žečpospolitoje, o dar vėliau Rusijos imperijoje ar Vokietijos imperijoje²⁹. Be to, luominėje visuomenėje atskirų gyventojų grupių apsauga, pasiremiant grynai etniniais ar tautiniais kriterijais, buvo sunkiai įmanoma. Jei tam tikros gyventojų grupės ir naudojosi išskirtiniu teisiniu statusu, tai tik dėl religinių kriterijų³⁰.

Labai svarbu pažymėti, kad tarpukario metais Lietuvos valstybė nebuvo visiškai laisva reguliuodama savo santykius su tautinėmis mažumomis. Lietuvą varžė

²⁸ G. Potašenko, *Etninių grupių santykiai ir tautinės mažumos Lietuvoje: istorijos vingiai* [Lietuvos tautinės mažumos. Kultūros paveldas, Vilnius, 2001, p. 7].

²⁹ Tikslių demografinių duomenų nėra, bet šiuolaikinėje istoriografijoje dažniausiai pripažįstama, kad etniniai lietuviai (t.y. baltų kilmės neslaviškai kalbantys gyventojai) Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje, ir ypač Žečpospolitos mastu, sudarė gyventojų mažumą.

³⁰ Kai kurios gyventojų grupės, pvz., totoriai, karaimai ar žydai, dar Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje turėjo išskirtinį teisinį statusą – remiantis įvairių didžiųjų kunigaikščių suteiktomis privilegijomis, jie naudojosi mokesčių lengvatomis, turėjo savo teisinę savivaldą ir pan. Tačiau ypatingą jų teisinį statusą lėmė ne skirtinga tautybė, o visų pirma skirtinga tautybė.

ne tik prisiimti tarptautiniai įsipareigojimai, bet ir įvairūs istoriniai, kultūriniai, politiniai ir ekonominiai santykių su konkrečiomis mažumomis aspektai. Lietuva buvo maža valstybė, apsupta galingesnių kaimynų, iš kurių ji buvo patyrusi nemažai skriaudų, tiek senų, tiek ir visai naujų. Visa tai lėmė, kad santykiai su tautinėmis mažumomis, ypač esančiomis didelių kaimyninių tautų dalimi (t.y. lenkais ir vokiečiais), nepaisant gana palankios Lietuvos demografinės situacijos, buvo gana sudėtingi.

Temos aktualumas

Tautinių mažumų teisės ir jų apsauga Lietuvoje ir kitose Baltijos šalyse kėlė susidomėjimą ir diskusijas tiek tarpukario laikotarpiu (teorinę šios apsaugos pusę tarpukario metais analizavo M. Römeris³¹), tiek ir po 1990 metų. Yra nemažai mokslinių darbų, skirtų atskirų tautinių mažumų, ypač žydų ir lenkų, istorijai Lietuvoje (pavyzdžiui, S. Atamuko³², K. Buchowskio³³, A. Eidinto³⁴, Š. Liekio³⁵, S. Kaubrio³⁶, D. Levino³⁷, L. Truskos³⁸ monografijos) tačiau darbų, skirtų būtent kompleksinei tautinių mažumų teisinio statuso tarpukario Lietuvoje analizei, iš esmės nėra.

Atskiro paminėjimo verta lenkų autoriaus J. Sozańskio monografija, skirta trijų Pabaltijo valstybių tautinių mažumų teisinio statuso 1918-1940 ir 1990-1996 metais lyginamajai analizei³⁹.

Apskritai, teisės literatūroje iki šiol nėra bendro sutarimo, kaip reiktų apibrėžti tautines mažumas, kuo skiriasi tautinės ir etninės mažumos, koks turėtų būti tautinių mažumų apsaugos turinys, kokia šios apsaugos apimtis, ar tautinių mažumų apsauga gali būti vertinama kaip tam tikra pozityviosios diskriminacijos forma ir pan. Todėl bet kokie tautinių mažumų teisinio statuso moksliniai tyrimai yra aktualūs ir svarbūs.

³¹ M. Römeris, *Valstybė ir jos konstitucinė teisė. Pirma dalis. Valstybė, II tomas*, Vilnius, 1995.

³² S. Atamukas, *Lietuvos žydų kelias. Nuo XIV amžiaus iki XX a. pabaigos*, Vilnius, 1998.

³³ K. Buchowski, *Polacy w niepodległym państwie litewskim 1918-1940*, Białystok, 1999.

³⁴ A. Eidintas, *Žydai, lietuviai ir holokaustas*, Vilnius, 2002.

³⁵ Š. Liekis, *A State within a State? Jewish autonomy in Lithuania 1918-1925*, Vilnius, 2003.

³⁶ S. Kaubrys, *National minorities in Lithuania. An outline*, trans. M. Dyke, Vilnius, 2002.

³⁷ D. Levin, *Trumpa žydų istorija Lietuvoje*, Vilnius, 2000.

³⁸ L. Truska, *Lietuviai ir žydai nuo XIX a. pabaigos iki 1941 m. birželio. Antisemitizmo Lietuvoje raida*, Vilnius, 2005.

³⁹ J. Sozański, *Prawa mniejszości narodowych w niepodległej Litwie, Łotwie i Estonii. Międzynarodowoprawny zarys porównawczy sytuacji w latach 1918-1940 oraz 1990-1996*, Warszawa, 1998.

Ginami disertacijos teiginiai

Po Pirmojo pasaulinio karo, Lietuva, siekdama tarptautinio pripažinimo, kaip ir kitos naujai susikūrusios Vidurio, Pietų ir Rytų Europos valstybės, turėjo prisiėmę atitinkamus tarptautinius įsipareigojimus dėl tautinių mažumų apsaugos (1919 m. rugpjūčio 5 d. Paryžiuje buvo paskelbta deklaracija dėl Lietuvos Vyriausybės politikos žydų atžvilgiu principų, o 1922 m. gegužės 12 d. Ženevoje – Deklaracija dėl tautinių mažumų apsaugos Lietuvoje). Pirmojo pasaulinio karo pabaigoje ir pirmaisiais nepriklausomybės metais, iki galo dar nesusiformavus Lietuvos valstybei ir nenusistovėjus jos sienoms, lietuvių politikai Lietuvos valstybę projektavo kaip didelę, *de facto* daugiatautę valstybę (lietuviai turėjo sudaryti tik kiek daugiau nei pusę visų jos gyventojų), apimančią ženkliai buvusios Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės dalį. Siekiant užsitikrinti kitų Lietuvos žemėse gyvenusių tautų paramą Lietuvos valstybingumui, jų nariams buvo žadama plati autonomija ir laiduojama teisių apsauga, pirmaisiais nepriklausomybės metais į Lietuvos Vyriausybę įėjo Žydų reikalų ir Gudų reikalų ministrai (be portfelio). Tačiau po to, kai prie Lietuvos nepavyko prijungti buvusių Suvalkų ir Gardino gubernijų žemių, o tarptautinė bendruomenė formaliai pripažino Vilniaus krašto prijungimą prie Lenkijos, tautinės mažumos Lietuvos valstybėje neteko savo politinės reikšmės, o Lietuva nuo tol buvo kuriama kaip grynai tautinė lietuvių valstybė.

1922 m. Lietuvos Respublikos Konstitucija, kaip ir 1928 m. Konstitucija, turėjo atskirą skyrių, skirtą tautinių mažumų teisėms, kurį sudarė du straipsniai. Toks teisinis reguliavimas pagrindiniame šalies įstatyme iš esmės netenkino Lietuvos tautinių mažumų, nes jų teisių katalogas ir apimtis buvo gerokai siauresni nei tai buvo numatyta Lietuvos tarptautiniuose įsipareigojimuose dėl tautinių mažumų apsaugos ar pradiniame, visuomenei pateiktame svarstyti 1922 m. Konstitucijos projekte. Svarstant Konstitucijos projektą krikščionių demokratų dominuojamame Steigiamajame seime, iš šio projekto dingo dauguma tautinių mažumų teises įtvirtinančių straipsnių. 1938 m. Konstitucijoje, priimtoje Antrojo pasaulinio karo išvakarėse, jau nė žodžiu nebeužsimenama apie tautinės mažumas ir jų teises.

Pirmaisiais metais po Pirmojo pasaulinio karo per visą Rytų ir Vidurio Europą nusiritusi antižydiškų ekscesų banga iš esmės aplenkė Lietuvą. Viena šio reiškinių priežasčių – nežymus žydų vaidmuo Lietuvos komunistų partijoje. Lietuvoje beveik visi komunistų partijos kūrėjai ir vadai buvo lietuviai, todėl kitaip negu visoje Vidurio

ir Rytų Europoje, Lietuvoje komunistai nebuvo tapatinami su žydais, bent jau pirmaisiais pokario metais. Be to, Lietuvos žydai, jau 1918 m. pabaigoje aktyviai įsijungė į nepriklausomos Lietuvos valstybės kūrimo darbą ir dėjo visas pastangas sustiprinti Lietuvos valstybingumą. Todėl žydams, skirtingai nei Lietuvos lenkams ar vokiečiams, nebuvo priekaištaujama dėl nelojalios ar antivalstybinės pozicijos.

Pirmaisiais nepriklausomybės metais Lietuvos tautinės mažumos naudojami specialiu teisiniu statusu: iki 1923-1924 m. ne tik verslo įmonių, bet ir Lietuvos miestų ir miestelių gatvių pavadinimai buvo rašomi lietuvių ir jidiš (kai kur – ir lenkų) kalbomis. Tautinių mažumų nariai taip pat galėjo nevalstybine kalba (paprastai rusų) žodžiu ir raštu kreiptis į valdžios įstaigas, laisvai plėtoti savo tautinį švietimą. Vėliau visose viešo gyvenimo srityse buvo nuosekliai įgyvendinamas valstybinės lietuvių kalbos principas, nepaisant Lietuvos tarptautiniuose įsipareigojimuose deklaruojamos tautinių mažumų teisės naudoti savo kalbą laisvai viešame gyvenime ir santykiuose su valdžios institucijomis.

Iki trečiojo dešimtmečio vidurio Lietuvoje gyvavo tautinė personalinė žydų autonomija. Žydų bendruomenės iš savo narių rinko mokesčius, kurie buvo panaudojami visų pirma žydų tautiniam švietimui. Kita vertus, tautinės žydų mokyklos, pats svarbiausias tautinės kultūrinės žydų autonomijos žymuo, buvo ženkliai dalimi finansuojamos iš Lietuvos valstybės biudžeto. Lietuvos žydai Lietuvoje galėjo gauti pilną išsilavinimą, nuo vaikų darželių iki gimnazijų.

Lietuvos žydų politinėje terpėje dominavo sionizmas, iš jokios kitos valstybės toks didelis žydų nuošimtis nevyko į Palestiną kaip iš Lietuvos. Viena vertus, Lietuvos valdžia pati skatino žydų emigraciją iš Lietuvos (tai padėjo sumažinti perteklinės darbo jėgos problemą), kita vertus, lietuvių politikams ir visuomenei nepatiko, kad žydai iš Lietuvos išveždavo nemažai pinigų, užuot juos investavę Lietuvoje.

Trečiajame dešimtmetyje Lietuvoje buvo įgyvendinta plataus masto žemės reforma, turėjusi ne tik ekonominį, bet ir tautinį atspalvį. Iki Pirmojo pasaulinio karo ženkliai Lietuvos žemės dalis priklausė lenkų tautybės dvarininkams. Todėl šia reforma buvo siekiama ne tik aprūpinti žeme bežemius ir mažažemius lietuvių valstiečius, bet ir nubausti nelojalius lenkų dvarininkus, kurie vykstant karui su Lenkija dažniausiai kovojo (tiesiogiai arba ir netiesiogiai) Lenkijos pusėje.

Tarpukario Lietuvoje tautinių mažumų teisinio statuso turinį pirmiausia lėmė valstybės interesai – teritoriniai, ekonominiai, tautiniai ir kt. Skirtingais Lietuvos valstybės raidos laikotarpiais (pirmaisiais nepriklausomybės metais ir po 1926 m. valstybės perversmo), keičiantis valstybės interesams, keitėsi ir tautinių mažumų teisinis statusas. Tačiau faktinę tautinių mažumų padėtį tarpukario Lietuvoje lėmė ne tiek jų teisinis statusas, įtvirtintas Lietuvos tarptautiniuose įsipareigojimuose, jos konstitucijose ir įstatymuose, kiek valdžios realiai vykdoma tautinė politika, dažniausiai paremta ne įstatymine, o administracine praktika.

Nepriklausomybės laikotarpiu Lietuvos valdžia siekė lietuviams sudaryti lygias su kitomis Lietuvoje gyvenusiomis tautinėmis grupėmis socialines ir ekonomines galimybes bei atitaisyti istoriškai susiformavusį socialinių ir ekonominių pozicijų neatitikimą. Todėl lietuvių vaidmuo krašto ekonomikoje, visų pirma neagriniame ekonomikos sektoriuje, neišvengiamai didėjo, nustelbdamas dominuojantį kitų tautybių, pirmiausiai žydų bei kiek mažiau lenkų ir vokiečių, vaidmenį. Panaši tendencija atsispindėjo ir švietimo sistemoje. Lietuvos valdžia, visomis priemonėmis siekė riboti lietuvių mokinių mokslą tautinių mažumų mokyklose (visų pirma lenkų mokyklose) bei skatinti tautinėms mažumoms priklausančių vaikų mokymąsi lietuvių mokyklose. Palaipsniui imtos riboti tautinių mažumų studentų galimybes studijuoti aukštosiose šalies mokyklose, ypač prestižinių specialybių atveju.

Trečiojo dešimtmečio viduryje Lietuvoje įsivyravo žydų pilietinių teisių ribojimo, iš tikrųjų diskriminavimo politika. Nuo ketvirtojo dešimtmečio vidurio, kai jau nebegalima buvo ignoruoti lietuvių visuomenėje sustiprėjusių antižydiškų nuotaikų ir padažnėjusių antižydiškų išpuolių, valdžios atstovai ir oficialioji propaganda ėmė tvirtinti, jog tai tėra iš Vokietijos sklindančio antisemitizmo padarinys, o Lietuvos vidaus gyvenime priešasčių antisemitizmui nėra. Autoritarinė Lietuvos valdžia, siekdama išvengti šalies destabilizavimo neleisdavo eskaluoti antisemitinių nuotaikų – jos, slopintos beveik visą tarpukario laikotarpį, su visa jėga pasireiškė tik Antrojo pasaulinio karo metais.

Nepaisant palaipsniui blogėjančios tautinių mažumų faktinės padėties, tarpukario Lietuvoje, skirtingai nei kai kuriose kitose Vidurio ir Europos šalyse, nebuvo išleistas nė vienas įstatymas, tiesiogiai ribojantis tautinių mažumų teises. Oficiali valdžia Lietuvai pavojingomis tautinėmis mažumomis laikė tik lenkus ir

vokiečius. Lenkija buvo užgrobusi Vilniaus kraštą, pirmaisiais nepriklausomybės metais lenkų dvarininkams priklausė ženkli Lietuvos žemės dalis, be to, buvo baiminasi lenkų kalbos ir kultūros poveikio lietuvių tautiniam identitetui (ypač pirmaisiais nepriklausomybės metais), o Vokietija, prisidengdama savo tautiečių interesų apsauga, reiškė pretenzijas į Klaipėdos kraštą ir bėgant metams vis aktyviau kišosi į šio krašto vidaus gyvenimą. Todėl tarpukario Lietuvoje buvo dirbtinai mažinamas vokiečių ir lenkų oficialus skaičius, buvo varžoma jų kultūrinė ir švietimo veikla, ypač mokyklos. Tuo tarpu žydai, neturėję užtarėjo kaimyninės valstybės asmenyje, nesikėsinę į valstybės teritoriją ar lietuvių tautiškumą, buvo lojaliausia Lietuvos tautinė mažuma. Nepaisant to, stiprėjantis lietuvių nacionalizmas, Lietuvai nepaprastai sunkūs 1929-1933 m. pasaulinės krizės padariniai, lietuvių kaimiečių veržimasis į miestus ir nežemdirbines ūkio šakas bei tuo pagrindu labai sustiprėjusi ekonominė konkurencija, taip pat iš hitlerinės Vokietijos sklidusi antisemitinė propaganda neišvengiamai skatino lietuvių priešiško žydams stiprėjimą. Tačiau autoritarinėje valstybėje žydams (ir kitoms tautinėms mažumoms) kylančias tiesiogines grėsmes iš dalies švelnino principinga Respublikos Prezidento A. Smetonos asmeninė pozicija. Respublikos Prezidentas visomis priemonėmis stengėsi neleisti kurstyti vienos visuomenės dalies prieš kitą – tai galiojo ir tautinių mažumų atveju.

Tyrimo objektas, tikslas ir uždaviniai

Tyrimo *objektas* yra tautinių mažumų teisinis statusas Lietuvos Respublikoje 1918-1940 metais. Tiriama, kurie asmenys nurodytu laikotarpiu buvo laikomi tautinių mažumų atstovais, kokios teisės jiems buvo pripažįstamos, kokia apimtimi tautinių mažumų atstovai galėjo jomis naudotis, kaip skyrėsi Lietuvos tarptautiniuose įsipareigojimuose bei nacionalinėse konstitucijose ir įstatymuose įtvirtintas tautinių mažumų teisinis statusas nuo jų faktinės padėties tarpukario Lietuvoje. Pažymėtina, kad pagrindinis dėmesys, ypač analizuojant faktinę padėtį, skiriamas trims svarbiausioms tarpukario Lietuvos tautinėms mažumoms – žydams, lenkams ir vokiečiams. Tai sąlygoja ir atitinkamą disertacijos struktūrą.

Pagrindinis disertacijos *tikslas* – išsamiai išnagrinėti tautinių mažumų teisinį statusą Lietuvos Respublikoje 1918-1940 metais, ypač tarptautinį šios statuso elementą. Pažymėtina, kad ši analizė yra atliekama atsižvelgiant į bendrą istorinį

kontekstą, todėl neišvengiamai teisiniai tautinių mažumų padėties aspektai yra nagrinėjami atsižvelgiant į konkrečias to meto istorines, politines, ekonomines ir kitas aplinkybes. Nes tik tokios visapusiškos analizės dėka galima susidaryti išsamų vaizdą apie tautinių mažumų teisių apsaugą nepriklausomoje Lietuvos valstybėje tarpukario metais ir šių mažumų vietą tarpukario Lietuvos istorijoje, tame tarpe ir teisės istorijoje.

Siekiant šio tikslo keliami *uždaviniai*:

1. apžvelgti tautinių mažumų apsaugos istorinę raidą, ypatingą dėmesį skiriant po Pirmojo pasaulinio karo Europoje susiformavusiam tautinių mažumų tarptautinės apsaugos mechanizmui ir jo praktiniam funkcionavimui;
2. ištirti įvairių tautinių mažumų požiūrį į Lietuvos valstybingumą ir jų dalyvavimą kuriant nepriklausomą Lietuvos valstybę;
3. apžvelgti tautinių mažumų apsaugos teisinio reguliavimo tarpukario Lietuvoje raidą ir atskleisti kaip šis reguliavimas keitėsi įvairiais Lietuvos valstybės raidos laikotarpiais (pirmaisiais nepriklausomybės metais ir po 1926 m. perversmo), išnagrinėti kaip klostėsi lietuvių santykiai su svarbiausiomis tautinėmis mažumomis – žydais, lenkais, vokiečiais;
4. nustatyti, kokios aplinkybės sąlygojo tautinių mažumų teisinio statuso ir faktinės padėties pokyčius;
5. išryškinti svarbiausius tarpukario Lietuvos tautinių mažumų apsaugos sistemos panašumus ir skirtumus nuo tuometinėje Europoje galiojusios tautinių mažumų apsaugos sistemos.

Tyrimo šaltiniai

Analizuojant tautinių mažumų teisinį statusą tarpukario Lietuvoje remiamasi Lietuvos Respublikos teisiniais šaltiniais: deklaracijomis dėl tautinių mažumų apsaugos (1919 m. Paryžiaus deklaracija dėl Lietuvos Vyriausybės politikos žydų atžvilgiu principų ir 1922 m. Ženevos deklaracija dėl mažumų apsaugos Lietuvoje), įtvirtinančiomis Lietuvos tarptautinius įsipareigojimus tautinių mažumų teisių apsaugos srityje, Lietuvos Respublikos nuolatinėmis konstitucijomis (1922 m., 1928 m. ir 1938 m.), įtvirtinančiomis tautinių mažumų apsaugos konstitucinius principus, Lietuvos Respublikos tarptautinėmis sutartimis (1924 m. Klaipėdos krašto konvencija, 1925 m. Lietuvos-Vokietijos optacijos sutartimi ir kt.), reguliavusiomis

Lietuvos tautinių mažumų apsaugos klausimą, Lietuvos Respublikos įstatymais (1919 m. ir 1939 m. Pilietybės įstatymais, 1919 m. ir 1925 m. Žydų bendruomenių įstatymais, 1922 m. Žemės reformos įstatymu ir kt.) ir valstybės valdymo institucijų teisės aktais, tiesiogiai arba netiesiogiai įtakojusiais Lietuvos tautinių mažumų teisini statusą.

Disertacijoje remiamasi teisės mokslininkų ir istorikų darbais, kuriuose įvairiais aspektais analizuojama tautinių mažumų teisių apsaugos problematika bei atskirų tautinių mažumų istorija ir jų apsaugos raida Lietuvoje (S. Atamuko⁴⁰, F. Capotorti⁴¹, A. Eidinto⁴², Č. Laurinavičiaus⁴³, Š. Liekio⁴⁴, S. Pawlako⁴⁵, M. Römerio⁴⁶, V. Sinkevičiaus⁴⁷, J. Sozańskio⁴⁸, P. Thornberry⁴⁹, L. Truskos⁵⁰, M. Waldenbergo⁵¹ ir kt.).

Analizuojant faktinę tautinių mažumų padėtį, taip pat tiriama tarpukario Lietuvos spauda („Apžvalga“, „Dzień Kowieński“, „Lietuva“, „Lietuvos aidas“, „Rytas“, „Trimitas“, „Vairas“, „Verklas“ ir kt.), joje pateikiamos publikacijos, susijusios su tautinių mažumų teisėmis ir vieta Lietuvos valstybėje.

Tyrimo metodai

Tiriant teisinį tautinių mažumų statusą Lietuvos Respublikoje 1918-1940 metais buvo taikomi įvairūs tyrimo metodai: istorinis, loginis-analitinis, sisteminės analizės, lyginamasis ir kt. Istorinis metodas taikytas siekiant iširti tautinių mažumų teisinės apsaugos istorinę raidą Europoje ir Lietuvoje, atskleisti kaip tautinių mažumų teisinis statusas keitėsi įvairiais Lietuvos valstybės raidos laikotarpiais, nustatyti, kokios aplinkybės sąlygojo teisinio reguliavimo ir tautinių mažumų faktinės padėties pokyčius. Loginis-analitinis metodas taikytas aiškinant tautinių mažumų teises

⁴⁰ S. Atamukas, *Lietuvos žydų kelias...* .

⁴¹ F. Capotorti, *Study on the Rights of Persons...* .

⁴² A. Eidintas, *Žydai, lietuviai...* .

⁴³ Č. Laurinavičius, *Lietuvos-Sovietų Rusijos taikos sutartis (1920 m. liepos 12 d. sutarties problema)*, Vilnius, 1992; *Politika ir diplomatija. Lietuvių tautinės valstybės tapimo ir raidos fragmentai*, Kaunas, 1997.

⁴⁴ Š. Liekis, *A State within...* .

⁴⁵ S. Pawlak, *Ochrona mniejszości narodowych...* .

⁴⁶ M. Römeris, *Valstybė ir jos konstitucinė teisė...* .

⁴⁷ V. Sinkevičius, *Lietuvos Respublikos pilietybė 1918-2001 metais*, Vilnius, 2002.

⁴⁸ J. Sozański, *Prawa mniejszości narodowych w niepodległej Litwie...; Ochrona mniejszości w systemie uniwersalnym, europejskim i wspólnotowym*, Warszawa, 2002.

⁴⁹ P. Thornberry, *International law and the rights of minorities*, Oxford, 1992.

⁵⁰ L. Truska, *Lietuviai ir žydai...* .

⁵¹ M. Waldenberg, *Narody zależne i mniejszości narodowe w Europie Środkowo-Wschodniej. Dzieje konfliktów i idei*, Warszawa, 2000.

reguliuosius teisės normų turinį, taikant apibendrinimus ir išvadas. Sisteminės analizės metodas taikytas tiriant tautinių mažumų teisinės apsaugos teorines ir praktines problemas, kurių neįmanoma atskleisti ir išanalizuoti neištyrus sisteminių ryšių tarp tautinių mažumų statusą reguliuojančių skirtingų teisės normų bei sąryšio tarp šių teisės normų priėmimą sąlygojusiu ir jų praktinį įgyvendinimą įtakojančių politinių, ideologinių, ekonominių ir kt. veiksnių. Lyginamasis metodas buvo taikytas siekiant palyginti Lietuvoje galiojusi tautinių mažumų teisinį statusą su kitose Europos valstybėse galiojančiu statusu.

Be minėtų pagrindinių tyrimo metodų buvo taikytas chronologinis ir aprašomasis (deskriptyvinis) ir kt. pagalbiniai metodai.

Rašant disertaciją bei formuluojant ir pagrindžiant išvadas, buvo kompleksiskai taikomi visi nurodyti tyrimo metodai, nes tik tai įgalina atlikti išsamią ir visapusišką tautinių mažumų teisinio statuso ir jų faktinės padėties Lietuvos Respublikos 1918-1940 metais analizę.

Darbo mokslinis naujumas ir praktinė reikšmė

Šis darbas – vienas pirmųjų Lietuvoje bandymų išsamiai ištirti teisinį tautinių mažumų statusą Lietuvos Respublikoje 1918-1940 metais, atskleisti kaip tautinių mažumų teisinė ir faktinė padėtis keitėsi įvairiais Lietuvos valstybės raidos laikotarpiais (pirmaisiais nepriklausomybės metais ir po 1926 m.), nustatyti ryšį tarp įvairių istorinių aplinkybių (politinių, ideologinių, ekonominių ir socialinių) ir teisinio reguliavimo ir faktinės valstybės politikos tautinių mažumų atžvilgiu pokyčių.

Nauja yra ir tai, kad nevienoda skirtingų tautinių mažumų faktinė padėtis susiejama su diferencijuota skirtingų tautinių mažumų teisine padėtimi, atskleidžiamos objektyvios tokio nevienodo skirtingų mažumų traktavimo priežastys.

Rašydamas šį darbą autorius nekėlė sau tikslo atrasti ir į „mokslinę apyvartą“ išleisti naujus, iki šiol neištirtus teisės aktus (pavyzdžiui, įvairių valdymo įstaigų poįstatyminius aktus), įtakojusius tautinių mažumų teisinę padėtį. Sąmoningai buvo remiamasi gerai žinomais ir ištirtais šaltiniais bei faktais, tačiau norėta sudėlioti juos chronologine tvarka bei susieti šiuos šaltinius ir faktus su faktine tautinių mažumų padėtimi, o taip pat parodyti, kad tarpukario Lietuvoje, ypač po 1926 m., valdžioje įsitvirtinus autoritariniam tautininkų režimui, lemiamą įtaką tautinių mažumų

gyvenimui turėjo ne teisės aktai, o faktinė valdžios politika tautinių mažumų atžvilgiu. Kitaip tariant, buvo siekiama atskleisti teisės ir politikos sąryšį.

Disertacijos autorius tikisi, kad šis darbas paskatins tolesnius tautinių mažumų teisinio ir faktinio statuso ne tik tarpukario Lietuvoje, bet ir sovietinėje bei nepriklausomoje Lietuvoje (po 1990 metų), tyrimus, o taip pat padės naujai (ir kiek plačiau nei pateikiama tradicinėje Lietuvos istoriografijoje) pažvelgti į kai kuriuos Lietuvos valstybingumo tapimo ir raidos aspektus.

Disertacijos struktūra

Šį darbą sudaro įvadas, trys dėstomosios-tiriamosios dalys ir išvados. Darbo pabaigoje pateikiamas panaudotos literatūros ir šaltinių bei autoriaus mokslinių publikacijų disertacijos tema sąrašas.

Pirmoje darbo dalyje „**Tautinių mažumų tarptautinės apsaugos istorinė apžvalga**“ nagrinėjama įvairių mažumų (religinių, rasinių, kalbinių) teisinės apsaugos skirtingais Europos istorijos laikotarpiais raida, detaliai analizuojama po Pirmojo pasaulinio karo Tautų Sąjungos sistemoje susiformavęs tautinių mažumų tarptautinės apsaugos mechanizmas ir jo praktinis funkcionavimas. Šiame kontekste ypatingas dėmesys skiriamas 1919 m. Lenkijos pasirašytam vadinamajam „Mažajam Versalio traktatui“, kuris tapo kitų vadinamųjų mažumų traktatų pavyzdžiu, taip pat trumpai aptariama tautinių mažumų tarptautinės apsaugos raida po Antrojo pasaulinio karo iki šių dienų.

Antroje darbo dalyje „**Nepriklausomos Lietuvos valstybės kūrimasis ir tautinės mažumos**“ aptariama etninė situacija, susiklosčiusi po Pirmojo pasaulinio karo dabartinės Lietuvos teritorijoje, analizuojama Lietuvos tautinių mažumų įtaka (tiek teigiama, tiek ir neigiama) nepriklausomos Lietuvos valstybės kūrimuisi, tautinių mažumų reikšmė Lietuvos tarptautiniam pripažinimui, nagrinėjami Lietuvos tarptautiniai įsipareigojimai dėl tautinių mažumų apsaugos (1919 m. Paryžiaus deklaracija dėl Lietuvos Vyriausybės politikos žydų atžvilgiu principų ir 1922 m. Ženevos deklaracija dėl mažumų apsaugos Lietuvoje) ir Lietuvos tautinių mažumų pilietybės klausimas, analizuojamas tautinių mažumų statusas pagal nuolatinės Lietuvos Respublikos konstitucijas.

Trečioje darbo dalyje „**Atskirų tautinių mažumų padėtis tarpukario Lietuvoje**“ nagrinėjama trijų svarbiausių tarpukario Lietuvos tautinių mažumų –

žydų, lenkų, vokiečių – teisinė ir faktinė padėtis skirtingais nepriklausomos Lietuvos valstybės raidos laikotarpiais (pirmaisiais nepriklausomybės metais ir po 1926 m. perversmo), analizuojama kaip skyrėsi Lietuvos tarptautiniuose įsipareigojimuose bei nacionalinėse konstitucijose ir įstatymuose įtvirtintas tautinių mažumų teisinis statusas nuo jų faktinės padėties tarpukario Lietuvoje.

1. Tautinių mažumų tarptautinės apsaugos istorinė apžvalga

1.1. Tautinių mažumų apsaugos Europoje apžvalga

Mažumų, suprantamų kaip gyventojų dalis (žmonių grupė), nuo likusios konkrečios visuomenės ar valstybės gyventojų dalies besiskirianti religija, kalba, kilme ar rase, apsauga Europos kontinente turi gilius šaknis. Neatsižvelgiant į pernelyg atitolusią praeitį, bet analizuojant tik naujesnius laikus, tarptautinę tokių mažumų apsaugą Europoje galima suskirstyti į tokius etapus:

- 1) ankstyvasis laikotarpis (1555-1918);
- 2) tarpukario laikotarpis (1919-1945);
- 3) laikotarpis po Antrojo pasaulinio karo⁵².

Šiuolaikinė tautinių mažumų teisių apsaugos koncepcija savo šaknimis siekia XVI a. vidurį. Reformacijos ir kontrreformacijos laikotarpiu susiformavo pirmosios formalizuotos mažumų apsaugos koncepcijos, kurios pagrinde buvo susijusios su religinėmis mažumomis (kurios, kita vertus, dažniausiai sutapdavo ir su šiuolaikiškai suprantamomis tautinėmis mažumomis). Taigi, tarptautinės apsaugos objektu anksčiausiai tapo ne tautinės, bet religinės mažumos. Vienais pirmųjų tarptautinių aktų reguliuojančių religinių mažumų teisės buvo 1555 m. Augsburgo taikos sutartis, nutraukusi nuo 1531 m. Vokietijoje vykusius religinius karus ir įtvirtinusi garsųjį principą *cuius regio eius religio* (lot. „kieno valdžia, to ir religija“), pagal kurį tam tikro regiono valdovo tikėjimas (katalikybė ar liuteronybė) tapo privalomas ir to regiono gyventojams (per nustatytą laikotarpį šeimos galėjo persikelti į regioną, kuriame buvo įteisinta jų praktikuojama religija), 1606 m. Vienos taikos sutartis, kuria Austrija laidavo religines laisves jos valdžioje esantiems protestantams, 1648 m. Vestfalijos taikos sutartis, užbaigusi Trisdešimties metų karą ir patvirtinusi Augsburgo taikos sutarties religines nuostatas, bei 1660 m. Olyvos taikos sutartis, užbaigusi lenkų-švedų karą, kuria Švedija laidavo religines laisves jos teritorijoje gyvenančiai katalikų mažumai, o Lenkija garantavo analogiškas laisves Prūsijos protestantams⁵³.

⁵² S. Pawlak, *Ochrona mniejszości...*, p. 16.

⁵³ *Ten pat*, p. 14.

Tačiau tikroji ir esminė teisinės tautinių mažumų apsaugos raida Europoje prasidėjo tik XIX a., kartu su modernių tautinių (nacionalinių) valstybių atsiradimu ir šiulaikinės tautinės savimonės formavimosi pradžia. Tai labai ryškiai atsispindėjo 1815 m. pasirašyto Vienos traktato, pabaigiančio Vienos Kongresą, nuostatose, susijusiose su lenkų teisių apsauga valstybėse, pasidalijusiose Žečpospolitos teritoriją⁵⁴. 1878 m. Berlyno traktatas, savo ruožtu, įpareigojo Bulgariją, Juodkalniją, Rumuniją, Serbiją ir Turkiją užtikrinti vienodas religines laisves visiems savo piliečiams. Vis tik XIX a. dar nebuvo sukurtas visuotinis ir bendras visai Europai nedominuojančių religinių ir etninių grupių apsaugos mechanizmas. Mažumų teisių apsaugos klausimai buvo sprendžiami remiantis dvišalėmis arba daugiašalėmis sutartimis, tačiau tuo metu dar nebuvo jokio tarptautinės priežiūros ar kontrolės mechanizmo, kuris užtikrintų jų efektyvų įgyvendinimą.

Po Pirmojo pasaulinio karo, iširus daugiatautėms imperijoms, XIX-XX a. dažnai vadinamoms „tautų kalėjimais“⁵⁵, atsikūrus senoms ir susikūrus naujoms valstybėms, visų pirma Vidurio, Rytų ir Pietų Europoje, iškilo gyvybiška būtinybė sukurti kompleksinę įvairių nedominuojančių tautinių grupių apsaugos Europoje sistemą. Būtent po Pirmojo pasaulinio karo tarptautinėje teisėje atsirado terminas „tautinė mažuma“⁵⁶.

1919 m. Versalio taikos sutartis (vadinamasis Versalio traktatas) ir Tautų Sąjungos statutas, įtvirtinę naują politinę tvarką laikotarpyje tarp dviejų pasaulinių karų, tiesiogiai nereguliuo klausimų, susijusių su tautinių mažumų teisėmis ir jų

⁵⁴ Šis Traktatas, be kita ko, numatė, kad lenkai jokioje iš šių valstybių negali būti traktuojami kaip svetimšaliai. Pažymėtina, kad tai buvo pirmasis atvejis, kuomet tarptautinės apsaugos objektu tapo ne religinė, o tautinė grupė (žr. S. Pawlak, *Ochrona mniejszości narodowych...*, p. 17).

⁵⁵ Visos trys didžiausios Europos imperijos – Rusija, Vokietija ir Austro-Vengrija – buvo daugiatautės valstybės, tačiau jų tautinė politika buvo gana skirtinga. Vokietijoje, panašiai kaip ir Rusijoje, buvo siekiama palaipsniui integruoti ir asimiliuoti visas kitas tautas ar etnines grupes, eliminuojant tas socialines ir kultūrinės savybes, kurios skyrė jas nuo titulinų tautų (t.y. vokiečių ir rusų, atitinkamai). Nepaisant to, kad Rusijos imperijoje, greta bajorų, dvasininkų, miestiečių, valstiečių ir kazokų luomų egzistavo ir vadinamųjų kitakilmių luomas, kurio nariai buvo atleisti nuo karo tarnybos ir mokesčių, o kai kurios teritorijos naudojos autonomija (pvz., Suomija), carinės Rusijos tautinė politika rėmėsi rusifikacijos, tiek siaurąja kalbine, tiek plačiąja kultūrine prasme, principu. Tam tikri atšilimo ženklai ėmė rodytis tik po 1905 m. revoliucijos, kuomet buvo panaikinti draudimai dėl kai kurių kalbų vartojimo viešajame gyvenime. Panašiai ir buvo ir Vokietijoje, iki Pirmojo pasaulinio karo pradžios griežtomis priemonėmis įgyvendinusioje visaapimančios germanizacijos politiką. Tuo tarpu Austro-Vengrija, nuo 1867 m. tapusi iš esmės dualistine federacine valstybe, vykdė kur kas liberalesnę tautinę politiką. Pagrindiniame įstatyme (konstitucijoje) deklaruodama visų tautinių grupių lygiateisiškumą. XIX a. jokioje kitoje Europos valstybėje (išskyrus Šveicariją) įvairios tautinės grupės neturėjo tokių plėtros galimybių kaip Austro-Vengrijoje. Todėl Austro-Vengrijai toks apibūdinimas kaip „tautų kalėjimas“ nelabai tiko, ypač Vokietijos ir Rusijos fone (žr. M. Waldenberg, *Narody zalezne i mniejszości narodowe...*, p. 52-53).

⁵⁶ J. Sozański, *Ochrona mniejszości w systemie uniwersalnym...*, p. 22.

apsauga⁵⁷. Tačiau jie atvėrė kelią tarptautinių išipareigojimų tautinių mažumų apsaugos srityje sistemos sukūrimui netolimoje ateityje. Šių išipareigojimų priežiūra buvo patikėta ne suinteresuotoms valstybėms, kaip kad buvo anksčiau, bet naujai tarptautinei organizacijai – Tautų Sąjungai. Instituciniu lygiu Tautų Sąjungos įkūrimas reiškė revoliucinį žingsnį tarpvalstybiniuose santykiuose. Tai buvo atsakas į raginimą, išdėstytą paskutiniajame iš JAV prezidento V. Vilsono „Keturiolikos punktų“⁵⁸, sukurti „bendrą tautų asociaciją (...) pagal konkrečius susitarimus, siekiant suteikti vienodas politines nepriklausomybės ir teritorinio vientisumo tarpusavio garantijas tiek didelėms, tiek ir mažoms valstybėms“. Dvidešimt šeši straipsniai, sudarę Tautų Sąjungos Statutą ir kuriais remiantis buvo įkurta ši organizacija, buvo įtraukti į kiekvienos Europos taikos sutarties pirmąją dalį, o naujos Tarptautinės darbo organizacijos konstitucija buvo įtraukta kaip XII dalis⁵⁹.

Svarbiausias Tautų Sąjungos tikslas buvo skatinti tarptautinį bendradarbiavimą ir siekti taikos ir saugumo, grindžiamo šalių išipareigojimu iš principo „nesiimti karinių priemonių“. Tačiau absoliuti valstybių teisė į karą panaikinta nebuvo⁶⁰. Siekdama panaikinti slaptų sutarčių praktiką, Tautų Sąjunga bandė skatinti ir nusiginklavimą bei atvirą diplomatiją. Kita jos funkcija – mandatų sistemos sukūrimas pagal Tautų Sąjungos statuto 22 straipsnį (besiformuojančioms tautoms buvusiose Pirmajame pasauliniame kare nugalėtų valstybių kolonijose ir panašiai atsiskyrusiose kolonijinėse teritorijose buvo įvesta tarptautinė globa). Be to,

⁵⁷ Tautinių mažumų apsauga tarpukario metais netapo visuotinės tarptautinės teisės principu, o Tautų Sąjungos statutas tiesiogiai nereglementavo mažumų apsaugos klausimų. Kadangi mažumų apsaugos principas netapo visuotiniu ir galiojo tik kai kurioms valstybėms, jis buvo laikomas jų suvereniteto apribojimu ir kėlė šių valstybių pasipiktinimą.

⁵⁸ 1918 m. sausio 8 d., baigiantis Pirmajam pasauliniam karui, JAV prezidentas V. Vilsonas savo kalboje jungtinėje Kongreso sesijoje, pristatė vadinamuosius „Keturiolika punktų“ – planą, kaip turėtų atrodyti naujoji pokarinė Europa. Šiame plane ypatinga reikšmė buvo teikiama tautinių klausimų sureguliuvimui. Tryliktasis punktas kalbėjo apie „suvienytą, nepriklausomą ir autonomingą Lenkiją, turinčią laisvą, neribotą išėjimą prie jūros“ (žr. N. Davies, *Bože igrzysko. Historia Polski*, tłum. E. Tabakowska, Kraków, 2002, p. 855).

⁵⁹ M. Akehurst, P. Malanczuk, *Šiuolaikinės tarptautinės teisės įvadas...*, p. 51.

⁶⁰ Tautų Sąjungos valstybės narės, prieš imdamos karinių priemonių, turėjo laukti 3 mėnesių „atvėsimo periodo“. Jeigu ginčą sprendė Tautų Sąjungos Taryba, Nuolatinis Tarptautinis Teisingumo Teismas arba Arbitražinis Tribunolas, karas buvo leistina tik praėjus trimis mėnesiams po Teismo ar Arbitražo sprendimo arba Tarybos raporto pateikimo. Šio išipareigojimo nesilaikančios valstybės narės buvo traktuojamos kaip įvykdžiusios „karo veiksmus“, o tai leido, bet neįpareigojo, kitas valstybes nars imtis karinių veiksmų prieš tokią valstybę. Tautų Sąjungos Statuto 16 straipsnis kaip poveikio priemonę numatė ekonomines sankcijas, tačiau 10 straipsnio, numačiusio, jog valstybės išipareigoja „gerbti ir saugoti visų narių teritorinį vientisumą ir egzistuojančią politinę nepriklausomybę nuo išorinės agresijos“, užtikrinimas nebuvo siejamas su sankcijų sistema. Vietoj to Tautų Sąjungos Tarybai buvo pavesta „patarti“, kaip laukti išipareigojimo. Šios nuostatos prasmė buvo neaiški, ir tai buvo pagrindinė priežastis, dėl ko JAV Senatas atsisakė ratifikuoti Tautų Sąjungos Statutą.

Tautų Sąjungai buvo patikėta rūpintis tautinių mažumų apsauga bei socialiniais klausimais, kaip antai sveikatos apsauga ir teisingi darbo standartai⁶¹.

Nepaisant visų kilnių tikslų ir siekių, Tautų Sąjungos suformuota tautinių mažumų apsaugos sistema pasirodė esą neefektyvi ir skatinanti konfliktus. Tarptautiniai išpareigojimai, susiję su tautinių mažumų apsauga, saistė tik kai kurias daugiatautes valstybes, o pats kontrolės mechanizmas galėjo būti naudojamas (ir dažnai buvo naudojamas) siekiant išsikišti į šių valstybių vidaus reikalus⁶².

Kartu su pastebimu Tautų Sąjungos politinio vaidmens sumažėjimu XX a. ketvirtojo dešimtmečio viduryje iš esmės sutriko ir pati europinė tautinių mažumų tarptautinės apsaugos sistema, besiremianti vadinamąja Versalio sistema (taip buvo vadinama nauja tarptautinė tvarka, susiformavusi Paryžiaus taikos konferencijos sprendimų ir Versalio traktato pagrindu).

Po Antrojo pasaulinio karo, kuris tapo ne tik skirtingų politinių ideologijų, bet ir skirtingų nacionalizmų susidūrimo arena, tarptautinių normų susijusių su tautinių mažumų apsauga plėtra pasuko visai kitu keliu nei kad tarpukario metais. Nauja pasaulinė tvarka, apibrėžta Jungtinių Tautų Chartijoje ir Visuotinėje Žmogaus Teisių Deklaracijoje, atsiribojo nuo bet kokių sąsajų su mažumų teisėmis⁶³, koncentruodamasi visų pirma ties visuotiniu žmogaus teisių gerbimo ir apsaugos principu, organiškai sujungtu su diskriminacijos draudimo principu. Todėl asmenų priklausančių tautinėms mažumoms teisių apsauga turėjo remtis visų pirma lygybės prieš įstatymą principu bei individualių teisių, priklausančių kiekvienam individui (piliečiui), garantijų užtikrinimu. Tai labai ryškiai atsispindėjo svarbiausiose tarptautiniuose dokumentuose, susijusiuose su žmogaus teisių apsauga⁶⁴. Kitaip

⁶¹ Žr. M. Akehurst, P. Malanczuk, *Šiuolaikinės tarptautinės teisės ...*, p. 51-52.

⁶² Daugiausiai skundų buvo gaunama iš vokiečių ir vengrų mažumų, t.y. iš tų tautų atstovų, kurios pasibaigus Pirmajam pasauliniam karui laikė save labiausiai „nuskriaustomis“. Nepasitenkinimas savo tautiečių padėtimi kaimyninėse valstybėse, kaip ir nepasitenkinimas naujomis sienomis, skatino dar stipresnės revanšizmo ir revizionizmo nuotaikas Vokietijoje ir Vengrijoje. Ketvirtojo dešimtmečio pabaigoje Vokietija ėmė vis aktyviau kištis į Čekoslovakijos ir Lenkijos vidaus reikalus, motyvuodama tai savo tautiečių interesų apsauga.

⁶³ Iškart po Antrojo pasaulinio karo tautinių mažumų teisės ir jų apsauga kaip atskiras tarptautinės politikos ir tarptautinės teisės klausimas nuėjo į antrą planą, be kita ko ir dėl to, kad dar visai neseniai III Reichas naudojosi vokiečių mažumos teisių apsauga kaip diversijos instrumentu ir naudojo jas kaip „penktąją koloną“ kitose šalyse (žr. S. Pawlak, *Ochrona mniejszości...*, p. 22).

⁶⁴ Po Antrojo pasaulio karo Jungtinių Tautų dokumentuose žmogaus teisių apsaugos kontekste prioritetas buvo suteiktas individualių žmogaus teisių, o ne grupinių (kolektyvinių) teisių apsaugai. Tai labai ryškiai atsispindėjo 1948 m. gruodžio 10 d. priimtoje Visuotinėje žmogaus teisių deklaracijoje. Apskritai, Jungtinės Tautos ilgą laiką apskritai vengė kalbėti apie tautinių mažumų teises. Ir tik tai 1966 m. gruodžio 16 d. priimto Tarptautinio pilietinių ir politinių teisių pakto (*Tarptautinis pilietinių ir politinių teisių paktas*, Žin., 2002, Nr. 77-3288) 27 straipsnis, skelbiantis, jog „tose valstybėse, kur yra

tariant, po Antrojo pasaulinio karo, skirtingai nei tarpukario metais, tautinių mažumų teisės imtos traktuoti kaip žmogaus teisių, kurias turi įgyvendinti mažumai priklausantis individas, kategorija, o ne kaip grupinės teisės, priklausančios kolektyviniam dariniui.

Po Antrojo pasaulinio karo įvykę teritoriniai pokyčiai ir masiniai gyventojų perkėlimai, vadinamosios repatriacijos⁶⁵ (o *de facto* ekspatriacijos, t.y. išvarymai iš faktinės į „tautinę“ tėvynę), turėjo kartą ir visiems laikams likviduoti etnines („mažumines“) karų ir konfliktų Europoje priežastis. Kai kurie autoriai nurodo, kad dėl Antrojo pasaulinio karo, ryšium su valstybių sienų kaita, viso pasaulio mastu į naujas teritorijas buvo perkelta mažiausiai 50 mln. žmonių, t.y. apie 2% visų to meto pasaulio gyventojų⁶⁶. Tačiau visa tai nenulėmė visiškos Europos valstybių visuomenių tautinės homogenizacijos, nes įvairios mažumos iki šiol pasitaiko beveik kiekvienoje šio regiono valstybėje.

XX a. šeštojo dešimtmečio pabaiga atnešė papildomą naują etninio daugiasluoksniškumo elementą, visų pirma Vakarų Europos valstybėse. Šio elemento atsiradimą nulėmė „ekonominės migracijos“ procesai, kuomet į Europą ėmė plūsti pigi darbo jėga iš mažiau išsivysčiusių pasaulio regionų. Pasilikę Europoje šie imigrantai ne tik sukūrė tvirtas, atskiras ir pastebimas bendruomenes, tuo dar labiau padidindami Europos etninę ir kultūrinę įvairovę, bet ir tapo viena svarbiausių tų valstybių politine ir socialine problema, tarsi kondensuodami savyje pagrindines tų valstybių visuomenių problemas. Dėl savo skaitlingumo, paplitimo ir dinamiškumo bei dėl įtampos ir konfliktų, kuriuos nulėmė jų atsiradimas, šios grupės užėmė ypatingą vietą priimančiose valstybėse. Tačiau kaip jau buvo minėta, naujiesiems imigrantams priimančiose valstybėse dažniausiai nepripažįstamas tradicinių (istorinių) tautinių mažumų statusas ir atitinkama apsauga (nepaisant to, kad

etninių, religinių ir kalbinių mažumų, asmenims, priklausantiems tokioms mažumoms, negali būti atimta teisė drauge su kitais jų grupės nariais turėti savo kultūrą, išpažinti ir praktikuoti savo religiją ar naudotis gimtąja kalba“, buvo tiesiogiai skirtas tautinių mažumų apsaugai. Pažymėtina, kad tarptautinės teisės požiūriu šis Pakto straipsnis yra universalus tautinių mažumų apsaugos standartas ir vienintelė šiuo metu visuotinai privaloma tarptautinės teisės norma šioje srityje.

⁶⁵ Pavyzdžiui, pirmais metais po Antrojo pasaulinio karo, vykdant TSRS-Lenkijos „repatriacinę“ sutartį dėl apsikeitimo gyventojais, vien tik iš sovietų okupuotos Lietuvos į Lenkiją išvažiavo apie 170-200 tūkst. lenkų tautybės asmenų. Lietuvių autoriai nurodo, kad išvykusių lenkų skaičius sudarė apie 171 tūkst. (žr., pvz., N. Kairiūkštys, *Vilniaus Krašto gyventojų sudėties pokyčiai 1939-1946 m.* [„Lietuvos Rytai“, Vilnius, 1993, p. 291-292]), tuo tarpu lenkų autoriai, pasiremdami Lenkijoje išduotų vardinių repatriacinių kortelių skaičiumi, nurodo, kad 1945-1948 m. iš Lietuvos į Lenkiją atvyko apie 197 tūkst. lenkų (žr., pvz., P. Eberhardt, *Przemiany narodowościowe na Litwie*, Warszawa, 1997, p. 173).

⁶⁶ S. Pawlak, *Ochrona mniejszości...*, p. 15.

dažniausiai šie imigrantai jau yra gavę tos valstybės pilietybę), nes su tomis valstybėmis jie nėra susiję ilgalaikiais istoriniais saitais.

Tautinių mažumų problemos Europoje⁶⁷ buvo sprendžiamos skirtingai. Pagal požiūrį į tautinės mažumos sąvokos apibrėžimą bei pasirinktą tautinių mažumų apsaugos modelį, šiuolaikines Europos valstybes galima sąlyginai suskirstyti į dvi pagrindines grupes: 1) vienoje valstybėje apskritai nėra pripažįstamas ir taikomas toks terminas kaip „tautinė mažuma“, o pripažįstamas sąvokų „tautybė“ ir „pilietybė“ adekvatumas, priešpastatant joms sąvoką „užsienietis“, t.y. tokiose valstybėse vadovaujamosi politinės tautos samprata, remiantis kuria visi tos valstybės piliečiai pripažįstami tos valstybės politinės tautos nariais; 2) kitose valstybėse pripažįstama teisinė sąvoka „tautinė mažuma“. Paprastai tai daroma teisės aktuose nurodant, kokios konkrečios grupės pripažįstamos tautinėmis mažumomis, o ne pateikiant bendrą šios sąvokos apibrėžimą, taikytina visoms mažumoms, gyvenančioms toje valstybėje.

Tačiau šiais laikais pripažįstama, kad vieningo tautinės mažumos sąvokos apibrėžimo nebuvimas nėra kliūtis plėtoti tautinių mažumų teisių apsaugos mechanizmą. Tarpvalstybiniu lygiu ir įvairiuose tarptautiniuose dokumentuose yra akceptuojamas esamas *status quo*, kadangi priešingu atveju dažnai nebūtų įmanoma pasiekti jokio kompromiso mažumų apsaugos srityje. Dar tarpukario metais Nuolatinis Tarptautinis Teisingumo Teismas pripažino, kad mažumų egzistavimas yra fakto, o ne teisės klausimas. Dabartiniu metu tai reiškia, kad valstybės turi tam tikrą elgesio laisvę pripažindamos (arba nepripažindamos) tam tikroms grupėms tautinės mažumos statusą, o tuo pačiu ir atitinkamą teisinę apsaugą.

Tačiau jeigu pripažinsime, kad valstybės yra laisvos pripažinti arba nepripažinti tautinių mažumų savo teritorijoje buvimą, gali kilti klausimas, kada ir

⁶⁷ Kaip jau buvo minėta, šiuolaikinė tautinių mažumų apsaugos koncepcija turi europines šaknis, siekiančias dar reformacijos ir kontrreformacijos laikus. Po Pirmojo pasaulinio karo susiformavusi tautinių mažumų tarptautinės apsaugos sistema irgi apėmė tik Europos valstybės (ir kai kurias Kaukazo valstybes). Tautinių mažumų tarptautinės apsaugos „europietiškas pobūdis“ išliko ir po Antrojo pasaulinio karo. Pvz., savo laiku Jungtinėse Tautose vykstant diskusijoms dėl 1966 m. Tarptautinio pilietinių ir politinių teisių pakto, kurio 27 straipsnis skirtas būtent tautinių mažumų teisių apsaugai, daugumos Pietų Amerikos ir Azijos valstybių atstovai neigė tautinių mažumų egzistavimą savo teritorijose. Taip pat svarbu pažymėti, kad regioninės Amerikos žmogaus teisių konvencija bei Afrikos žmogaus teisių ir tautų chartija iš viso nekalba apie tautines (ar etnines) mažumas ir tik apsiriboja straipsniais, įtvirtinančiais lygybės prieš įstatymą ir diskriminacijos draudimo principus. Pvz., JAV ilgą laiką, pasiremiant emigracijos iš Europos XIX ir XX amžių sandūroje patirtimi, buvo laikoma, kad vadinamoji „antroji imigrantų banga“ natūraliai įsilieja į priimančios valstybės visuomenę. Tačiau ši hipotezė nepasitvirtino ir praktikoje „spalvotieji“ imigrantai buvo pradėti laikyti atskira socialine grupe (etnine mažuma), o jų marginalinė pozicija visuomenėje nustojo būti vertinama kaip pereinama.

kokiomis sąlygomis valstybėje atsiranda tam tikra saugotina tautinė mažuma⁶⁸, ar valstybių pareiga saugoti tautinių mažumų teises yra objektyvi, t.y. išplaukianti iš tarptautinės teisės normų, ar priklauso išimtinai nuo valstybės geros valios ir pan. Kaip jau buvo minėta, šiuo metu nėra nusistovėjusio ir visuotinai pripažįstamo tautinės mažumos sąvokos teisinio apibrėžimo, todėl nesutariama ir dėl tautinių mažumų apsaugos privalomumo. Kai kurie autoriai pažymi, kad tautinės mažumos nėra tarptautinės teisės subjektai jokia prasminga šios sąvokos prasme ir (dar) nėra pasiekę aukštesnio tarptautinio statuso nei tas, kuriuo naudojasi individai⁶⁹. Kita vertus, šiuolaikinėje tarptautinėje teisėje pastebima ir kita tendencija, sutinkamai su kuria tautinių mažumų teisės (greta žmogaus ir tautų teisių, taip pat draudimo naudoti jėgą tarptautiniuose santykiuose) jau yra laikomos imperatyvaus pobūdžio⁷⁰.

Pažymėtina, kad tautinių mažumų teisės, sutinkamai su svarbiausiais tarptautinės teisės aktais šioje srityje, nėra laikomos prigimtinėmis ir neatimamomis (neprarandomomis). Kitaip tariant, tam tikrais atvejais ir tam tikromis sąlygomis gali būti nukrypstama nuo šių teisių įgyvendinimo užtikrinimo (išskyrus tam tikras išimtis, numatomas atitinkamuose tarptautiniuose dokumentuose⁷¹).

Tautinių mažumų tarptautinės apsaugos klausimas tapo ypač svarbus XX a. devintojo ir dešimtojo dešimtmečio sandūroje, kuomet žlugo vadinamasis socialistinis lageris⁷², o Vidurio ir Rytų Europos valstybėse, tame tarpe ir Lietuvoje, prasidėjo platus demokratizacijos procesas. Šiuo atžvilgiu galima išvesti tam tikrą analogiją su situacija po didžiųjų Europos imperijų griūties po Pirmojo pasaulinio karo, kuomet tautinių mažumų apsauga tapo svarbia tarptautine problema. Kitaip tariant, XX a.

⁶⁸ Kiekviena mažuma pirmiausiai atsiranda kaip tam tikra socialinė grupė, kuri vėliau įgauna atitinkamą teisinį statusą ir tampa saugotina tautinė mažuma arba tokio statuso neįgauna ir išlieka mažuma, negalinčia reikalauti savo teisių apsaugos. Šia prasme galima išvelgti tam tikrus panašumus tarp teisinės mažumos ir luomo. Kiekvienas luomas irgi atsirasdavo kaip socialinė grupė, kuri vėliau gaudavo atitinkamą teisinį statusą ir tapdavo luomu. Teisiniu atžvilgiu tam tikras luomas atsiranda, kai įsigalioja teisės normos, nustatančios šio luomo narių teises ir pareigas, taip pat asmens priklausymo šiam luomui ir tokio priklausymo netekimo sąlygas (žr. J. Machovenko, *Luomo teisinė samprata*, „Teisė“, 2001, T. 38, p. 55).

⁶⁹ M. Akehurst, P. Malanczuk, *Šiuolaikinės tarptautinės teisės įvadas...*, p. 144.

⁷⁰ Pavyzdžiui, Europos Komisijos įkurta Konferencijos dėl taikos Jugoslavijoje arbitražinė komisija 1992 m. konstatavo, kad normos, nustatančios tautinėms mažumoms priklausančių asmenų teises, yra imperatyvios tarptautinės teisės normos (*ius cogens*) (žr. V. Vadapalas, *Tarptautinė teisė...*, p. 304).

⁷¹ Žr., pvz., 1950 m. Europos žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos konvencijos (Europos žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos konvencija, Žin., 1995, Nr. 40-987) 15 straipsnį, 1966 m. Tarptautinio pilietinių ir politinių teisių pakto (Tarptautinis pilietinių ir politinių teisių paktas, Žin., 2002, Nr. 77-3288) 4 straipsnį, 1992 m. Tautinių mažumų apsaugos pagrindų konvencijos 19 straipsnį ir t.t.

⁷² Ypač skaudžios buvo Jugoslavijos iširimo pasekmės. Socialistinės santvarkos ilgai slopinta tautinė ir religinė nesantaika, skaudžiai pasireiškusi per Antrąjį pasaulinį karą, vėl prasiveržė su nauja jėga.

pabaigoje ir vėl iškilo tautinių mažumų apsaugos klausimas, suprantamas ir įvardijamas kaip „senoji naujosios Europos problema“.

Šiame kontekste verta prisiminti, kad LTSR Aukščiausioji Taryba dar 1989 m. pabaigoje priėmė Tautinių mažumų įstatymą⁷³, kuris liko galioti ir atkūrus nepriklausomybę⁷⁴. Įstatymo preambulėje buvo skelbiama:

„Lietuvoje gyvenančių įvairių tautybių žmonių nueitas istorinis kelias glaudžiai susijęs su lietuvių tautos likimu ir sąlygoja bendrų tikslų tapatumą.

Lietuvos TSR visiems savo piliečiams, nepriklausomai nuo jų tautybės, garantuoja lygias politines, ekonomines ir socialines teises bei laisves, pripažįsta tautinį identišumą, kultūros tęstinumą, skatina tautinę savimonę bei jos saviraišką.

Visų tautybių Respublikos gyventojai privalo laikytis Lietuvos TSR Konstitucijos ir įstatymų, saugoti jos valstybinį suverenitetą ir teritorinį vientisumą, prisidėti prie nepriklausomos, demokratinės Lietuvos valstybės kūrimo, gerbti valstybinę kalbą, kultūrą, tradicijas ir papročius“.

Taip pat svarbu prisiminti ir tai, kad Lietuvos Respublikos Aukščiausioji Taryba – Atkuriamasis Seimas⁷⁵, 1991 m. kovo 11 d. priimdama Aktą dėl nepriklausomos Lietuvos valstybės atstatymo⁷⁶, pažymėjo, kad „Lietuvos valstybė pabrėžia savo ištikimybę visuotinai pripažintiems tarptautinės teisės principams (...), garantuoja žmogaus, piliečio ir tautinių bendrijų teises“. Be to, jau kitą dieną po šio

⁷³ Tautinių mažumų įstatymas, Žin., 1989, Nr. 34-485.

⁷⁴ Tenka pripažinti, kad dauguma šio Įstatymo normų po 1990 m. taip ir liko „negyvos“. Pavyzdžiui, Įstatyme įtvirtinta kompaktiškai gyvenančių tautinių mažumų teisė vietos įstaigose ir organizacijose greta valstybinės kalbos vartoti tos tautos mažumos (vietinę) kalbą (4 straipsnis) arba teisė naudoti informacinius užrašus savo kalba (greta valstybinės kalbos) tuose administraciniuose vienetuose, kuriuose kompaktiškai gyvena tautinės mažumos (5 straipsnis), buvo pripažinta prieštaraujanti valstybinės lietuvių kalbos principui (žr. 2009 m. sausio 30 d. Lietuvos vyriausiojo administracinio teismo sprendimą administracinėje byloje pagal atsakovo Vilniaus rajono savivaldybės administracijos apeliacinį skundą dėl Vilniaus apygardos administracinio teismo 2008 m. kovo 15 d. sprendimo administracinėje byloje pagal pareiškėjo Vyriausybės atstovo Vilniaus apskrityje prašymą atsakovui Vilniaus rajono savivaldybės administracijai, trečiuoju suinteresuotu asmeniu byloje dalyvaujant Valstybinei kalbos inspekcijai, dėl įpareigojimo atlikti veiksmus).

⁷⁵ 1990 m. kovo 11 d. buvo priimtas ir Lietuvos Respublikos įstatymas dėl valstybės pavadinimo ir herbo (Žin., 1990, Nr. 9-221), kuriuo Lietuvos Aukščiausioji Taryba nutarė Konstitucijoje ir kituose teisiniuose norminiuose aktuose vartoti pavadinimą „Lietuvos Respublika“, o trumpiau ir sudėtiniuose pavadinimuose – „Lietuva“, „Lietuvos“. Taip pat buvo nuspręsta Lietuvos Aukščiausiąją Tarybą vadinti „Lietuvos Respublikos Aukščiausiąją Taryba“.

⁷⁶ Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos – Atkuriamojo Seimo Aktas dėl nepriklausomos Lietuvos valstybės atstatymo, Žin., 1990, Nr. 9-222.

Akto priėmimo Lietuvos Respublikos Aukščiausioji Taryba – Atkuriamasis Seimas kreipėsi į Lietuvos tautines bendrijas⁷⁷, pažymėdama:

„Įvairių tautinių, religinių bendrijų taikus, draugiškas gyvenimas Lietuvoje mena senuosius Gedimino laikus ir šiandien išlieka mums išmintingos tolerancijos kelrodžiu. Lietuva – bendroji mūsų Tėvynė, ir mes visada laimėdavome, kai negandų metu būdavom vieningi. Toje pačioje Lietuvos žemėje mums teko iškęsti ilgametę svetimųjų priespaudą, kuri ypač pasunkėdavo, kai mūsų nedraugams pavykdavo sukurstyti tarpusavio vaidus.

Lietuvos Respublikos Aukščiausioji Taryba, paskelbusi nepriklausomos Lietuvos valstybės atkūrimą, kviečia visas Respublikos tautines bendrijas broliškam darbui, kurio tikslas – sugrąžinti Lietuvą į laisvų, demokratiškos Europos valstybių šeimą, užtikrinti visų Lietuvos piliečių, visų tautinių bendrijų teises puoselėti savo kalbą, kultūrą ir papročius. Visi Lietuvos valstybės politiniai ir ekonominiai sprendimai bus daromi, atsižvelgiant į visų Lietuvoje gyvenančių tautinių bendrijų interesus, nepažeidžiant jų nacionalinio orumo ir teisių.

Padarykime viską, kad mūsų dori siekimai susilauktų pasaulio pritarimo, kad parinktasis kelias vestų į visų mūsų laisvę“.

Tarptautinės organizacijos, kaip ir atskiros Europos valstybės, turėjo kažkaip sureaguoti į šią naują situaciją etninių santykių ir tautinių mažumų apsaugos srityje. Paskutiniame XX a. dešimtmetyje įvyko ne tik svarbūs pokyčiai Europos valstybių teisės aktuose, bet ir pasikeitė jų faktinė politika tautinių mažumų atžvilgiu. Jungtinės Tautos, Europos Taryba, Europos Saugumo ir Bendradarbiavimo Organizacija, Europos Sąjunga (Europos Bendrijos) ir kitos organizacijos priėmė visa eilę svarbių dokumentų, kurie ženkliai praplėtė tautinių mažumų apsaugos Europoje ribas. Svarbus vaidmuo šiame kontekste atiteko 1994 m. lapkričio 19 d. Turine pasirašytam Vidurio-Rytų Europos Inicijatyvos Instrumentui dėl mažumų teisių apsaugos⁷⁸. Ši Instrumentą pasirašė Vidurio Europos Inicijatyvos valstybės narės: Austrija, Bosnija ir Hercegovina, Kroatija, Makedonija, Lenkija, Vengrija ir Italija. Ši regioninė deklaracija, nors ir nebūdama tarptautinė sutartis, yra ypatinga tuo, kad šiuo metu tai yra vienintelis tarptautinis dokumentas, kuriame pateikiamas tautinės mažumos

⁷⁷ Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos – Atkuriamojo Seimo kreipimasis į Lietuvos tautines bendrijas, Žin., 1990, Nr. 9-231.

⁷⁸ Instrument ochrony praw mniejszości Inicjatywy Środkowoeuropejskiej (žr. S. Pawlak, *Ochrona mniejszości...*, p. 189-194).

apibrėžimas. Šio Instrumento 1 straipsnio 2 dalyje rašoma: „Šiame Instrumente sąvoka „tautinė mažuma“ reiškia grupę, kuri savo skaičiumi yra mažesnė nei likusioji šios Valstybės gyventojų dalis ir kurios nariai, būdami šios Valstybės piliečiai, pasižymi etninėmis, religinėmis ar kalbinėmis savybėmis, skiriančiomis juos nuo likusios gyventojų dalies ir vadovaujasi noru išsaugoti savo kultūrą, tradicijas, religiją ar kalbą“.

Pasikeitusio požiūrio į etninius santykius ir tautinių mažumų apsaugos kontekste verti paminėjimo ir vadinamieji Daytono Susitarimai bei Pietryčių Europos Stabilizacijos Paktas, kuriuose buvo svarbios nuostatos dėl tautinių mažumų teisių apsaugos. XX a. pabaigoje Europoje atsirado ir specializuotos institucijos, skirtos tautinių mažumų teisių apsaugos užtikrinimui⁷⁹. Tuo pat metu buvo pasirašyta ir ratifikuota ir visa eilė dvišalių susitarimų, turinčių nuostatas dėl tautinių mažumų teisių apsaugos, visų pirma tarp Vidurio ir Rytų Europos valstybių. Šie veiksmai sutapo su daugumos valstybių pasiryžimu pakoreguoti savo vidaus politiką atsižvelgiant į tautinių mažumų teises bei užtikrinti jų lygiateisiškumą ir sukurti sąlygas puoselėti savo tautinį identitetą. Kitaip tariant, tautinių mažumų teisių apsauga įgavo pagreitį ir naują kokybę. Valstybių aktyvumas šioje srityje tapo tapatinamas su veiksmis, skatinančias demokratizacijos procesus, Europos pasidalijimo įveikimą bei su žmogaus teisių apsaugos iniciatyvomis.

Reikia pažymėti, kad susidomėjimas tautinių mažumų apsaugos klausimais laiko atžvilgiu sutapo su savotišku susidomėjimo etniškumo ir tautinės savimonės klausimais įvairiose socialiniuose moksluose „sprogimu“. Etniškumo problematikos „atgimimas“ iškėlė klausimus dėl šio reiškinio prigimties ir ilgaamžiškumo (išliekančio aktualumo) priežasčių, gerai matomų ne tik besivystančiame pasaulyje, bet ir „geresniam“ išsivysčiusiam Vakarų pasaulyje. Ligšiolinių tų reiškinį pažinimą (o tiksliau jo akivaizdų neišsamumą ir vienpusiškumą) nulėmė ne tik žinių stoka ir adekvačių koncepcijų nebuvimas, bet ir ankstesniais metais labai gajus spaudimas akcentuoti tik politines etniškumo šaknis bei bendras nenoras gilintis į „etninius klausimus“, kurie buvo laikomi kiekvienos valstybės vidiniu klausimu. Susidomėjimo etninėmis problemomis atgimimas Europoje (ir kituose pasaulyje

⁷⁹ Pavyzdžiui, 1993 m. buvo įkurta Europos Saugumo ir Bendradarbiavimo Organizacijos Aukštojo komisaro tautinių mažumų reikalams institucija. Pagrindinis Aukštojo komisaro uždavinys – nešališkas prevencinis tautinių konfliktų sprendimas, t.y. reagavimas į tautinio atspalvio konfliktus kuo ankstesnėje jų stadijoje (žr. S. Pawlak, *Ochrona mniejszości...*, p. 46-47).

regionuose) tarsi reabilitavo tokias anksčiau „nepatogias“ sąvokas kaip „tauta“, „tautiškumas“, „etniškumas“, „nacionalizmas“ ir pan. Šioje vietoje verta pastebėti, kad savo aktualumą prarado nacionalizmo skirstymas į „gerąjį“ ir „blogąjį“, t.y. į „Vakarų“ ir „Rytų“, kadangi abi Europos dalys susidurdavo su panašiomis etninėmis problemomis bei bandė jas kažkaip spręsti.

Taip pat labai svarbu pažymėti, kad XX a. pabaigoje pasikeitė ir pats požiūris į etniškumą, kuris tapo laikomas ne tik asmenine atskirų individų savybe, bet ir labai svarbia konkrečios bendruomenės savybe, kuri turi būti pripažįstama ir matoma viešame gyvenime. Visa tai rado atitinkamą atspindį tiek doktrinoje, tiek ir tarptautiniuose nei nacionaliniuose teisės aktuose. Kartu išaugo ir tolerancijos etniniams (kultūriniais) skirtumams laipsnis bei jų pozityvus akceptavimas, pripažįstant jų svarbą visai konkrečios valstybės visuomenei ir jos kultūrai. Tai buvo susiję su žmogaus teisių apsaugos koncepcijos, kuri akcentavo kiekvieno žmogaus teisę į savo etnokultūrinės savimonės palaikymą ir puoselėjimą, visuotinio pripažinimo išsigalėjimu. Gana stipriai pasikeitė ne tik ideologija, bet ir faktinė valstybių politika tautinių mažumų atžvilgiu. Europoje išsigalėjo visuotinis pripažinimas, kad valstybė negali spręsti savo vidinių problemų, kad ir kokios jos būtų, naudodama išvayrą (ekspatriaciją), eksterminaciją, getizaciją, priverstinę asimiliaciją ar panaudodama kitus būdus, kurie šiuolaikiniame pasaulyje laikomi nedemokratiškais ar nehumaniškais.

1.2. Tautinių mažumų tarptautinė apsauga tarpukario Europoje

Būtinumas tarptautiniu mastu nuosekliai sureguliuoti tautinių mažumų teisinį statusą iš tiesų atsirado tik radikalių Europos politinio žemėlapių pokyčių po Pirmojo pasaulinio karo. Pokarinis naujosios Vidurio, Rytų ir Pietų Europos politinis žemėlapis kardinaliai skyrėsi nuo ligtolinio. Iširus austro-vengrų monarchijai, susilpnėjusios Vokietijos sienai pasislinkus į Vakarų, o Sovietų Rusijos į Rytus, tarp jų atsirado laisvų, vidutinių ir mažų valstybių zona. Jų dydis ir pobūdis turėjo lemiamą įtaką naujai pokarinei tvarkai⁸⁰.

⁸⁰ *Historia Europy Środkowo-Wschodniej*, (red. J. Kłoczowski), t. I, Lublin, 2000, p. 453.

1919 m. sausio 18 d. Paryžiuje, Versalio rūmuose, buvo iškilmingai atidaryta taikos konferencija, turėjusi sureguliuoti pagrindinius pokario Europos tarptautinio gyvenimo klausimus. Svarbiausias šios taikos konferencijos uždavinys buvo parengti taikos sutartį su karą pralaimėjusia Vokietija. Formaliai aukščiausiuoju konferencijos organu buvo vadinamoji Dešimties taryba, bet praktiškai lemiamą balsą turėjo vadinamoji Keturių taryba, kurią sudarė Prancūzijos, Didžiosios Britanijos ir Italijos premjerai bei JAV prezidentas. Visa įvairiuose komitetuose, komisijose bei pakomisijose parengta medžiaga patekdavo būtent į šių keturių asmenų (ir jų patarėjų) rankas, kurie ir turėjo lemiamą įtaką būsimam taikos sutarties tekstui. Konferencijos pirmininku buvo išrinktas Prancūzijos premjeras Ž. Klemanso, o teritoriniai klausimai buvo svarstomi Centriniam teritorinių reikalų komitete. Lietuvos ir Mažosios Lietuvos likimą sprendė speciali Lenkijos reikalų komisija. Prie konferencijos buvo įsteigtas ir specialus Žydų delegacijų komitetas⁸¹.

Po Pirmojo pasaulinio visoms didesnėms Europos tautoms buvo siekiama užtikrinti teisę į apsisprendimą ir suverenumą, todėl tarpukario metais iš esmės visos didžiausios šio regiono tautos įgavo arba savarankišką valstybingumą, arba, bent jau teoriškai, tapo tokių daugiataučių valstybinių darinių kaip Čekoslovakija, Serbijos, Kroatijos ir Slovėnijos Karalystė (vėliau Jugoslavija) ar galų gale Tarybų Socialistinių Respublikų Sąjunga⁸², „bendrasavininkiais“. Tačiau sienų kaita (dažnai nepagrįsta) ir istoriškai nusistovėjusių teritorijų padalijimas nulėmė, kad be jau egzistuojančių tautinių mažumų, atsirado ir naujos mažumos⁸³. Tačiau nors visumoje tautinių mažumų skaičius pokarinėje Europoje ir sumažėjo gana ženkliai⁸⁴, naujų valstybinių sienų nepavyko nustatyti taip, kad jos visiškai atitiktų šių tautų teritorinį

⁸¹ M. Urbšienė, *Klaipėdos krašto istorijos paraštėje*, Kaunas, 1934, p. 15.

⁸² 1924 m. gruodžio 31 d. Tarybų Socialistinių Respublikų Sąjungos (TSRS) Pagrindinis Įstatymas (Konstitucija) skelbė, kad sąjunginių respublikų (1924 m. TSRS sudarė Rusijos Tarybų Socialistinė Federacinė Respublika, Ukrainos Tarybų Socialistinė Respublika (TSR), Baltarusijos TSR ir Užkaukazės Tarybų Federacinė Socialistinė Respublika (t.y. Azerbaidžano TSR, Gruzijos TSR ir Armėnijos TSR) suverenitetas ribojamas tik Konstitucijos numatytose ribose, ir tik dalykuose, susijusiuose su Sąjungos kompetencija; už šių ribų kiekviena sąjunginė respublika savo valstybinę valdžią įgyvendina savarankiškai; TSRS saugo sąjunginių respublikų suverenias teises. Kartu buvo įtvirtinta ir deklaratyvi (ir praktikoje, matyt, sunkiai įgyvendinama) nuostata, kad visoms sąjunginėms respublikoms paliekama teisė laisvai išstoti iš TSRS.

⁸³ Pvz., po Pirmojo pasaulinio karo Vengrijos teritorija sumažėjo beveik dvejais trečdaliais, o bemaž kas trečias vengras atsidūrė kaimynių valstybių – Rumunijos, Čekoslovakijos ir Jugoslavijos – sudėtyje.

⁸⁴ Tikslių duomenų nėra, tačiau anot kai kurių autorių, prieš Pirmąjį pasaulinį karą Europoje gyveno apie 85 mln. asmenų, kuriuos galima būtų priskirti tautinėms mažumoms. Tuo tarpu po Pirmojo pasaulinio karo, iširus daugiatautėms imperijoms – Vokietijai, Austrijai ir Rusijai – tautinių mažumų skaičius sumažėjo iki maždaug 25-30 mln. (žr. H. Chałupczak, T. Browarek, *Mniejszości narodowe w Polsce 1918-1995*, Lublin, 2000, p. 9-10).

pasiskirstymą arba vadinamąsias etnines ribas (gal tik išskyrus Portugaliją). Nustatant valstybines sienas bei siekiant sušvelninti neigiamus šio proceso padarinius buvo naudojami plebiscitai (Aukštutinėje Silezijoje, Vakarų ir Rytų Prūsijoje, Saro srityje, Šlėzvinge ir kt.) bei masiniai gyventojų perkėlimai (Bulgarijoje, Graikijoje ir Turkijoje)⁸⁵. Tačiau be deklaruojamos tautų apsisprendimo teisės ir kiti veiksniai – geopolitiniai, ekonominiai, istoriniai ir pan. – turėjo didelę įtaką priimant sprendimus dėl valstybinių sienų nustatymo taikos konferencijose Paryžiuje ar Rygoje. Tautinių mažumų klausimas ir toliau išliko viena svarbiausių Europos problemų⁸⁶.

Būtent todėl po Pirmojo pasaulinio karo, ryšium su naujų valstybinių sienų delimitacija, kare nugalėjusios didžiosios valstybės, vadinamieji Sąjungininkai (arba Šalys Sąjungininkės), susaistė naujai susikūrusias valstybes bei dalį kare pralaimėjusių valstybių išpareigojimais, susijusiais su šiose valstybėse nedominuojančių mažumų apsauga, vadinamaisiais mažumų traktatais. Šiais atvejais saugotinas gyventojų grupes išskiriantis faktorius, be religijos, buvo rasinis arba kalbinis kriterijus. Atitinkamai ir tarptautinės teisės saugomos mažumos tarpukario Europoje dažniausiai buvo vadinamos „rasinėmis, religinėmis ar kalbinėmis mažumomis“, nors ilgainiui daugumoje valstybių jos imtos vadinti tiesiog tautinėmis mažumomis.

Šiuolaikinėje mokslinėje literatūroje pripažįstama, kad mažumų traktatų atsiradimas ženkliai dalimi buvo nulemtas žydų ir vokiečių mažumų⁸⁷ baimės dėl pasikeitusių sienų ir savo neaiškios situacijos naujomis sąlygomis⁸⁸. Pažymėtina, jog tarptautinė mažumų apsaugos sistema buvo primesta visų pirma naujai susikūrusioms ar atsikūrusioms valstybėms bei kare nugalėtoms valstybėms⁸⁹. Kitos didžiosios Europos valstybės jokių tarptautinių išpareigojimų dėl tautinių mažumų teisių apsaugos neprisiėmė, nors jose taip pat buvo nedominuojančių mažumų, o kai kuriose – net gausių ir akivaizdžiai nepatenkintų savo padėtimi. Pažymėtina, kad jokia iš

⁸⁵ S. Pawlak, *Ochrona mniejszości...*, p. 15.

⁸⁶ *Historia Europy Środkowo-Wschodniej...*, p. 454.

⁸⁷ XX a. pradžioje beveik visose Vidurio ir Rytų Europos šalyse gyveno įtakingos vokiečių ir žydų mažumos, o jų politinė ir ekonominė įtaka tų šalių gyvenime dažnai buvo neproporcingai didelė. Pvz., Čekoslovakijoje gyveno apie 3000 tūkst. vokiečių (beveik 23% visų gyventojų), o Lenkijoje – apie 3100 tūkst. žydų (beveik 10% visų gyventojų).

⁸⁸ H. Chałupczak, T. Browarek, *Mniejszości narodowe...*, p. 33.

⁸⁹ Išimtimi tapo Vokietija, kuri tik apsiribojo 1919 m. gegužės 29 d. vienašaliu pareiškimu, kad yra pasiryžusi su tautinėmis mažumomis elgtis tokiomis pat sąlygomis, kaip ir su kitais savo piliečiais (žr. S. Pawlak, *Ochrona mniejszości narodowych...*, p. 18).

Šalių Sąjungininkų neprisėmė tarptautinių įsipareigojimų tautinių mažumų srityje⁹⁰.

Tarpukario laikotarpiu susiformavusi ir Europoje galiojanti rasinių, religinių ir kalbinių mažumų tarptautinės apsaugos sistema, veikusi Tautų Sąjungos rėmuose, apėmė, įskaitant ir Vokietiją, turinčią realius įsipareigojimus tik Aukštutinėje Silezijoje, 16 valstybių. Tačiau tai sudarė tik trečdalį visų Tautų Sąjungos narių bei tik pusę visų Europos valstybių. Šio tipo tautinių mažumų apsauga ir atitinkamos Tautų Sąjungos garantijos apėmė apie 16 mln. žmonių, t.y. tik apie pusę visų to meto Europos tautinių mažumų narių⁹¹.

Tarptautinės tautinių mažumų apsaugos modelis, veikiantis Europoje tarp dviejų pasaulinių karų, rėmėsi keturių grupių įsipareigojimais:

- 1) vadinamaisiais mažumų traktatais, kuriuos Šalys Sąjungininkės pasirašė su naujai susikūrusiomis arba savo sienas išplėtusiomis valstybėmis – Lenkija, Čekoslovakija, Rumunija, Graikija, Armėnija bei Serbijos, Kroatijos ir Slovėnijos Karalyste;
- 2) specialiais Taikos sutarčių, pasirašytų su keturiomis nugalėtomis šalimis – Austrija, Vengrija, Bulgarija ir Turkija, skyriais;
- 3) specialiomis konvencijomis dėl: Aukštutinės Silezijos, Dancigo (Gdansko), Alandų salų ir Memelio (Klaipėdos krašto);
- 4) Lietuvos, Latvijos, Estijos, Suomijos, Albanijos ir Irako deklaracijomis, paskelbtomis svarstant šių šalių priėmimo į Tautų Sąjungą klausimus⁹².

1.2.1. „Mažasis Versalio traktatas“

Vadinamieji mažumų traktatai buvo vienas svarbiausių Tautų Sąjungos suformuotos tautinių mažumų apsaugos sistemos elementų. Šių traktatų pavyzdžiu tapo 1919 m. birželio 28 d. Versalyje pasirašytas (t.y. tą pačią dieną kaip ir „didysis“, t.y. pagrindinis Versalio traktatas su Vokietija) Sąjungininkų ir Lenkijos

⁹⁰ Šalys Sąjungininkės savo mažumų politikos pagrindu laikė intervencijos draudimo principą, t.y. nesikišimo į jų vidaus reikalus principą. Į šią aplinkybę atkreipė dėmesį britų delegacijos Paryžiaus taikos konferencijoje narys H. Nicolson. Anot jo, „anglosaksai, bandantys primesti savo idealistines teorijas kitiems, pasižymi polinkiu į tai, kad dėl praktinių sumetimų nenaudotų šių teorijų pas save“ (G. Janusz, P. Bajda, *Prawa mniejszości narodowych. Standardy europejskie*, Warszawa, 2000, p. 7).

⁹¹ H. Chałupczak, T. Browarek, *Mniejszości narodowe...*, p. 50.

⁹² Žr.: S. Sierpowski, *Mniejszości narodowe jako instrument polityki międzynarodowej 1919-1939*, Poznań 1986, p. 15; *Žmogaus teisės. Mažumų teisės. Tarptautinių dokumentų rinkinys*, Vilnius, 1996, p. 23; P. Thornberry, *International law and the rights of minorities*, Oxford, 1992, p. 41-42 ir kt.

susitarimas⁹³, literatūroje dažniausiai vadinamas „Mažuoju Versalio traktatu“ arba tiesiog „Mažuoju traktatu“, tarptautiniu lygiu sureguliuavęs tautinių mažumų apsaugos Lenkijoje klausimą⁹⁴. Panašius susitarimus su Sąjungininkais vėliau pasirašė ir kai kurios kitos Europos valstybės.

„Mažasis Versalio traktatas“ buvo sudarytas iš dviejų dalių, iš kurių tik pirmoji (t.y. pirmieji dvylika straipsnių) buvo tiesiogiai susijusi su tautinių mažumų teisių apsauga. Antroji Mažono traktato dalis reguliavo klausimus nesusijusius su mažumų apsauga – šioje dalyje Lenkija visiems Sąjungininkams pripažino tokias privilegijas, kokias pripažintų bent vienai iš nugalėtų ar naujai susikūrusių valstybių. Be to, Lenkija buvo įpareigojama suteikti Sąjungininkams didžiausio palankumo režimą tranzito srityje. Taip pat buvo nustatomas tarptautinis svarbiausių Lenkijos upių režimas.

Traktato 1 straipsniu Lenkija įsipareigojo, kad Traktato 2-8 straipsnių nuostatos bus pripažįstamos pagrindiniais įstatymais (*fundamentales*), kad joks įstatymas, taisyklė ar oficialus veiksmas neprieštaraus arba netrukdyt šioms nuostatomis, kad joks įstatymas, taisyklė ar oficialus veiksmas neturės joms galios. Kiti šio Traktato straipsniai buvo skirti:

- 1) visiškai gyvybės ir laisvės apsaugai;
- 2) religinei tolerancijai;
- 3) pilietybės klausimams;
- 4) civilinėms (pilietinėms) ir politinėms teisėms;
- 5) gimtosios kalbos naudojimui asmeniniame ir viešame gyvenime;
- 6) švietimui;
- 7) religiniams, labdaros ir visuomeniniams susivienijimams;
- 8) mažumų dalyvavimui viešųjų vertybių paskirstyme;

⁹³ Traktat między Głównymi Mocarstwami sprzymierzonymi i stowarzyszonymi a Polską, podpisany w Wersalu 28 czerwca 1919 r., Dz. U., № 110, Poz. 728, 1933 (tekstą lietuvių kalba žr. *Žmogaus teisės. Mažumų teisės...*, p. 46-51).

⁹⁴ Tautinių mažumų apsaugai Lenkijoje didelę įtaką turėjo ne tik „Mažasis Versalio traktatas“, bet ir Vokietijos-Lenkijos Konvencija dėl Aukštutinės Silezijos, pasirašyta 1922 m. gegužės 15 d. Ženevoje, saugojusi tiek vokiečių mažumą lenkiškoje Aukštutinės Silezijos dalyje, tiek ir lenkų mažumą vokiškojoje jos dalyje. Ši Konvencija, kitaip nei „Mažasis Versalio traktatas“ ar kiti mažumų traktatai, nustatė, kad Tautų Sąjungos Taryba privalo nagrinėti ir pasisakyti dėl kiekvienos individualios ar kolektyvinės peticijos (prašymo, skundo, kreipimosi ir pan.), gautos iš tautinių mažumų atstovų. Anot M. Römerio, „apsaugos subjektais virsta patys atitinkamos mažumos žmonės, individuališkai ir grupėmis: jie turi skundo teises, jų skundas sudaro formalų pagrindą Tautų Sąjungai veikti ir svarstyti keliamą klausimą, nors niekas Tautų Sąjungos Tarybos narių nebūtų radęs reikalo kelti apsaugos bylą“ (M. Römeris, *Valstybė ir jos konstitucinė teisė...*, p. 300).

9) žydų teisėms.

Traktato 2 straipsnyje skelbiama, kad Lenkijos Vyriausybė įsipareigoja visiems gyventojams, nepaisant gimimo, tautybės, kalbos, rasės ar religijos skirtumų, užtikrinti visišką ir pilną gyvybės ir laisvės apsaugą. Fundamentalią reikšmę turėjo ta aplinkybė, kad „visiška ir pilna gyvybės ir laisvės apsauga“ buvo garantuojama ne visiems Lenkijos piliečiams, o visiems jos gyventojams, nepaisant jokių anksčiau minėtų skirtumų.

Šio straipsnio antroje dalyje nurodoma, kad visi Lenkijos gyventojai turės teisę laisvai praktikuoti (*exercise*) tiek viešai, tiek ir privačiai kiekvieną tikėjimą (*foi*), religiją (*religion*) arba įsitikinimus (*croyance*), jei tik šios praktikos neprieštaraus viešajai tvarkai ir geriems papročiams. Kitaip tariant, viešoji tvarka ir geri papročiai (visuomenės moralė) buvo tie kriterijai, kurie apsprendė tautinių mažumų atstovų teisę laisvai, tiek viešai, tiek ir neviešai, išpažinti ir praktikuoti savo religiją.

Traktato 3 straipsnio 1 dalyje nurodoma, kad Lenkija, „iš pačios teisės ir be jokių formalumų“ (t.y. *ipso facto*), savo piliečiais pripažįsta tuos Vokietijos, Austrijos, Vengrijos ar Rusijos piliečius, kurie, šiam Traktatui įgijus privalomąją galią, turi nuolatinę gyvenamąją vietą (*domicilés*) teritorijoje, kuri yra pripažįstama ar bus pripažinta Lenkijos sudedamąja dalimi, tačiau atsižvelgiant į atitinkamas taikos sutarčių su Vokietija ir Austrija nuostatas dėl asmenų, turinčius nuolatinę gyvenamąją vietą šioje teritorijoje po tam tikros nustatytos datos.

Šio straipsnio 2 dalyje nurodoma, kad aukščiau išvardinti asmenys, turintys daugiau nei 18 metų, bet kuriuo atveju galės, remiantis minėtų taikos sutarčių nuostatomis, pasirinkti (*option*) bet kurią kitą jiems prieinamą priklausomybę⁹⁵. Vyro pasirinkimas bus taikomas ir jo žmonai, o tėvų pasirinkimas bus taikomas ir 18 metų nesulaukusiems jų vaikams.

Traktato 3 straipsnio 3 dalis buvo skirta vokiečių ir Vokietijos pilietybę pasirinkusių asmenų teisių apsaugai. Šioje dalyje numatoma, kad asmenys, pasinaudoję minėtąją pasirinkimo teise, turės per kitus dvyliką mėnesių, jei Taikos sutartis su Vokietija nenumato kitaip, perkelti savo nuolatinę gyvenamąją vietą į tą Valstybę, kurios naudai buvo padarytas pasirinkimas. Šiems asmenims bus leista

⁹⁵ Pažymėtina, kad „Mažojo Versalio traktato“ tekste lenkų kalba, 1933 m. oficialiai paskelbtame Lenkijos vyriausybiniam leidinyje, kalbant apie asmenų ir tam tikros valstybės ryšį, naudojamos sąvokos „priklausomybė“ (*przynależność*) ir „pilietybė“ (*obywatelstwo*). Tuo tarpu Traktato vertime į lietuvių kalba, pateiktame viename tarptautinių dokumentų rinkinyje (žr. *Žmogaus teisės. Mažumų teisės...*, p. 46-51), naudojama tik pilietybės sąvoka.

pasilikti visą nekilnojamąjį turtą, esantį Lenkijos teritorijoje, taip pat jie galės pasiimti su savimi visą kilnojamąjį turtą ir jokios eksporto maito rinkliavos jiems nebus taikomos. Kitaip tariant, asmenims, optavusiems Vokietijos pilietybę, „Mažuoju Versalio traktatu“ Lenkija pažadėjo visišką turtinių teisių apsaugą.

Traktato 4 straipsnis detalizavo Lenkijos pilietybės klausimą. Šio straipsnio 1 dalyje numatoma, kad Lenkija savo piliečiais pripažįsta, „iš pačios teisės ir be jokių formalumų“ (t.y. *ipso facto*), tuos vokiečių, austrų, vengrų ar rusų priklausomybės asmenis, gimusius aukščiau minėtojoje teritorijoje iš ten nuolat gyvenančių tėvų, net ir tuo atveju, jei šiam Traktatui įgijus privalomąją galią jie neturės ten nuolatinės gyvenamosios vietos.

Šio straipsnio 2 dalyje numatoma, kad bet kuriuo atveju per dvejus metus nuo šio Traktato įsigaliojimo šie asmenys galės atitinkamiems Lenkijos valdžios organams savo nuolatinės gyvenamosios vietos valstybėje (*résidence*) pareikšti, kad atsisako „lenkų priklausomybės“ ir tada jie nebebus laikomi Lenkijos piliečiais. Šia prasme vyro pareiškimas bus laikomas privalomu ir jo žmonai, o tėvų pareiškimas bus laikomas privalomu ir jų 18 metų nesulaukusiems vaikams.

Traktato 5 straipsnyje nurodoma, kad Lenkija išsipareigoja nesudaryti jokių kliūčių pasinaudojant pasirinkimo teise, numatyta Traktatuose, kurie buvo ar bus sudaryti tarp Valstybių Sąjungininkių ir Vokietijos, Austrijos, Vengrijos ar Rusijos, ir leidžiančia suinteresuotiems asmenims įgyti „lenkų priklausomybę“ arba jos neįgyti.

Traktato 6 straipsnis įtvirtino taisyklę, kad „lenkų priklausomybę“, iš pačios teisės, pačiu gimimo Lenkijos teritorijoje faktu (t.y. *ipso facto*), įgyja kiekvienas, kam nepriklauso pirmumo teisė pasinaudoti kita priklausomybe.

Traktato 7 straipsnio 1 dalyje nurodoma, kad visi Lenkijos piliečiai, nepaisant gimimo, tautybės, kalbos, rasės ar religijos skirtumų, bus lygūs prieš įstatymą ir naudosis tomis pačiomis pilietinėmis ir politinėmis teisėmis. Šio straipsnio 2 dalyje nurodoma, kad religijos, įsitikinimų (*croyance-creed*) ar tikėjimo skirtumai neturėtų kliudyti jokiai Lenkijos piliečiui naudotis pilietinėmis ar politinėmis teisėmis, būtent kai kalbama apie viešąsias funkcijas, pareigas ir privilegijas arba įvairias profesijas ir pramonę. 7 straipsnio 3 dalyje teigiama, kad nebus nustatyta jokių apribojimų Lenkijos piliečiams laisvai naudoti bet kokią kalbą ar tai privačiuose ar prekybiniuose santykiuose, ar tai religiniuose, spaudos klausimuose ar įvairiuose publikacijose, ar tai viešuose susirinkimuose. Šio straipsnio 4 dalyje nurodoma, kad nepaisant to, kokią

kalbą Lenkijos Vyriausybė pripažins valstybine kalba, Lenkijos piliečiams, kurių (gimtoji) kalba yra kita nei lenkų, turi būti sudaryti atitinkami palengvinimai naudoti jų kalbą teismuose tiek žodžiu, tiek ir raštu.

„Mažajo Versalio traktato“ 8 straipsnyje tiesiogiai kalbama apie tautinių mažumų teises. Šiame straipsnyje nurodoma, kad Lenkijos piliečiai, priklausantys etninėms (*ethniques-racial*), religinėms ar kalbinėms mažumoms, naudosis tokiu pačiu traktavimu ir tokiais pačiomis įstatyminėmis ir faktinėmis garantijomis kaip ir kiti Lenkijos piliečiai. Būtent jie turės lygias teises steigti, turėti ir kontroliuoti savo sąskaita labdarystės, religines ar visuomenines organizacijas, mokyklas ir kitas auklėjimo įstaigas, taip pat turės teisę jose laisvai naudoti savo kalbą ir laisvai atlikti savo religijos apeigas.

Traktato 9 straipsnyje nurodoma, kad miestuose ir rajonuose (*districts*), kuriuose gyvena (*où reside*) ženkli dalis (*proportion*) piliečių kitos kalbos nei lenkų, Lenkijos Vyriausybė viešojo ugdymo klausimais suteiks atitinkamus palengvinimus, kad pradinėse mokyklose tokių piliečių vaikams būtų užtikrintas mokslas jų gimtąja kalba. Tačiau ši nuostata netrukdyt Lenkijos Vyriausybei šiose mokyklose padaryti lenkų kalbos mokymą privalomu. Šio straipsnio 2 dalyje numatoma, kad miestuose ir rajonuose, kuriuose gyvena ženkli Lenkijos piliečių, priklausančių etninėms, religinėms ar kalbinėms mažumoms, dalis, šioms mažumoms bus užtikrintas teisingas dalyvavimas naudojant (*benefice-enjoyment*) bei skiriant (*affectation-application*) sumas, kurias valstybės biudžetas, miestų biudžetai ar kiti biudžetai skiria iš viešųjų asignavimų auklėjimo, religiniams ar labdarystės tikslams. 9 straipsnio 3 dalyje nurodoma, kad šio straipsnio nuostatos vokiečių kalbos Lenkijos piliečiams bus taikomos tik tose Lenkijos dalyse, kurios 1914 m. rugpjūčio 1 d. buvo Vokietijos teritorijos dalimi, t.y. šių nuostatų galiojimas buvo apribotas geografiškai – jos turėjo būti taikomos tik Lenkijai iš Vokietijos perėjusiose žemėse.

Traktato 10 straipsnio 1 dalis numatė, kad mokyklų komitetai, kurios vietose paskyrė žydų bendruomenės Lenkijoje, kontroliuojant Valstybei užtikrins santykinės viešųjų asignavimų, skirtų žydų mokykloms vadovaujantis Traktato 9 straipsnio nuostatomis, dalies paskirstymą, o taip pat šių mokyklų organizavimą ir valdymą. Šio straipsnio 2 dalyje nurodoma, kad Traktato 9 straipsnio nuostatos dėl kalbų vartojimo mokyklose bus taikomos ir aukščiau minėtose žydų mokyklose.

„Mažojo Versalio traktato“ 11 straipsnis buvo tiesiogiai skirtas Lenkijos žydų teisių apsaugai. Šio straipsnio 1 dalyje nurodoma, kad žydai nebus verčiami atlikti kokius nors veiksmus, esančius šabo pažeidimu ir neturi patirti jokių savo veiksnio suvaržymų, jei atsisakys atvykti į teismą ar atlikti teisinius veiksmus šabo dieną. Tačiau šios nuostatos neatleidžia žydų nuo pareigų, galiojančių visiems Lenkijos piliečiams ryšium su karo tarnybos, krašto apsaugos ar viešosios tvarkos palaikymo reikmėmis. Kitaip tariant, Traktate buvo numatoma, kad žydai negalės būti diskriminuojami ar baudžiami dėl jiems labai svarbaus šabo šventimo ir kad jiems nebus sudaromos kliūtys jį švęsti. Šio straipsnio 2 dalyje taip pat nurodoma, kad Lenkija išreiškia ketinimą neskirti ir neišduoti leidimo rinkimams – ar tai visuotiniams, ar tai vietiniams – kurie turėtų įvykti šeštadienį; taip pat joks įtraukimas (*inscription*) į rinkėjų ar kitus sąrašus neturi vykti privalomai šeštadieniais.

Ypatingą reikšmę (be 1 straipsnio) turėjo „Mažojo Versalio traktato“ 12 straipsnis. Šiame straipsnyje Lenkija išreiškė savo sutikimą, kad ankstesnių šio Traktato straipsnių nuostatos, kiek jos liečia asmenys, priklausančius rasinėms, religinėms ar kalbinėms mažumoms, būtų laikomi „tarptautinės reikšmės įsipareigojimais“ ir būtų atiduoti Tautų Sąjungos garantijai. Be to, šie įsipareigojimai negalės būti pakeisti be Tautų Sąjungos Tarybos daugumos sutikimo. Jungtinės Amerikos Valstijos, Britų Imperija, Prancūzija, Italija ir Japonija įsipareigoja neatsisakyti duoti savo sutikimo dėl kokio nors minėtų straipsnių nuostatų pakeitimo, kuriam reikiama forma būtų išreikštas Tautų Sąjungos Tarybos daugumos pritarimas. Šio straipsnio 2 dalyje nurodoma, kad Lenkija sutinka, kad kiekvienas Tautų Sąjungos Tarybos narys galėtų atkreipti Tarybos dėmesį į kokio nors iš paminėtų įsipareigojimų pažeidimą ar tokio pažeidimo pavojų ir kad Taryba galėtų elgtis savo nuožiūra ir duoti tokias instrukcijas, kurias laikys reikalingomis ir veiksmingomis tomis konkrečiomis aplinkybėmis. 12 straipsnio 3 dalyje nurodoma, kad Lenkija sutinka ir su tuo, kad esant nuomonių skirtumui tarp Lenkijos Vyriausybės ir bet kurios iš Valstybių Sąjungininkių ar bet kurios kitos Tautų Sąjungos Tarybos valstybės narės dėl teisės ar veiksmų, numatytų minėtuose šio Traktato straipsniuose, klausimų, šis nuomonių skirtumas būtų laikomas tarptautinio pobūdžio ginču Tautų Sąjungos Statuto 14 straipsnio prasme. Taip pat nurodoma, jog Lenkijos Vyriausybė sutinka, kad visi tokio pobūdžio ginčai kitai pusei reikalaujant būtų perduodami Nuolatiniam Tarptautiniam Teisingumo Teismui, o Nuolatinio Teismo sprendimai

bus galutiniai ir turės tokią pačią galią ir vertę, kurias turi sprendimai, priimti pagal Tautų Sąjungos Statuto 13 straipsnį.

Taigi, sutinkamai su „Mažojo Versalio traktato“ nuostatomis, Lenkijos išipareigojimų tautinių mažumų apsaugos srityje priežiūra buvo patikėta ne konkrečioms valstybėms, o naujai sukurtai tarptautinei organizacijai – Tautų Sąjungai.

Lenkija „Mažąjį Versalio traktatą“ ratifikavo 1920 m. sausio 10 d., kartu su tikroju Versalio traktatu. Pažymėtina, kad Lenkijai „Mažojo Versalio traktato“ ratifikavimas buvo sąlyga ir taikos sutarties su Vokietija išsigaliojimui⁹⁶. Iš to matyti, kokią didelę reikšmę Valstybės Sąjungininkės teikė tautinių mažumų teisių apsaugos klausimui.

Tačiau Lenkijos visuomenė „Mažąjį Versalio traktatą“ įvertino kaip Valstybių Sąjungininkių primestą diktatą ir atgimusios nepriklausomos Lenkijos valstybės suverenumo pažeidimą. Didžiausią nepasitenkinimą ir pasipriešinimą kėlė tai, jog šis Traktatas tautinių mažumų apsaugos srityje Lenkiją statė į kur kas blogesnę padėtį nei kaimyninę Vokietiją, nes lenkų mažuma Vokietijoje neturėjo tokių teisių, kokias turėjo vokiečių mažuma Lenkijoje. Lenkijos valdžia taip pat laikė, kad egzistuojanti tautinių mažumų apsaugos sistema yra neteisinga, pažeidžianti Lenkijos valstybės suverenumą bei nepagrįstai privilegijuojanti tautinių mažumų narius, kurie galėjo naudotis dviguba savo teisių apsauga – tarptautine ir nacionaline. Todėl tarpukario Lenkijoje buvo siekiama kaip įmanoma abstrakčiau išdėstyti išipareigojimus mažumų teisių apsaugos srityje, taip sumažinant jų efektyvumą arba *de facto* juos visiškai anuluoti.

Lenkijos ir Vokietijos išipareigojimų nelygė tautinių mažumų apsaugos srityje bei vokiškos mažumos Lenkijos valstybės atžvilgiu užimama nelojali pozicija be kita ko nulėmė, kad 1934 m. Lenkija sustabdė savo bendradarbiavimą su Tautų Sąjunga mažumų apsaugos srityje ir pareiškė, kad daugiau nebesijaučia susaistyta mažumų traktatų, o jos teritorijoje gyvenančios mažumos formaliai ir toliau galės naudotis teisėmis, įtvirtintomis nacionalinėje konstitucijoje ir išplaukiančiomis iš „Mažojo Versalio traktato“⁹⁷.

⁹⁶ „Mažojo Versalio traktato“ 21 straipsnio antroji dalis numatė, kad šis Traktatas, kurio tekstas prancūzų ir anglų kalba pripažįstami autentiškais, turės būti ratifikuojamas ir išgalios kartu su „Didžiuoju Versalio Traktatu“ (t.y. kartu su taikos sutartimi su Vokietija).

⁹⁷ 1934 m. rugsėjo 13 d. Tautų Sąjungos Visuotinio Susirinkimo 15-osios sesijos metu Lenkijos užsienio reikalų ministras J. Beckas pareiškė, kad iki to laiko, kai bus įvestas visuotinis ir vieningas

Tačiau visuotinai pripažįstama, kad nei iki 1934 m., nei juolab vėliau, Lenkijai nutraukus savo bendradarbiavimą su Tautų Sąjunga mažumų apsaugos srityje, atskirų tautinių mažumų, visų pirma ukrainiečių, baltarusių ir lietuvių, faktinė padėtis šioje šalyje nebuvo pavydėtina. Lenkija, kaip ir Rumunija, tarpukario Europoje buvo ta valstybė, kurioje tautinių mažumų klausimas buvo ypač opus ir kurioje šios mažumos buvo ypatingai diskriminuojamos. Tai nulėmė ne tik didelis tautinių mažumų skaitlingumas, bet ir savitas šių valstybių istorinis paveldas⁹⁸.

Apibendrinant tenka konstatuoti, kad „Mažasis Versalio traktatas“, tapęs Versalio sistemos kertiniu akmeniu, gana išsamiai ir liberaliai reguliavo Lenkijos santykius su jos teritorijoje gyvenančiomis tautinėmis mažumomis. Tačiau šis Traktatas, išreiškęs ne tiek laisvą Lenkijos valią, kiek Antantės valstybių diktatą bei sudaręs prielaidas kitoms valstybėms kištis į Lenkijos vidaus reikalus, iš anksto buvo pasmerktas nesėkmei. Galima daryti prielaidą, kad šiame Traktate įtvirtinta tautinių mažumų teisių apsauga būtų buvusi daug veiksmingesnė, jei analogiškus tarptautinius įsipareigojimus dėl lenkų tautinės mažumos apsaugos būtų prisiėmusi ir Vokietija.

1.2.2. Tautinių mažumų teisių tarptautinės apsaugos mechanizmo įgyvendinimas

Kaip jau buvo minėta, Versalio traktatas ir Tautų Sąjungos Statutas – svarbiausi dokumentai, pabaigę Pirmąjį pasaulinį karą ir nustatę naują tarptautinę tvarką pokarinėje Europoje – tiesiogiai nereguliavo klausimų, susijusių su tautinių mažumų apsauga. Tačiau šiuolaikinėje literatūroje pripažįstama, kad Versalio traktatas atvėrė kelią tarptautinių įsipareigojimų tautinių mažumų teisių apsaugos srityje sukūrimui netolimoje ateityje. Naujos pokarinės tvarkos architektai siekė sutaukyti karo supriešintas įvairių daugiataučių Europos šalių gyventojų daugumas ir tautines mažumas, kurias siekta apsaugoti nuo socialinio neteisingumo, kurį sąlygojo etniniai, religiniai ar kalbiniai skirtumai. Tuo pat metu mažumų apsaugos sistema

tautinių mažumų mechanizmas Lenkijos Vyriausybė yra priversta nuo šios dienos nutraukti bet koki bendradarbiavimą su tarptautiniais organais kontroliuojant Lenkiją dėl mažumų apsaugos sistemos įgyvendinimo. Pažymėtina, kad toks Lenkijos Vyriausybės atstovo pareiškimas nesulaukė kitų valstybių, tame tarpe ir Vokietijos, dar 1933 m. išstojusios iš Tautų Sąjungos, pasipriešinimo (žr. S. Pawlak, *Ochrona mniejszości narodowych...*, p. 21).

⁹⁸ M. Waldenberg, *Narody zależne i mniejszości narodowe...*, p. 382.

turėjo užtikrinti Europos valstybių teritorinį vientisumą ir eliminuoti separatistines tendencijas⁹⁹.

Vadinamosios Versalio sistemos skiriamuoju bruožu buvo tai, kad tautinių mažumų teisių apsauga netapo marginaliniu klausimu, kaip tai buvo ankstesniuose traktatuose, pabaigiančiuose įvairius karus. Etninių, rasinių ir religinių mažumų teisių apsauga po Pirmojo pasaulinio karo tapo pirmos reikšmės klausimu, suradusiu savo vietą tarptautinėje teisėje ir atveriančiu kelią kitų žmogaus teisių apsaugai ateityje.

Tačiau Versalio sistemoje bene svarbiausia buvo ta aplinkybė, kad tarptautinių įsipareigojimų tautinių mažumų teisių apsaugos srityje priežiūra buvo patikėta ne atskiroms valstybėms, kaip tai buvo daroma anksčiau, o naujai tarptautinei organizacijai – Tautų Sąjungai. Atskiroms Tautų Sąjungos Tarybos valstybėms narėms arba visai Tarybai buvo suteikta teisė kreiptis į Nuolatinį Tarptautinį Teisingumo Teismą dėl patariamųjų nuomonių bylose, susijusiose su tautinių mažumų teisėmis, pateikimo (šia teise Taryba gana dažnai pasinaudodavo) arba dėl interpretacinių ginčų pačios Tarybos viduje sprendimo, remiantis Tautų Sąjungos Statuto 14 straipsniu. Tuo pat metu ir pačioms tautinėms mažumoms buvo suteikta teisė atkreipti Tautų Sąjungos dėmesį dėl jų teisių pažeidimo. Šia teise aktyviausiai naudojosi vokiečių mažumos atstovai Lenkijoje (vien iš Lenkijai priklausančio Aukštutinės Silezijos regiono vokiečių mažuma tarpukario metais pateikė 54 skundus) ir Čekoslovakijoje bei vengrų mažuma Rumunijoje. Tačiau tautinių mažumų atstovai negalėjo pasisakyti nagrinėjant bylas Nuolatiniam Tarptautiniame Teisingumo Teisme, o tokia teisė buvo suteikta tik Tautų Sąjungos valstybėms narėms.

Svarbu pažymėti, kad tais atvejais, jei valstybės laužytų savo tarptautinius įsipareigojimus tautinių mažumų apsaugos srityje arba grėstų rimtas tokio pažeidimo pavojus, pavieniams asmenims priklausantiems tautinėms mažumoms (arba jų grupėms) buvo laiduojama teisė atkreipti Tautų Sąjungos Tarybos dėmesį į šiuos pažeidimus. Kartu nebuvo reikalaujama, kad prieš tokį kreipimąsi būtų išnaudotos visos šalies viduje prieinamos teisinės gynybos priemonės. Tokie pranešimai buvo priimami ir nuo mažumų atstovų, jei jie nebuvo anonimiški. Kitaip tariant, kreipimosi į Tautų Sąjungą tvarka buvo labai liberali.

⁹⁹ Tokius motyvus nurodė Ž. Klemenso, Prancūzijos premjeras ir Paryžiaus taikos konferencijos pirmininkas, savo laiške Lenkijos premjerui I. Paderevskiiui (žr. S. Pawlak, *Ochrona mniejszości narodowych...*, p. 18).

Literatūroje pažymima, kad pačios tautinės mažumos, kurioms buvo suteikta Tautų Sąjungos apsauga, nebuvo šios apsaugos subjektai. Štai M. Römeris teigė, kad tautinės mažumos buvo tikrai „apsaugomųjų teisių“, bet ne pačios apsaugos subjektai, kadangi „apsaugos aktas pareina ne nuo jų“ ir jos net skundo teisės Tautų Sąjungai neturėjo. Apsaugos ginčą, t.y. ginčą dėl tarptautinių išipareigojimų tautinių mažumų apsaugos srityje vykdymo ar jų nevykdymo, tam tikrai valstybei galėjo iškelti tik kita Tautų Sąjungos Tarybos valstybė narė, bet ne pati suinteresuota tautinė mažuma. Anot M. Römerio, pati tautinė mažuma, vadovaujantis bendru teritorinio valstybės suverenumo principu, yra šio suverenumo padengiama ir neturi jokios tarptautinės asmenybės, galinčios turėti kokius nors tarptautinius teisinius santykius, t.y. ir tarptautinį teisinį ginčą su valstybe, kurioje ji gyvena¹⁰⁰.

Tautinių mažumų kreipimaisi dėl jų teisių pažeidimo, istorinėje literatūroje dažnai vadinami tiesiog skundais, Tautų Sąjungoje buvo nagrinėjami laikantis tam tikros, gana sudėtingos, procedūros. Šie kreipimaisi buvo perduodami Tautų Sąjungos Sekretariatui, kuris padaugindavo visą gautą medžiagą ir informavimo tikslais perduodavo ją visoms Tautų Sąjungos Tarybos valstybėms narėms. Savo ruožtu kiekviena Tarybos valstybė narė, pasiremdama šia ar bet kuria kita jai prieinama medžiaga ar informacija, galėjo valstybei, dėl kurios buvo gautas tautinės mažumos kreipimasis, iškelti vadinamąją apsaugos bylą. Ir tik toks bylos iškėlimas, kuriuo tam tikra valstybė buvo kaltinama savo tarptautinių išipareigojimų sulaužymu arba tokio sulaužymo grėsme, darydavo Tautų Sąjungos Tarybai pateiktą tautinių mažumų kreipimąsi svarstytinu¹⁰¹. Kitaip tariant, tik kitos Tautų Sąjungos Tarybos valstybės narės įsikišimas duodavo formalią eigą tautinių mažumų gaunamiems pranešimams dėl jų teisių laužymo ar tokio laužymo pavojaus.

Iškėlus bylą, Tautų Sąjungos Taryba užklaudavo skundžiamą valstybę dėl paaiškinimų pateikimo. Gavusi skundžiamos valstybės paaiškinimus, Taryba apsvarstydavo visą bylos medžiagą ir galėjo pripažinti, kad jokie tarptautiniai išipareigojimai tautinių mažumų apsaugos srityje nebuvo sulaužyti ar kad nėra jokio rimto pavojaus dėl galimų pažeidimų. Be to, pati skundžiama valstybė galėjo pripažinti tam tikrų pažeidimų faktą ir pažadėti pašalinti tuos pažeidimus. Pripažinusi, kad tarptautiniai išipareigojimai buvo pažeisti, Taryba galėjo pasmerkti skundžiamos valstybės elgesį ir savo rezoliucijoje nurodyti, kas turi būti pašalinta, kas ir kaip

¹⁰⁰ M. Römeris, *Valstybė...*, p. 295.

¹⁰¹ *Ten pat*, p. 296.

atitaisyta, t.y. Taryba galėjo duoti tokias instrukcijas, kurias laikys reikalingomis ir veiksmingomis tomis konkrečiomis aplinkybėmis.

Jei svarstant bylą Tautų Sąjungos Taryboje kildavo nuomonių skirtumas (dėl teisės ar fakto klausimų) tarp skundžiamos valstybės ir visos Tarybos arba kaž kurios jos valstybės narės, ir šio nuomonių skirtumo nepavykdavo pašalinti ir bendroje Tarybos rezoliucijoje suderinti, tai šis nuomonių skirtumas buvo laikomas tarptautinio pobūdžio ginču, t.y. tarptautiniu teisiniu ginču, kuris turėjo būti perduodamas Nuolatiniam Tarptautinio Teisingumo Teismui. Nuolatinio Teismo sprendimai tokiose bylose buvo galutiniai ir neskundžiami.

Fundamentalią reikšmę Nuolatinio Tarptautinio Teisingumo Teismo jurisprudencijoje dėl tautinių mažumų teisių apsaugos turėjo byla dėl privačių tautinių mažumų mokyklų Albanijoje. 1933 m. buvo pakeista Albanijos Konstitucija ir joje atsirado nuostata, kad Albanijoje leidžiamos tik valstybinės mokyklos. Albanijoje gyvenančios tautinės mažumos kreipėsi su skundu į Tautų Sąjungą, teigdamos, kad tokia Konstitucijos nuostata prieštarauja 1921 m. spalio 2 d. Albanijos Deklaracijos dėl tautinių mažumų apsaugos nuostatoms. Savo atsiliepime į skundą Albanijos Vyriausybė teigė, kad privačių mokyklų likvidavimas neprieštarauja 1921 m. Deklaracijai, nes vienodai liečia tiek Albanijos tautines mažumas, tiek ir Albanijos visuomenės daugumą.

Savo 1935 m. balandžio 6 d. konsultacinėje išvadoje dėl tautinių mažumų mokyklų Albanijoje, Nuolatinis Teisingumo Teismas pasirėmė 1921 m. spalio 2 d. Albanijos Deklaracijos dėl tautinių mažumų apsaugos 5 straipsniu, kuriame buvo skelbiama, kad „Albanijos piliečiai, priklausantys rasinėms, religinėms ar kalbinėms mažumoms, naudosis tokiu pačiu traktavimu bei teisiniu ir faktiniu saugumu kaip ir kiti Albanijos piliečiai; tame tarpe jie turės teisę savo lėšomis steigti, administruoti ir kontroliuoti labdarystės, religines ir socialines organizacijas, mokyklas ir kitas švietimo įstaigas, su teise naudoti jose savo kalbą ir vykdyti savo religines apeigas“.

Nuolatinis Teisingumo Teismas atmetė Albanijos Vyriausybės argumentus, kadangi minėtas 1921 m. Deklaracijos 5 straipsnis numatė tiek teisinę, tiek ir faktinę tautinių mažumų ir visuomenės daugumos lygybę. Lygybė prieš įstatymą reiškia bet kokios diskriminacijos atmetimą ir negalimumą, o faktinės lygybės užtikrinimas gali reikalauti ir tam tikro diferencijuoto tautinių mažumų traktavimo, idant būtų užtikrinta pusiausvyra tarp įvairių visuomenės dalių. Teisingumo Teismo nuomone,

privatinių tautinių mažumų labdarystės, religinių ir socialinių organizacijų, mokyklų ir kitų švietimo įstaigų likvidavimas sunaikintų faktinę lygybę, kadangi tokio likvidavimo pasėkoje tautinės mažumos liktų be jų reikmės būtinų institucijų, kai tuo tarpu visuomenės daugumos interesai nebūtų paliesti ta pačia apimtimi. Teisingumo Teismas nutarė, kad 1921 m. Deklaracijos 5 straipsnis garantuoja Albanijos tautinių mažumų teisę išlaikyti ir ateityje steigti mokyklas ir kitas įstaigas su galimybe naudoti jose savo kalbą. Pažymėtina, kad ši Teisingumo Teismo patariamoji nuomonė išėjo už ano metu priimtų nediskriminavimo taisyklių ribų, nes joje buvo kalbama ir apie tada dar nežinomą tautinių mažumų apsaugos principą, reikalaujantį iš valstybės ir tam tikrų pozityvių veiksmų (*affirmative action*)¹⁰².

Nepaisant kilnių siekių, Tautų Sąjungos rėmuose veikęs tautinių mažumų apsaugos mechanizmas praktikoje pasirodė esąs pernelyg sudėtingas ir neefektyvus, netenkinantis nei tautinių mažumų, nei atitinkamais tarptautiniais įsipareigojimais suvaržytų valstybių. Didžiausias šio mechanizmo trūkumas buvo tas, kad jis apėmė tik tam tikras Europos valstybes, kai tuo tarpu kitos valstybės, visų pirma Pirmajame pasauliniame kare nugalėjusios didžiosios Europos valstybės – Jungtinė Karalystė, Prancūzija, Italija bei kare pralaimėjusi Vokietija (išskyrus tam tikrus įsipareigojimus Aukštutinėje Silezijoje dėl lenkų mažumos apsaugos), neturėjo analogiškų tarptautinių įsipareigojimų tautinių mažumų apsaugos srityje. Toks teritorinis mažumų apsaugos mechanizmo apribojimas bei šio mechanizmo intervencinis pobūdis palaipsniui skatino vis didesnę suinteresuotų, t.y. turinčių realius tarptautinius įsipareigojimus tautinių mažumų apsaugos srityje, valstybių nepasitenkinimą. Šios valstybės gana pagrįstai teigė, kad ši sistema remiasi nelygiomis įvairių valstybių teisėmis ir pareigomis ir dažnai yra naudojama siekiant kištis į kitų valstybių vidaus reikalus, o taip pat skatina separatistines tendencijas atskirose valstybėse. Ypač Lenkija ir Čekoslovakija buvo nepatenkintos kartais atvirai nelojaliu vokiečių mažumos atstovų elgesiu. Lenkija palaipsniui priėjo nuomonės, kad tarptautiniai veiksmai (dažniausiai atliekami su Vokietijos įsikišimu), kuriais buvo siekiama apsaugoti tariamus ar realius vokiečių mažumos interesus, vis sunkiau suderinami su jos suverenitetu. To pasėkoje, kaip jau buvo minėta, 1934 m. Lenkija vienašališkai pareiškė, kad nebedalyvaus Tautų Sąjungos tautinių mažumų apsaugos mechanizme.

¹⁰² S. Pawlak, *Ochrona mniejszości narodowych...*, p. 20.

Apskritai, Tautų Sąjungos veiksmai tautinių mažumų apsaugos srityje, kurie ilgainiui galėjo tapti paprotine tarptautine teise, visai tarptautinei bendruomenei išplečiančia apsaugos mechanizmus, kaip *de facto* liečiantys tik kelias ar keliolika valstybių, iš esmės teliko tik praeinančiu politiniu precedentu¹⁰³. Būtina pabrėžti, kad Tautų Sąjungos tautinių mažumų apsaugos mechanizmas, paremtas visų pirma vadinamaisiais mažumų traktatais, ne tik kad apėmė nedidelį subjektų skaičių, bet ir pats šio mechanizmo tikslas niekada nebuvo tokios apsaugos visuotinumumas. Tautų Sąjungos sistemoje ne vieną kartą keliami pasiūlymai dėl tautinių mažumų apsaugos mechanizmo išplėtimo ir visuotinės tarptautinės konvencijos dėl tautinių mažumų teisių priėmimo buvo kaskart atmetami. Vadinamieji mažumų traktatai buvo pristomi tik arba po Pirmojo pasaulinio karo naujai susikūrusioms ar nepriklausomybę atgavusioms Europos valstybėms, tokioms kaip Lenkija, Čekoslovakija ar Jugoslavija, arba karą pralaimėjusioms valstybėms, tokioms kaip Austrija ar Vengrija, aplenkiant daugiatautę Vokietiją ir Valstybes Sąjungininkes. Nuo vadinamųjų mažumų traktatų pasirašymo priklausė šių valstybių nepriklausomybės pripažinimo arba papildomų teritorijų suteikimo klausimas, todėl iš tiesų šiuos traktatus galima vertinti kaip tam tikrą Valstybių Sąjungininkių diktatą silpnesnių valstybių atžvilgiu. Be to, Tautų Sąjunga net ir vadinamųjų mažumų traktatų nustatytoje apimtyje negalėjo esminiu būdu paveikti šių traktatų įgyvendinimo, nes buvo tarptautinė organizacija su ribotomis prerogatyvomis ir be realių įtakos svertų.

Tenka pripažinti, kad vadinamieji mažumų traktatai nesukūrė pagrindo tarptautinės tautinių mažumų teisės susiformavimui, kadangi neturėjo visuotinai privalomo pobūdžio. Tarptautiniai įsipareigojimai buvo uždėti tik nedidelei Europos valstybių daliai ir todėl iš esmės negali būti laikomi universalios tarptautinės tautinių mažumų apsaugos pradžia¹⁰⁴.

Pavyzdžiui, vienas žymiausių tarpukario Lietuvos teisininkų M. Römeris, pats ne kartą dalyvavęs Nuolatinio Tarptautinio Teisingumo Teismo darbe, labai kritiškai vertino Tautų Sąjungos tautinių mažumų apsaugos mechanizmą¹⁰⁵.

¹⁰³ S. Pawlak, *Ochrona mniejszości narodowych...*, p. 21.

¹⁰⁴ Šiuo klausimu literatūroje yra įvairių nuomonių, tačiau dauguma autorių yra linkę tarpukario laikotarpiu galiojusius vadinamuosius mažumų traktatus vertinti kaip sutartis, įpareigojusias tik jų valstybes signatares (žr., pvz., S. Pawlak, *Ochrona mniejszości narodowych...*, p. 22; J. Sozański, *Ochrona mniejszości w systemie uniwersalnym...*, p. 15).

¹⁰⁵ Vertindamas Tautų Sąjungos tautinių mažumų apsaugos sistemą M. Römeris rašė: „Mažumų apsaugos pasižadėjimas gali būti pasižadėjusiai valstybei labai nemalonus; ji gerai žino, kad jis buvo duotas ne gera valia, kad iš tikrųjų jis iš jos buvo išreikalautas ir sudaro ne jos galios, bet jos silpnybės

Tautų Sąjungos vaidmuo tiek ginant tautines mažumas, tiek sprendžiant kitus tarptautinius klausimus ypač sumažėjo XX a. ketvirtojo dešimtmečio pabaigoje. Tai sąlygojo kelios priežastys. Visų pirma, JAV atsisakymas įstoti į Tautų Sąjungą ir tokių didžiųjų Europos valstybių kaip Vokietija ir Sovietų Sąjungas faktinis nedalyvavimas šios organizacijos veikloje¹⁰⁶, šią naują tarptautinę organizaciją iš pat pradžių įstūmė į gana sunkią padėtį taikos palaikymo ir tarptautinio saugumo

ženklą. Vis dėl to šios apsaugos mechanizmas negriauna jokių valstybingumo ar tarptautinės teisės principų ir iš viso yra net labai švelniai organizuotas. (...)

Jei tačiau ši tarptautinės mažumų apsaugos institucija yra nekenčiama pasižadėjusių valstybių, nes ji, nežiūrint jos švelnaus vykdymo mechanizmo, vis dėl to žemina jas ir susiaurina jų suverenitetą, tai ar ji bent rimtai patenkina pačias apsaugojamas mažumas? Vargu. Galimas daiktas, kad jei būtų pasiūlyta tuojau visiškai panaikinti ši apsauga, neįstengus jos vieton nieko kito, tai tautinės mažumos, užklaustos, pasisakytų prieš šį apsaugos panaikinimą; nes vis dėlto tai yra veiksnys, su kuriuo nacionalinės pasižadėjusių valstybių daugumos kiek skaitosi ir kuris jas varžo. Bet ši apsauga – tai aparatas sunkus ir nelankstus. Ypatingai gi jis labai nevienodai apsaugoja įvairias mažumas. Privilegiuotoje padėty jis stato tas mažumas, kurių tautiečiai valdo didelę ir dalyvaujančią Tautų Sąjungos Taryboje valstybę. Jei pavyzdžiui Tautų Sąjungos Taryboje dalyvauja Vokietija ir Lenkija, tai Vokiečių tautinės mažumos įvairiose kitose valstybėse arba Lenkų tautinės mažumos galės tikėtis, kad Vokietija arba Lenkija, reikalui esant, jas užtars ir jų prašomos iškels apsaugos bylą prieš skriaudžiančią jas valstybę. Bet jei tai bus mažuma, kurios tautiečiai jokios valstybės nevaldo arba valdo mažą arba nedalyvaujančią Tautų Sąjungos taryboje valstybę, tai jos gal visiškai neturi vilties, kad kas nors jas Taryboje užtartų ir iškeltų apsaugos bylą dėl jų padėties pasižadėjusioje valstybėje. Kam pavyzdžiui Tautų Sąjungos Tarybos narių bus galvoje kelti prieš Lenkiją apsaugos bylą dėl Ukrainiečių arba Gudų skriaudų, kas iš viso užtars Žydus? Kas pasigailės Vengrų Rumunijoje, Jugoslavijoje ir Čekoslovakijoje arba Bulgarų Rumunijos Dobrudžoje ir Serbijos ar Graikijos Macedonijoje? Vengrai ir Bulgariai karą pralaimėjusios, nugalėtos ir apkarpytos tautos; jų draugystės visi vengia; juos skriaudžia kaimynai, aneksavę jų buvusių žemių plotus. Niekas jų neužtars ir Tautų Sąjungos Taryboje. Tai ir yra pirmas ryškus šios apsaugos netinkamumo vaisius: apsaugos vykdymas *pareina nuo egoistinių politinių sumetimų* tų valstybių, kurios dalyvauja Tautų Sąjungos Taryboje. Tad apie tai sprendžia ne pačių apsaugomųjų reikalai, bet kitos valstybės politinės kombinacijos. Tai padidina galią valstybių, dalyvaujančių Tautų Sąjungos Taryboje, suteikia joms dar vieną brangų politinį atutą (kozyrių), bet tautinėms mažumoms, kurios kaip tik turėtų būt apsaugojamos, naudos iš to nėra. Joms nuo to nė šilčiau nė šalčiau.

Jos, mažumos, neturi apsaugos iniciatyvos, neturi skundo teisės. Neturi, bet vis dėl to gali rašinėti ir siųsti memorandumus, denunciacijas, pranešimus, faktinius nusiskundimus, žodžiu – gali kelti triukšmą. Tai tiesa; ir tas triukšmas pats savaime gali būti valstybei, prieš kurią jis yra keliamas, nemalonus. Bet argi visada šis triukšmas ir šis nemalonumas bus triukšmadarei mažumai pageidaujamas? Jei tarptautinėje srity šio triukšmo nepalaikys – tai kas iš jo? O tuo tarpu savo gyvenamojoje valstybėje mažuma sukels valdančiosios daugumos pasipiktinimą, o kartais ir keršto jausmų. Nacionalinė valstybė ir jos tautinė „šeimininkė“, viešpataujanti tauta, linksta su neapykanta žiūrėti į tą savo piliečių dalį, kuri drįsta kelti užsieny prieš valstybę triukšmą ir kaltinti ją visuo kuo bei kreiptis į juos priešus ir ieškoti svetimų jėgų užtarimo. Į tai daugumos bus žiūrima, kaip į valstybinį ar pilietinį neloyalumą, į nedraugingą priešvalstybinį aktą. Gal nebus iš to padaryta oficialinių atvirų išvadų, bet paslapčiomis, prie progos, vietoje, bus rasta daug galimų atkeršyti. Ir štai mažuma, nieko triukšmu nelaimėjusi, dar turės naujomis savo skriaudomis apmokėti triukšmavimo sąskaitą. Šiomis aplinkybėmis ji dažnai turės ilgai pagalvoti, kol drįs eiti šio triukšmo keliu.

Ir štai šios tarptautinės mažumų teisių apsaugos institucijos vertinimas. Ji yra savo organizacija ir savo turiniu „tandetiška“ ir netiksli. Ji erzina valstybę, kuriai yra taikoma. Ji patarnauja ne tiek tautinėms mažumoms, kiek Tautų Sąjungos Tarybos nariams jų politinės spekuliacijos tikslams. Išskyrus kai kurias neskaitlingas mažumas, ji tautinių mažumų teisėms rimto laido neduoda“ (M. Römeris, *Valstybė...*, p. 297-299).

¹⁰⁶ Formaliai žiūrint, Vokietija buvo Tautų Sąjungos narė 1926-1933 m., o Sovietų Sąjunga – 1934-1939 m. Tačiau realiai nei viena iš šių didžiųjų valstybių nebuvo suinteresuota efektyvia Tautų Sąjungos veikla ir dėjo visas pastangas, kad būtų suardyta Versalio sistema.

užtikrinimo srityje, kurį bėgant metams tik blogėjo¹⁰⁷. Po kurio laiko Tautų Sąjungoje faktiškai ėmė vyrauti Prancūzijos ir Didžios Britanijos interesai. Netrukus paaiškėjo, kad Tautų Sąjunga gali realiai funkcionuoti tik tokiu mastu, kiek jos valstybės narės gali susitarti tarpusavyje – o veiksmingai susitarti dažniausiai sekėsi, deja, labai sunkiai. Antra, 1933 m. Vokietijai pasitraukus iš Tautų Sąjungos ir Vokietijoje suklestėjus fašizmui, ši šalis, o taip pat ir jos satelitai – Austrija, Vengrija ir Bulgarija – siekdamos įgyvendinti savo revanšistinę politiką, pradėjo reikalauti Versalio traktato ir visos Versalio sistemos esminės revizijos¹⁰⁸. Be to, kai kuriose Europos šalyse, Tautų Sąjungos narėse, demokratines sistemas pakeitė vienokios ar kitokios formos diktatūros. Šiose šalyse palaipsniui išaugo tautinė netolerancija, suklestėjo nežabotas nacionalizmas ir antisemitizmas. Tokiomis sąlygomis, artėjant Antrajam pasauliniam karui, teko kentėti ne tik tautinėms mažumoms, bet ir demokratijai Europoje apskritai¹⁰⁹.

¹⁰⁷ Tautų Sąjunga nepajėgė užkirsti kelio nei Japonijos agresijai prieš Kiniją 1932 m., kai japonai okupavo Mandžiuriją, nei Italijos agresijai prieš Etiopiją 1935-1936 m. Ribotos ekonominės sankcijos, kurių prieš Italiją ėmėsi maždaug 50 Tautų Sąjungos valstybių narių, buvo nesėkmingos ir realios įtakos Italijos politikai neturėjo. Kilus pilietiniam karui Ispanijoje (1936-1939 m.), kuris buvo laikomas rimta grėsme taikai visame pasaulyje, kadangi į jį tiesiogiai arba netiesiogiai buvo įsikišę nemažai valstybių, Tautų Sąjunga savo rezoliucijomis tik patvirtino intervencijos draudimo principą (t.y. valstybių pareigą nesikišti į kitų valstybių vidaus reikalus) ir pareikalavo iš Ispanijos išsiųsti visus užsienio kombatantus ir pasmerkė neapsaugotų miestų bombardavimą. Tačiau šios Tautų Sąjungos rezoliucijos turėjo menką poveikį realiams įvykiams. 1937 m. atsinaujinusi Japonijos agresija prieš Kiniją lėmė tik tai, kad Tautų Sąjunga pasmerkė neapsaugotų miestų bombardavimą iš oro. Vokietijos įsiveržimas į Lenkiją 1939 m. ir Antrojo pasaulinio karo išiliepsnojimas nesukėlė jokios Tautų Sąjungos reakcijos, neskaitant suplanuotų Visuotinės Asamblėjos ir Tarybos sesijų atidėjimo. Paskutinis šios organizacijos veiksmas buvo Sovietų Sąjungos pašalinimas 1939 m., kadangi ji atsisakė Tautų Sąjungos tarpininkavimo sprendžiant Sovietų Sąjungos pretenzijų Suomijai klausimą (žr. M. Akehurst, P. Malanczuk, *Šiuolaikinės tarptautinės teisės...*, p. 53).

¹⁰⁸ Vokietija, Austrija, Vengrija ir Bulgarija buvo tos Europos šalys, kurios po Pirmojo pasaulinio karo teritoriniu atžvilgiu nukentėjo labiausiai – jų teritorija ženkliai sumažėjo, o už jų sienų atsidūrė didelė tautiečių dalis (ypač Vokietijos ir Vengrijos atveju). Todėl tarpukario metais revanšizmas ir revizionizmas tapo kertiniais šių valstybių tarptautinės politikos bruožais. Jos darė viską, kad atsirevanšuotų už pralaimėjimą Pirmajame pasauliniame kare ir revizionuotų poversalinę tarptautinę tvarką bei susigrąžintų prarastas teritorijas ir įtaką.

¹⁰⁹ *Žmogaus teisės. Mažumų teisės...*, p. 26.

2. Nepriklausomos Lietuvos valstybės kūrimasis ir tautinės mažumos

2.1. Etniniai santykiai Lietuvoje po Pirmojo pasaulinio karo

Pirmojo pasaulinio karo metais dabartinės Lietuvos teritorija neteko ženkliai savo gyventojų dalies. Dalis jų žuvo kovodama įvairiose frontuose Rusijos kariuomenės sudėtyje, kita dalis – dėl bado ir epidemijų savo krašte. Nemaža gyventojų dalis, bėgdama nuo vokiečių, persikėlė į Rusijos imperijos gilumą, kita dalis – priverstinai arba ir savo noru pasitraukė į Vokietiją ir Rusiją. Tikslių duomenų nėra, tačiau šiuolaikinėje literatūroje laikoma, kad nuo 1897 m. iki 1923 m. dabartinės Lietuvos teritorijoje etninių lietuvių skaičius padidėjo nuo 58,3% iki 69,2%¹¹⁰. Tokį demografinį šuolį iš dalies įtakojo aukštas natūralus lietuvių, pagrinde gyvenusių kaime, prieaugis, tačiau pagrindinė priežastis buvo ženklūs kitų Lietuvos žemėse gyvenusių tautinių grupių persikėlimai karo ir pirmaisiais pokario metais. Žydai ir rusai buvo tos dvi etninės grupės, kurių atstovų Lietuvoje po Pirmojo pasaulinio karo sumažėjo labiausiai.

Laikoma, kad prieš pat Pirmąjį pasaulinį karą dabartinės Lietuvos žemėse (t.y. įskaitant ir Vilniaus kraštą) gyveno apie 460 tūkst. žydų¹¹¹, o 1923 m. jų liko jau tik apie 220 tūkst.¹¹² 1915 m. mažiausiai 160 tūkst. Lietuvos žydų buvo išvaryta į Rusijos imperiją¹¹³, o po karo į nepriklausomą Lietuvą sugrįžo maždaug tik pusė iš jų¹¹⁴. Nemažai Lietuvos žydų, bėgdami nuo bolševikų, atsidūrė Vokietijoje, JAV ir kitose Vakarų Europos šalyse.

¹¹⁰ G. Potašenko, *Etninių grupių santykiai ir tautinės mažumos Lietuvoje...*, p. 14.

¹¹¹ P. Eberhardt, *Przemiany narodowościowe...*, p. 74.

¹¹² Įvairūs autoriai pateikia nevienodus, dažnai tarp savęs iš esmės besiskiriančius duomenis apie tarpukaryje Lietuvos žemėse gyvenusių žydų skaitlingumą. Kaip taisyklė lietuvių autoriai yra linkę mažinti žydų skaičių, o žydų ir lenkų autoriai – didinti (žr., pvz.: P. Eberhardt, *Przemiany narodowościowe...*, p. 128; *Lietuvos tautinės mažumos*, Vilnius 1998, p. 35; G. Potašenko, *Etninių grupių santykiai ir tautinės mažumos Lietuvoje...*, p. 15 ir kt.).

¹¹³ Prasidėjus Pirmajam pasauliniam karui, Rusijos valdžia apkaltino Lietuvos žydus išdavyste ir pagalba Vokietijos kariuomenei. 1915 m. balandžio pabaigoje buvo paskelbtas dekretas, kuriuo žydai buvo išvaromi iš Kuršo gubernijos, o gegužės pradžioje buvo įsakyta išvaryti žydus iš Kauno gubernijos ir iš daugelio Gardino bei Suvalkų gubernijų vietų. Žydai iš pafrontės gubernijų buvo deportuoti geležinkeliu į įvairias Rusijos gilumos gubernijas ir Ukrainą (žr.: S. Atamukas, *Lietuvos žydų kelias...*, p. 114; L. Truska, *Lietuviai ir žydai...*, p. 57).

¹¹⁴ A. Solženicynas teigė, kad po karo į Lietuvą sugrįžo daugiausiai neturtingi ir menkai išsilavinę žydai iš mažųjų Lietuvos miestelių, o sovietinėje Rusijoje pasiliko pagrinde „urbanistinė“ Lietuvos žydų dalis, pirmaisiais pokario metais sudariusi ženkliai sovietinio administracinio aparato dalį (žr. A. Солженицын, *Двести лет вместе (1795-1995)*, Т. II, Москва, 2001, p. 27).

Manoma, kad Pirmojo pasaulinio karo išvakarėse dabartinės Lietuvos teritorijoje galėjo gyventi net apie 200 tūkst. rusų¹¹⁵. Didžiąją jų dalį sudarė laikinai į Lietuvą atvykę carinės civilinės administracijos pareigūnai ir kariškiai su šeimomis, kurie 1915 m. kartu su besitraukiančia Rusijos armija išvyko į Rusiją ir daugiau į Lietuvą nebesugrįžo. Manoma, kad 1923 m. dabartinės Lietuvos žemėse gyveno jau tik apie 70 tūkst. rusų¹¹⁶.

Rusijos, Vokietijos ir Austro-Vengrijos griūtis po 1918 m. leido, ne be kovų ir įtampos, iš naujo suformuoti Europos politinę erdvę ir naujai sukurti arba atkurti visą eilę tautinių valstybių¹¹⁷. 1918 m. nepriklausomybę atkūrė ir Lietuvos valstybė¹¹⁸. Nepaisant ilgaamžių ryšių su Lenkija, Lietuva atsikūrė kaip nepriklausoma valstybė ir politiškai nesusijusi su Lenkija ar kokia nors kita valstybe – 1918 m. vasario 16 d. Aktas vienareikšmiškai kalbėjo apie atsiribojimą nuo „visų valstybinių ryšių, kurie yra buvę su kitomis tautomis“¹¹⁹.

Nepriklausomos Lietuvos valstybės su laikinąja sostine Kaune plotas (be Vilnijos, bet su Klaipėdos kraštu) sudarė 55 tūkst. 670 kv. km. Taigi, tarpukario Lietuva apėmė tik nedidelę vakarinę buvusios LDK dalį. Centrinė buvusios LDK dalis, kartu su 1920 m. spalį gen. L. Želigovskio užimta Vilnija, kaip ir Suvalkų kraštas, atsidūrė Lenkijos ribose, rytinė buvusios LDK dalis atsidūrė tarybinės Baltarusijos sudėtyje, o Mažoji Lietuva ir toliau priklausė Vokietijai. Toks valstybės

¹¹⁵ Žr. G. Potašenko, *Etninių grupių santykiai ir tautinės mažumos Lietuvoje...*, p. 15-16.

¹¹⁶ P. Eberhardt, *Przemiany narodowościowe...*, p. 128-129.

¹¹⁷ *Historia Europy Środkowo-Wschodniej...*, p. 11.

¹¹⁸ Kai kurie autoriai laikosi nuomonės, kad po Pirmojo pasaulinio karo Europos žemėlapyje realiai atsiradusi Lietuvos nepriklausoma valstybė nebuvo naujomis tarptautinėmis aplinkybėmis atkurta senoji Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė, o buvo naujai sukurta tautinė valstybė (žr. A. Vyšniauskas, *Lietuviškos valstybės konstituavimasis geopolitiniu požiūriu [Mūsų konstitucionalizmo raida. Straipsnių rinkinys]*, sud. A. Vaišnys, red. A. V. Bartkutė, Vilnius, 2003, p. 193]). Taip pat ir šio darbo autoriaus nuomone, tarpukario metais gyvavusi nepriklausoma Lietuvos valstybė buvo visiškai kitas politinis (politinis-etnis) darinys nei Didžioji Lietuvos Kunigaikštystė, gyvavusi iki pat Žečpospolitos žlugimo. Tarpukario Lietuva, nepaisant visų lietuvių politikų aspiracijų ir pastangų, nebuvo nei politinė, nei juolab istorinė senosios LDK tąsa, tai buvo nauja, *de facto* monoetniniu principu paremta, valstybė, todėl matyt teisingiau būtų kalbėti apie naujos nepriklausomos Lietuvos valstybės sukūrimą, o ne istorinės Lietuvos valstybės atkūrimą. Tarpukario Lietuva buvo visai kita valstybė nei senoji, „istorinė“ Lietuva, kurioje sąvoka „lietuvis“ (*Litwin*) reiškė ne lietuvių tautybės asmenį, o tiesiog Lietuvos gyventoją (pilietį), nepaisant jo etninės, religinės ar kalbinės priklausomybės. Pažymėtina, kad net LDK žemėse gyvenę žydai vadino save litvakais, tuo pabrėždami savo ilgalaikį ryšį su vadinamąja *Lite*, t.y. istorine Lietuva. Litvakams „Lietuvos“ samprata nuo seno sutapo su istorinės Lietuvos teritorija, o jų kolektyvinėje sąmonėje rytinė Lietuvos siena sutapo su „žydų sėsłumo ribos“ Rusijos Imperijoje tikrąja rytine riba. Taigi jiems Lietuva, vadinamoji *Lite*, apėmė etnografinę Lietuvą kartu su Baltarusija (S. Atamukas, *Lietuvos žydų kelias...*, p. 118-119).

¹¹⁹ Lietuvos Valstybės Nepriklausomybės Paskelbimo Aktas (žr. *Lietuvos novelos. Veikiančiųjų 1935.III.16 d. Lietuvos įstatymų ir įsakymų, paskelbtų „Vyriausybės Žiniuose“ 1-476 Nr. rinkinys (neoficialus leidinys)*, sud. K. Šalkauskis, J. Šerkšnys, V. Šalkauskienė, Kaunas, 1935, p. 3).

dydis netenkinio ne tik lietuvių politikų, bet ir lietuvių visuomenės apskritai. Ir tik vėlesnis (1923 m. sausį) Klaipėdos krašto prijungimas prie Lietuvos buvo laikomas teisingu, tačiau nepakankamu tarptautinės bendruomenės sprendimu, nes siena su Rytų Prūsija (už kurios, kaip buvo manoma, liko nemažai etninių, nors ir pagrinde nutautėjusių, lietuvių) ir toliau ėjo ties Nemunu. Didesnių prieštaravimų nekėlė tik siena su Latvija¹²⁰. Tuo tarpu Vilniaus ir Suvalkų krašto praradimas ir prievarta nustatyta Lietuvos-Lenkijos siena¹²¹ buvo laikoma ryškiausiu istorinio teisingumo nepaisymo bei svarbiausių tarptautinės teisės principų pažeidimo pavyzdžiu. Istorinės LDK sostinės ir Rytų Lietuvos praradimas visam tarpukario laikotarpiui ne tik nulėmė svarbiausią Lietuvos užsienio politikos kryptį bet ir priešišką poziciją Lenkijos, o ypač lenkų tautinės mažumos Lietuvoje, atžvilgiu.

Ir nors tarpukario Lietuvos teritorija buvo mažesnė nei dabar, tautinių mažumų problematika užėmė labai svarbią vietą visame Lietuvos valstybės gyvenime. Pagal oficialaus gyventojų surašymo, įvykusio 1923 m. rugsėjo 23 d., duomenis, vadinamoje Kauno Lietuvoje (t.y. be Vilniaus ir Klaipėdos krašto) iš viso gyveno 2029 tūkst. žmonių. Didžiausią gyventojų dalį sudarė lietuviai (1701,9 tūkst. ir 83,9% visų gyventojų). Pagal surašymo duomenis žydų Lietuvoje gyveno 153,7 tūkst. (7,6%), lenkų – 65,6 tūkst. (3,2%)¹²², rusų – 50,5 tūkst. (2,5%), vokiečių – 29,2 tūkst. (1,4%), kitų tautybių žmonių – 28,1 tūkst. (1,4%).

Įvertinus ir Klaipėdos krašto gyventojus (surašymas įvyko ten 1925 m.), trečiojo XX a. dešimtmečio viduryje Lietuvos valstybėje gyveno 2168,9 tūkst. žmonių. 81,8% gyventojų sudarė lietuviai (1774,5 tūkst.), o tautinės mažumos atitinkamai sudarė beveik penktadalį visų šalies gyventojų (18,2% ir 394,4 tūkst.). Skaitlingiausią tautinę mažumą sudarė žydai, kurių buvo 156,1 tūkst. (7,2%).

¹²⁰ Lietuvių-latvių ginčo objektas buvo Palanga, Mažeikiai ir Ilukštos valsčius (2,9 tūkst. kv. km). 1921 m. gegužės 14 d. Rygoje šalys pasirašė sutartį, pagal kurią Lietuvai atiteko Palanga ir Mažeikiai, o Latvijai – Ilukštos valsčius (žr. T. Wituch, *Terytoria sporne w Europie po roku 1815*, Pułtusk, 2001, p. 156-157).

¹²¹ Lietuva šios sienos niekada nepripažino tikrąja valstybine siena, o laikė ją tik demarkacine linija.

¹²² Dažniausiai laikoma, kad Lietuvos valdžios įvykdytas gyventojų surašymas gerokai sumažino lenkų (dalis jų buvo užrašyta lietuviais) ir kitų tautinių mažumų narių skaičių. Kai kurie lenkų tyrinėtojai, pasiremdami rinkimų į Seimą, kuomet buvo balsuojama už konkrečios tautybės atstovų sąrašą, rezultatais, laiko, kad lenkų Kauno Lietuvoje galėjo būti net kelis kart daugiau – pagal maksimalius skaičiavimus jų galėjo būti apie 200 tūkst. ir jie galėjo sudaryti apie 10% visų Kauno Lietuvos gyventojų. Užtenka prisiminti, kad 1918 m. rudenį išrinktoje Kauno miesto taryboje posėdžiavo 31 lenkas, 21 žydas, 12 lietuvių, 6 vokiečiai ir 1 rusas (žr. *Rinkimai į Kauno miesto tarybą*, „Vienybė“, 1918, Nr. 49, p. 766-767).

Vokiečių buvo 90,6 tūkst. (4,2%), lenkų – 65,7 tūkst. (3%), rusų – 45,6% (2,1%), latvių – 14,9 tūkst. (0,7%), kitų etninių grupių atstovų – 21,5 tūkst. (1%)¹²³.

Atsižvelgiant ir į tautinę Vilniaus krašto sudėtį, t.y. analizuojant tautinę visos dabartinės Lietuvos teritorijos sudėtį, tautinė tarpukario Lietuvos sudėtis atrodytu kiek kitaip. Apibendrinus gyventojų surašymus, įvykdytus Lietuvoje (1923 m.), Klaipėdos krašte (1925 m.) ir Vilniaus krašte (1931 m.) bei atsižvelgiant į natūralų gyventojų prieaugį, matyti, kad dabartinėmis Lietuvos sienomis apribotoje teritorijoje XX a. trečiojo ir ketvirtojo dešimtmečių sandūroje gyveno kiek daugiau nei 3 mln. gyventojų, o jų tautinė sudėtis atrodė taip: lietuviai – 1854,5 tūkst. (69,1%), lenkai – 409,7 tūkst. (15,3%), žydai – 220,5 tūkst. (8,2%), vokiečiai – 91,5 tūkst. (3,4%), rusai – 64,5 tūkst. (2,4%), latviai – 14,9 tūkst. (0,6%), baltarusiai – 5,3 tūkst. (0,2%), kitų etninių grupių atstovai – 22,2 tūkst. (0,8%)¹²⁴.

Lietuvos gyventojų tautinę sudėtį pirmaisiais nepriklausomybės metais vienas iš nepriklausomos Lietuvos valstybės kūrėjų R. Skipitis yra apibūdinęs taip: „Miestai ir miesteliai didžiausioje dalyje buvo apgyvendinti žydų, nulietuvėjusių, lenkiškai kalbančių lietuvių, mažoje dalyje iš Lenkijos atsikėlusiu lenkų, nuo seniau įsikūrusių rusų ir kitataučių. Susipratusių lietuvių Lietuvos miestuose buvo mažuma“¹²⁵. Panašiai Lietuvos tautinę sudėtį bei etninius santykius jos žemėse XX a. pradžioje apibūdino ir M. Rōmeris, vienas pirmųjų lietuvių tautinio atgimimo istorikas ir vertintojas. Jis rašė: „Be bajorijos, polonizacijos procesas palietė ir Lietuvos miestus. Pirmiausia čia reikia paminėti Lietuvos sostinę Vilnių. Išskyrus žydus, Vilniaus gyventojų dauguma šiuo metu – lenkai, Vilnius yra kultūrinė lenkų sala lietuviškoje teritorijoje. Dominuojanti krikščionybę išpažįstančių Vilniaus gyventojų kalba yra lenkų, kultūrine prasme šie gyventojai turi raiškiausių lenkiškumo bruožų iš visų polonizuotų Lietuvos tautinių elementų. Nes čia lenkų kultūros įtaka buvo galingiausia, jos spinduliavimas čia koncentravosi ir iš čia sklido po šalį. Vilnius XIX a. pradžioje tapo netgi pagrindiniu lenkiškos kultūros centru, telkiančių lenkų tautos kultūrinę kūrybą. Jis peraugo savo metropoliją ir tapo ištisa epocha Lenkijos istorijoje, davė jai skambiausių vardų ir garsenybių. Kiti didesnieji Lietuvos miestai, tokie kaip Kaunas, Panevėžys, Šiauliai, Ukmergė, taip pat buvo labai nutautėję, tačiau

¹²³ P. Eberhardt, *Przemiany narodowościowe...*, p. 112-113.

¹²⁴ Žr.: P. Eberhardt, *Przemiany narodowościowe...*, p. 128; *Lietuvos tautinės mažumos...*, p. 35; G. Potašenko, *Etninių grupių santykiai ir tautinės mažumos Lietuvoje...*, p. 15

¹²⁵ Žr. B. Šetkus, *Lenkų mokyklų steigimas Lietuvoje 1926 m.*, „Istorija“, Nr. LXV/65, 2007, p. 39.

kur kas mažiau nei Vilnius; tuose miestuose nutautėjimas palietė akivaizdžiausią etnografinį bruožą – kalbą, tačiau liaudies kultūros visumos, jos papročių, buitės ir t.t. giliau nepasiekė. Būdinga ir gražiausia Lietuvos miestų ir miestelių gyventojų dalis yra žydai; be jų yra negausi profesinė inteligentija, miesčionys ir amatininkai. Šalyje, kur menkai teišvystyta pramonė, darbininkų yra palyginti nedaug, ir sudaro juos arba žydai, arba iš kaimų suvažiavę lietuviai. Miestų amatininkai krikščionys visados palaikė tam tikrus kontaktus su lietuvišku kaimu ir todėl, net namie kalbėdami lenkiškai, visiškai neprarado savo etnografinių ir kultūrinių savybių, siejančių juos su lietuvių liaudimi. Labiausiai polonizuotas iš tų miestų buvo Kaunas, kur polonizacijos procesas apėmė priemiesčius ir net miesto apylinkių kaimus. Tuo tarpu Panevėžys, Ukmergė, Šiauliai, Užnemunės (Suvalkų) pavietų miesteliai buvo polonizuoti labai paviršutiniškai, dažniausiai tai apsiribojo laužytos ir darytos lenkų kalbos vartojimu. Dar labiau akcentuojant etnografinę jų priklausomybę Lietuvai tą patį galime pasakyti apie pavietų ir didesnius Žemaitijos, Užnemunės ir Kauno Lietuvos miestelius. Kai dėl mažųjų miestelių, tai jų gyventojai buvo beveik vien žydai, o negausūs krikščionys visiškai susitapatindavo su juos supančia aplinkine liaudimi. Labiau nutautėję buvo Vilnijos miestai ir miesteliai; Lydos ir Ašmenos apylinkių netgi kaimo gyventojai pasidavė polonizacijai – subaltarusėjo; Trakai ir Švenčionys, nors dar apsupti lietuviškų kaimų gyventojų, tautine prasme turėjo visus laipsniškam nutautėjimui pasiduodančios paribio teritorijos miestų bruožus¹²⁶.

Apibendrinant etninę situaciją ir etninius santykius tarpukario Lietuvoje, galima teigti, kad tuo atveju, jeigu tautinės mažumos analizuojamoje dabartinės Lietuvos teritorijoje būtų pasiskirstę daugmaž tolygiai, jos veikiausiai nesudarytų esminės problemos lietuvių dominuojamoje nepriklausomoje Lietuvos valstybėje. Tačiau atsižvelgiant į didelę lenkų ir žydų koncentraciją Vilniaus krašte, o vokiečių – Klaipėdos krašte, bei į tai, jog žydai sudarė ženklų gyventojų nuošimtį beveik visose didesniuose Lietuvos miestuose ir miesteliuose, lietuvių-lenkų, lietuvių-vokiečių ir lietuvių-žydų santykiai vaidino labai svarbų vaidmenį tuometiniame Lietuvos politiniame, ekonominiame ir socialiniame gyvenime. Tarpusavio santykių problemos ir įvairūs klausimai susiję su tautinėmis mažumomis buvo nuolat išnaudojami lietuvių, lenkų, vokiečių ir žydų siekiant konkrečių politinių tikslų¹²⁷.

¹²⁶ M. Römeris, *Lietuva. Studija apie lietuvių tautos atgimimą*, vert. Ž. Norkūnas, Vilnius, 2006, p. 15-16.

¹²⁷ P. Eberhardt, *Przemiany narodowościowe...*, p. 128.

Nepriklausomoje Lietuvoje, nepaisant to, kad visos valstybės mastu lietuviai sudarė didžiąją dalį šalies gyventojų, buvo tarsi užprogramuoti trys svarbiausi etninio atspalvio konfliktai: lietuvių-lenkų konfliktas dėl Vilniaus ir Suvalkų krašto, dėl lenkų dominavimo agrariniame šalies ūkyje ir apskritai dėl neišnykusios polonizacijos grėsmės, lietuvių-žydų konfliktas dėl žydų dominavimo neagrariniame šalies ūkyje ir jų stiprios padėties Lietuvos miestuose ir miesteliuose bei lietuvių-vokiečių konfliktas dėl Lietuvai iš Vokietijos atitekusio Klaipėdos krašto. Visi šie konfliktai neišvengiamai turėjo milžinišką įtaką nepriklausomos Lietuvos valstybės tapsmui ir jos tolesnei raidai.

2.2. Tautinių mažumų požiūris į nepriklausomą Lietuvos valstybę

Lietuva, kaip konkretus tarptautinės politikos objektas, ėmė formuotis nuo 1915 metų rudens, kai ją, kaip Rusijos Imperijos vakarinį pakraštį, okupavo Vokietija¹²⁸. Vokietijos kariuomenei užėmus lenkiškąsias ir lietuviškąsias Rusijos imperijos gubernijas, politinis gyvenimas ten, nepaisant sunkių okupacijos sąlygų, suaktyvėjo – tiek lenkų, tiek lietuvių politikai gavo paskatą ieškoti galimybių kadaise prarastam valstybingumui atkurti. Vokietijos valdžia, baigiantis karui galutinai įsitikinusi, kad okupuotų kraštų savo sudėtyje negalės išlaikyti, nusprendė suteikti ribotą (etnografinį) savarankiškumą pradžioje Lenkijai¹²⁹, o kiek vėliau ir Lietuvai. Vokietijos valdžia, žadėdama savarankiškumą Lietuvai, siekė visų pirma atskirti pastarąją nuo Lenkijos, kad po vieną galėtų jas kontroliuoti. Lietuvos atsiskyrimas nuo Lenkijos ano meto sąlygomis daugumos lietuvių politikų įsitikinimu reiškė nacionalinio valstybinio vystymosi galimybę apskritai, todėl bendradarbiavimas su

¹²⁸ Žr. Č. Laurinavičius, *Lietuvos-Sovietų Rusijos taikos sutartis (1920 m. liepos 12 d. sutarties problema)*, Vilnius, 1992, p. 8-14.

¹²⁹ 1916 m. lapkričio 5 d., vadinamuoju dviejų imperatorių – Vilhelmo II ir Pranciškaus Juozapo I – aktu, Vokietija ir Austro-Vengrija paskelbė apie savarankiškos Lenkijos valstybės atkūrimą. Lenkija buvo projektuojama kaip paveldima konstitucinė monarchija, apimanti tik Rusijos Imperijoje sudėtyje buvusias lenkiškąsias žemes ir glaudžiai susijusi su vadinamosiomis Centro valstybėmis, visų pirma su Vokietija. Rusija nedelsdama oficialiai užprotestavo 1916 m. lapkričio 5 d. Aktą, tačiau greitai laiku ir pati ėmė kalbėti apie „laisvos Lenkijos etnografinėse ribose“ atkūrimo būtinumą (žr. J. Buszko, *Historia Polski 1864-1948*, Warszawa 1984, p. 199).

okupacine Vokietijos valdžia lietuvių politikams praktiškai buvo vienintelė perspektyva¹³⁰.

Lietuvių politikai puikiai suvokė tautinių mažumų, kurios jų projektuojamoje valstybėje¹³¹ turėjo sudaryti apie pusę visų gyventojų, svarbą ir todėl ieškojo jų paramos vos tik atsiradus pirmosioms realioms viltims sukurti nepriklausomą Lietuvos valstybę. Stiprėjant nesutarimams su lenkais ir išryškėjus nesutaikomiems požiūriams dėl Lietuvos ir Lenkijos ateities (dauguma lietuvių politikų nedviprasmiškai pasisakė prieš lenkų pastangas atkurti Žečpospolitą ir Lietuvą sujungti su atsikuriančia Lenkijos valstybe¹³²), ypatingas lietuvių politikų dėmesys tarsį savaime nukrypo į žydus, skaitlingiausią ir įtakingiausią buvusios LDK žemių tautinę mažumą. Jau anksčiau, dar carinės Rusijos laikais, lietuvius ir žydus politiškai suartino rinkimai į Valstybinę Rusijos dūmą, kuriuose buvo susidariusi visai sėkminga rinkiminė lietuvių ir žydų sąjunga¹³³, todėl lietuvių politikai tikėjosi

¹³⁰ Č. Laurinavičius, *Lietuvos-Sovietų Rusijos taikos sutartis...*, p. 103.

¹³¹ Pirmojo pasaulinio karo pabaigoje formuojantis etnografinės Lietuvos sąjungos su Vokietija idėjai, lietuvių politikai ėmė diskutuoti, kokioje teritorijoje tokia valstybė būtų galima. Lietuvių politinio komiteto pavedimu ta užduotis buvo patikėta P. Klimui. Jis parengė studiją (išleistą iš pradžių Vokietijoje, vėliau – ir Lietuvoje), kurioje bandė įrodyti, kad didžioji dalis Kauno, Vilniaus ir Suvalkų gubernijų – tai neabejotinai lietuvių etnografinė teritorija. P. Klimo apibėžtoje etnografinėje Lietuvos teritorijoje (be didžiosios dalies Gardino gubernijos) lietuviškai kalbančiųjų, 1897 m. duomenimis, būtų buvę apie 54% visų gyventojų. Lietuvių politikams tai reišė, kad kuriant Lietuvos valstybę šioje teritorijoje lietuviai galėtų teisėtai remtis demokratine daugumos teise ir galėtų organizuoti, pavyzdžiui, krašto politinę atstovybę neatsižvelgdami į kitataučių nuomonę (žr. Č. Laurinavičius, *Lietuvos-Sovietų Rusijos taikos sutartis...*, p. 103-104).

¹³² 1917 m. gegužės 19-22 d. Varšuvoje įvyko Lenkijos politinių partijų konferencija, skirta Lenkijos valstybės ateities aptarimui. Be kita ko, ši konferencija priėmė ir Deklaraciją dėl Lietuvos nepriklausomybės ir jos ryšių su atgimusia Lenkija. Deklaracija skelbė: „Politinės partijos ir judėjimai, atstovaujami toliau pasirašiusių asmenų, atgimusios Lenkijos valstybės visuomenės vardu reikalauja, kad buvusios Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemės taip pat būtų nepriklausoma valstybė. Lenkija nepalenkiamai sieks atnaujinti ryšius su nepriklausoma Lietuva būdama tvirtai įsitikinusi, kad, abiem valstybėms savanoriškai ir taikiai susijungus, Lietuvoje gyvenančioms tautoms – lietuviams, lenkams, baltarusiams – bus užtikrinta visų visuomenės sluoksnių nacionalinė, kultūrinė ir ekonominė raida (...)“ (žr. *Lietuvos ir Lenkijos santykiai 1917-1994. Dokumentų rinkinys*, sud. V. P. Plečkaitis, J. Widackis, Vilnius, 1998, p. 9). Pažymėtina, kad šioje deklaracijoje, kalbant apie Lietuvoje gyvenančias tautas, neminimi žydai.

¹³³ Rinkimai į Rusijos Dūmą vyko vadinamosiomis kurijomis (žemvaldžių, miestiečių ir valstiečių), netiesiogiai ir neproporcingai gyventojų skaičiui. Lietuviškose gubernijose rinkėjų skirstymas į kurijas turėjo ypatingą reikšmę, nes šiose gubernijose dvarininkai buvo daugiausiai lenkai, valstiečiai – lietuviai, o miestiečiai – žydai. Norint į Dūmą nusiųsti didesnį atstovų skaičių, reikėjo kurti rinkiminius blokus. Todėl jau nuo 1906 m. pavasarį vykusių rinkimų į I-ąją Dūmą lietuvių politikams iškilo klausimas su kuo sudaryti rinkiminį bloką. Demokratų ir socialdemokratų nuomone, lietuviams kaip politiniai partneriai parankesni buvo žydai, nes lenkai dvarininkai buvo konservatyvių pažiūrų ir linę pataikauti carinei valdžiai, tuo tarpu žydai, persekiojami net labiau už lietuvius, mokės kovoti ne tik už savo, bet ir už kitų tautų laisvę. Be to, kadangi geriausi lietuvių kandidatai į Dūmą gyveno miestuose, buvo manoma, kad juos išrinkti miestuose gali padėti tik žydai. Kiek pasvyravę už rinkiminį bloką su žydais pasisakė netgi tautininkai bei katalikai. Tokiu būdu jau nuo 1906 m. Kauno gubernijoje susidarė rinkiminė lietuvių ir žydų sąjunga, gyvavusi iki pat Pirmojo pasaulinio karo per visus ketverių Dūmų rinkimus. Žydai rėmė lietuvius ir Suvalkų gubernijoje. Ir apskričių, ir gubernijų miestuose žydų

pasinaudoti tokio bendradarbiavimo patirtimi ir patraukti į savo pusę lietuviškųjų gubernijų žydus.

Po Pirmojo pasaulinio karo į Lietuvos žydų teritoriją pretenduojant lietuviams, lenkams, gudams ir sovietams, daugumai žydų pasirodė patraukliausias „didžiosios Lietuvos“ su sostine Vilniumi, „Lietuvos Jeruzale“, variantas¹³⁴. Žydai tikėjosi, kad busimoji Lietuvos valstybė bus daugiatautė federacija, sudarysianti idealias sąlygas žydų politinei ir kultūrinei autonomijai. Tačiau taip nutiko ne iš karto – baigiantis Pirmajam pasauliniam karui daugeliui žydų (ir gudų) labiausiai imponavo demokratinės ir federacinės Rusijos, turėjusios užtikrinti visų regionų, taip pat ir Lietuvos, suklestėjimą, idėja. Be to, Lietuvos žydų bendruomenėje vyravo griežtas nusistatymas prieš bet kokią Lietuvos sąjungą su Vokietija¹³⁵.

1917 m. rugsėjo 18-22 d. Vilniuje, su okupacinės Vokietijos valdžios žinia ir palaikymu¹³⁶, įvyko Lietuvių konferencija. Rugsėjo 21 d. Konferencija vienbalsiai nutarė:

„I. Liuosam Lietuvos plėtojimos reikalinga yra sudaryti iš jos nepriklausoma demokratiškai sutvarkyta valstybė etnografinėmis ribomis su būtinai reikalingomis ekonominiam gyvenimui korektyvomis. Lietuvos tautinėms mažumoms turi būti patikrintos tinkamos jų kultūros reikalams sąlygos. Galutinai nustatyti nepriklausomos Lietuvos pamatams ir jos santykiams su kaimynėmis valstybėmis turi būti sušauktas Steigiamasis Lietuvos Seimas Vilniuje, demokratiniu būdu visų gyventojų išrinktas.

II. Jeigu Vokietija sutiktų dar prieš Taikos konferenciją proklamuoti Lietuvos valstybę ir pačioje Konferencijoje paremti Lietuvos reikalus, tai Lietuvių

rinkikai balsuodavo už lietuvių, o lietuviai – už žydų kandidatus. Vienintelė bendradarbiavimo sąlyga buvo ta, kad iškeltieji kandidatai nebūtų priešingi vieni kitų tautiniams siekiams (žr. L. Truska, *Lietuviai ir žydai...*, p. 43).

¹³⁴ E. Mendelsohn, *Żydzi Europy Środkowo-Wschodniej w okresie międzywojennym*, Warszawa, 1992, p. 52.

¹³⁵ Žr.: S. Atamukas, *Lietuvos žydų kelias...*, p. 124; L. Truska, *Lietuviai ir žydai...*, p. 60. Kita vertus, dalis Lietuvos žydų gana glaudžiai bendradarbiavo su Vokietijos žydais, todėl Vokietijos valdantieji sluoksniai tikėjosi pasinaudoti šiuo bendradarbiavimu stiprinant savo įtaką Lietuvos žydams ir apskritai Lietuvai (žr. Š. Liekis, *A State within...*, p. 19).

¹³⁶ Vokietijos vyriausybė, karinė administracija ir Rytų fronto karinė vadovybė (*Ober-Befehlshaber Ost* – vadinamasis Oberostas) dėjo visas pastangas, kad Lietuva ir Kuršas būtų prijungti prie Vokietijos. Tačiau tam reikėjo ir tam tikros lietuvių atstovybės, kuri būtų tarpininke tarp vietos gyventojų ir vokiečių okupacinės administracijos, maskuotų jos aneksinius planus. Po ilgų derybų su vokiečių valdžia ir su sąlyga, kad bus pasisakoma už glaudžius Lietuvos santykius ir ryšius su Vokietija, buvo leista Vilniuje sukviesti konferenciją, kuri sudarytų „pasitikėjimo tarybą“ (*Vertrauensrat*). Šiai konferencijai rengti buvo sudarytas organizacinis komitetas iš 22 lietuvių politinių veikėjų (apie Lietuvos Tarybos atsiradimo aplinkybes plačiau žr. *Lietuvos Valstybės Tarybos protokolai 1917-1918*, sud. A. Eidintas ir R. Lopata, Vilnius, p. 5-9).

konferencija, turėdama omenyje, jog Lietuvos interesai normalinėse taikos sąlygose pasvirę ne tiek į rytus ir ne tiek į pietus, kiek vakarus, pripažįsta galimu sueiti būsimajai Lietuvos valstybei, nepakenkiant savitam jos plėtojimos, į tam tikrus dar nustatytinus santykius su Vokietija¹³⁷.

Kaip matyti iš šios rezoliucijos teksto, Lietuvos tautinėms mažumoms būsimoje Lietuvos valstybėje buvo žadamos ne tik „tinkamos jų kultūros reikalams sąlygos“, bet ir lygiateisis dalyvavimas renkant Steigiamąjį seimą ir sprendžiant svarbiausius valstybės reikalus. Tokie toli einantys pažadai turėjo patraukti į lietuvių pusę visų pirma žydus ir gudus. Lietuvių konferencijos delegatai puikiai suvokė, kad Lietuvoje gyvenančių lenkų į savo pusę patraukti greičiausiai nepavyks ir kad būtent su lenkais, planuojančiais atkurti Žečpospolitą, teks konkuruoti dėl žydų ir gudų palankumo savo idėjoms.

Lietuvių konferencija taip pat nusprendė sudaryti Tautos Tarybą, kurią sudarytų 20 lietuvių ir 5-6 tautinių mažumų atstovai, kurie „solidarizuotų su priimtoju Lietuvos nepriklausomybės obalsiu“, „nebūtų susitepę priešinga Lietuvai akcija“ ir „suprastų lietuvių kalbą“. Taip pat buvo nuspręsta „mažumų atstovus kooptuojant, kiek galima, jų pačių pasirinkimų vaduotis“¹³⁸.

Pažymėtina, kad jau pačiame pirmajame savo posėdyje 1917 m. rugsėjo 24 d. Tautos Taryba, siekdama parodyti, kad atstovauja ne tik lietuvių tautai bet ir kitoms Lietuvos tautoms, pasivadino Lietuvos Taryba ir įpareigojo savo Prezidiumą užmegzti ryšius su tautinėmis mažumomis¹³⁹, o spalio 8 d. posėdyje buvo nuspręsta, kad atstovus į Tarybos sudėtį skirtų pačios tautinės mažumos, išrinkdamos juos savo konferencijose¹⁴⁰.

Tačiau lietuvių politikų, projektuojančių nepriklausomą tautinę Lietuvos valstybę¹⁴¹, ir tautinių mažumų suartėjimas nebuvo lengvas ir paprastas. Prieš

¹³⁷ *Lietuvos Valstybės Tarybos protokolai...*, p. 76.

¹³⁸ *Ten pat*, p. 76-77.

¹³⁹ *Ten pat*, p. 132.

¹⁴⁰ Taryba taip pat nusprendė, kad jei tam tikros tautinės mažumos atstovų konferencijos dauguma pasisakytų prieš dalyvavimą Lietuvos Taryboje, tai tuomet reikia tartis su tos konferencijos narių mažuma ir nuo jų bandyti parinkti atstovus. Tačiau jei ir tai neduotų rezultatų, tuomet siūloma visai atsakyti nuo tos tautinės mažumos atstovų kooptavimo į Lietuvos Tarybą (žr. *Lietuvos Valstybės Tarybos protokolai...*, p. 142).

¹⁴¹ Nors iš esmės visuose Lietuvių konferencijos ir Tarybos dokumentuose buvo pabrėžiamas daugiatautis būsimos Lietuvos valstybės pobūdis, tačiau vėlesniais metais Lietuva iš tikrųjų buvo kuriama, kaip ir visur tuometinėje Rytų Europoje, kaip grynai tautinė, t.y. lietuvių, valstybė.

bendradarbiavimą su Lietuvos Taryba griežtai pasisakė ne tik Lietuvos lenkai¹⁴², turėję savo planus dėl Lietuvos ateities, bet ir socialistinės bei demokratinės žydų jėgos, kurioms, panašiai kaip ir lenkams bei gudams, Lietuvių konferencijos Vilniuje delegatai, o kartu ir jos sudarytos Tarybos nariai atrodė nedemokratiškai išrinkti, neatstovaujant kitų Lietuvos tautų ir todėl neturį teisės kalbėti visų krašto gyventojų vardu¹⁴³. Kitaip tariant, Lietuvos lenkai, gudai ir dauguma žydų lietuvių sudarytą Tarybą vertino tiesiog kaip vokiečių okupacinės valdžios statytinę ir aneksinių siekių įrankį.

1917 m. rudenį su Lietuvos Taryba buvo linkę bendradarbiauti tik konservatyvių pažiūrų žydai sionistai¹⁴⁴, tačiau jau nuo pat derybų pradžios išryškėjo skirtingas požiūris į projektuojamą Lietuvos valstybę. Nepaisant deklaratyvių pareiškimų Taryba kūrė vienos tautos – lietuvių – valstybę, kurioje turėjo būti garantuojamos tautinių mažumų teisės ar net autonomija. Tuo tarpu žydai sionistai, įtakingiausia Lietuvos žydų politinė jėga, norėjo „tautų valstybės“, „Didžiosios Lietuvos“, į kurios sudėtį, be etninės Lietuvos ir Vilniaus krašto, įeitų jeigu ne visa, tai bent jau didelė Baltarusijos dalis. Valstybėje su tokiomis sienomis nei viena tauta – nei lietuviai, nei žydai, nei lenkai ar gudai – nesudarytų gyventojų daugumos, ir būtent ši aplinkybė turėjo būti tvirčiausias tautų lygiateisiškumo ir faktinės, o ne tik deklaruojamos, žydų autonomijos garantas. Tačiau 1917 m. rudenį vykusios derybos tarp Lietuvos Tarybos ir sionistų nedavė jokių apčiuopiamų rezultatų¹⁴⁵. Taip iš dalies nutiko dėl vis stiprėjančios provokiškos Tarybos orientacijos.

1917 m. pabaigoje, ruošdamasi deryboms su Tarybų Rusija Lietuvos Brastoje, Vokietija vis labiau griežtino savo toną santykiuose su lietuvių politikais, reikalaudama apsispręsti dėl politinių santykių su Vokietija. Gruodžio 1 d. Vokietijos

¹⁴² Lietuvių politikai kategoriškai ir nuolat reikalavo pripažinti Vilnių nepriklausomos Lietuvos sostine. Tačiau su tuo negalėjo sutikti nei Lenkija, nei didžioji Lietuvos lenkų dalis.

¹⁴³ L. Truska, *Lietuviai ir žydai...*, p. 60.

¹⁴⁴ XIX a. antroje pusėje susiformavęs tarptautinis žydų politinis-ideologinis visuomeninis judėjimas, kurio tikslas – sukurti politinius namus žydų tautai jos istorinėse žemėse, t.y. atkurti žydų valstybę Palestinoje, vadinamąjį *Eretz Israel* (Izraelio žemė) – istorinę žydų Tėvynę. Sionizmo pavadinimas yra kilęs nuo Siono kalno, ant kurio buvo pastatyta Jeruzalės šventykla, vardo. Sionistai niekada nesudarė vieningos organizacijos, sionizmas apjungė skirtingas sionistines kryptis: politinį sionizmą, praktinį sionizmą, religinį sionizmą, revizionistinį sionizmą, sintetinį sionizmą ir kt. 1897 m. Bazelyje įvyko pirmasis pasaulinis sionistų kongresas, kurio metu buvo priimta vadinamoji Bazelio programa, t.y. ideologinė sionistų programa, skelbusi pagrindinį tikslą – „įkurti žydų tautai viešosios teisės užtikrintą prieglaudą Palestinoje“. Bazelio kongrese buvo nutarta įsteigti vadinamąjį šakelį – narystės sionistų organizacijoje mokesčių. Gaunama šaknelė taip pat buvo liudijimas, kad jo turėtojas turi teisę rinkti delegatus į sionistų kongresą.

¹⁴⁵ Žr.: E. Bendikaitė, *Sionistinis sąjūdis Lietuvoje*, p. 63-64; L. Truska, *Lietuviai ir žydai...*, p. 60.

Vyriausybė protokolo forma sudarė pirmąją sutartį su Lietuvos Taryba. Jos esmė buvo ta, jog Lietuvos Taryba, remdamasi Vilniaus konferencijos nutarimais, galėjo skelbti nepriklausomybę nuo kitų šalių, tačiau tuo pat metu turėjo pažadėti priklausomybę Vokietijai. 1917 m. gruodžio 11 d. pareiškime Lietuvos Taryba paskelbė, kad ji „vidaus ir užsienio lietuvių pripažinta vienintele įgaliota lietuvių tautos atstovybe, remdamasi pripažinta tautų apsisprendimo teise ir 1917 m. rugsėjo 18-23 dienomis Vilniuje įvykusios lietuvių konferencijos nutarimu, skelbia nepriklausomos valstybės atkūrimą su sostine Vilniuje ir visų jos valstybinių ryšių, kuriuos ji yra turėjusi su kitomis tautomis, nutraukimą“. Tačiau antrajame pareiškimo straipsnyje Lietuvos Taryba buvo priversta prašyti iš Vokietijos apsaugos ir pagalbos, siekiant „apginti jos interesus taikos derybose“ bei pareikšti, kad ji „stoja už Lietuvos valstybės amžinus, tvirtus sąjunginius ryšius su Vokietija“, kurie turėjo pasireikšti pirmiausia karinės ir susisiekimo konvencijų bei muitų ir pinigų sistemos pagrindais, kaip to ir reikalavo vokiečiai¹⁴⁶.

Gruodžio 11 d. pareiškimas sukėlė didelį Lietuvos visuomenės nepasitenkinimą ir nusivylimą, prieš jį protestavo lietuviai Rusijoje ir JAV, tam tikras nerimas kilo ir pačioje Lietuvos Taryboje, kad jos prestižas Lietuvoje ir užsienyje smarkiai krito. Tačiau Vokietijai net ir tokiomis sąlygomis atsisakius pripažinti Lietuvos nepriklausomybę ir neleidus Lietuvos Tarybai kurti civilinės valdžios, be to, tarp Tarybos narių kilus nesutarimams dėl minėtosios gruodžio 11 d. akto provokiškos formuluotės, Lietuvos Taryba 1918 m. vasario 16 d. ryžosi paskelbti naują pareiškimą, kuriuo ji kreipėsi į Rusijos, Vokietijos ir kitų šalių vyriausybes pranešdama, jog, remdamasi „pripažintąja tautų apsisprendimo teise ir lietuvių Vilniaus konferencijos nutarimu rugsėjo mėn. 18-23 d. 1917 metais, skelbia atstatanti nepriklausomą, demokratinius pamatais sutvarkytą Lietuvos valstybę su sostine Vilniuje ir tą valstybę atskirianti nuo visų valstybinių ryšių, kurie yra buvę su kitomis tautomis“. Savo teisę kalbėti visos lietuvių tautos vardu Taryba išreiškė teiginiu, kad ji esanti tuo metu vienintelė lietuvių tautos atstovybė. Tačiau atsižvelgta, kad Taryba, kaip sudaryta ne visuotiniais ir laisvais rinkimais, negalinti atstovauti bendrajai tautos valiai, todėl kartu buvo pareikšta, kad „Lietuvos valstybės pamatus ir jos santykius su kitomis valstybėmis privalo galutinai nustatyti kiek galima greičiau sušauktas Steigiamasis Seimas, demokratiniu būdu visų jos gyventojų išrinktas“.

¹⁴⁶ Lietuvos Valstybės Tarybos protokolai..., p. 11.

Vasario 16 d. Lietuvos Tarybos aktas reiškė viešą pareiškimą, tiesiogiai adresuotą užsienio valstybių vyriausybėms, o netiesiogiai – ir Lietuvos visuomenei, kad Taryba skelbia neturinčiais galios prievarta Lietuvai anksčiau primestus valstybinius ryšius su kitomis šalimis. Kartu tai buvo pirmasis atviras pareiškimas, kad nepriklausoma Lietuvos valstybė iš idėjos pagaliau ima virsti tikrove, kad tiesiogiai pradedamas įgyvendinti svarbiausias 1917 m. Vilniaus konferencijos uždavinys. Kita vertus, nors ši Lietuvos Tarybos politinė deklaracija vėliau tapo laikoma Valstybės atkūrimo aktu, 1918 m. pradžioje Lietuva faktiškai vis dar buvo Vokietijos okupuota ir nepriklausomybės paskelbimas teisinių padarinių neturėjo. Okupacinė valdžia ne tik atsisakė pripažinti Lietuvos valstybę šio akto pagrindu, bet ir apskritai neleido šio dokumento skelbti Lietuvoje¹⁴⁷.

1917 m. pabaigoje ir 1918 m. pradžioje bendradarbiauti su lietuvių politikais nebuvo linkę ir gudai, turėję savo tautinių aspiracijų. 1918 m. kovo 25 d., po to, kai didžiąją Baltarusijos dalį užėmė Vokietijos kariuomenė, Minske buvo paskelbta Baltarusijos nepriklausomybė. Baltarusių tautiniai veikėjai, panašiai kaip ir Lietuvos politikai, tikėjosi Vokietijos paramos savo tautiniams siekiams, tačiau, skirtingai nei lietuviai, jos nesulaukė. Todėl balandžio 23 d. iš Minsko į Vilnių atvyko gudų delegacija, paskelbusi, kad galutinis politinis tautinio gudų judėjimo tikslas yra LDK, kaip Lietuvos ir Gudijos federacijos, atgimimas¹⁴⁸. Baltarusių tautiniai veikėjai manė, kad lietuvių-gudų valstybinis darinys, esant nepalankioms išorės sąlygoms, turės daugiau vilčių išgyventi nei savarankiška Lietuva ir savarankiška Gudija. Gudų delegacijos pasiūlymas dėl LDK atkūrimo rėmėsi ne tik istorine nostalgija, bet ir pragmatiniu išskaičiavimu, kad bendra valstybė, kaip LDK tęsėja, turės stipresnę tarptautinę paramą bei išėjimą prie Baltijos jūros. Šios idėjos turėjo šalininkų ir tarp Lietuvos Tarybos narių, tačiau persvarą joje turėjo visiškos Lietuvos nepriklausomybės šalininkai, siekę prijungti dalį Gudijos žemių prie Lietuvos (visų pirma didžiąją dalį Gardino gubernijos) ir idėja dėl federacinės lietuvių-gudų valstybės nesulaukė pritarimo. Todėl gudų atstovams buvo tik pasiūlytos vietos

¹⁴⁷ Vasario 16 d. Aktas buvo nugabentas į Berlyną ir įteiktas Reichstago frakcijų vadovams. 1918 m. vasario 18 d. jo tekstas buvo išspausdintas keliuose vokiečių laikraščiuose, tačiau Lietuvoje jis buvo uždraustas – vasario 19 d. „Lietuvos Aido“ 22 numeris su akto tekstu Oberosto įsakymu buvo konfiskuotas.

¹⁴⁸ Žr. Z. Szybieka, *Historia Białorusi 1795-2000*, Lublin, 2002, p. 216-217.

Lietuvos Taryboje. Gudu delegacija, nors ir nesutikusi su tokiu pasiūlymu, pripažino Lietuvos nepriklausomybę¹⁴⁹.

Nesisekant susitarti su žydais ir gudais dėl jų paramos Lietuvos Tarybai, 1918 m. balandžio 27 d. posėdyje Taryba konstatavo, kad „įeiti į Lietuvos Tarybą žydų ir gudų atstovams dar nėra pagrindo“, todėl panaikino su Lietuvos tautinėmis mažumomis tartis sudarytą komisiją. Nepaisant to buvo pažymima, kad „Taryba tiksliai laikosi [Lietuvių] konferencijos nusistatymo ir juo tepropnuoja mažumoms stoti Tarybon“¹⁵⁰. Savo ruožtu ir visų žydų politinių srovių atstovų pasitarimas, įvykęs 1918 m. spalio pradžioje, eilinį kartą atmetė žydų dalyvavimo Lietuvos Valstybės Tarybos veikloje galimybę¹⁵¹.

Siekdamas Vokietijos pripažinimo, Lietuvos Tarybos prezidiumas 1918 m. vasario 28 d. kreipėsi į Vokietijos kanclerį, pareikšdamas, kad 1918 m. vasario 16 d. aktas neprieštarauja 1917 m. gruodžio 11 d. pareiškimui, kuris ir esąs būsimų Lietuvos ir Vokietijos santykių pagrindas. Tokia Lietuvos Tarybos pozicija tenkino Vokietiją, todėl 1918 m. kovo 23 d. Vokietijos kaizerio Vilhelmo II aktu buvo paskelbta apie Lietuvos valstybės pripažinimą 1917 m. gruodžio 11 d. Lietuvos Tarybos pareiškimo sąlygomis. Tačiau ir toks oficialus Lietuvos nepriklausomybės pripažinimas nepanaikino vokiečių okupacinio režimo ir nesuteikė Lietuvai realaus valstybingumo. Be to, politiniuose Vokietijos sluoksniuose pradėtas brandinti planas sujungti Lietuva su Prūsija ar Saksonija¹⁵².

Tokiomis sąlygomis, kai iškilo realus pavojus, kad Lietuva bus prijungta prie kaž kurios protestantiškos Vokietijos žemės, Lietuvos Tarybos dauguma, ieškodama mažesnės blogybės, nutarė užmegzti valstybinius ryšius su nedidele katalikiška vokiečių Viurtembergo valstybe, pasiūlydama hercogui V. fon Urachui Lietuvos karaliaus sostą. Tarybos prezidiumo 1918 m. birželio 4 d. aktu buvo nutarta Lietuvą skelbti konstitucine monarchija, o gavus Uracho sutikimą – liepos 11 d. Tarybos narių balsų dauguma jis buvo išrinktas Lietuvos karaliumi ir paskelbtas Mindaugu II. Taryba parengė ir Lietuvos konstitucijos (Laikinosios Konstitucijos pagrindu) projektą, kuriame buvo numatoma, kad Lietuvos karalystę valdys karalius ir dviejų rūmų tautos atstovybė. Karaliui buvo pavedama vadovauti vykdomajai valdžiai,

¹⁴⁹ Z. Szybieka, *Historia Bialorusi...*, p. 217.

¹⁵⁰ *Lietuvos Valstybės Tarybos protokolai...*, p. 244.

¹⁵¹ L. Truska, *Lietuviai ir žydai...*, p. 60.

¹⁵² M. Maksimaitis, S. Vansevičius, *Lietuvos valstybės ir teisės istorija*, Vilnius, 1997, p. 124.

suteikiama įstatymų leidybos iniciatyvos ir tautos atstovybės priimtų įstatymų tvirtinimo teisės.

1918 m. liepos 11 d. Lietuvos Tarybos, tą pačią dieną pasivadinusios Lietuvos Valstybės Taryba¹⁵³, nutarimo, kuriuo Lietuva buvo pripažinta konstitucine monarchija ir vokiečių hercogas V. fon Urachas išrinktas karaliumi, Vokietijos vyriausybė nepripažino. Pats Urachas tokiomis aplinkybėmis nesiryžo užimti siūlomo Lietuvos sosto, todėl Tarybos nutarimas liko nevykdomas (nors ir nepanaikintas).

Politinė padėtis Lietuvoje ir aplink ją kardinaliai ėmė keistis tik 1918 m. rudenį, kai karinis Vokietijos pralaimėjimas jau niekam nebekėlė abejonių ir dėl to jai teko atsisakyti pretenzijų į karo metu užgrobtąsias šalis. 1918 m. spalio 20 d. Vokietijos imperijos Vyriausybė Lietuvos Valstybės Tarybos atstovams pareiškė, kad, vadovaujantis laisvo apsisprendimo principu, Tarybai ir jos sudarytai vyriausybei pripažįstama teisė pačioms tvarkyti kraštą, o lietuvių tautai – turėti savo konstituciją ir nustatyti santykius su kitomis valstybėmis¹⁵⁴.

Todėl jau 1918 m. spalio 28 d. Vilniuje skubiai susirinko Lietuvos Valstybės Taryba. Motyvuodama tuo, kad Vokietijai pralaimint karą netikslinga Urachą rinkti Lietuvos karaliumi, lapkričio 2 d. posėdyje priėmė rezoliuciją, skelbiančią, kad 1918 m. liepos 11 d. rezoliucija dėl karaliaus išrinkimo nebus vykdoma, o galutinai valstybės valdymo formos klausimą turės išspręsti Steigiamasis seimas. Tą pačią dieną buvo priimti ir Lietuvos Valstybės Laikinosios Konstitucijos Pamatiniai Dėsniai¹⁵⁵, be kita ko formaliai panaikinę Lietuvoje luominį visuomenės suskirstymą. Lapkričio 3 d. Vokietijos kaizeris pasirašė įsakymą dėl karinės okupacinės administracijos Lietuvoje pakeitimo civiline administracija.

Tokiomis aplinkybėmis reikėjo imtis neatidėliotinų valstybinių darbų – išgauti tarptautinį nepriklausomos Lietuvos pripažinimą, užtikrinti karinę ir materialinę užsienio valstybių paramą, pasirūpinti valstybės apsauga nuo išorės priešų bei sustiprinti savo įtaką Vilniaus krašte. Todėl lapkričio 4 d. Lietuvos Valstybės Tarybos prezidentas, remdamasis Lietuvos laikinosios konstitucijos atitinkamais straipsniais,

¹⁵³ Išrašas iš 1918 m. liepos 11 d. Tarybos posėdžio protokolo, su kuriuo liepos 13 d. buvo supažindintas Vokietijos kancleris ir Oberosto vadovas, skelbė: „Lietuvos Tarybai paskelbus Lietuvos nepriklausomybę ir Vokietijos valstybei ją pripažinus, Lietuvos Taryba konstatuodama tai kaip juridinį faktą ir pasinaudodama jai priklausančia teise, nutaria ateityje vadintis „Lietuvos Valstybės Taryba“ (žr. *Lietuvos Valstybės Tarybos protokolai...*, p. 280).

¹⁵⁴ V. Andriulis, M. Maksimaitis, V. Pakalniškis, J. S. Pečkaitis, A. Šenavičius, *Lietuvos teisės istorija*, Vilnius, 2002, p. 309-310.

¹⁵⁵ Lietuvos Valstybės Laikinosios Konstitucijos pamatiniai dėsniai, L. V. Ž., 1919, Nr. 1-1a.

pavedė A. Voldemarui sudaryti Ministrų Kabineta¹⁵⁶. 1918 m. lapkričio 11 d. buvo patvirtintas A. Voldemaro vadovaujamas Ministrų Kabinetas – pirmoji nepriklausomos Lietuvos valstybės Vyriausybė.

Lietuvos Tarybos įtaka Vilniaus krašte buvo tokia silpna, o nepopuliarumas toks didelis, kad Vilnijos lenkų dominuojama dvarininkija – stipriausia krašto politinė jėga – atsisakė bet kokių mėginimų susitarti su lietuvių Taryba. Lietuvos dvarininkų suvažiavimas, susirinkęs Vilniuje 1918 m. lapkričio 11 d., turėjo suformuluoti vieningą dvarininkų poziciją dėl Lietuvos žemių valstybinių santykių su Lenkija pobūdžio. Dauguma Vilnijos dvarininkų suvažiavime pasisakė už Lietuvos žemių, ar bent jau Vilniaus krašto, susijungimą su Lenkija, o Lietuvos Tarybą geriausiu atveju vertino kaip lietuvių tautos, bet ne visos Lietuvos, atstovybę, su kuria esamomis aplinkybėmis susitarimas ir bendradarbiavimas nebuvo galimas¹⁵⁷.

Lietuvos dvarininkų suvažiavimo metu išryškėjo skirtingi požiūriai ne tik į Lietuvos žemių valstybinę ateitį, bet visų pirma ir į galimo bendradarbiavimo su lietuvių politikais formas. Dalis „kauniečių“ (t.y. buvusios Kauno gubernijos) dvarininkų teigė, kad „vilniečių“ (t.y. dvarininkų iš buvusios Vilniaus gubernijos) laikysena yra neatsakinga ir jie nesupranta tikrosios lenkų iš etninės Lietuvos situacijos. „Kauniečiai“ pripažino, kad jų atveju bendradarbiavimas su lietuvių politikais yra neišvengiamas, todėl būtina ieškoti tam tikrų sąlyčio taškų su Lietuvos Valstybės Taryba. Norėdami pabrėžti savo poziciją, suvažiavimo delegatai iš Kauno krašto nusprendė įsteigti Kauno žemės dvarininkų tarybą ir dalyvauti Lietuvos Valstybės Tarybos planuojamoje surengti Visuotinėje lietuvių konferencijoje. Kita vertus, „kauniečiai“ dvarininkai nusprendė ir toliau dalyvauti Lenkų dvarininkų komitete bei laikyti jį savo politine atstovybe. *Ad hoc* parengtame „Politinės Kauno žemės dvarininkų platformos“ projekte buvo skelbiama:

„Mes, Kauno žemės lenkai dvarininkai, savo švenčiausia pareiga laikydami darbą kuriant Lietuvos valstybingumą, sieksime statyti Didžiąją Lietuvą pripažindami visų tautybių lygiateisiškumą bei lenkų ir lietuvių kalbos lygybę. Tuo atveju jei dėl kažkokių priežasčių nepavyktų sukurti Didžiosios Lietuvos valstybės ir lietuvių

¹⁵⁶ Tokį pasirinkimą visų pirma nulėmė geri asmeniniai A. Voldemaro santykiai su A. Smetona, Lietuvos Valstybės Tarybos prezidiumo pirmininku. A. Voldemaro kandidatūrą į premjero postą iškėlė Lietuvos Valstybės Tarybos įtakingos dešinėsios jėgos dar 1918 m. pavasarį, kai Berlyne susirinkusi lietuvių politinių veikėjų grupė aptarė busimos Lietuvos valstybės valdžios modelį (žr. *Lietuvos Respublikos Vyriausybės...*, p. 6).

¹⁵⁷ K. Buchowski, *Polacy w niepodległym państwie litewskim...*, p. 53.

valstybė susikurtų grynai etnografinės Lietuvos teritorijoje, mes, Kauno žemės lenkai dvarininkai, užtikrinant mums lygiateisiškumą ir kultūrinio vystymosi laisvę pašvęsimė jai savo darbus ir jėgas¹⁵⁸.

Šis „Politinės platformos“ projektas sukėlė labai aštrią suvažiavimo dalyvių reakciją, netgi nemaža dalis „kauniečių“ atsiribojo nuo tokių formuluočių, prieštaraujančių jų politiniams įsitikinimams. Šio dokumento autoriai buvo apkaltinti politiniu oportunizmu, noru bet kokia kaina išlaikyti savo dvarus ir net lenkų tautinių interesų išdavystę. Kitus dvarininkus taip pat labai papiktino į viešumą iškilę faktai dėl „Politinės platformos“ projekto autorių slaptų konsultacijų dėl šio teksto su lietuvių politikais. Paveikti tokių priekaištų ir „vilniečių“ dvarininkų spaudimo, delegatai iš Kauno krašto sutiko papildyti savo deklaraciją viena pastraipa:

„Grupė Kauno žemės lenkų, atsižvelgdama į ypatingas sąlygas, kuriose atsidūrė lenkų visuomenė Kauno krašto teritorijoje, esančioje etnografinėje Lietuvoje, bei suprasdama, kad įvykių eiga gali pareikalauti užimti tam tikrą poziciją besikuriančio lietuvių valstybingumo atžvilgiu, tačiau pabrėždama, kad jos karštas noras yra toks, kad visa Lietuva laisva sąjunga susijungtų su Lenkija, dėl taktinių sumetimų mano, kad netikslinga spekuliuoti dėl šių santykių“¹⁵⁹.

Suvažiavimas nusprendė, kad taip papildyta „kauniečių“ dvarininkų politinė deklaracija, atsižvelgiant į visos Lietuvos lenkų visuomenės interesus, nebus viešai paskelbta iki tų pačių metų gruodžio mėnesį suplanuoto visuotino suvažiavimo, reprezentuojančio visą Lietuvos lenkų visuomenę ir galutinai nuspręšančio dėl Lietuvos lenkų požiūrio į krašto politinę ateitį. „Kauniečiai“ dvarininkai sutiko su tokiu suvažiavimo sprendimu.

Kauno žemės dvarininkų taryba jau savo pirmajame nutarime pripažino Vilniaus Lenkų komiteto viršenybę, bet kartu deklaravo savo pasiryžimą bendradarbiauti su Lietuvos Taryba perimant krašto administraciją iš okupacinės vokiečių valdžios rankų. Nutarime taip pat buvo nurodoma, kad bet kokie politinio pobūdžio susitarimai su lietuviais ar dalyvavimas Lietuvos Vyriausybės veikloje yra negalimi. Kauno žemės dvarininkų tarybos atstovai informavo Lietuvos Valstybės Tarybą apie priimtą nutarimą ir pasiūlė bendradarbiavimą jame išdėstytomis sąlygomis. Tačiau Taryba šaltai sureagavo į tokius lenkų dvarininkų atstovų pasiūlymus ir atsižvelgė tik į jų pareikštą norą dalyvauti Visuotinėje lietuvių

¹⁵⁸ K. Buchowski, *Polacy w niepodległym państwie litewskim...*, p. 54.

¹⁵⁹ *Ten pat.*

konferencijoje. Tokia lietuvių politikų pozicija faktiškai reiškė Kauno krašto lenkų dvarininkų iniciatyvos dalyvauti kuriant nepriklausomą Lietuvos valstybę pabaigą. Iš lenkų buvo reikalaujama paklusti lietuvių tautiniams interesams, o mainais buvo siūloma geriausiu atveju pasitenkinti tautinės mažumos statusu nepriklausomoje tautinėje lietuvių valstybėje. Panašius pasiūlymus Lietuvos Valstybės Taryba teikė ir Vilniaus krašto lenkams. Lietuvių politikams buvo nepriimtinos bet kokios lenkų formuluotės, bylojančios apie norą atnaujinti valstybinius santykius su Lenkija. Atmesdami bendradarbiavimo pasiūlymus, neatitinkančius jų tautinių interesų, lietuvių politikai kartu neketino pripažinti Lietuvos lenkų tautinių interesų.

1918 m. pabaigoje, pasikeitus tarptautinei politinei situacijai, ėmė keistis ir Lietuvos žydų bei gudų požiūris į Lietuvos Valstybės Tarybą ir besikuriančią nepriklausomą Lietuvos valstybę. 1918 m. rudenį, kai vokiečių kariuomenė ėmė trauktis iš Baltarusijos, o jai iš paskos Vakarų link pajudėjo Raudonoji armija, gudų politinė padėtis tapo kritiška ir prieglobsčio ieškoti beliko tik Lietuvoje arba Lenkijoje. Gudų tautiniai veikėjai, panašiai kaip ir lietuvių veikėjai, suvokė, kad didžiulėje Lenkijoje jų tauta „paskęs“ ir jie neturės realios įtakos valstybės gyvenimui ir aukščiausiu lygiu priimamiems sprendimams. Todėl gudų politiniai veikėjai nusprendė bendradarbiauti su lietuvių politikais, tikintis, kad mažesnėje Lietuvoje bus lengviau nei didelėje Lenkijoje užtikrinti gudų tautinių interesų apsaugą. Todėl 1918 m. lapkritį su lietuvių politikais ėmė glaudžiai bendradarbiauti Vilniaus Gudų Taryba, delegavusi į Lietuvos Valstybės Tarybą šešis savo narius: V. Lastouskį, D. Semašką, K. Falkevičių, U. Taločką, J. Stankevičių, A. Luckevičių. Gudų generolas K. Kandratovičius tapo krašto apsaugos ministro pavaduotoju, o buvęs Baltarusijos Liaudies Respublikos premjeras J. Varonka buvo pakviestas Lietuvos Vyriausybėje užimti ministro be portfelio gudų reikalams pareigas. Jis, ir kiti gudų tautiniai veikėjai, tikėjosi, kad ši ministerija padės pamatus po būsima dviejų kaimyninių tautų federacine valstybe¹⁶⁰.

1918 m. pabaigoje, visų pirma dėl pasikeitusios politinės situacijos (vis labiau stiprėjančio lenkų priešiško žydams¹⁶¹), gudų atstovų įėjimo į Lietuvos Valstybės

¹⁶⁰ Z. Szybieka, *Historia Białorusi...*, p. 225.

¹⁶¹ Jau 1918 m. pavasarį Krokuvoje ir Galicijoje prasidėjo žydų užpuldinėjimai, paskatinti politinės kovos tarp tautinių demokratų partijos, vadinamųjų *endekų* (žodis atsiradęs nuo partijos pavadinimo santrumpos – ND (*Narodowi demokraci*)), vadovaujamos R. Dmowski, pasisakiusio už tautinės lenkų valstybės, kurioje nebūtų tautinių mažumų, sukūrimą ir lenkų tautinio lyderio J. Pilsudskio, kuris siekė maksimaliai išplėsti Lenkijos sienas į rytus ir atkurti federacinę Lenkijos-Lietuvos-Baltarusijos-

Tarybą bei vis labiau stiprėjančių prosovietinių nuotaikų pačių žydų tarpe) skirtingų sionistinių krypčių vadovai buvo kone priversti suartėti ne tik tarpusavyje¹⁶², bet ir ieškoti būdų susitarti su lietuvių politikais. 1918 m. gruodžio 5-8 d. Vilniuje įvykusi Lietuvos sionistų organizacijos konferencija, po ilgų svarstymų ir derybų, nusprendė deleguoti savo narius į Lietuvos Valstybės Tarybą¹⁶³.

1918 m. gruodžio 11 d. Vilniaus žydų bendruomenės pirmininkas J. Vygodskis, žinomas sionistų veikėjas, buvęs Rusijos Dūmos deputatas Š. Rozenbaumas ir religinės organizacijos „*Agudat Israel*“¹⁶⁴ pirmininkas N. Rachmilevičius tapo Lietuvos Valstybės Tarybos nariais, o kartu ir pirmojo, A. Voldemaro vadovaujamo nepriklausomos Lietuvos Ministrų Kabineto nariais: J. Vygodskis tapo ministru be portfelio žydų reikalams¹⁶⁵, Š. Rozenbaumas – užsienio reikalų ministro pavaduotoju, o N. Rachmilevičius – finansų, prekybos ir pramonės viceministru¹⁶⁶. Pažymėtina, kad šie žydų veikėjai sutiko būti kooptuoti į Lietuvos Valstybės Tarybą kaip savarankiški asmenys, t.y. formaliai neatstovaudami jokiai žydų politinei partijai.

Greitu laiku ir kitos žydų partijos¹⁶⁷ perėjo į besikuriančios nepriklausomos Lietuvos valstybės pusę. Lietuvių, kaip idealių partnerių, patrauklumas kuriant

Ukrainos valstybę, stovyklos. Šioje skirtingu politinių jėgų sandūroje Lenkijos ir Lietuvos žydai atsidūrė savotiškoje kryžminėje ugnyje – priklausomai nuo situacijos jie buvo kaltinami lojalumu arba vokiečiams, arba bolševikams (o kartais ir abiem pusėms kartu), o taip pat ir antilenkiškumu. Savo ruožtu lietuvių tautiniai veikėjai kaltino juos antilietuvišku nusistatymu. Antisemitinės lenkų visuomenės nuotaikos, nulemtos tautinės ideologijos, virto skaudžia realybe 1918 m. lapkričio mėnesį, kai Lvove įvyko pats didžiausias ir kruviniausias pogromas tarpukario Lenkijos istorijoje.

¹⁶² Lietuvos sionistai, kurių branduolį sudarė buvusių Vilniaus ir Kauno gubernijų bei Rusijos sionistinio judėjimo aktyvistų grupė, 1918 m. susivienijo į Lietuvos sionistų organizaciją, kurios politinis kursas buvo laviruoti tarp deklaruojamo lojalumo naujai valstybei ir praktinio darbo *Eretz Israel* naudai (E. Bendikaitė, *Sionistinis sąjūdis...*, p. 212).

¹⁶³ L. Truska, *Lietuviai ir žydai...*, p. 61.

¹⁶⁴ „*Agudat Israel*“ (Vieningas Izraelis) – žydų ortodoksų politinis judėjimas, puoselėjęs religingumą, tradicijas bei antisisionistinių nusistatymą.

¹⁶⁵ Šis ministras be portfelio atstovavo žydų reikalams Ministrų Kabinete ir buvo *de facto* savotiškas tiltas tarp žydų ir Lietuvos Vyriausybės. Žydų reikalų ministerija koordinavo žydų, kaip tautos ir Lietuvos piliečių, reikalus. Ministras be portfelio žydų reikalams turėjo tokias pat teises kaip ir kiti ministrai: dalyvavo Vyriausybės posėdžiuose su sprendžiamojo balso teise, o Žydų reikalų ministerijos biudžetas buvo Lietuvos valstybės biudžeto dalis.

¹⁶⁶ *Lietuvos Valstybės Tarybos protokolai...*, p. 457-459.

¹⁶⁷ Be sionistų ir „*Agudat Israel*“, svarbiausios žydų politinės organizacijos, veikusios Lietuvoje, buvo kairiosios jėgos – Bundas (1897 m. Vilniuje įkurta visuotinė Lietuvos, Lenkijos ir Rusijos žydų darbininkų sąjunga) ir „*Poalei Cion*“ (Siono darbininkai – pasaulinis visuomeninis politinis judėjimas, bandęs apjungti socialistines ir sionistines idėjas. Ilgainiui šis judėjimas atitolo nuo savo pradinių idealų ir ėmė vadovautis radikalaus marksizmo idėjomis) bei centro-kairės Folkistų (liaudininkų) partija.

naująją Rytų Europos valstybę, kurioje visos tautos turėtų laisvę plėtoti savąją kultūrą, nusvėrė visus prieštaravimus¹⁶⁸.

Tačiau nepriklausoma Lietuvos valstybė 1918 m. pabaigoje atsidarė labai sunkioje situacijoje, kadangi jos link artėjo Raudonosios armijos daliniai, skubantys paremti Vokietijoje prasidėjusią revoliuciją. 1918 m. gruodžio 29 d. Lietuvos Vyriausybės atsišaukimas „Į Lietuvos piliečius“ buvo išspausdintas lietuvių, lenkų, gudų ir žydų (jidiš¹⁶⁹) kalbomis. Šiame atsišaukime rašoma: „Šiandien visi išvydome laisvės rytojų švintant. Lietuvos nepriklausomybė neša visiems laisvę ir laimę, tad ginkime Nepriklausomą Lietuvos valstybę. Vienybėje, kaip broliai, padavę viens kitam rankas, eikime drąsiai į kovą, visi kaip vienas, stokime už tėvynę! Lietuva pavojuje!“¹⁷⁰

Žydai ir gudai parėmė Lietuvos Vyriausybę ne tik politinėmis deklaracijomis ar kooptuodamos savo narius į jos sudėtį, bet ir konkrečiais darbais. Į naujai formuojamą Lietuvos kariuomenę įstojo daugiau kaip 2 tūkst. žydų, tarp kurių buvo nemažai savanorių, grupė karininkų ir patyrusių karo gydytojų. Be to, Lietuvos žydai surinko nemažai lėšų Lietuvos gynimo fondui. Žydai, nepaisydami griežtų bausmių, net karo lauko teismo, taip pat pasižymėjo palaikydami ryšius su vokiečiais, supirkdami iš jų ginklus ir laikydami slaptus sandėlius su karo manta, gabendami ginklus ir amuniciją kuriamiems Lietuvos kariuomenės daliniams. Pagal analogiją su knygnešiais, tokie tiekėjai buvo vadinami ginklanešiais¹⁷¹.

Žydų paramą besikuriančiai Lietuvai labai vertino Lietuvos Valstybės Tarybos pirmininkas ir pirmasis nepriklausomos Lietuvos Prezidentas A. Smetona. 1935 m. jis rašė: „Tik ką gimusi Lietuvos valstybė buvo labai sunkioje padėtyje. Galėjo sudužti viltys į laisvą Lietuvą. Bet dalis žydų ir gudų visuomenės, geriau suvokusios Lietuvos ateitį, parodė drąsumą ir nukreipė savo atstovus į Valstybės Tarybą bei jos sudarytąją Vyriausybę. Šis jų dalyvavimas valdžioje suteikė didelę moralinę pagalbą. Savo

¹⁶⁸ L. Truska, *Lietuviai ir žydai...*, p. 60.

¹⁶⁹ Jidiš – maždaug prieš 1000 metų tarp Vokietijos žydų atsiradusi kalba. Laikui bėgant plėsdamasi tarp žydų aškenazių (t.y. Centrinėje ir Rytų Europoje gyvenančių žydų), jidiš susiformavo kaip sudėtingas lydinys, kurį sudaro įvairių viduramžių vokiečių dialektų, hebrajų ir aramėjų bei kai kurių slavų kalbų elementai. Jidiš priklauso germanų grupės kalboms, bet rašmenų grafika paimta iš hebrajų kalbos. Tiksliai nežinoma, kada jidiš atkeliavo į Lietuvą, tačiau šios kalbos literatūrinis variantas, sunormintu XX a. pradžioje, buvo pripažintas būtent „lietuviškasis jidiš“, t.y. tas jidiš kalbos dialektas, kuriuo šnekėjo Lietuvos žydai, vadinamieji litvakai. XX a. pradžioje net 99,3% Lietuvos žydų jidiš laikė savo gimtąja kalba (žr. *Iš Lietuvos žydų kultūros praeities* [Lietuvos tautinės mažumos..., p. 33-35]).

¹⁷⁰ S. Atamukas, *Lietuvos žydų kelias...*, p. 124.

¹⁷¹ *Ten pat*, p. 124-125.

ruožtu Taryba, vienydama įvairias lietuviškas sroves, žydus ir baltarusius, tuo būdu telkdama visą kraštą bendram reikalui, įvykdė svarbią misiją ir įtvirtino idėją dėl vienybės kuriant valstybę¹⁷². Žydų poziciją gyrė ir pirmasis nepriklausomos Lietuvos Ministras Pirmininkas A. Voldemaras. Pasak jo, tuo kritišku metu, kada, vokiečiams pralaimėjus karą, į Vakarus pajudėjo bolševikinė Raudonoji armija, o lenkų komitetas Vilniuje viešai pareiškė nepripažįstą lietuvių valdžios, žydų įėjimas į lietuvių valdžios institucijas buvo be galo didelės reikšmės mūsų krašto likimui. Anot A. Voldemaro, „savo prisidėjimu žydai parodė visam pasauliui, kad tiki nepriklausomos Lietuvos išlikimu ir likimu, ir ne vien tiki, bet ir patys prisideda savo darbu, bestatant nepriklausomą Lietuvą“¹⁷³.

Remdamasi žydų ir gudų pareikštu solidarumu, Lietuvos Vyriausybė galėjo ne tik sustiprinti savo pozicijas vidaus politikoje, bet ir tvirčiau reikšti pretenzijas į etniškai nelietuviškas teritorijas, ypač buvusiose Vilniaus ir Gardino gubernijose bei imtis ten konkretaus valstybinio darbo¹⁷⁴. Kita vertus, žydų ir gudų politinę prolietuvišką orientaciją sąlygojo ne tiek jų lietuviška politinė (ar pilietinė) savimonė, kiek jų konkretūs politiniai-etniniai lūkesčiai ir interesai. Jungdamiesi prie Lietuvos valstybinio darbo jie kartu stengėsi sukurti savo tautinę autonomiją – ir ne bet kokią, o politinę: žydai galvojo apie neturinčią precedento nacionalinę-personalinę autonomiją, o baltarusiai – apie teritorinę, su perspektyva sukurti Lietuvos-Baltarusijos federaciją arba bent savotišką baltarusių Pjemontą Lietuvos sudėtyje, prie kurio ateity galėtų prisijungti ir kitos Baltarusijos teritorijos. Abiem atvejais buvo išeinama už tautinės mažumos statuso ribų. Apskritai baltarusių bei žydų solidarume su Lietuva prieštarigai reiškesi ne tik integruojanti, bet ir dezintegruojanti tendencija¹⁷⁵.

¹⁷² A. Smetona, *Rinktiniai raštai, 2-as leid.*, Kaunas, 1990, p. 347-348.

¹⁷³ Žr. A. Voldemaras, *Primiršta programa*, „Krašto balsas“, 1922, Nr. 12, p. 1.

¹⁷⁴ Gardino gubernijoje buvo organizuojamas apskričių valdymas, švietimas, sveikatos apsauga, naujokų verbavimas, o Gardine net buvo pradėtas formuoti Pirmas baltarusių pėstininkų pulkas (žr. Č. Laurinavičius, *Lietuvos-Sovietų Rusijos taikos sutartis...*, p. 107).

¹⁷⁵ Žr. Laurinavičius, *Lietuvos-Sovietų Rusijos taikos sutartis...*, p. 107-108.

2.3. Lietuvos valstybės tarptautinis pripažinimas ir tautinių mažumų klausimas

1919 m. Paryžiaus taikos konferencija, o nuo 1920 m. Tautų Sąjunga tautinėms mažumoms priklausančių gyventojų pilietinio ir politinio lygiateisiškumo bei jų kultūrinio ir religinio gyvenimo laisvės garantijas traktavo kaip vieną iš naujųjų valstybių pripažinimo sąlygų¹⁷⁶.

Į Paryžiaus taikos konferenciją nusiųsta Lietuvos delegacija, kuriai vadovavo užsienio reikalų ministras A. Voldemaras, nepaisant visų Lietuvos politikų pastangų, nebuvo oficialiai pripažinta ir konferencijoje neturėjo jokio oficialaus statuso. Konferencijai pirmininkavusi Prancūzija buvo suinteresuota atkurti kiek galima didesnę ir stipresnę Lenkijos valstybę, kurią laikė savo natūralia sąjungininke prieš Vokietiją. Todėl Lietuvos delegacija, kurią Lenkijos delegacija, turėjusi oficialų statusą, įvardijo kaip Vokietijos įrankį, liko už konferencijos durų, o jos Lietuvos klausimas buvo svarstomas nustatant Lenkijos valstybės sienas¹⁷⁷.

Siekdama kuo greičiau užsitikrinti tarptautinį pripažinimą ir varžydama su Lenkija dėl Vilnijos ir buvusios Gardino gubernijos, kuriose lietuviai sudarė tik labai nedidelę gyventojų dalį, Lietuvos Vyriausybė ryžosi didelėms politinėms nuolaidoms gudams, ir ypač žydams, kurie savo ruožtu, sudarė ten gyventojų daugumą¹⁷⁸. Be to, siekiant tarptautinei bendruomenei pademonstruoti tautinių mažumų paramą nepriklausomai Lietuvos valstybei, į Lietuvos delegacijos Paryžiuje sudėtį buvo įtraukti Lietuvos Valstybės Tarybos nariai gudas D. Semaška ir žydas Š. Rozenbaumas¹⁷⁹.

¹⁷⁶ J. Sawicki, *Tautinės problemos tarpukario Europoje ir Lietuvos tautinėje valstybėje* [*Lietuvių atgimimo istorijos studijos*, t. 15, Vilnius, p. 135].

¹⁷⁷ Žr. A. Gaigalaitė, *Lietuva Paryžiuje 1919 metais*, Vilnius, 1999, p. 20-21.

¹⁷⁸ Kaip teisingai pastebi A. Eidintas, „Lietuvos izoliacijos sąlygomis tai buvo griežimas už šiaudo – tad pažadus žydams reikia laikyti daugiau taktikos reikalu bei siekiu kuo nors risti prie Lietuvos nelietuviškai kalbančias rytines žemes, į kurias Lietuva pretendavo“ (žr. A. Eidintas, *Žydai, lietuviai...*, p. 59).

¹⁷⁹ Š. Rozenbaumas Lietuvos žydų vardu įteikė Paryžiaus taikos konferencijos pirmininkui Ž. Klemanso memorandumą, kuriame buvo pabrėžiamos lietuvių teisės į Vilnių ir sakoma, kad žydai, sudarantys didelę šio miesto gyventojų dalį, nori, kad jis priklausytų Lietuvai (žr. *Lietuvos žydai ir valstybės kuriamasis darbas*, „Apžvalga“, 1935, Nr. 6, p. 2). Š. Rozenbaumas 1919 m. gegužę būdamas Berlyne, įtikinėjo vokiečių politikus, kad Rytprūsiai yra lietuviškas kraštas ir todėl turi priklausyti Lietuvai (A. Gaigalaitė, *Lietuva Paryžiuje...*, p. 110-116). Be to, jis aktyviai dalyvavo ir 1920 m. vykusiose Lietuvos derybose dėl taikos sutarties su Sovietų Rusija, siekdamas maksimaliai išplėsti nepriklausomos Lietuvos valstybės teritoriją. Derybų metu jis akcentavo Vilniaus krašto žydų ir gudų norą būti Lietuvos, o ne Lenkijos sudėtyje (žr. Č. Laurinavičius, *Lietuvos-Sovietų Rusijos taikos sutartis...*, p. 95-133).

1919 m. rugpjūčio 5 d. Lietuvos delegacija Paryžiuje, norėdama sustiprinti Lietuvos pozicijas Paryžiaus taikos konferencijoje, įteikė Žydų delegacijų komitetui prie šios konferencijos pareiškimą (laišką) dėl Lietuvos Vyriausybės politikos žydų atžvilgiu principų, kuris vėliau tapo žinomas kaip „Paryžiaus deklaracija“. Šioje Deklaracijoje, kurią sudarė preambulė ir aštuoni punktai, nurodoma, kad žydams, kaip ir visiems be išimties Lietuvos valstybės piliečiams, garantuojamas visiškas lygiateisiškumas; žydai bus proporcingai atstovaujami įstatymų leidžiamojoje valdžioje (sukuriant žydų nacionalinę kuriją arba kitu tam reikalui tinkamu būdu); jie bus atstovaujami ir vykdomojoje valdžioje bei teismuose; jų reikalams tvarkyti įsteigta speciali Žydų reikalų ministerija; lietuvių kalbai išsaugant valstybinės kalbos statusą, žydai galės nevaržomai vartoti savo kalbas viešuose susirinkimuose, spaudoje, teatruose, mokyklose, taip pat valdžios įstaigose ir teismuose; užtikrinama žydų teisė švęsti šeštadienį ir kitas šventes, o rabinai bus juridiškai traktuojami vienodai su kitų tautybų dvasininkais; žydai turės autonomiją savo tautybos, labdaros, socialinės pagalbos, švietimo reikaluose ir apskritai visoje dvasinės kultūros sferoje; žydų tautinės autonomijos įstaigos yra vietos bendruomenės ir jų suvažiavimas; žydų autonomijos institucijos yra valdžios organai ir gali savo kompetencijos ribose tautiečiams leisti privalomus įsakymus, turi teisę apkrauti juos mokesčiais; žydų savivaldos institucijas finansiškai remia valstybė tais pačiais pagrindais kaip ir panašias kitų tautų įstaigas¹⁸⁰.

Deklaracijos preambulėje pažymima, kad šiuos principus, kurie „sudaro ir sudarys bazę tokiems pagrindiniams įstatymams“, Lietuvos vyriausybė priėmė „žydų atstovų sutikimu“. Deklaracijoje taip pat pažymima, kad ji nėra kokio išorės spaudimo rezultatas, o tik Lietuvos valstybės laisvos valios ir gero noro išraiška.

1919 m. vasaros pabaigoje, tikintis užsienio žydų paramos besikuriančiai Lietuvos valstybei, į ilgą propagandinę kelionę po Europą buvo išsiųstas ir tuometinis žydų reikalų ministras M. Soloveičikas¹⁸¹. Jis lankėsi Vokietijoje, Šveicarijoje ir Prancūzijoje, skleisdamas informaciją apie Lietuvos valstybę ir žydų padėtį joje

¹⁸⁰ Lietuvos delegacijos Paryžiuje pirmininko A. Voldemaro ir sekretoriaus P. Klimo pareiškimas Žydų delegacijų komitetui (cit. pgl. L. Truska, *Lietuviai ir žydai...*, p. 63); taip pat žr. S. Atamukas, *Lietuvos žydų kelias...*, p. 127; Š. Liekis, *A State within...*, p. 124-126.

¹⁸¹ J. Vygodskiui pasilikus Raudonosios armijos užimtame Vilniuje, nuo 1919 m. kovo mėn. žydų reikalų ministro postą užėmė kaunietis istorijos mokslų daktaras M. Soloveičikas, kilęs iš žinomos stambių Kauno verslininkų šeimos (S. Atamukas, *Lietuvos žydų kelias...*, p. 124).

įvairioms tarptautinėms žydų organizacijoms, ypač Žydų delegacijų komitetui prie Paryžiaus taikos konferencijos¹⁸².

Pažymėtina, kad M. Soloveičikas ir kiti Lietuvos žydų veikėjai ne kartą kreipėsi ir į įtakingus JAV žydus, prašydami suteikti politinę ir finansinę paramą Lietuvai¹⁸³. 1919 m. birželį, iš Merkinės kilusio įtakingo Bostono teisininko E. Stonne (tikroji pavardė Cirelštein) iniciatyva, Masačusetso valstijos Senatas priėmė rezoliuciją, raginusią JAV valdžią pripažinti Lietuvos valstybę¹⁸⁴.

Lietuvos žydai 1919 m. rugpjūčio 5 d. Deklaraciją įvertino kaip *Magna Carta*, kaip Didžiąją jų lygiateisiškumo Chartiją, kaip gerą naujieną apie naują jų gyvenimo erą¹⁸⁵. Įteikta Paryžiaus taikos konferencijai Deklaracija padarė didelį įspūdį Europai¹⁸⁶. Šią Deklaraciją džiaugsmingai sveikino ir viso pasaulio žydų spauda, pabrėždama jos reikšmę kitų valstybių žydų kovai dėl savo teisių ir nurodydama ją kaip sektiną pavyzdį kitų šalių vyriausybėms. Žydams pažadėtos teisės labai pakėlė pasaulyje mažai žinomos Lietuvos vyriausybės prestižą, o Lietuvai palanki pasaulio žydų elito laikysena labai sustiprino jaunos Lietuvos valstybės vidaus ir užsienio padėtį tuo metu, kai to ypač reikėjo – sudėtingais ir sunkiais 1919 metais¹⁸⁷.

1919 m. spalio 15 d. naujosios Lietuvos Vyriausybės vadovas E. Galvanauskas pritarė „Paryžiaus deklaracijai“ ir pažadėjo vadovautis jos principais Vyriausybės veikloje¹⁸⁸. 1920 m. lapkričio 21 d. svarbiausių Steigiamojo seimo lietuvių krikščionių demokratų, liaudininkų socialistų ir socialdemokratų partijų frakcijų atstovai – J. Staugaitis, M. Sleževičius, V. Čepinskis – laiške žydų Tautos Tarybos pirmininkui oficialiai pareiškė, kad jos visiškai sutinka su 1919 m. rugpjūčio

¹⁸² Š. Liekis, *A State within...*, p. 123.

¹⁸³ Viena finansinės paramos formų buvo Lietuvos paskolos lakštų pirkimas. Buvo akcentuojama, kad kiekvienas paskolintas doleris tenka ir Lietuvos žydams, nes jie yra lygiateisiai šalies piliečiai (*1920 m. Žydų reikalų ministerijos biuletėnis Nr. 10*, LCVA, F. 923. ap. 1. B. 117, l. 82 (cit. pgl. L. Truska, *Lietuviai ir žydai...*, p. 71)).

¹⁸⁴ 1938 m. Prezidentas A. Smetona už nuopelnus Lietuvai apdovanojo E. Stonne 3-ojo laipsnio Gedimino ordinu (*Įteiktas Gedimino ordinas Amerikos žydų veikėjui E. Stonnui*, „Apžvalga“, 1938, Nr. 33, p. 1).

¹⁸⁵ S. Atamukas, *Lietuvos žydų kelias...*, p. 128.

¹⁸⁶ Gavę Lietuvos valdžios pažadą turėti tokias plačias teises, žydai galėjo tik džiūgauti, ir ne tik Lietuvoje – Europoje tokios vietinių gyventojų ir vietinių žydų interesus tenkinusios valstybės dar nebuvo. Lietuva, pagal duotus Paryžiuje pažadus žydams, turėjo tapti savotiška lietuvių ir žydų valstybe, su aiškiu abiejų tautų dominavimu ir kone šiandieniniu supratimu – lygiateisiškumu arba etniškai dualistine valstybe. Žydai, turėję daugiau išsilavinusių žmonių, neabejotinai tikėjosi užimti svarbius postus toje valstybėje (A. Eidintas, *Žydai, lietuviai...*, p. 61).

¹⁸⁷ A. Gaigalaitė, *Lietuva Paryžiuje...*, p. 114.

¹⁸⁸ L. Truska, *Lietuviai ir žydai...*, p. 63.

5 d. Deklaracijoje išdėstytais principais ir įsipareigoja ginti juos Seime bei pasirūpinti, kad jie būtų įrašyti į Lietuvos Valstybės Konstituciją¹⁸⁹. Deja, šie lietuvių politikų pažadai taip ir liko neįgyvendinti – 1922 m. Lietuvos Konstitucijoje, palyginus su 1919 m. Paryžiaus deklaracija, žydams garantuojamų teisių sąrašas gerokai susiaurėjo.

1919 m. rugpjūčio 5 d. Deklaracija neabejotinai sustiprino jaunos Lietuvos valstybės tarptautines pozicijas, ypač įvairių žydų tarptautinių organizacijų vadovų akyse. Nepaisant to, Lietuvos delegacija Paryžiaus taikos konferencijoje taip ir neiškovojo oficialaus statuso, o Lietuva iki pat 1922 metų gruodžio 22 d. nebuvo Antantės valstybių pripažinta *de jure*¹⁹⁰. Tai lėmė visų pirma besitęsiantis konfliktas su Lenkija dėl Vilniaus krašto¹⁹¹.

2.4. Lietuvos pilietybės klausimas

Pirma rimtesnė problema, susijusi su tautinėmis mažumomis, su kuria savo vidaus politikoje susidūrė nepriklausomos Lietuvos valdžia po 1918 m. vasario 16 d., buvo pilietybės klausimo suregulavimas. Buvo akivaizdu, kad naujo valstybinio darinio valdžia gali realiai ir efektyviai funkcionuoti tik tada, kai yra jos pastovi ir nuolatinė jurisdikcija valstybės teritorijoje nuolat gyvenančių asmenų daugumai, kai tarp asmens ir valstybės yra pastovus teisinis ryšys¹⁹². 1918 m. atkūrus Lietuvos nepriklausomą valstybę, reikėjo teisės aktais nustatyti, kokie asmenys yra laikomi Lietuvos piliečiais, numatyti pilietybės įgijimo ir jos netekimo pagrindus, reglamentuoti pilietybės klausimų sprendimo tvarką.

Tarpukario Lietuvoje klausimus susijusius su pilietybe reguliavo Lietuvos Respublikos įstatymai, valstybės valdymo institucijų išleisti teisės aktai bei Lietuvos Respublikos tarptautinės sutartys. Pirmasis teisės aktas dėl Lietuvos pilietybės buvo

¹⁸⁹ Žr.: S. Atamukas, *Lietuvos žydų kelias...*, p. 127; L. Truska, *Lietuviai ir žydai...*, p. 63.

¹⁹⁰ Palyginimui, Latvija ir Estija, sugebėjusios greitai nusistatyti savo sienas, Antantės valstybių buvo pripažintos *de jure* dar 1921 m. pradžioje. Pažymėtina, kad Antantės Ambasadorių konferencija 1922 m. birželio 30 d. priėmė rezoliuciją, kuria buvo žadama pripažinti Lietuvą *de jure* su sąlyga, kad Lietuva pripažins Versalio Traktato nuostatas dėl Nemuno tarptautinio statuso. Tačiau Lietuvos valdžia atmetė tokį pasiūlymą ir klausimas dėl formalaus Lietuvos tarptautinio pripažinimo užsitęsė dar beveik pusmečiui (žr. P. Łossowski, *Litwa...*, p. 103-104).

¹⁹¹ S. Theolin, *Vilniaus konfliktas. Begalinis ginčas dėl Lietuvos ir Lenkijos sienos 1917-1996*, Vilnius, 2001, p. 41-49.

¹⁹² V. Sinkevičius, *Lietuvos Respublikos pilietybė...*, p. 25.

1919 m. sausio 9 d. Ministrų Kabineto priimtas Laikinasis įstatymas apie Lietuvos pilietybę¹⁹³. Vėliau šis įstatymas buvo ne vieną kartą keičiamas bei derinamas su 1922, 1928 ir 1938 m. Lietuvos Respublikos konstitucijomis.

Pažymėtina, kad Laikinąjį įstatymą apie Lietuvos pilietybę priėmė Ministrų Kabinetas, kuris formaliai tokios teisės neturėjo¹⁹⁴. Tai, kad Ministrų Kabinetas, net ir neturėdamas konstitucinio teisinio pagrindo, 1919 m. sausio 9 d. išleido šį įstatymą, rodo, jog šį įstatymą reikėjo priimti kuo skubiau, nes jis buvo ypač svarbus besikuriančiai Lietuvos valstybei¹⁹⁵.

Pagal 1919 m. Laikinąjį įstatymą apie Lietuvos pilietybę Lietuvos piliečiais buvo laikomi:

- 1) asmenys, kurių tėvai ar seneliai iš seno Lietuvoje gyveno, ir kurie patys visuomet Lietuvoje gyvena;
- 2) nurodytųjų pirmame punkte asmenų vaikai, kurie, kad ir negyveno visuomet Lietuvoje, bet grįžo į ją gyventi;
- 3) asmenys, kurie iki 1914 metų nemažiau, kaip dešimtį metų Lietuvoje gyveno ir turėjo:
 - a) arba nuosavą nekilnojamąjį turtą,
 - b) arba nuolatinį darbą;
- 4) Lietuvos piliečio vaikai;
- 5) jo pati arba našlė;
- 6) Lietuvos netekėjusios pilietės vaikai, jei jie nepriimti svetimšalio jo vaikais;
- 7) svetimšaliai, naujai priimti Lietuvos piliečiais.

Įstatyme taip pat buvo numatyta, kad Lietuvos piliečiais savaime nelaikomi asmenys, kurie, kad ir turėjo nuolatinį darbą Lietuvoje, bet kurių darbas buvo vien tarnavimas Rusų Valstybei, t.y. rusų valdininkai. Ši įstatymo nuostata buvo interpretuojama kaip turinti galvoje tik tokius buvusius Rusijos valdininkus, kurie nėra kilę iš Lietuvos, ir kurie neturėjo Lietuvoje per paskutinį dešimtmetį

¹⁹³ Laikinasis įstatymas apie Lietuvos pilietybę, L. V. Ž., 1919, Nr. 2/3-22.

¹⁹⁴ Įstatymus, pagal 1918 m. lapkričio 2 d. Lietuvos Valstybės Laikinosios Konstitucijos pamatinių dėsnių 5 straipsnį, galėjo priimti tik Valstybės Taryba. Teisę leisti laikinuosius įstatymus (tik tarp Valstybės Tarybos sesijų ir su sąlyga, kad jie bus pateikti artimiausiai Valstybės Tarybos sesijai) Ministrų Kabinetas įgijo tik pagal Lietuvos Valstybės Laikinosios Konstitucijos pamatinių dėsnių 1919 m. sausio 24 d. papildymą (Laikinosios Lietuvos Valstybės Konstitucijos papildas, L. V. Ž., 1919, Nr. 4). Šie laikinieji įstatymai veikia tol, kol nebus Valstybės Tarybos atmesti arba pakeisti.

¹⁹⁵ V. Sinkevičius, *Lietuvos Respublikos pilietybė...*, p. 27.

nekilnojamojo turto. Be to, „valdininko“ sąvoka buvo išaiškinta kaip apimanti ir civilius, ir kariškius¹⁹⁶.

Įdomu ir tai, kad Laikinasis įstatymas apie Lietuvos pilietybę palietė ir santykius, susijusius su nekilnojamoju turto. Įstatymo 4 straipsnis (paragrafas) numatė, kad laikinai draudžiama svetimšaliams pirkti ir kitokiu būdu įgyti nuosavybėn Lietuvoje nekilnojamąjį turtą, o sutartys, prieštaraujančios šiam draudimui, laikomos negaliojančiomis. 5 straipsnis numatė: „Žemė, valdoma tų kolonistų, kurie po 1904 m. buvusių rusų valstybinių, vadinamųjų Valstiečių (*krestianskij*), ir bajorų (*Dvorianskij*) bankų buvo įkurti Lietuvoje, šiuo grąžinama Lietuvos Valstybei nuosavybe ir iš kolonistų atimama, o jiems išdas grąžina tai, ką jie buvo už žemę sumokėję“.

Atsižvelgiant į tai, kad absoliuti dauguma Lietuvos gyventojų buvo kilę iš asmenų, kurie nuo seno Lietuvoje gyveno ir kurie patys visuomet Lietuvoje gyvena, galima teigti, kad nustatant, kurie asmenys yra laikomi Lietuvos piliečiais, buvo remiamasi *jus sanguinis* principu. Šiuos asmenis galima priskirti *igimtosios* pilietybės piliečiais. Tuo tarpu asmenys, kurie iki 1914 m. gyveno Lietuvoje ne mažiau kaip dešimt metų ir turėjo čia arba nuosavą nekilnojamąjį turtą arba nuolatinį darbą, priskirtini *igytosios* pilietybės piliečiams¹⁹⁷.

Pažymėtina, kad 1919 m. Laikinajame įstatyme apie Lietuvos pilietybę nebuvo teisės normų, nustatančių, kokiais dokumentais ar kitais įrodymais asmuo gali patvirtinti, jog jis pagal įstatymą laikytinas Lietuvos piliečiu, nebuvo nustatyta, kokios valstybės institucijos turi būti pateikti pilietybės įrodymai, taip pat nebuvo nurodyta, kokias valstybės institucija sprendžia, ar asmuo yra Lietuvos pilietis. Todėl jau 1919 m. liepos 1 d. buvo priimti Pasų įstatai¹⁹⁸, numatę, kad asmuo, norintis gauti Lietuvos piliečio pasą, turėdavo „savo asmenį paliudyti: ar pristatant vokiečių okupacinės valdžios išduotąjį pasą, ar kitokius rašto dokumentus arba liudininkus, kurie pažįstami tam, kas išduoda pasą“ (Pasų įstatų §14). Pasus išduodavo: valsčiuose – valsčiaus valdyba (viršaitis), o miestuose – nuovadų viršininkai, prižiūrint apskričių ir miestų milicijos vadams (§12).

¹⁹⁶ V. Sinkevičius, *Lietuvos Respublikos pilietybė...*, p. 28-29.

¹⁹⁷ *Ten pat*, p. 28.

¹⁹⁸ Pasų įstatai, V. Ž., 1919, Nr. 9.

1919 m. gruodžio 5 d. buvo priimti nauji Pasų įstatai¹⁹⁹, kuriuose, skirtingai nei anksčiau galiojusiuose, nebuvo nustatyta, kokiais dokumentais remiantis asmuo gali įrodinėti, kad jis yra Lietuvos pilietis. Taip pat nebuvo numatyta, jog tais atvejais, kai asmuo negali pateikti pilietybę patvirtinančių dokumentų, jis gali remtis liudytojų parodymais. Pagal šiuos įstatus Lietuvos Respublikos pasai buvo išduodami vadovaujantis Vidaus reikalų ministerijos instrukcija. Ši instrukcija buvo labai liberali ir nustatė daug pilietybės įrodinėjimo būdų, taip pat ir tokį, kad pilietybei įrodyti pakanka dviejų liudytojų pareiškimų, kad paso prašytojas yra kilęs iš Lietuvos. Esant tokiai liberaliai tvarkai, neretai pasitaikė, kad teise remtis liudytojų parodymais imta piktnaudžiauti. Buvo susidariusi net tam tikra draugija, kur kiekvienas galėjo gauti liudytojus, kurie paliudytų asmens teisę į Lietuvos pilietybę²⁰⁰.

Siekiant užkirsti kelią neteisėtam ir nepagrįstam pasų išdavimui, 1921 m. Pasų įstatai buvo pakeisti ir papildyti²⁰¹, nustatant, kad pasai išduodami tik tiems asmenims, kurie Lietuvos pilietybę gali įrodyti šiais dokumentais: „a) senais rusų pasais; b) Ob-Osto pasais; c) rusų laikų bendromis gyventojų sąrašų knygomis; d) gimimo ar jungtinių metrikais“ (§9 II pastaba). Pasų įstatuose taip pat buvo nustatyta, kad kiekvienas Lietuvos pilietis turi „išsiimti pasus“ iki 1922 m. kovo 31 d. ir nuo tos dienos visi kiti pasai ir asmens liudijimai nustoja galios. Nors pasų įgijimo terminas prieš tai kelis kartus buvo pratęstas, tačiau iš Rusijos grįžtant tremtiniams, asmenų, kuriems reikėjo išduoti Lietuvos Respublikos piliečio pasus vis daugėjo. Daugelis iš jų atvyko į Lietuvą arba visai be dokumentų, nurodytų pasų įstatuose, arba su tokiais dokumentais, kurie tik netiesiogiai liudijo jų teisę į Lietuvos pilietybę. 1920 m. birželio 30 d. pasirašytoje Tremtinių gražinimo sutartyje tarp Lietuvos ir Rusijos²⁰² nebuvo nustatyta, kad grįžti į Lietuvą gali tik tie asmenys, kurie gali būti laikomi Lietuvos piliečiais. Pagal šios sutarties 2 straipsnį tremtiniais buvo laikomi asmenys, kurie 1914-1917 metais patys dėl karo paliko Lietuvą arba kurie buvo išstremti iš Lietuvos karinės arba civilinės valdžios įsakymais. Taigi pagal šią sutartį visi į carinę Rusiją karo metais išstremti žydai galėjo sugrįžti atgal į Lietuvą. Tremtiniams, norintiems grįžti gyventi į Lietuvą, pakako turėti liudijimą, kad jie buvo priversti išsikelti iš Lietuvos. Tokius liudijimus galėjo išduoti Rusijos bei Lietuvos valstybės

¹⁹⁹ Pasų įstatai, V. Ž., 1919, Nr. 18-218.

²⁰⁰ Steigiamojo Seimo darbai, 1921 m. lapkričio 22 d., I sesijos 142 posėdis, p. 11.

²⁰¹ Pasų įstatų pakeitimas ir papildymas, V. Ž., 1921, Nr. 75-671.

²⁰² Tremtinių gražinimo sutartis tarp Lietuvos ir Rusijos, V. Ž., 1920, Nr. 53-509.

institucijos, taip pat kai kurios visuomeninės institucijos, pvz., tremtinių komitetas. Tačiau 1920 m. liepos 12 d. Lietuvai pasirašius taikos sutartį su Rusija²⁰³, tremtinių, tame tarpe ir žydų, grįžimas į Lietuvą pasidarė keblesnis, nes norėdami grįžti atgal į Lietuvą jie turėjo gauti Vidaus reikalų ministerijos sutikimą. Ministerija, atsižvelgdama į tai, kad norintys į Lietuvą sugrįžti asmenys neturi dokumentų, nurodytų tuo metu galiojusiuose Pasų įstatuose, dažnai neduodavo sutikimo dėl tokių asmenų grįžimo į Lietuvą. Jei asmuo negalėdavo pateikti pasų įstatuose nurodytų dokumentų, jam pasas galėjo būti išduodamas tik Ministrų Kabineto sprendimu. Esant tokiai pilietybės pripažinimo ir pasų išdavimo tvarkai, pilietybės bylų nagrinėjimas labai užsitęsėdavo. Tačiau blogiausia buvo tai, kad esant tokiai tvarkai nebuvo galimybių nuosekliai spręsti painius pasų išdavimo klausimus, negalėjo susiformuoti vieninga praktika, todėl neretai pasitaikydavo atveju, kai vieni asmenys gaudavo Lietuvos pasus, o kiti asmenys, atitinkantys tas pačias sąlygas, buvo išstremiami iš Lietuvos arba gaudavo svetimšalio liudijimus²⁰⁴. Tokia situacija buvo labai nepatenkinti iš Lietuvos kilę žydai, įvairiomis progomis, net ir Paryžiaus taikos konferencijoje, keldavę į viešumą šį klausimą. Kita vertus, Lietuvos spaudoje dažnai pasigirdavo balsų, kad Vidaus reikalų ministerija pernelyg liberaliai nagrinėja pilietybės bylas, todėl Lietuvą neva užplūdo rusiškai kalbantys ir nieko bendro su Lietuva neturintys žydai²⁰⁵.

Siekiant išvengti minėtų nesklandumų, Ministrų Kabineto 1923 m. gruodžio 3 d. nutarimu Vidaus reikalų ministerijoje buvo sudaryta Pilietybės teisių pripažinimo komisija, kuriai buvo pavesta spręsti „visas pilietybės bylas asmenų, neturinčių vidaus pasui gauti dokumentų, nurodytų Pasų įstatų §9 II pastaboje, arba nors tuos dokumentus ir turinčių, bet esant abejonei, ar ties asmenys turi teisę į Lietuvos pilietybę pagal Laikinąjį įstatymą apie Lietuvos pilietybę“. Pilietybės teisių pripažinimo komisija buvo sudaroma iš trijų asmenų, kuriuos skirdavo Ministrų Kabinetas: po vieną atstovą nuo Vidaus reikalų ministerijos, Teisingumo ministerijos ir Užsienio reikalų ministerijos. Spręsdama bylas, komisija turėjo vadovautis pilietybės santykius reglamentuojančiais įstatymais, kitais teisės aktais ir

²⁰³ Lietuvos Taikos sutartis su Rusija, V. Ž., 1920, Nr. 42-434.

²⁰⁴ V. Sinkevičius, *Lietuvos Respublikos pilietybė...*, p. 32.

²⁰⁵ L. Truska, *Lietuviai ir žydai...*, p. 77.

tarptautinėmis sutartimis, taip pat „turėti galvoje visas faktines aplinkybes, nurodytas prašytojų ir įrodytas raštiškais dokumentais“²⁰⁶.

Nors pagal 1921 m. Pasų įstatų §9 II pastabą Lietuvos pilietybę įrodančiais dokumentais buvo laikomi tik senieji Rusijos pasai, Ob-Osto pasai, rusų laikų bendros gyventojų sąrašų knygos, gimimo ir jungtųjų metrikos, tačiau Pilietybės teisių pripažinimo komisija minėtą Pasų įstatų nuostatą praktikoje aiškino plečiamai: Lietuvos pilietybę įrodančiais dokumentais buvo laikomi ne tik Pasų įstatuose nurodyti dokumentai, bet ir kiti valstybės institucijų išduoti ir asmens pateikti dokumentai (pvz., nekilnojamojo turto pirkimo-pardavimo ar įkeitimo dokumentai, karinės prievolės atlikimo liudijimai, įvairūs įgaliojimai, sutartys ir pan.). Kitaip tariant, Komisija pilietybės pripažinimo klausimą, tame tarpe ir ne lietuvių kilmės asmenims, sprendė gana liberaliai.

Kita vertus, 1921 m. Pasų įstatuose nustačius Lietuvos pilietybę įrodančius dokumentus, šiai nuostatai buvo suteikta ir grįžtamoji galia: imta tikrinti, ar asmenys, kuriems iki šios nuostatos įsigaliojimo buvo išduoti pasai, gali įrodyti Lietuvos pilietybę Pasų įstatuose nurodytais dokumentais (arba kitais dokumentais, pripažįstamais Pilietybės teisių pripažinimo komisijos). Pasai asmenų, kurie jokiais dokumentais negalėjo įrodyti Lietuvos pilietybės, buvo anuliuojami, o jų netekę asmenys buvo laikomi svetimšaliais. Tokia pasų revizija palietė tūkstančius asmenų. Asmenys, kurie remdamiesi liudytojų parodymais, teisėtai įgijo Lietuvos vidaus pasus iki Pasų įstatų pakeitimo 1921 m., atsidūrė labai dviprasmiškoje padėtyje, nes nebuvo nustatyti jokie terminai, kuriems suėjus sprendimai išduoti Lietuvos pasą negali būti revizuojami, net praėjus daugeliui metų po jų išdavimo pagal anksčiau galiojusius Pasų įstatus, šie asmenys nebuvo tikri dėl savo, kaip Lietuvos piliečių, teisinio statuso. Šį statusą jie galėjo lengvai prarasti, jeigu būtų patikrintos jų vidaus pasų išdavimo bylos ir būtų aptikta, jog jie negali įrodyti Lietuvos pilietybės Pasų įstatuose nurodytais dokumentais²⁰⁷.

Svarbu pažymėti, kad 1918-1940 metais Lietuvos Respublika buvo sudariusi visa eilę tarptautinių sutarčių, kuriose buvo numatytas Lietuvos pilietybės įgijimas optacijos būdu. Tokios dvišalės sutartys buvo sudarytos su Rusija, Ukraina, Latvija ir Vokietija²⁰⁸.

²⁰⁶ Žr. V. Sinkevičius, *Lietuvos Respublikos pilietybė...*, p. 32-33.

²⁰⁷ *Ten pat*, p. 35-36.

²⁰⁸ *Ten pat*, p. 39.

Taigi, pirmaisiais nepriklausomybės metais Lietuvoje teisinis pilietybės reguliavimas buvo gana liberalūs ir rėmėsi vadinamuoju domicilės principu, remiantis kuriuo visiems nuolatiniams Lietuvos gyventojams, tame tarpe ir priklausantiems tautinėms mažumoms, buvo pripažįstama pilietybė, neatsižvelgiant į jų tautybę, tikėjimą ar kilmę. Tokia tautinėms mažumoms itin palanki teisinė situacija realiai buvo įgyvendinta tik labai siaura apimtimi, nes tik nedidelė gyventojų dalis pirmaisiais pokario metais suspėjo pateikti dokumentus, patvirtinančius jų teisę į Lietuvos pilietybę arba kitais teisėtais būdais įrodyti savo teisę į Lietuvos pilietybę. Kuomet XX a. trečiojo dešimtmečio viduryje imtasi įgyvendinti platesnės apimties tapatybės dokumentų išdavimo akciją, kartu buvo pradėtos taikyti ir naujos taisyklės, nustatančios pilietybės suteikimo ir vidaus pasų išdavimo sąlygas, tam tikrų tautinių mažumų atstovams apribojant galimybę gauti Lietuvos pilietybę²⁰⁹ arba atgaline data atimant iš atskirų asmenų Lietuvos pilietybę. Tuo pat metu Lietuvoje imtasi aktyviai įgyvendinti ir dvigubos pilietybės draudimą, kas *de facto* buvo visų pirma nukreipta prieš lenkų ir vokiečių tautinės mažumų atstovus²¹⁰.

2.5. 1922 m. Deklaracija dėl mažumų apsaugos Lietuvoje

Lietuvos tarptautinis teisinis subjektiškumas sąlygojo ir jos pareigą paklusti vadinamosios tautų teisės (kaip tuo metu buvo vadinama viešoji tarptautinė teisė) normoms, tame tarpe ir tautinių mažumų teisių apsaugos srityje²¹¹.

²⁰⁹ Sprendžiant Lietuvos pilietybės suteikimo klausimus susiformavo praktika, kad asmuo, prašantis suteikti pilietybę, turėjo atitikti ir kai kurias kitas sąlygas, kurių nenumatė nei Lietuvos Konstitucija, nei Laikinis įstatymas apie Lietuvos pilietybę. Vidaus reikalų ministerijos Piliečių apsaugos departamentas, kuris rengdavo medžiagą Pilietybės teisių pripažinimo komisijai dėl Lietuvos pilietybės suteikimo, laikėsi šios nuostatos: „Kadangi priėmimas svetimšalio Lietuvos pilietybėn yra dalinai nuožiūros klausimas, tai be minėtuose įstatymuose numatytų sąlygų žiūrima, kad priimamas Lietuvos pilietybėn svetimšalis mokėtų lietuvių kalbą, būtų ištikimas ir tautybės atžvilgiu nebūtų lenkas ar vokietis“ (Vidaus reikalų ministerijos Piliečių apsaugos departamento 1929 m. sausio 11 d. raštas Vidaus reikalų ministrui, LVCA, F. 394, Ap. 2, B. 1567, L. 4 (cit. pgl. V. Sinkevičius, *Lietuvos Respublikos pilietybė...*, p. 49-50).

²¹⁰ J. Sozański, *Prawa mniejszości narodowych w niepodległej Litwie, Lotwie i Estonii...*, p. 44.

²¹¹ Tautų Sąjunga Asamblėja savo 1920 m. gruodžio 15 d. rezoliucijoje, be kita ko, nustatė ir Pabaltijo valstybių priėmimo į Tautų Sąjungą sąlygas bei tam tikrus įstatymų leidybos šiose šalyse apribojimus, kurie turėjo užtikrinti tautinių mažumų teisių apsaugą jų teritorijoje. Baltijos valstybėms, taip pat kaip Albanijai ir Kaukazo valstybėms, buvo padaryta tam tikra išimtis – joms nebuvo primesti mažumų traktatai ir joms buvo leista tik pasirašyti atitinkamas deklaracijas, nors jų etninė sudėtis sudarė pakankamą pagrindą ir griežtesnei tautinių mažumų apsaugai (J. Sozański, *Prawa mniejszości narodowych w niepodległej Litwie, Lotwie i Estonii...*, p. 24).

Siekiant narystės Tautų Sąjungoje ir tikintis sustiprinti tarptautines Lietuvos Respublikos pozicijas, 1922 m. gegužės 12 d. Lietuvos Respublikos Vyriausybės atstovas Ženevoje A. Voldemaras Tautų Sąjungos Tarybai paskelbė Deklaraciją dėl mažumų apsaugos Lietuvoje²¹² (literatūroje žinomą kaip 1922 m. Ženevos deklaracija), kurią sudarė preambulė ir devyni straipsniai.

Deklaracijos preambulė skelbė:

„Kadangi 1920 metų gruodžio 15 dieną Tautų Sąjungos Asamblėja priėmė tokią rezoliuciją:

„Albanijos, Baltijos ir Kaukazo valstybių priėmimo į Sąjungą atveju Asamblėja reikalauja iš jų imtis reikiamų priemonių taikyti mažumų sutarčių principus ir suderinti su Taryba detales, kurių reikia šiam dalykui įgyvendinti“.

Kadangi prieš Lietuvos priėmimą į Sąjungą 1921 metų rugsėjo 22 dieną Lietuvos atstovai 1921 metų rugsėjo 14 dieną pasirašė deklaraciją, pagal kurią Lietuvos Vyriausybė priima 1920 metų gruodžio 15 dienos rekomendacijas ir pareiškia esanti pasirengusi kreiptis į tarybą, kad būtų apibrėžtas jos tarptautinių įsipareigojimų dėl mažumų apsaugos mastas ir detalės;

Ir kadangi Lietuva nori laisva valia suteikti saugias laisvės ir teisingumo garantijas visiems jos teritorijos gyventojams nepriklausomai nuo rasės, kalbos ir religijos.

Lietuvos Vyriausybės atstovas skelbia Tautų Sąjungos Tarybai tokią deklaraciją (...)“.

Deklaracijos 1 straipsnis numatė: „Šio pareiškimo nuostatos Lietuvoje yra pripažįstamos kaip pagrindiniai įstatymai. Joks įstatymas, joks reglamentas ir joks oficialus veiksmas neprieštaraus ir nebus priešingas šioms nuostatoms ir joks įstatymas, joks reglamentas ir joks oficialus veiksmas neturės didesnės galios už šias nuostatas“. Tokia formulotė reiškė, kad Deklaracijos nuostatos Lietuvoje turės konstitucinio įstatymo galią.

Deklaracijos 2 straipsnio 1 dalis įtvirtino nediskriminavimo principą: „Visiems Lietuvos gyventojams be gimimo, tautybės, kalbos, rasės ar tikybos skirtumo bus teikiama visiška jų gyvybės bei laisvės globa“. Kitaip tariant, Lietuvos Vyriausybė šia įsipareigojo užtikrinti visų savo gyventojų lygybę prieš įstatymą bei visišką jų gyvybės ir laisvės apsaugą, neatsižvelgiant į jų gimimo, tautybės, kalbos,

²¹² Žmogaus teisės. Mažumų teisės..., p. 52-55.

rasės ar tikybos skirtumus. Šio straipsnio 2 dalis garantavo teisę laisvai praktikuoti, tiek viešai, tiek privačiai, kiekvieną tikybą, religiją arba tikėjimą, kurių praktikavimas bus sutaikomas su viešąja tvarka ir gerais įpročiais.

Deklaracijos 3 straipsnio 2 dalyje rašoma: „Lietuvos piliečiais pripažįstami visi asmenys, kurie yra gimę Lietuvos Valstybės teritorijoje po šios deklaracijos pasirašymo dienos ir kuriems negalima įrodyti, jog jie yra kitos gimimo pilietybės“.

Atsižvelgiant į tai, kad Deklaracijoje buvo nustatytas pilietybės įgijimo pagrindas, kurio nenumatė Laikinis įstatymas apie Lietuvos pilietybę, taip pat į tai, kad Seimas nutarė, jog pagal Konstituciją Deklaracijos nereikia ratifikuoti, galima teigti, jog Seimas laikėsi nuostatos, kad Vyriausybės pasirašyta Deklaracija, pagal kurią Vyriausybė prisiėmė atitinkamus tarptautinius įsipareigojimus, turi prioritetą prieš Lietuvos įstatymus²¹³.

Deklaracijoje taip pat buvo keli straipsniai, skirti specifinėms žydų teisėms (7 ir 8 straipsniai). Deklaracijos 7 straipsnis skelbė: „Mokyklų Komitetai, Lietuvos žydų vietos bendruomenių (parapijų, *kahalų*) nurodomi, užtikrins bendroje Valstybės priežiūroje, žydų mokykloms iš viešųjų lėšų teikiamos, remiantis 6 straipsniu, proporcinės dalies išskirstymą, lygiai kaip ir šių mokyklų tvarkymą. Kalbų vartojimo sutvarkymas, 6 straipsnio numatytas, bus taikomas čia minimoms mokykloms“.

Deklaracijos 8 straipsnis skelbė: „Žydai nebus verčiami atlikti aktus, kurie laužo jų šabą (šeštadienį), o jų teisės nebus susiaurinamos, jei jie atsisakys šeštadienį stoti į teismą arba atlikti įstatymo reikalaujamus aktus. Tačiau šis nutarimas neatleis žydų nuo pareigų, uždėtų visiems Lietuvos piliečiams kareiviavimo, krašto apsaugos ir viešosios tvarkos palaikymo klausimais. Lietuva pareiškia savo pasiryžimą susilaikyti nuo nurodymo arba leidimo organizuoti rinkimus, tiek visuotinius, tiek vietinius, kurie vyktų šeštadienį. Joks įrašinėjimas rinkimams ar kitiems aktams negalės būti daromas privalomu šeštadienį“.

Deklaracijos 9 straipsnis nusakė Deklaracijos taikymo sferą (subjektus) bei pobūdį. Šio straipsnio 1 dalyje rašoma: „Ankstesnių šio pareiškimo straipsnių nuostatos liečia asmenis, kurie priklauso rasės, tikybos arba tautos mažumoms, o šios nuostatos sudaro tarptautinio pobūdžio pasižadėjimus ir bus pavestos Tautų Sąjungos garantijai. Jos negalės būti keičiamos be Tautų sąjungos Tarybos daugumos sutikimo“. Kitaip tariant, Deklaracijos nuostatos turėjo būti taikomos Lietuvos

²¹³ V. Sinkevičius, *Lietuvos Respublikos pilietybė...*, p. 39.

rasinėms, religinėms ir tautinėms mažumoms, o šios nuostatos pripažįstamos Lietuvos tarptautiniais įsipareigojimais, apimtais Tautų Sąjungos garantijomis.

Šio straipsnio 2 dalyje numatoma: „Kiekvienas Tautų Sąjungos Tarybos narys turės teisę atkreipti Tarybos dėmesį į kiekvieną šių pasižadėjimų laužymą arba pavojų, kad jie bus sulaužyti, ir Taryba galės duoti tokių instrukcijų ir padaryti tai, kas atrodys tikslinga ir reikalinga esamomis aplinkybėmis“. Taigi Deklaracija suteikė teisę bet kuriai kitai Tautų Sąjungos Tarybos (Tarybos, o ne pačios Tautų Sąjungos) valstybei narei kreiptis į Tarybą dėl įvykusio ar grėšiančio tautinių mažumų teisių, garantuojamų Deklaracijos, pažeidimo.

Šio straipsnio 3 dalyje numatė tokių „Tarybos dėmesio atkreipimų“ nagrinėjimo eigą: „Tuo atveju, jei pasireikštų nuomonių skirtumas tarp Lietuvos ir kurios nors kitos valstybės, Tautų Sąjungos Tarybos narės, dėl teisinių arba faktinių klausimų, liečiančių šiuos straipsnius, šis skirtumas bus laikomas, remiantis Tautų Sąjungos Statuto 14 straipsniu, tarptautinio pobūdžio ginču. Kiekvienas toks ginčas, jei antroji šalis to reikalauja, bus perduotas Nuolatiniam Teismui. Nuolatinio Teismo sprendimas bus be apeliacijos ir turės tokią pat galią ir vertę, kaip nutarimas padarytas remiantis Statuto 13 straipsniu“.

Pažymėtina, kad 1922 m. gegužės 12 d. Deklaracija nebuvo ratifikuota Lietuvos Seime²¹⁴. Apskritai, Seimas beveik metus delsė imtis bet kokių veiksmų dėl šios Deklaracijos. Ji buvo pirmą kartą pristatyta Seime tik 1923 m. rugsėjo 18 d. ir nesulaukė jokių prieštaravimų²¹⁵. Svarstant Deklaracijos klausimą 1923 m. gruodžio 4 d. Seimo posėdyje, opozicija reikalavo šios Deklaracijos ratifikavimo, tačiau atsižvelgiant į Teisės komiteto nuomonę, buvo nutarta, jog ši Deklaracija neturi būti Seimo ratifikuojama, nes Konstitucijos 30 straipsnis nenumato tokios Vyriausybės sudarytos tarptautinės sutarties tvirtinimo Seime, o ir pats Deklaracijos tekstas nereikalavo jos ratifikavimo. Tačiau opozicija pareiškė, kad Deklaracija neratifikuojama ne dėl teisinių, o dėl politinių motyvų²¹⁶. Siekdamas išvengti galimų interpretacijų, jog Seimas dėl kokių nors kitų priežasčių nenorįs ratifikuoti Deklaracijos, Seimas konstatavo, kad „ima ją domėn“²¹⁷. Tautų Sąjungos Taryba

²¹⁴ Kai kurie lietuvių autoriai, pvz., G. Vilkelis (žr. G. Vilkelis, *Lietuva tarptautinėje tautinių mažumų apsaugos sistemoje...*, p. 60-61) ir juo besiremiantis L. Truska (žr. L. Truska, *Lietuviai ir žydai...*, p. 64) klaidingai teigia, kad 1922 m. gruodžio 4 d. Lietuvos Seimas ratifikavo šią deklaraciją.

²¹⁵ Š. Liekis, *A State within...*, p. 172.

²¹⁶ *Ten pat.*

²¹⁷ *Seimo stenogramos. 1923.12.04. 46-asis posėdis*, p. 22.

sutiko laikyti šią Deklaraciją įsigaliojusia ir suteikė jos nuostatomis Tautų Sąjungos garantijas²¹⁸. Pažymėtina, kad Deklaracija niekada nebuvo paskelbta jokiam oficialiame tarpukario Lietuvos laikraštyje²¹⁹.

Jei palygintume 1922 m. Deklaraciją dėl mažumų apsaugos Lietuvoje su anksčiau aptartu Lenkijos 1919 m. pasirašytu „Mažuoju Versalio traktatu“, pamatytume, kad savo turiniu Deklaracija buvo labai artima „Mažajam Versalio traktatui“. Panašus buvo ir Lietuvos Deklaracijos pobūdis – tarptautinių įsipareigojimų tautinių mažumų apsaugos srityje prisėmimas buvo viena iš sąlygų pripažįstant Lietuvą *de jure* ir priimant Lietuvą į Tautų Sąjungą²²⁰. Esminis skirtumas buvo tas, kad šie įsipareigojimai turėjo vienašalės deklaracijos formą, o pati Deklaracija, nors ir turėjusi prioritetą Lietuvos įstatymų atžvilgiu, nebuvo Lietuvos Seimo ratifikuota.

2.6. Nuolatinės Lietuvos Respublikos Konstitucijos ir tautinių mažumų apsauga

Dar 1917 m. rudenį įvykusi Lietuvių konferencija buvo nutarusi sušaukti Steigiamąjį seimą valstybės santvarkai galutinai nustatyti. Apie Steigiamojo seimo sušaukimą buvo kalbama visose svarbiausiuose Lietuvos Tarybos dokumentuose, taip pat ir Vasario 16-osios akte. 1920 m. pradžioje, pritilus nepriklausomybės kovoms ir Tarybai paskyrus rinkimų datą (1920 m. balandžio 14-15 d.), visame krašte įsiliepsnojo arši priešrinkiminė kova. Politinės partijos žadėjo visa, ko rinkėjai troško: nepriklausomybę, demokratiją, o svarbiausia – žemę bei kitas žemiškąsias gėrybes²²¹.

²¹⁸ Žmogaus teisės. Mažumų teisės..., p. 52.

²¹⁹ Š. Liekis, *A State within...*, p. 172.

²²⁰ Kaip įdomų faktą galima paminėti tai, kad, Latvija ir Estija, siekdamos narystės Tautų Sąjungoje, Tautų Sąjungos Tarybai taip pat paskelbė deklaracijas dėl tautinių mažumų apsaugos (1923 m. birželio 6 d. – Latvija ir 1923 m. rugsėjo 17 d. – Estija), tačiau, skirtingai nei 1919 m. Lenkijos pasirašytame „Mažajame Versalio traktate“ ar 1922 m. Deklaracijoje dėl mažumų apsaugos Lietuvoje, šiose deklaracijose nekalbama apie tai, kad jų nuostatos sudaro „tarptautinio pobūdžio įsipareigojimus“ ir kas jos pripažįstamos „kaip pagrindiniai įstatymai“. Be to, šiose deklaracijose nekalbama apie tai, kad „joks įstatymas, joks reglamentas ir joks oficialus veiksmas neprieštaraus ir nebus priešingas šioms nuostatomis ir joks įstatymas, joks reglamentas ir joks oficialus veiksmas neturės galios už šias nuostatas“. Taip Latvijos ir Estijos deklaracijos, nors ir suteikia Tautų Sąjungos Tarybos narėms atkreipti Tarybos dėmesį į tautinių mažumų teisių pažeidimus, jos nesuteikė teisės „atkreipti Tarybos dėmesį į pavojų“, kad deklaracijų nuostatos gali būti pažeistos. Šiose deklaracijose nekalbama ir apie Tautų Sąjungos Tarybos teisę „duoti tokių instrukcijų ir padaryti tai, kas atrodytų tikslinga ir reikalinga esamomis aplinkybėmis“ (žr. S. Kaubrys, *National minorities in Lithuania...*, p. 67).

²²¹ Žr. L. Truska, *Antanas Smetona ir jo laikai*, Vilnius, 1996, p. 114-115.

Į šią aršią priešrinkiminę kovą aktyviai įsijungė ir Lietuvos tautinės mažumos, ypač žydai.

Demokratinės parlamentinės sistemos kūrimas buvo įvardijamas pamatiniu akmeniu visos Lietuvos valstybės atstatymo darbe, kuriuo žydai, kaip Lietuvos piliečiai ir gausiausia tautinė mažuma, buvo gyvybiškai suinteresuoti. Sionistų, „*Agudat Israel*“ ir folkistų organizacijos per savo atstovus žydų Tautos Taryboje priėmė štai tokią rezoliuciją dėl rinkimų į Steigiamąjį seimą ir žydų pozicijos jame: „Visi kandidatai, kurie bus išrinkti pagal žydiškąjį sąrašą, turės sudaryti Seime žydų frakciją ir visi jos nariai bus išimtinai solidarūs žydų interesų atstovavimo darbe, mažuma privalės pasiduoti daugumai, išskyrus dėl religinių įsitikinimų apribojimų, ir privalės paklusti nacionalinės Tarybos nutarimams“²²².

Iš 112 vietų Steigiamajame seime 20 vietų gavo Valstiečių sąjunga, 9 – socialistai liaudininkai demokratai, 13 – socialdemokratai, 10 – tautinės mažumos (7 vietas gavo žydai, 2 – lenkai, 1 – vokiečiai) ir net 59, t.y. absoliučią daugumą, – krikščionių demokratų blokas (Lietuvos krikščionių demokratų partija, Ūkininkų sąjunga, Darbo federacija)²²³.

2.6.1. 1922 m. Lietuvos Respublikos Konstitucijos projektas

1922 m. pradžioje Lietuvos spaudoje visuomenės žiniai ir pastaboms buvo paskelbtas Lietuvos valstybės Konstitucijos projektas. Iš esmės Steigiamasis seimas tam ir buvo sušauktas, kad parengtų ir konstituciškai įtvirtintų naujos valstybės pagrindus, t.y. priimtų nuolatinę Lietuvos valstybės konstituciją²²⁴. Viešai paskelbtą Lietuvos nuolatinės konstitucijos projektą aktyviai aptarinėjo ne tik lietuvių

²²² E. Bendikaitė, *Sionistinis sąjūdis...*, p. 112.

²²³ L. Truska, *Antanas Smetona...*, p. 116.

²²⁴ Apie būsimąją nuolatinę Lietuvos konstituciją imta galvoti ir pirmieji konkretūs žingsniai šia kryptimi buvo padaryti dar 1919 m. pradžioje. Laikinoji vyriausybė skyrė Užsienio reikalų ministerijai specialų finansavimą ir pavedė Lietuvos delegacijos Taikos konferencijoje Paryžiuje nariui, žinomam advokatui ir žydų politiniam veikėjui, o tuomet ir užsienio reikalų viceministro pareigas ėjusiam Š. Rozenbaumui (šalia tiesioginių pareigų) parinkti medžiagos būsimosios nuolatinės Lietuvos konstitucijos projektui. Tais pačiais 1919 m. buvo sudaryta ir speciali specialistų komisija, turėjusi parengti nuolatinės konstitucijos projektą, į kurios sudėtį, be Š. Rozenbaumo, buvo įtrauktas ir kitas žymus žydų veikėjas M. Soloveičikas. Šioje komisijoje, dar iki Steigiamajam seimui susirenkant, formavosi vizija turėti Lietuvoje konstituciją, nustatančią demokratinę parlamentinę respubliką su plačiomis parlamento galiomis, leidžiančiomis subordinuoti sau ir vykdomąją valdžią (žr. M. Maksimaitis, *Lietuvos valstybės konstitucijų...*, p. 107-109).

visuomenė, bet ir žydų, vokiečių, rusų spauda. Tačiau ypatingą atgarsį paskelbtas Konstitucijos projektas rado Lietuvos lenkų spaudoje.

Pažymėtina, kad Konstitucijos projekte buvo ir atskiras skyrius, skirtas tautinių mažumų teisėms. Projekte buvo numatoma, kad kiekvienas pilietis turi teisę laisvai pareikšti savo priklausomybę bet kuriai tautybei, bet kurios tautinės mažumos piliečiams turėjo būti vedami sąrašai, taip vadinamieji tautiniai kadastrai, ir kiekvienas pilietis laisvai pareiškus galėjo būti įtraukiamas į bet kurios tautinės mažumos sąrašus bei laisvai galėjo išsibraukti iš tų sąrašų. Piliečių, įregistruotų į tautinius kadastrus visuma, sudarė tautinę sąjungą, kuri turėjo teisę autonomiškai tvarkyti savo reikalus. Tokiais reikalais buvo laikomas švietimas, labdara, savitarpio pagalba ir apskritai visų tautinės kultūros reikalų patenkinimas. Tautinė sąjunga, kurios narių skaičius sudaro ne mažiau kaip 5% visų gyvenančių Lietuvoje piliečių, turi teisę turėti Vyriausybės sudėtyje savo reikalų ministrą. Tautinės autonomijos organai turi teisę apkrauti tautinės sąjungos narius papildomais mokesčiais savo tautinės sąjungos reikalams. Projekte taip pat buvo numatyta, kad tautinių mažumų atstovai turės teisę laisvai vartoti savo kalbą parlamente ir savivaldybėse, savo kalba rašyti prašymus ir pareiškimus į visas valdžios įstaigas. Šiomis kalbomis turėjo mokėti susikalbėti tų teismo apygardų ar nuovadų teisėjai, kurių rajone bet kurios šių tautybių piliečiai sudaro 10 ar daugiau procentų. Be to, šiomis kalbomis, greta valstybinės lietuvių kalbos, turėjo būti skelbiami įsakymai ir skelbimai visų vietinės valdžios ir savivaldybės organų, kurių rajone šių tautybių piliečiai sudarė 10 ir daugiau procentų²²⁵. Taigi, Lietuvos spaudoje paskelbtas Konstitucijos projektas tautinėms mažumoms žadėjo plačią autonomiją.

1922 m. vasario 24 d. Steigiamojo seimo posėdyje buvo pradėtas svarstyti „Lietuvos Valstybės Konstitucijos sumanymas“. Konstitucijos projektas buvo svarstomas tokiaime parlamente, kuriame absoliučią daugumą turėjo dešinysis Krikščionių demokratų blokas ir kuriame iš 112 delegatų 10 atstovų priklausė tautinėms mažumoms, kas sudarė beveik 9% visų parlamentarų, kai tuo tarpu tautinės mažumos sudarė apie 20% Lietuvos valstybės gyventojų. Tarp tų 10 Steigiamojo Seimo narių 7 buvo žydai, 2 lenkai ir 1 vokiečiai. Pažymėtina, kad iš visų į Seimą patekusių tautinių mažumų delegatų tik žydai turėjo savo atstovą – teisininką N.

²²⁵ *Lietuvos Valstybės Konstitucijos projektas. Tautinių mažumų teisės*, „Tėvynės Sargas“, 1922, Nr. 29, p. 1-2.

Frydmaną – Lietuvos Valstybės Konstitucijos komisijoje, kuri ir ruošė Konstitucijos projektą tolimesniam jo svarstymui Steigiamajame seime²²⁶.

Steigiamojo seimo posėdyje Konstitucijos projektą pristatęs Konstitucijos komisijos pirmininkas A. Tumėnas pabrėžė, kad darbo pabaigoje Komisijos parengtame projekte atsirado anksčiau nenumatytas, naujas skyrius – Tautinių mažumų teisių skyrius²²⁷. Šio skyriaus projekto rengimas ir aptarimas Komisijoje, palyginti su kitais klausimais, pareikalavo daugiausiai posėdžių²²⁸. Šiuo klausimu buvo karštai diskutuojama tiek Steigiamajame seime, tiek, kaip jau buvo minėta, ir Lietuvos spaudoje. Šiame ginče išryškėjo dvi pagrindinės, ir diametraliai priešingos, pozicijos.

Lietuvos lenkų spaudoje, atstovaujančiojoje šios mažumos pozicijas, dažnokai nuskambėdavo mintis, kad lietuvių politikų veiksmai tautinių mažumų atžvilgiu buvo inspiruoti pagrinde tik Lietuvos tarptautinių įsipareigojimų bei noru tapti Tautų Sąjungos nare, o ne nuoširdžiais lietuvių ketinimais. Tokia nuomonė atsispindėdavo ir Lietuvos žydų spaudoje²²⁹.

Kita vertus, lietuvių politikai tiek Konstitucijos komisijoje, tiek Steigiamajame seime apskritai, tiek ir Lietuvos spaudoje, iš vienos pusės pripažino, kad būtina laikytis Paryžiuje duotų tarptautinių įsipareigojimų, iš kitos pusės pabrėžė, kad tautinių mažumų teisės Lietuvai nėra primetamos iš išorės, nes privalu suprasti, kad ten, kur mažumos spaudžiamos, visuomet prasideda didelė reakcija prieš tokį spaudimą, ir šita reakcija lemia blogas pasekmes²³⁰. Konstitucijos komisijos nuomone, tautinės mažumos neturi turėti mažiau teisių negu dauguma, nes

²²⁶ Ko gero būtent ši aplinkybė ir nulėmė, kad iš visų tautinių mažumų atstovų tik Žydų frakcija tiesiogiai dalyvavo Konstitucijos projekto svarstymuose. Kita vertus, pažymėtina, kad iš septynių Žydų frakcijos narių net trys – minėtasis N. Frydmanas (be kita ko, ir Steigiamojo Seimo Prezidiumo sekretorius), O. Finkelšteinas ir Š. Rozenbaumas – turėjo teisininko išsilavinimą ir didelę patirtį ruošiant teisės aktus, sukauptą dalyvaujant carinės Rusijos Dūmų darbe. Tuo tarpu lenkų atstovų ir vienintelio vokiečių atstovo dalyvavimas pasireiškėdavo tik vykstant bendriems balsavimams.

²²⁷ P. Jankauskas, *1922 m. Lietuvos Respublikos Konstitucija ir tautinės mažumos...*, p. 121-122.

²²⁸ Šio klausimo aktualumą liudija ir kita gana iškalbinga aplinkybė: visais nagrinėjamais klausimais, išskyrus vieną, Komisijos nariai išsakydavo ir gindavo ne tik atstovaujamo bloko ar frakcijos, bet ir savo asmeninę nuomonę. Tas vienintelis klausimas, kuriuo Komisijos nariai vengė reikšti savo asmeninę nuomonę, bent jau viešai, ir nuolat derindavo su savo bloku ar frakcija, buvo tautinių mažumų teisių problematika (A. Bliuminas, *1922 m. rugpjūčio 1 d. Lietuvos Respublikos Konstitucijos rengimo užkulisiai...*, p. 114).

²²⁹ Lietuvos žydai nuolat akcentuodavo tai, kad dar 1919 m. rugpjūčio 5 d. Lietuvos delegacija Paryžiaus taikos konferencijoje paskelbė vadinamąją Paryžiaus deklaraciją, kurioje Lietuvos žydams buvo pažadėta ne tik politinė, bet ir pilietinė teisių lygybė bei plati tautinė savivalda. Todėl vykstant Konstitucijos projekto svarstymams žydai tikėjosi, kad šių pažadų bus laikomasi ir deklaracijos nuostatos bus perkeltos ir į pagrindinį šalies įstatymą.

²³⁰ *Steigiamojo Seimo darbai. 1922.02.24. Posėdis 176*, p. 87.

„prigulėjimas prie vienos ar kitos daugiau ar mažiau skaitlingos tautybės negali būti pamatu piliečių teisių suvaržymui“, o „tautinių mažumų teisė rasti pilną patenkinimą tautinio gyvenimo reikalavimų, turi būti derinama ir suderinta su visos valstybės tikslais ir jos sutvarkymu“²³¹.

Antruoju skaitymu svarstyta Konstitucijos projekto Tautinių mažumų teisių skyrių sudarė šeši straipsniai, kurie aptarė įvairius tautinių mažumų identifikavimosi ir veiklos aspektus. Du šio skyriaus straipsniai (paragrafai) – 79 ir 80 – sukėlė aršias Steigiamojo seimo narių diskusijas, kurios truko net kelis posėdžius²³².

Konstitucijos projekto 79 straipsnis numatė tautinėms mažumoms teisę „autonomiškai rūpintis liaudies švietimu, visuose jo laipsniuose, labdarybe, savitarpine pagalba ir apskritai tautinės kultūros reikalų patenkinimu“. Šio straipsnio svarstymo metu žydų frakcijos atstovai pateikė du siūlymus: suteikti žydų taryboms teisę rūpintis ir tikybos reikalais bei teisę rūpintis socialines pagalbos teikimu. Tačiau Seimo dauguma pritarė tik antrajam siūlymui dėl socialinės pagalbos teikimo galimybės įtraukimo į numatytą straipsnį.

Konstitucijos projekto 80 straipsnis numatė: „Tautinė sąjunga, kurios narių skaičius sudaro nemažiau kaip 5 proc. visų gyvenančiųjų Lietuvoje piliečių skaičiaus, turi teisės turėti vyriausybės sudėtyje savo reikalams Ministerių. Šių Ministerių ir 79§ minėtų tautinių sąjungų organų savitarpio santykius nustato atskiras įstatymas“. Pažymėtina, kad šiuose dviejuose Konstitucijos projekto straipsniuose (t.y. 79 ir 80 straipsniuose) numatomos teisės Lietuvos žydų tautinei mažumai buvo pažadėtos dar 1919 m., paskelbiant minėtąją „Paryžiaus deklaraciją“. Nepaisant to, Steigiamojo seimo dauguma nepritarė 80 straipsnio įtraukimui į šalies Konstituciją, motyvuodama tuo, kad žydų reikalų ministras ir šiaip nebūtinai, be to, šis straipsnis suteiktų žydams privilegijuotas teises lyginant su kitomis tautinėmis mažumomis. Lietuvių frakcijų atstovai, nepriklausomai nuo partinės priklausomybės, buvo gana vieningi ir laikėsi nuomonės, kad einant tokiu keliu galima sulaukti daug įvairių tautinių mažumų ministrų, kurie tarnaus ne Lietuvos valstybei, bet tų tautinių mažumų interesams, ir tik lietuviai turės rūpintis visos valstybės reikalais. Tuo tarpu Žydų frakcijos vardu kalbėjęs M. Soloveičikas tvirtino, kad jei žydai negaus atskiros ministerijos, tai jie

²³¹ *Steigiamojo Seimo Konstitucijos komisijos pranešimas Steigiamojo Seimo Prezidiumui* (cit. pgl. P. Jankauskas, 1922 m. *Lietuvos Respublikos Konstitucija ir tautinės mažumos...*, p. 117-118).

²³² A. Bliuminas, 1922 m. rugpjūčio 1 d. *Lietuvos Respublikos Konstitucijos rengimo užkulisiai...*, p. 112.

atsitrauks nuo valstybinio darbo. Kartu jis priminė ir žydų nuopelnus Lietuvos valstybingumo atkūrimo procese²³³.

Protestuodama prieš šio straipsnio panaikinimą Žydų frakcija pirmą kartą per Steigiamojo seimo gyvavimo laikotarpį vieningai paliko posėdžių salę ir per Konstitucijos projekto antrąjį skaitymą daugiau nei karto viešai nebepareiškė savo nuomonės dėl svarstomo projekto. Pažymėtina, kad tame pačiame posėdyje buvo panaikintas ir Konstitucijos projekto 83 straipsnis, garantuojantis 80 straipsnyje numatytoms mažumoms (t.y. skaitlingesnėms nei 5% visų Lietuvos piliečių) teisę laisvai vartoti savo kalbą parlamente ir savivaldybėse, laisvai teikti savo kalba prašymus ir pareiškimus visoms valdžios įstaigoms bei numatantis teismo apygardų ar nuovadų, kuriose tautinėms mažumoms priklausantys piliečiai sudaro bent 10%, teisėjų pareigą mokėti susikalbėti tomis kalbomis²³⁴.

1922 m. Konstitucijos projekte lietuvių kalba buvo paskelbta valstybine kalba (valstybės kalba). Tautinių mažumų atstovai Steigiamajame seime nepasisakė prieš šios kalbos tapsmą valstybine kalba, kadangi, atsižvelgiant į kitus Konstitucijos projekto straipsnius, buvo tikėtasi, kad žydų, gudų ir lenkų kalbos įgaus vietinių kalbų statusą ir galės būti oficialiai vartojamos viešame gyvenime. Šio Konstitucijos projekto straipsnio aptarimas praėjo ramiai ir vandenį sudrumstė tik prof. V. Čepinskis, pasiūlęs valstybinėmis kalbomis Lietuvoje paskelbti lietuvių, žydų, gudų ir lenkų kalbas²³⁵. Prieš lietuvių kalbos tapimą vienintele valstybine kalba ypač aršiai protestavo Lietuvos lenkų spauda²³⁶.

Vykstant trečiajam, ir paskutiniajam, Konstitucijos projekto skaitymui, Žydų frakcija, nors ir ne taip aktyviai kaip anksčiau, dalyvavo Seimo darbe. Reikšdama savo nuomonę ar teikdama pasiūlymus dėl atskirų Konstitucijos projekto straipsnių, ši frakcija, lyginant su antruoju skaitymu, daugiausiai dėmesio skyrė būtent tautinių

²³³ *Steigiamojo Seimo darbai. 1922.04.05. Posėdis 193*, p. 50-51.

²³⁴ Reaguojant į tokias Konstitucijos projekto pataisas, 1922 m. balandžio 20 d. Kaune įvyko vadinamasis liaudies susirinkimas, priėmęs rezoliuciją, kurioje teigiama, kad „susirinkimas su didžiu pasigailėjimu priėmė žinią, jos Steigiamasis seimas, svarstydamas Konstitucijos projektą, įnešė į jį tokias pataisas, kurios gresia pavojum tautinių teisių bei tautinės autonomijos esmei ir griaua tą įstaigą, kuri iki šiol buvo apsaugojimu mūsų teisėms, būtent, žydų reikalų ministeriją“ (žr. M. Maksimaitis, *Lietuvos valstybės konstitucijų istorija (XX a. pirmoji pusė)*, Vilnius, 2005, p. 134).

²³⁵ *Steigiamojo Seimo darbai. 1922.03.08. Posėdis 180*, p. 68.

²³⁶ Žinomas tarpukario Lietuvos lenkų publicistas ir istorikas V. Vielhorskis 1922 m. kovo 12 d. laikraštyje „*Dzień Kowieński*“ paskelbė straipsnį pavadinimą „*Litwa – Litwinom*“ („Lietuva – lietuviams“). Šiame straipsnyje V. Vielhorskis teigė, kad Steigiamasis seimas patvirtindamas lietuvių kalbą vienintele valstybine kalba padarė lenkus, žydus ir gudus antros kategorijos piliečiais ir padėjo pamatus privilegijuotai tautybei ir kultūrai. Lenkų spaudoje pasirodė ir daugiau panašaus pobūdžio straipsnių.

mažumų teises reglamentuojančiam Konstitucijos projekto skyriui (šio skyriaus svarstymas buvo nukeltas ir vyko jau aptarus visus kitus Konstitucijos projekto skyrius).

Prieš prasidedant trečiajam Konstitucijos projekto skaitymui, referentas A. Tumėnas išgalingoje kalboje pareiškė, kad iš šio skyriaus, kurį sudarė penki straipsniai, numatyta išbraukti du straipsnius ir dar du buvo pakeisti. Šis sumanymas išsipildė su kaupu ir galutiniame Konstitucijos projekto variante beliko tik du palankūs laisvam interpretavimui straipsniai, susiję su tautinių mažumų teisėmis. Nepaisant jokių Žydų frakcijos pasisakymų, siūlymų ir prieštaravimų, Steigiamojo seimo dauguma po trečiojo Konstitucijos projekto skaitymo paliko pačias bendriausias tautinių mažumų teisių nuostatas, kurios negalėjo užtikrinti ne tik žydų politinei autonomijai, bet ir kai kurių kultūrinei autonomijai būtinų sąlygų. Tačiau būtent užsitikrinimas Lietuvos Respublikos Konstitucijoje tautinių mažumų teisių, kurios turėjo įsikristalizuoti į vieną visumą – į politinės ir kultūrinės autonomijų garantą, ir buvo pagrindinė šios frakcijos užduotis Steigiamajame Seime²³⁷.

Tenka konstatuoti, kad 1919 m. Paryžiaus deklaracijoje ir 1922 m. Ženevos deklaracijoje įtvirtintos nuostatos dėl gana plačios tautinių mažumų politinės ir kultūrinės autonomijos atsispindėjo tik Lietuvos Konstitucijos projekte, tačiau į galutinę jos redakciją, nepaisant visų Žydų frakcijos Steigiamajame seime pastangų bei kitų tautinių mažumų veiksmų už Seimo ribų, į galutinę Konstitucijos redakciją nebuvo įtrauktos. Lietuvos tautinės mažumos, ypač žydai, Steigiamojo seimo darbo pradžioje pareiškusios lojalumą nepriklausomai Lietuvai, buvo nusivylusios 1922 m. Konstitucija, nes Seime besvarstant Konstitucijos projektą, jų teisės buvo gerokai susiaurintos lyginant su pradiniu Konstitucijos projektu pateiktu visuomenės svarstymui bei Lietuvos tarptautiniais įsipareigojimais²³⁸.

²³⁷ A. Bliuminas, *1922 m. rugpjūčio 1 d. Lietuvos Respublikos Konstitucijos rengimo užkulisiai...*, p. 114.

²³⁸ Tam įtakos turėjo ir tai, kad 1922 m. pradžioje Steigiamajame seime galutinai sužlugo krikščionių demokratų ir valstiečių liaudininkų koalicija. Viena svarbiausių priežasčių, nulėmusių koalicijos žlugimą, buvo primygtinis krikščionių demokratų bloko nusistatymas į Konstituciją įrašyti privalomo religijos mokymo reikalavimą (žr. M. Maksimaitis, *Lietuvos valstybės konstitucijų istorija...*, p. 132). Krikščionių demokratų bloko, ir be valstiečių liaudininkų balsų turėjusio absoliučią daugumą Steigiamajame seime, pastangos nulėmė ne tik tai, kad buvo kardinaliai apkarpytos tautinių mažumų teisės, kurios buvo įrašytos į pradinį Seime svarstomas Konstitucijos projektą, bet ir tai, kad į Konstituciją buvo įtrauktos nuostatos dėl privalomo tikybos dėstymo mokyklose (80 str.), kas prieštaravo Konstitucijai skelbiamai tikėjimo ir sąžinės laisvei, bei nuostatos dėl gimimo, jungtinių ir mirties aktų tikinčiųjų atlikimo pas jų dvasininkus (85 str.), kas praktikoje reiškė teisinių padarinių pripažinimą tik bažnytinei santuokai.

2.6.2. Tautinių mažumų statusas pagal nuolatinės Lietuvos valstybės konstitucijas

1922 m. rugpjūčio 1 d. Steigiamojo seimo priimta Lietuvos Respublikos Konstitucija²³⁹ turėjo atskirą skyrių, tiesiogiai skirtą tautinių mažumų teisėms. Ši 7-ąją skyrių pavadintą „Tautinių mažumų teisės“ sudarė du – 73 ir 74 – straipsniai (paragrafai). Konstitucijos 73 straipsnis numatė: „Tautinės piliečių mažumos, kurios sudaro žymią piliečių dalį, turi teisės įstatymų ribose autonomingai tvarkyti savo tautinės kultūros reikalus – liaudies švietimą, labdarybę, savitarpinę pagalbą – ir šiems reikalams vesti įstatyme nustatyta tvarka renka atstovaujamus organus“. Taigi, šios savivaldos subjektas apibūdinamas taip: „tautinės piliečių mažumos, kurios sudaro žymią piliečių dalį“²⁴⁰. Pažymėtina, kad ši „žymios piliečių dalies“ sąvoka nei Konstitucijoje, nei paprastame įstatyme niekada nebuvo atskleista²⁴¹. Panašu, kad Lietuva, kaip ir kai kurios kitos valstybės, siekė apriboti bei sukomplikuoti tautinės mažumos sąvoką taip, kad pagal nacionalinę teisę jos teritorijoje nebūtų pripažinta esama nė viena tautinė mažuma ir todėl valstybė neturėtų realių tarptautinių įsipareigojimų, pagrįstų mažumų apsaugos režimu²⁴².

Konstitucijos 74 straipsnis numatė: „Minėtos 73§ tautinės mažumos turi teisės, eidamos tam tikrai įstatymais, apkrauti savo narius mokesčiais tautinės

²³⁹ Lietuvos Valstybės Konstitucija, V. Ž., 1922, Nr. 100-799.

²⁴⁰ Šiame Konstitucijos straipsnyje deklaruotoji „žymi piliečių dalis“ Lietuvos lenkų spaudoje buvo įvardijama kaip netikslė, neleidžianti suprasti, kokios procentinės išraiškos reikia, kad ta ar kita tautinė mažuma galėtų pasinaudoti autonomijos teisėmis. Kadangi tokiomis teisėmis faktiškai naudojosi tik žydų mažuma, Lietuvos lenkai nuolat akcentuodavo, kad rinkimuose į Seimą reikia dalyvauti labai aktyviai ir įrodyti, kad jų nėra mažiau nei žydų ir todėl jie irgi turėtų naudotis tokiomis teisėmis. Seimo rinkimuose iškovotos vietos, atspindinčios tikrąjį lenkų, leistų pretenduoti į autonominį statusą, koki turėjo Lietuvos žydai, nes anot lenkų spaudos, Konstitucija autonominių teisių suteikimą tautinei mažumai siejo su vieninteliu kriterijumi – jos kiekybine jėga.

²⁴¹ 1922 m. Lietuvos Konstitucijoje įtvirtintus straipsnius, susijusius su tautinių mažumų teisėmis labai skeptiškai įvertino ir M. Römeris. Jis rašė: „Visa tai, kad ir gana aiškiai pačios konstitucijos laiduojama, yra jungiama su tam tikro įstatymo išleidimu, šis gi įstatymas nėra išleistas, o tuo pačiu visa tai tuo tarpu kaba ore. Tačiau tautinių mažumų apsaugos atžvilgiu ši lietuviškoji jų eventualinės personalinės autonomijos (savivaldybės) konstrukcija turi viena didžiausią ydą, būtent tą, kad čia viskas, kas garantuojama, pareina nuo sąlygos, kad tam tikroji mažuma sudarytų „žymią piliečių dalį“. Čia neužtenka, kad kuri nors mažumą sudarytų, pavyzdžiui, žymią kurios nors vietos gyventojų dalį, ji turi sudaryti žymią kaip tik visų valstybės piliečių dalį. Tad ir tokia mažuma, kuri kurioje nors valstybės dalyje – provincijoje, keliose apskrityse sudarytų gyventojų daugumą, galėtų būti pripažinta sudarančia nežymią visų piliečių dalį. O kuri gi dalis yra „žymi“ ir kuri „nežymi“, to Konstitucija visiškai nenustato ir neduoda jokio kriteriumo tam spręsti, palikdama laisvas rankas paprastajam įstatymų leidėjui, vadinasi, viešpataujančiai valstybėje tautai. Šiuo ši Konstitucijas deklaruojamoji tautinių mažumų teisė, kad ir gana plati ir savo turiniu aiški, darosi visiškai netvirta, prekarinė, pareinanti nuo viešpataujančios tautos malonės“ (M. Römeris, *Valstybė ir jos konstitucinė teisė, I dalis. Valstybė, II tomas*, Vilnius, 1995, p. 278-279).

²⁴² O. Ruželytė, *Tautinių mažumų teisės Lietuvos Respublikoje [Lietuvos Rytai, straipsnių rinkinys, sud. K. Garšva ir L. Grumadienė, Vilnius, 1993, p. 300]*.

kultūros reikalams ir naudojasi teisinga dalimi sumų, kurios Valstybės ir savivaldybių yra skiriamos švietimo ir labdarystės reikalams, jei šių reikalų netenkina bendros Valstybės ir savivaldybės įstaigos“.

Kiti Konstitucijos straipsniai su tautinių mažumų teisėmis siejosi netiesiogiai. Konstitucijos 5 straipsnio 2 dalyje rašoma: „Dėl vietos gyventojų reikalų ypatingumo iš atskirų Lietuvos sričių gali būti sudaryti autonominiai vienetai, kurių sienas ir teises nustato įstatymas“. Konstitucijos 6 straipsnis skelbė: „Valstybės kalba – lietuvių kalba. Vietinių kalbų²⁴³ vartojimą nustato įstatymas²⁴⁴“.

Konstitucijos 10 straipsnis įtvirtino diskriminavimo draudimo principą. Jis numatė: „Visi Lietuvos piliečiai, vyrai ir moterys, yra lygūs prieš įstatymus. Negali būti teikiama ypatingų privilegijų nei mažinama teisių piliečiui dėl jo kilmės, tikėjimo, tautybės“.

Konstitucijos 13 straipsnis įtvirtino tikėjimo ir sąžinės laisvę, 15 straipsnis – žodžio ir spaudos laisvę, 16 straipsnis – susirinkimų laisvę, o 17 straipsnis – draugijų ir sąjungų laisvę.

Taigi, 1922 m. Lietuvos Respublikos Konstitucija deklaravo tik bendrąsias tautinių mažumų teises, tačiau neįteisino 1919 m. Paryžiaus deklaracijoje pažadėtų žydų autonomijos institucijų, susiaurino 1922 m. Ženevos deklaracijoje tautinėms mažumoms pažadėtų teisių ir laisvių apimtį bei apskritai, kaip jau buvo minėta, neatitiko tuometinių Lietuvos tautinių mažumų lūkesčių. Tačiau 1922 m. Konstitucija, kad ir kaip ji būtų vertinama, galiojo gana trumpai – jau 1928 m., kaip nebeatitinkanti naujos Lietuvos valdžios politinių ir tautinių interesų²⁴⁵, ši Konstitucija buvo nedemokratiškai būdu pakeista.

1928 m. Konstitucijoje²⁴⁶, kaip ir 1922 m. Konstitucijoje, irgi buvo atskiras 7-asis skyrius, skirtas tautinių mažumų teisėms. Šį skyrių taip pat sudarė du straipsniai (74 ir 75), kurie savo turiniu buvo beveik analogiški aptartiems 1922 m. Konstitucijos

²⁴³ Kaip jau buvo minėta, pradiniam Konstitucijos projekto variante greta valstybės kalbos, kuria buvo paskelbta lietuvių kalba, buvo paminėtos gudų, žydų ir lenkų kalbos, įvardintos vietinėmis kalbomis.

²⁴⁴ Toks įstatymas per visą 1922 m. Konstitucijos galiojimo laiką taip ir nebuvo priimtas.

²⁴⁵ Pradėjusi laužyti Steigiamojo seimo priimtą Konstituciją, po perversmo suformuota naujoji Vyriausybė (ir svarbiausioji jos politinė ir socialinė atrama – Lietuvos tautininkų sąjunga) išplėtojo plačią 1922 m. Konstitucijos kritikos ir neigimo kampaniją. Pavyzdžiui, Vyriausybės pranešime visuomenei, išleistame ryšium su Seimo paleidimu 1927 m., buvo rašoma, jog „Steigiamasis seimas išleidęs tokią Konstituciją, kuri Lietuvos šeiminkais padariusi ne lietuvių tautą, o įvairių partijų komitetus, ministrus skirdavęs ir šalindavęs ne tiek Seimas, kiek partijų viršūnės; lengviau susikalbėti pasidarę ne joms tarpusavyje, o su tautinėmis mažumomis, ėmusiomis dėl to lemti Lietuvos valdymą“ (*Vyriausybės pranešimas*, „Lietuva“, 1927, Nr. 114, p. 1). Kitaip tariant, kaip viena valstybinio perversmo priežasčių buvo nurodoma pernelyg didelė tautinių mažumų įtaka Lietuvos valstybės valdymui.

²⁴⁶ Lietuvos Valstybės Konstitucija, 1928, Nr. 275-1778.

7-ojo skyriaus straipsniams²⁴⁷. Šioje Konstitucijoje buvo straipsniai, įtvirtinantys vietinių kalbų vartojimo galimybę, diskriminavimo draudimą, tikėjimo ir sąžinės laisvę, žodžio ir spaudos laisvę, susirinkimų laisvę, draugijų ir sąjungų laisvę (7, 11, 14, 16, 17 ir 18 straipsniai atitinkamai). 1928 m. Konstitucijoje atsirado naujas straipsnis, numatantis, kad „tikybos ir kultūros reikalams rūpinti gali būti sudaromi juridiniai viešosios teisės asmenys nurodyta įstatyme tvarka“ (19 straipsnis).

1928 m. Konstitucija, priimta jau po Klaipėdos krašto prijungimo prie Lietuvos, kiek išsamiau reglamentavo teritorinės autonomijos institutą²⁴⁸. Konstitucijos 6 straipsnis numatė: „Atskiri Lietuvos kraštai gali gauti tam tikru įstatymu teisę autonomiškai tvarkytis. Kiekvieno tokio krašto autonominės teisės turi būti nurodytos jo statute, suteikiamame tam tikru įstatymu. Autonominių kraštų seimeliai negali leisti įstatymų, kurie liestų visos Lietuvos ar kitų jos kraštų reikalus arba kurie būtų priešingi jos įstatymams“.

Pažymėtina, kad trečioji nuolatinė tarpukario Lietuvos Konstitucija, priimta Antrojo pasaulinio karo išvakarėse (1938 m. vasario 11 d.)²⁴⁹, skirtingai nei ankstesnės nuolatinės tarpukario Lietuvos konstitucijos, jau nė žodžiu nebeužsiminė apie tautines mažumas ar jų teises – iš Konstitucijos dingo ne tik atskiras skyrius, skirtas tautinėms mažumoms, bet ir apskritai niekur nebeliko tautinės mažumos sąvokos. Toks pasikeitęs teisinis reguliavimas atspindėjo ne tik naujas to meto tarptautines aplinkybes, visų pirma autoritarizmo ir totalitarizmo idėjų plitimą Europoje, bet ir pasikeitusį Lietuvos valstybės požiūrį į tautines mažumas, naująją jų teisinę ir faktinę padėtį. Lietuvos Vyriausybė aiškino, kad tautinių mažumų gyventojų lygiateisiškumą užtikrina naujosios Konstitucijos 18 straipsnis, skelbęs, kad prieš įstatymus visi piliečiai lygūs, o piliečio teisės negali būti mažinamos dėl jo tikybos ar tautybės, be to, specialių straipsnių apie tautinių mažumų teises nėra ir Vakarų šalių konstitucijose²⁵⁰. Iš tiesų, Vakarų Europos šalių konstitucijose nebuvo užsimenama apie tautines mažumas, nes didžiosios Vakarų šalys, kaip jau buvo minėta, niekada oficialiai nepripažino tautinių mažumų egzistavimo savo viduje. Kita vertus,

²⁴⁷ Skyrėsi tik šiose Konstitucijose vartojami terminai: 1928 m. Konstitucijoje, tvarkant lietuvių kalbą, vietoj „autonomingai“ rašoma „autonomiškai“, o vietoj „apkrauti savo nariais mokesniais“ – „apdėti savo narius mokesčiais“.

²⁴⁸ Tam įtaką turėjo ne tik Klaipėdos krašto prijungimas 1923 m., bet ir lietuvių politikų viltys dėl Vilniaus krašto atgavimo. Buvo tikimasi, kad teritorinės autonomijos institutas, įtvirtintas Lietuvos Konstitucijoje, dar labiau sustiprins proletuviškas nuotaikas tarp Vilniaus krašto žydų ir gudų.

²⁴⁹ Lietuvos Konstitucija, V. Ž., 1938, Nr. 608-4271.

²⁵⁰ Žr. L. Truska, *Lietuviai ir žydai...*, p. 98.

kaimyninėje Lenkijoje, net ir 1935 m. Konstitucijoje, įtvirtinusioje prezidentinį autoritarinį valdymą ir priimtoje po 1934 m. Tautų Sąjungai paskelbto oficialaus atisakymo vykdyti „Mažąjį Versalio traktatą“, išliko straipsniai skirti tautinių mažumų teisėms.

3. Atskirų tautinių mažumų padėtis tarpukario Lietuvoje

3.1. Bendra charakteristika

Kaip jau buvo rašoma anksčiau, nuo pat nepriklausomos Lietuvos valstybės susikūrimo, tautinės mažumos užėmė labai svarbią vietą jos gyvenime. Kurdami nepriklausomą Lietuvos valstybę, lietuvių politikai siekė užsitikrinti žymią projektuojamos valstybės gyventojų dalį sudarančių tautinių mažumų paramą, todėl neatsitiktinai pirmaisiais nepriklausomybės metais Lietuvos tautinėms mažumoms buvo žadamos plačios teisės, taip pat buvo įsteigtos Žydų ir Gudų reikalų ministerijos.

Siekdama tarptautinio pripažinimo ir narystės Tautų Sąjungoje, 1922 m. Lietuva paskelbė deklaraciją dėl tautinių mažumų apsaugos, kuria įsipareigojo užtikrinti visų savo piliečių lygybę prieš įstatymus, garantuoti visas pilietines ir politines teises be kalbos ar tautybės skirtumų. 1923 m. prisijungusi Klaipėdos kraštą, Lietuva papildomai prisiėmė tokius pat įsipareigojimus ir Klaipėdos krašto gyventojų atžvilgiu. 1923-1938 m. Klaipėdos kraštas, kurio gyventojų žymią dalį sudarė vokiečiai, naudojo teritorinę autonomiją.

Kurį laiką Lietuvoje gyvavo ir žydų tautinė personalinė savivalda, kuri buvo faktiškai likviduota 1925 m. Kiek anksčiau, 1924 m., netekus vilties prijungti Vilnių, Gardiną ir kitas pietrytines buvusios LDK žemes, kuriose gyveno daug žydų ir gudų, buvo panaikintos neilgai gyvavusios Žydų ir Gudų reikalų ministerijos. Apskritai, reguliuodama savo santykius su tautinėmis mažumomis, Lietuvos valdžia laviruodavo tarp pagrįstų tautinių mažumų teisių užtikrinimo ir „strateginių valstybės ir tautos interesų“. Tai, pavyzdžiui, puikiai iliustruoja faktas, kad 1922 m. ir 1928 m. Lietuvos Konstitucijos numatė tautinių mažumų, sudarančių „žymią piliečių dalį“, teisę į tautinę kultūrinę savivaldą. Tačiau ši teisė konstitucijose buvo suformuluota taip abstrakčiai, kad praktikoje galėjo niekuomet neveikti („žymios piliečių dalies“ sąvoka vėliau nebuvo apibrėžta nei konstitucijose, nei įstatymuose) ir iš tikrųjų neveikė. Politiniais ir praktiniais sumetimais Lietuva, kaip ir kai kurios kitos Europos valstybės, siekė apriboti bei sukomplikuoti tautinės mažumos sąvoką taip, kad jos

teritorijoje nebūtų pripažinta esama nė viena mažuma, ir todėl valstybė neturėtų tarptautinių įsipareigojimų dėl tautinių mažumų²⁵¹.

Artimiau analizuojant nepriklausomos Lietuvos valstybės politiką tautinių mažumų atžvilgiu galima pastebėti, jog atskiros mažumos nebuvo traktuojamos vienodai²⁵². Žydų, kurių tarpe buvo daug inteligentų ir kurie buvo skaitlingiausia, ekonomiškai stipriausia ir geriausiai organizuota tautinė mažuma, klausimas tarpukario Lietuvos valstybėje užėmė labai svarbią vietą. Nepaisant autonomijos panaikinimo ir tam tikrų antisemitizmo, visų pirma ekonominio, apraiškų, žydai tarpukario Lietuvoje buvo lojaliausia tautinė mažuma, nekelianti, skirtingai nei kai kurios kitos tautinės mažumos, jokių problemų dėl valstybės suverenumo ar integralumo. Daug sudėtingesni buvo lietuvių ir lenkų santykiai, kuriuos aštrino Lenkijos užimto Vilniaus krašto problema ir dar labiau pablogino žemės reforma, po kurios dauguma lenkų dvarininkų neteko žymios savo žemės dalies. Tarpukario Lietuvoje lenkų tautinė mažuma, ypač pirmaisiais nepriklausomybės metais, buvo vertinama kaip realus pavojus nepriklausomos Lietuvos egzistavimui. Sudėtingi santykiai buvo ir su vokiečiais, nuo seno gyvenusiais Klaipėdos krašte. Vokietija *de facto* niekada nepripažino Klaipėdos krašto perdavimo Lietuvai 1923 m. ir ten gyvenančius vokiečius naudojo kaip savo revizionistinės ir revanšistinės politikos įrankį. Didesnis tarpusavio supratimas ir socialiniai ryšiai siejo lietuvius su gudais, rusais, latviais, totoriais ir karaimais.

Tačiau nepaisant įvairių sunkumų tarpusavio santykiuose, pirmaisiais nepriklausomybės metais Lietuvoje suklestėjo tautinių mažumų, visų pirma žydų, švietimo sistema²⁵³. Lietuvoje tautinės mažumos turėjo pradžines ir vidurines mokyklas su dėstomąja gimtąja kalba, kurias visiškai išlaikė arba iš dalies rėmė valstybė. Vis tik reikia pažymėti, kad daugeliui lietuvių politikų nerimą kėlė tai, kad lietuvių moksleivių, palyginti su Lietuvoje gyvenančiomis tautinėmis mažumomis,

²⁵¹ G. Potašenko, *Etninių grupių santykiai ir tautinės mažumos Lietuvoje...*, p. 15.

²⁵² P. Łossowski, *Litwa...*, p. 115.

²⁵³ 1920 m. sausio 1 d. Lietuvoje veikė 16 gimnazijų ir 22 progimnazijos, iš kurių lietuvių dėstomąja kalba – 30 (78,95%), žydų – 4 (10,52%), lenkų – 2 (5,26%), rusų – 2 (5,26%) bei 16 vidurinių mokyklų, t.y. 54 mokyklos, teikiančios bendrąjį vidurinį išsilavinimą. Visose šiose bendrojo lavinimo mokyklose lietuviai sudarė 67,34%, tautinės mažumos – 32,66% visų moksleivių. Tuo tarpu 1926 m. pradžioje Lietuvoje veikė jau 14 žydiškų, 3 lenkiškos ir 1 rusiška gimnazija bei 117 žydiškų, 24 lenkiškos, 16 vokiškų (neskaičiuojant Klaipėdos krašto), 13 rusiškų ir 7 latviškos mokyklos. 1925 m. bendrojo lavinimo mokyklose mokėsi 70,1% lietuvių ir 29,9% tautinėms mažumoms priklausančių moksleivių (žr. R. Motuzas, *Lietuvos vidurinės mokyklos raidos 1918-1940 metais pedagoginės kryptys*, Vilnius, 1995, p. 37 ir 70).

mokėsi gerokai mažiau²⁵⁴. Trečiojo dešimtmečio viduryje valdžioje įsitvirtinus tautininkams ir krikščionims demokratams bei reformavus Lietuvos švietimo sistemą²⁵⁵, ženkliai išaugo bendrojo lavinimo lietuviškų mokyklų ir, atitinkamai, lietuvių moksleivių skaičius²⁵⁶.

Tarpukario Lietuvoje tautinių mažumų švietimas buvo organizuotas tais pačiais pagrindais, kuriais rėmėsi bendra šalies švietimo sistema. Svarbiausias tautinių mažumų švietimo sistemos nuostatos buvo šios:

1. Pradžios mokyklas išlaikė Švietimo ministerija ir savivaldybės. Tautinėms mažumoms buvo suteikta teisė steigti ir privačias mokyklas tose vietovėse, kur atitinkamos tautybės mokinių buvo mažiau nei numatė švietimo įstatymai arba kai to pageidavo patys gyventojai;

2. Progimnazijos ir gimnazijos²⁵⁷ buvo ne valstybinės, o tik privačios;

3. Už progimnazijų ir gimnazijų materialinį aprūpinimą buvo atsakingos jas įsteigusios draugijos, o valstybė tautinių mažumų mokyklų mokytojams teikė pašalpas, proporcingas tos tautinės mažumos dydžiui;

4. Visi mokytojai privalėjo mokėti valstybinę lietuvių kalbą, mokyklų raštvedybą reikalauta vesti lietuviškai, keletas pagrindinių disciplinų turėjo būti dėstoma valstybine kalba;

5. Siekta, kad mokykla tarnautų tai tautinei mažumai, kuriai buvo įsteigta, ir tuo būdu būtų išvengta tautybės požiūriu mišrių mokyklų. Tautinių mažumų vaikams nebuvo trukdoma mokytis lietuvių mokyklose, kai tuo pat metu lietuvių mokymąsi tautinių mažumų mokyklose stengtasi riboti visomis galimomis priemonėmis;

²⁵⁴ Pvz., 1920-1925 metais lietuviškas gimnazijas baigė 42% visų abiturientų, o tautinių mažumų – 58%. 1927-1928 mokslo metų pradžioje lietuvių moksleivių buvo tik 68,8% iš viso vidurinių ir aukštesniųjų mokyklų mokinių skaičiaus, nors lietuviai sudarė 83,9% visų Lietuvos gyventojų (žr. R. Motuzas, *Lietuvos vidurinės mokyklos...*, p. 135 ir 199).

²⁵⁵ Švietimo reformai tarpukario Lietuvoje buvo būdingi keli pagrindiniai bruožai. Visų pirma, ši reforma pasižymėjo privačių mokyklų suvalstybinimu (svarbiausias mokyklų suvalstybinimo žingsnis buvo padarytas 1924 m., kuomet Ministrų Kabinetas leido Švietimo ministerijai perimti savo žinion 46 vidurines mokyklas), o taip pat laipsnišku jų teisių varžymu bei jų skaičiaus mažinimu. Pažymėtina, kad visos Lietuvoje veikusios tautinių mažumų mokyklos buvo privačios, todėl jų materialinė padėtis, kaip taisyklė, buvo blogesnė nei lietuviškų (ypač valstybinių) mokyklų padėtis, kas lėmė dalies tėvų apsisprendimą leisti savo vaikus į lietuviškas mokyklas. Tačiau pagrindinis šios reformos bruožas ir siekis buvo tautinės mokyklos sukūrimo būtinumas. Prezidento A. Smetonos kvintesencija „vieninga tauta – vieningas auklėjimas – vieninga mokykla“ laikytina svarbiausia Lietuvos mokyklų reformos idėjine gaire (žr. R. Motuzas, *Lietuvos vidurinės mokyklos...*, p. 68-69 ir 132-133). Todėl bėgant metams mažumų mokykloms Lietuvos tautinėje valstybėje likdavo vis mažiau vietos.

²⁵⁶ Iš 1938 m. gimnazijas baigusiu abiturientų (1063) lietuviai sudarė jau 84,8%, o tautinės mažumų atstovai – 15,2% (R. Motuzas, *Lietuvos vidurinės mokyklos raidos...*, p. 199).

²⁵⁷ Pirmaisiais nepriklausomybės metais bendrojo lavinimo mokyklą Lietuvoje sudarė keturmetė pradinė mokykla, keturmetė progimnazija ir keturmetė gimnazija. Nuo 1936m. pereita prie šešiametės pradinės mokyklos, trimetės progimnazijos ir keturmetės gimnazijos.

6. Reikalauta šalinti tautinių mažumų mokyklose pasitaikančias antivalstybines apraiškas ir sutelkti dėmesį mokinių pilietiškumo ugdymui;

7. Tautinių mažumų mokyklose stengtasi sudaryti sąlygas mokinių tautiniam ugdymui, tačiau, skirtingai nei lietuvių mokyklose, siekta išvengti jo sureikšminimo²⁵⁸.

Tarpukario Lietuvoje žydai, lenkai, rusai, vokiečiai, karaimai taip pat leido, nors ir cenzūruojamą valstybės, savo periodinę spaudą. Šioje sityje, kaip ir švietimo, aktyviausi buvo žydai²⁵⁹. Be to, veikė įvairaus pobūdžio tautinių mažumų organizacijos²⁶⁰, o valstybė, greta katalikų Bažnyčios, pagal išgales ir proporcingai bendrai šalies gyventojų religinei sudėčiai, rėmė judėjų, evangelikų, stačiatikių, sentikių, musulmonų ir karaimų religinės bendruomenės, visų pirma dvasininkų ir kitų dvasinių vadovų veiklą²⁶¹. Pažymėtina, kad tarpukario Lietuvoje nebuvo valstybinės pilietinės metrikacijos, todėl, pavyzdžiui, rabinai, kaip ir kitų konfesijų dvasininkai, tvarkė gimimo, mirties ir vedybų registrą.

Taigi, iš pirmo žvilgsnio tarpukario Lietuvoje tautinių mažumų nei teisinė, nei faktinė situacija nebuvo bloga. Tačiau būtina pabrėžti, kad faktinė tautinių mažumų situacija iš esmės neatsispindėjo tarpukario Lietuvos įstatymuose. Faktinę tautinių mažumų padėtį įtakoję ne tiek įstatymai, kiek palaipti jų atžvilgiu besikeičianti Lietuvos valdžios pozicija, kurios iš esmės nelydėjo atitinkami įstatymų ar kitų teisės aktų pakeitimai, susiję su tautinių mažumų statusu. Pažymėtina, kad Lietuvoje, kitaip nei kai kuriose kitose Europos šalyse, niekada nebuvo priimami tautines mažumas tiesiogiai diskriminuojantys įstatymai²⁶². Tačiau stiprėjantis nacionalizmas ir

²⁵⁸ B. Šetkus, *Tautinių mažumų mokykla Lietuvoje 1918-1940 metais. Daktaro disertacijos santrauka*, Vilnius, 2000, p. 15-16.

²⁵⁹ 1938 m. Lietuvoje (be Klaipėdos krašto), iš viso ėjo 159 laikraščiai bei žurnalai. Iš jų 18 buvo leidžiami žydų: 17 jidiš ir 1 hebrajų kalba. Bendras periodinės žydų spaudos tiražas 1940 m. pradžioje siekė 63 tūkst. egzempliorių (žr. L. Truska, *Lietuviai ir žydai...*, p. 115).

²⁶⁰ 1939 m. Lietuvoje (be Klaipėdos krašto) veikė 220 žydų, 18 latvių, 16 rusų, 15 vokiečių, 10 lenkų, 3 baltarusių, 1 karaimų ir kitos organizacijos (G. Potašenko, *Etninių grupių santykiai ir tautinės mažumos Lietuvoje...*, p. 15).

²⁶¹ Pavyzdžiui, 1928 m. valstybės skirtos lėšos katalikų Bažnyčiai sudarė 85,7%, judėjams – 7,6%, evangelikams liuteronams – 3,3%, reformatams – 0,5%, sentikiams – 1,6%, stačiatikiams – 1,1%, mahometonams – 0,1% visų asignavimų religijų reikalams (V. Mironas, *Tikybės nepriklausomoje Lietuvoje. Pirmasis nepriklausomos Lietuvos dešimtmetis*, Kaunas, 1930, p. 390).

²⁶² Apskritai po 1926 m. gruodžio 17 d. perversmo iki pat nepriklausomos valstybės žlugimo 1940 m. birželį Lietuvoje iš esmės nebuvo išleista nė vieno įstatymo, tiesiogiai reglamentuojančio tautinių mažumų padėtį. Tautinių mažumų reikalai buvo tvarkomi remiantis ne tiek teisinei valstybei būdingais įstatymais, kiek autoritarinės valdžios ir paties Respublikos Prezidento A. Smetonos autoritetu bei politiniu-pilietiniu nusistatymu (A. Kasparavičius, *Lietuviai ir žydai katastrofos išvakarėse: iššūkiai ir įvaizdžiai [Kai ksenofobija virsta prievarta. Lietuvių ir žydų santykių dinamika XIX a. – XX a. pirmojoje pusėje]*, sud. V. Sirutavičius, D. Staliūnas, Vilnius, 2005, p. 124).

beįsigalinčios autoritarinės tendencijos Lietuvos visuomenėje po 1926 m. gruodžio 17 d. valstybinio perversmo nulėmė, kad kitų tautybių asmenys, vadinamieji kitataučiai, svetimtaučiai ar net svetimšaliai, tapo įvairių suvaržymų ir neigiamų stereotipų objektu. Valstybės kontroliuojamos ir cenzūruojamos visuomenės informavimo priemonės pradėjo kurti neigiamą tautinių mažumų, visų pirma lenkų ir žydų, paveikslą, palaipsniui vis labiau išvirtinanti masinėje lietuvių sąmonėje. Visa tai nulėmė laipsnišką faktinės tautinių mažumos situacijos blogėjimą.

Trečiajame, ir ypač ketvirtajame, dešimtmetyje, tautinių mažumų atstovai ėmė vis dažniau susidurti su problemomis, susijusiomis su įsidarbinimu viešajame sektoriuje ir savo kalbos naudojimu valdžios įstaigose. Be to, tautinių mažumų atstovai buvo pradėti diskriminuoti ir švietimo, visų pirma aukštojo mokslo, srityje – netiesiogiai imta riboti jų priėmimą į elitines mokslo įstaigas ar į prestižines studijų kryptis²⁶³. Tačiau bene stipriausiai diskriminacija ėmė reikštis krašto ekonomikoje: ūkinės veiklos vykdymo, laisvųjų profesijų atlikimo, viešųjų paslaugų teikimo srityse.

Trečiojo dešimtmečio pabaigoje visų tautinių mažumų atžvilgiu, gal tik išskyrus vokiečius, ėmė formotis vis stipresnė diskriminacijos ir nepakantumo atmosfera bei praktika²⁶⁴. Lietuvių spaudoje, ir apskritai visuomenėje, vis labiau stiprėjo įsitikimas, kad pagaliau atėjo laikas imtis vadinamosios miestų reformos (pagal analogiją su žemės reforma), t.y. galutinai ir esmės išspręsti „žydų klausimą“. Tačiau skirtingai nei hitlerinėje Vokietijoje, Lietuvoje „žydų klausimo“ išsprendimas nebuvo siejamas su priverstiniu žydų iškeldinimu iš miestų ar apskritai iš šalies arba su kitomis radikaliomis priemonėmis, o tik su jų „išstūmimu iš verslų“ ir įtakos šalies ekonomikai sumažinimu.

Vertinant faktinę tautinę mažumų padėtį taip pat reikia atsižvelgti į tai, kad tarpukario Lietuvos visuomenės gyvenimą stipriai įtakojo ta aplinkybė, kad iš esmės visą tarpukarį visoje valstybės teritorijoje arba bent tam tikroje jos dalyje veikė nepaprastoji padėtis (karo padėtis arba sustiprintos apsaugos padėtis)²⁶⁵. 1919 m.

²⁶³ Lietuvoje niekada nebuvo vadinamosios *numerus clausus* sistemos (t.y. didžiausio leistino tam tikros tautybės studentų skaičiaus apribojimo), tačiau nuo ketvirtojo dešimtmečio vidurio tautinių mažumų, ypač žydų, studentų skaičius buvo ribojamas netiesiogiai, pavyzdžiui, per universitetuose įvestą stojamąjį valstybės kalbos egzaminą arba tikrinant stojančiųjų jaunuolių sveikatą (žr. L. Truska, *Lietuviai ir žydai...*, p. 116).

²⁶⁴ J. Sozański, *Prawa mniejszości narodowych w niepodległej Litwie, Łotwie i Estonii...*, p. 46.

²⁶⁵ Karo padėtis, kaip viena nepaprastosios padėties rūšių, dėl Rytų Lietuvoje vykusių karo veiksmų tarp Sovietų Rusijos ir Lenkijos bei tuo pačiu metu aktyviai vykdomos komunistinės agitacijos, nukreiptos prieš Lietuvos nepriklausomybę, visoje Lietuvos teritorijoje Steigiamojo seimo buvo

priimti Ypatingi Valstybės Apsaugos Įstatai²⁶⁶, taip pat vėlesni jų pakeitimai ir papildymai, plačias teises, tiesiogiai įtakančias politinį, ekonominį ir kultūrinį Lietuvos gyvenimą, suteikė karo komendantams. Šis įstatymas sukonkretino Lietuvos konstitucijose numatytą teisių ir laisvių sustabdymą²⁶⁷, pakeisdamas, įgyvendinant konstitucines teises ir laisves, paprastų įstatymų nustatytą pareikštinį režimą griežtesniais reikalavimais pasižyminčiu leidimų (koncesiniu) režimu, karo komendantams suteikdamas teisę drausti gyventojams rengti susirinkimus, eisenas, stabdyti laikraščių ir kitų spaudinių leidimą, uždaryti visuomenines organizacijas arba sustabdyti jų veiklą. Piliečių teisėms tiesioginį poveikį taip pat turėjo komendantams suteikta teisė daryti rekvizicijas, uždaryti pramonės ir prekybos įmones, drausti pirkti, parduoti, įvežti arba išvežti tam tikrus daiktus. Šie apribojimai dažnai buvo nukreipiami prieš žydus, kontroliavusius ženklia Lietuvos pramonės ir prekybos dalį.

1925 m. buvo priimtas Sustiprintos apsaugos įstatymas²⁶⁸, nustatęs kitą nepaprastosios padėties rūšį – sustiprintą apsaugą. Sustiprintos apsaugos padėčiai buvo būdinga tai, kad teises, panašias į tas, kuriomis naudojosi komendantai karo padėties metu – sustabdyti visuomeninių organizacijų veiklą, drausti išleisti ir platinti spaudos leidinius, taip pat susirinkimus, taikyti ištrėmimą, sulaikyti asmenis, uždaryti pramonės ir prekybos įmones – gavo vidaus reikalų ministras ir jam pavaldūs apskričių viršininkai. Šis įstatymas vidaus reikalų ministrui taip pat suteikė teisę leisti privalomuosius įsakymus, už kurių nevykdymą apskričių viršininkai pažeidėjus galėjo bausti administracine tvarka.

Taigi tarpukario Lietuvoje gyvenimo realybė buvo tokia, kad nepaprastajai padėčiai esant įprastu, nuolatiniu reiškiniu, piliečių statusą dažnai lėmė tvarka, Konstitucijos laikyta išimtinė. Nuolatinis nepaprastosios padėties naudojimas iškreipė

paskelbta dar 1920 m. liepos 24 d. (žr. M. Maksimaitis, *Lietuvos valstybės konstitucijų istorija...*, p. 135).

²⁶⁶ Ypatingi Valstybės Apsaugos Įstatai, V. Ž., 1919, Nr. 5-55.

²⁶⁷ Pavyzdžiui, 1922 m. Konstitucijos 32 straipsnis numatė: „Kilus karui, ginkluotam sukilimui ar kitokiems pavojingiems neramumams Valstybėje, Ministerių Kabinetai pasiūlius, Respublikos Prezidentas gali visoje Valstybėje arba tam tikrose jos dalyse įvesti karo arba kitą kurią nepaprastą padėtį, laikinai sustabdyti konstitucines teisių garantijas (11, 12, 14, 15, 16, 17§) ir imtis priemonių pavojui atremti ar pašalinti, vartojant ir ginkluotą pajėgą, ir tuo pat metu apie visa tai turi pranešti Seimui, kuris tą Vyriausybės žingsnį tvirtina arba atmeta“. Kitaip tariant, nepaprastosios padėties paskelbimas galėjo būti siejamas su piliečių konstitucinių teisių ir laisvių, numatytų Konstitucijos 11, 12 ir 14-17 straipsniuose – asmens ir buto neliečiamumo, korespondencijos ir susižinojimo slaptumo, žodžio ir spaudos, susirinkimų, draugijų ir sąjungų, sustabdymu.

²⁶⁸ Sustiprintos apsaugos įstatymas, V. Ž., 1925, Nr. 194-1318.

žmogaus teisių įgyvendinimo praktika, ir tai ypač trukdė atsiskleisti demokratijai, kurią nuoširdžiai norėta puoselėti 1922 m. Konstitucija²⁶⁹.

Vis tiktai pripažįstama, kad tiek vadinamojoje „seimokratinėje“ Lietuvoje, tiek ir santykinai švelnaus autoritarinio A. Smetonos režimo metais (nuo 1926 m. gruodžio iki 1940 m. birželio), tautinės mažumos Lietuvoje naudojosi specialiu teisiniu statusu, nors jų faktinė situacija palaipsniui ir blogėjo. Laikoma, jog tarpukario Lietuvoje patenkinamu mastu buvo užtikrinama mažumų teisių apsauga – anot Tautų Sąjungos istorijos tyrinėtojų Lietuva pateko tarp šešių valstybių (kartu su Austrija, Vengrija, Čekoslovakija, Latvija ir Estija), kurios iki pat XX a. ketvirtojo dešimtmečio pabaigos turėjo liberaliausią, daugiausiai teisių tautinėms mažumoms užtikrinančią politinę ir teisinę sistemą²⁷⁰. Svarbus rodiklis, nusakantis tautinių mažumų padėtį įvairiose šalyse, buvo jų skundai Tautų Sąjungai dėl mažumų teisių varžymo. 1921-1938 m. Lenkijos tautinės mažumos pateikė 318 skundų, Rumunijos – 192, Graikijos – 187. Iš Lietuvos tautinių mažumų Tautų Sąjunga sulaukė 34 skundų: 27 kartus skundėsi lenkai, 4 – žydai, 2 – ukrainiečiai ir 1 kartą – rusai²⁷¹.

Tačiau tai, kad kitose Europos valstybėse tautinių mažumų padėtis buvo dar blogesnė, nereiškia, kad Lietuvos tautinių mažumų faktinė padėtis galėtų būti vertinama kaip labai gera²⁷², kaip tai neretai pateikiama lietuviškoje historiografijoje. Tenka konstatuoti, kad faktinė tautinių mažumų padėtis tarpukario Lietuvoje, ypač paskutinį nepriklausomos valstybės gyvavimo dešimtmetį, dėl įvairių priežasčių nuolat blogėjo ir gerokai skyrėsi nuo tos, kuri buvo įtvirtinta Lietuvos tarptautiniuose įsipareigojimuose ar nacionalinėse konstitucijose.

²⁶⁹ M. Maksimaitis, *Lietuvos valstybės konstitucijų istorija...*, Vilnius, 2005, p. 136.

²⁷⁰ *Žmogaus teisės. Mažumų teisės...*, p. 25-26.

²⁷¹ G. Vilkelis, *Lietuva tarptautinėje tautinių mažumų sistemoje*, „Kultūros barai“, 1998, Nr. 4, p. 61-62.

²⁷² Žymus žydų istorijos tyrinėtojas J. Leščinskis taikliai pastebėjo: „Kai kam žydų gyvenimas Lietuvoje atrodo kaip rojus. Ne tik Lenkijos, bet ir Rumunijos bei Vengrijos žydai pavydi Lietuvos žydams. Bet, neduok Dieve, ko čia yra pavydėti“. Apibendrinamas Lietuvos žydų ūkines bei ekonomines veiklos sąlygas ir gyvenimą Lietuvoje, J. Leščinskis juos vertino taip: „Neblogai, bet visiškai be perspektyvų ir kokių nors vilčių jaunajai kartai“ (*Žydų padėtis Vidurio ir Rytų Europoje. J. Leščinskio pranešimas žydų pasauliniame kongrese*, „Apžvalga“, 1936, Nr. 31, p. 1).

3.2. Žydai

Lietuvos žydai, vadinamieji litvakai, buvo neatskiriama ne tik Rytų Europos, bet ir apskritai viso pasaulio žydų dalis. Nuo žydų, gyvenusių kitose šalyse, jie visu pirma skyrėsi savo pabrėžtinai žydiška gyvensena ir lietuviškąją jidiš kalbos tarme. Iš viso jų vieta žydų pasaulyje buvo labai ryški, jų dvasinė įtaka sklido toli už etnografinės ir istorinės Lietuvos sienų. Ilgai gyvendami šalia lietuvių, lenkų, baltarusių, rusų, vokiečių, totorių, šalia tokių didelių valstybių kaip Lenkija, Vokietija ir Rusija, išplėtojusią savitą kultūrą, jausdami tų kultūrų ir kalbų nutautinančią įtaką ir net spaudimą, litvakai labiau negu bet kuri kita žydų tautos dalis išsaugojo savo žydiškumą plačiausia tos sąvokos prasme. Jie sukūrė ir išsaugojo savo gryną tautinį religinį ir pasaulietinį gyvenimą²⁷³.

3.2.1. Žydų personalinė tautinė autonomija

Svarbiausioji sąlyga, kurią Lietuvos žydai kėlė lietuvių politikams nuo pat pirmųjų nepriklausomos Lietuvos valstybės atsiradimo dienų, buvo žydų pilietinis ir politinis lygiateisiškumas ir žydų personalinė autonomija. Šis reikalavimas buvo nuosekliai keliamas ir vėlesniais metais. Pavyzdžiui, Lietuvos žydų visuomenės veikėjas, vėliau Seimo narys, advokatas L. Garfunkelis 1920 m. jidiš, lietuvių ir rusų kalbomis Kaune išleido brošiūrą „Žydų tautinė autonomija Lietuvoje“. Jis rašė, kad istorijos raida įrodė, kad jog vien tik pilietinis ir politinis lygiateisiškumas dar neužtikrina mažumų teisių. Jeigu jų teisės įstatimuose nėra tiesiogiai ir tiksliai nusakytos, įstatymiškai jos tampa ribotos, nes tada visa nauda iš bendro visų tautų valstybinio gyvenimo tiek materialinėje, tiek dvasinėje srityje tenka tik vietos gyventojų daugumai. Negali būti sveikos demokratinės santvarkos ten, kur ši santvarka remiasi teisių ribojimu. Nacionalinės autonomijos tikslas – užtikrinti mažumoms galimybę naudotis visomis bendro valstybinio gyvenimo gėrybėmis, ką tautinei daugumai užtikrina jos kiekybinis vyravimas valstybėje. Pažymėtina, kad šioje brošiūroje kalbama ne apie teritorinę administracinę, o tik apie personalinę tautinę kultūrinę autonomiją²⁷⁴.

²⁷³ S. Atamukas, *Lietuvos žydų kelias...*, p. 109.

²⁷⁴ *Ten pat*, p. 127.

Personalinės, t.y. neteritorinės, autonomijos doktriną, kaip būdą išsaugoti tautinių prieštaravimų draskomą imperiją, dar XIX a. pabaigoje sukūrė Austrijos-Vengrijos socialdemokratai. Esant tokiai autonomijai, autonominių teisių subjektas yra tautinė mažuma – tam tikros tautybės žmonių bendrija, kuri per savo institucijas veikia valstybės jai perleistas kompetencijos ribose²⁷⁵. Palankios sąlygos žydų politiniam lygiateisiškumui ir personalinės autonomijos (žydų, ir ne tik) idėjų praktiniam realizavimui susiklostė po Pirmojo pasaulinio karo, kai žlugo daugiatautės imperijos ir buvo internacionalizuotas tautinių mažumų klausimas²⁷⁶.

Kaip jau buvo minėta, žydai sionistai, kitaip jų tautininkai (arba, anot kai kurių autorių, žydai nacionalistai), gana greitai surado bendrą kalbą su Lietuvos Taryba ir už žydų paramą Lietuvos nepriklausomybės idėjai gavo pažadus turėti plačias teises laisvoje ir daugiatautėje Lietuvoje²⁷⁷. Šie pažadai buvo ne tik pareikšti tarptautiniu lygiu (paskelbiant 1919 m. Paryžiaus deklaraciją), bet ir pamažu įgyvendinami nacionaliniame lygmenyje – žydų atstovai įėjo į Lietuvos Tarybą, gavo ministro be portfelio postą Lietuvos Vyriausybėje ir t.t.

1919 m. birželio 20 d. Žydų reikalų ministerija paskelbė nuostatus, reglamentuojančius rinkimus į žydų bendruomenių tarybas, kurie turėjo būti tiesioginiai, lygiateisiai ir visuotiniai²⁷⁸. Liepos pradžioje jau buvo išrinkta Kauno miesto taryba, o 1920 m. pradžioje visoje šalyje jau veikė 80 žydų reikalų ministro patvirtintų bendruomenių (*kahalų* arba *kehilų*) tarybų²⁷⁹.

1920 m. sausio 10 d. Valstybės Prezidentas A. Smetona ir Ministras Pirmininkas E. Galvanauskas pasirašė Laikinąjį žydų bendruomenių įstatymą²⁸⁰, kuris kartu su tuo pat metu vykusio I-ojo žydų bendruomenių atstovų suvažiavimo nutarimais sudarė teisinį žydų autonomijos Lietuvoje pagrindą. Pagal šį Įstatymą, visi žydai savo gyvenamose vietose privaloma tvarka priklausė vietos bendruomenei, kuri išsirenka savo tarybą (*vaada*) ir rūpinasi tikybos, labdaros, socialinės pagalbos,

²⁷⁵ L. Truska, *Lietuviai ir žydai...*, p. 62.

²⁷⁶ Pavyzdžiui, 1917 m. Rusijos Vasario revoliucija atnešė Rusijos Imperijos žydams ilgai lauktas permainas. Tarp pirmųjų Laikinosios vyriausybės darbų buvo dekretas dėl žydų lygiateisiškumo ir deklaracija dėl žydų „sėslumo ribos“ (t.y. leistinos apsigyvenimo ribos, kuri iš esmės sutapo su Žečpospolitos rytinėmis sienomis) panaikinimo. Rusijos žydai pradėjo be apribojimų dalyvauti šalies politiniame ir visuomeniniame gyvenime. Tuo tarpu Ukrainoje žydams buvo suteikta plati tautinė autonomija, kuri, tiesa, gyvavo labai neilgai, tik 1917-1918 metais.

²⁷⁷ A. Eidintas, *Žydai, lietuviai ...*, p. 67.

²⁷⁸ E. Bendikaitė, *Sionistinis sąjūdis...*, p. 101.

²⁷⁹ L. Truska, *Lietuviai ir žydai...*, p. 64.

²⁸⁰ Laikinas įstatymas apie žydų bendruomenių tarybų teises apkrauti mokesčiais gyventojus žydus, L. V. Ž., 1920, Nr. 20-250.

mokyklų, apskritai visos dvasinės kultūros reikalais. Šiems reikalams finansuoti taryba gali apdėti bendruomenės narius mokesčiais, kuriuos tvirtina žydų reikalų ministras. Vietos bendruomenės prižiūri išrinktas tarybas.

1920 m. sausio 5-11 d. Kaune įvyko I-asis žydų bendruomenių atstovų suvažiavimas (arba nacionalinė Lietuvos žydų tarybų asamblėja), kurį sveikino ir pirmieji valstybės asmenys, tame tarpe ir Respublikos Prezidentas A. Smetona bei užsienio reikalų ministras A. Voldemaras²⁸¹.

Suvažiavime 200 delegatų rinko vieną atstovą. Iš viso buvo išrinktas 141 asmuo²⁸². Pažymėtina, kad komunistinių pažiūrų žydai suvažiavimo darbe nedalyvavo. Suvažiavimo priimtos rezoliucijos, be kita ko, skelbė:

„1. Bendruomenių atstovų suvažiavimas yra aukščiausioji Lietuvos žydų institucija, kuri renka tarp suvažiavimų veikiančią Tautos Tarybą;

2. Žydų reikalų ministras turi nuolat bendradarbiauti su Tautos Taryba, kuri turi iniciatyvos ir veto teisę;

3. Tautos Taryba siūlo kandidatą į žydų reikalų ministrus, kuris yra atsakingas už suvažiavimą;

4. Tautos Tarybos pirmininkas negali kartu būti Vyriausybės nariu.“²⁸³

Suvažiavimas taip pat nutarė, kad tuoj pat būtina pradėti plėtoti žydų kooperaciją ir steigti privačius žydų bankus su Centrinio banku priešakyje, kurie galėtų kredituoti ūkinę Lietuvos žydų veiklą. Suvažiavimas išrinko 34 narių Tautos Tarybą (pirmininku buvo išrinktas Š. Rozenbaumas, o vicepirmininkais – O. Filkenšteinas ir N. Rachmilevičius). Suvažiavimas taip pat apsvarstė aktualiausius žydų gyvenimo klausimus. Be kita ko buvo konstatuota, kad žydai nebepriimami į valstybines tarnybas ir netgi atleidžiami iš tų darbų (pvz., geležinkeliuose), kuriuose jie buvo įsidarbinę dar prie vokiečių valdžios²⁸⁴.

Lietuvos žydai ryšium su pirmuoju savo bendruomenių atstovų suvažiavimu turėjo daug planų ir vilčių, tačiau vienas svarbiausių tikslų, kuris buvo keliamas šiam suvažiavimui –vieningos žydų mokyklos sistemos įsteigimas – taip ir liko

²⁸¹ A. Voldemaras, kalbėdamas suvažiavime, pristatė žydų draugu ir sakė, kad Lietuva nori duoti ne tik politines, bet ir tautines teises žydams, kad jis supranta žydų tautinės autonomijos siekius (A. Eidintas, *Žydai, lietuviai...*, p. 61).

²⁸² Daugiausiai vietų gavo sionistai – 61, „*Agudat Israel*“ – 54, folkistai – 23, kiti – 3 vietas (A. Eidintas, *Žydai, lietuviai...*, p. 61).

²⁸³ 1920 m. sausio mėnesio *Žydų reikalų ministerijos biuletenis* Nr. 6, LCVA, F. 923. Ap. 1. B. 117, l. 65-70 (cit. pgl. L. Truska, *Lietuviai ir žydai...*, p. 64).

²⁸⁴ 1920 m. sausio mėnesio *Žydų reikalų ministerijos biuletenis* Nr. 6, LCVA, F. 923. Ap. 1. B. 117, l. 69 (cit. pgl. L. Truska, *Lietuviai ir žydai...*, p. 77).

neįgyvendintas²⁸⁵. Skirtingų politinių jėgų atstovai suvažiavime nesugebėjo įveikti ideologinių skirtumų, todėl Lietuvoje ir toliau kūrėsi dvi pagrindinės žydų švietimo sistemos, su skirtinga dėstomąja kalba – hebrajų arba jidiš.

Nepaisant to, kad Lietuvoje pradėjo kurtis žydų bendruomenės ir atsirado centrinė žydų institucija – Tautos Taryba bei parlamentinė žydų frakcija Steigiamajame seime, t.y. atsirado prielaidos žydų tautinei autonomijai plėtotis, faktinė žydų padėtis palaipsniui blogėjo. Pavyzdžiui, nuo 1922 m. pabaigos ministerijose ir kitose įstaigose pradėta tikrinti, ar valdininkai gerai išsavinę valstybinę lietuvių kalbą, o nepakankamai ją mokantiems buvo duodami keli mėnesiai išmokti. Šios nuostatos buvo labai griežtai prisilaikoma visose valdžios įstaigose. Be to, nuo 1923 m. visose valdžios įstaigose atsirado užrašai skelbiantys, kad nelietuviškai kalbėti draudžiama²⁸⁶. Tais pačiais metais susisiekimo ministras uždraudė priimti piliečių prašymus nevalstybine kalba²⁸⁷, o netrukus toks draudimas įsigaliojo ir visose kitose Lietuvos valdžios įstaigose.

Stiprų Lietuvos žydų nepasitenkinimą kėlė ir tai, kad Lietuvoje pirmaisiais nepriklausomybės metais liko galioti diskriminaciniai carinės Rusijos įstatymai, draudę žydams pirkti arba nuomoti žemę. Žydų reikalų ministro prašymai panaikinti šį draudimą (1919 m. spalio 27 d. ir 1919 m. lapkričio 4 d. žydų reikalų ministras tuo klausimu kreipėsi į teisingumo ministrą, o 1920 m. sausio 19 d. – į Ministrų Kabineta), akivaizdžiai prieštaraujantį Lietuvos Konstitucijoje įtvirtintam principui dėl visų piliečių lygybės prieš įstatymus, taip ir liko be rezultatų. Lietuvos žydai taip pat skundėsi, kad ne visi 1915 m. evakuoti jų tautiečiai gavo naujos valdžios leidimą sugrįžti į Lietuvą²⁸⁸.

1922 m. įvyko II-asis Lietuvos žydų bendruomenių atstovų suvažiavimas. Pagrindinis dėmesys buvo sutelktas į žydų švietimo sistemos aptarimą. Kairiųjų pažiūrų žydų atstovai svarstė žydų bendruomenių (*kehilu*) prigimtį ir žydų mokyklų orientaciją, pasisakydami už šių mokyklų pasaulietinį pobūdį, kam griežtai prieštaravo konservatyvių pažiūrų atstovai. Užvirus aršioms diskusijoms sionistai ir kairieji atvirai pareiškė, kad jie įsitikinę, jog „*Agudat Israel*“ nariai iš tiesų nesidomi

²⁸⁵ A. Eidintas, *Žydai, lietuviai ...*, p. 61.

²⁸⁶ *Kauno kronika*, „Lietuva“, 1923, Nr. 31, p. 6.

²⁸⁷ *Prašymai tik lietuviškai*, „Lietuvos žinios“, 1923, Nr. 69, p. 3.

²⁸⁸ Kita vertus, kai kurie lietuvių politikai kaltino tuometinį vidaus reikalų ministrą R. Skipitį, kad jis „prileidęs pilną Lietuvą žydų“, kad leidimai sugrįžti išduodami ir „svetimiems“ žydams, kurie Lietuvoje prieš karą negyvenę (žr. L. Truska, *Lietuviai ir žydai...*, p. 77).

žydų tautine autonomija ir nėra suinteresuoti jos gyvavimu, o labiau domisi tradicine religine autonomija. Didžiausi ginčai suvažiavime kilo kaip tik dėl to, ar žodis „religinė“ gali būti pridėtas prie žydų autonomijos apibūdinimo, ir kai tai buvo padaryta, kairiųjų žydų jėgų, t.y. *Bundo* ir „*Poalei Cion*“, atstovai pasiūlė iš suvažiavimo²⁸⁹.

Nuo 1922 m. rudens, šalyje stiprėjant nacionalizmui, taip pat katastrofiškai krentant iki tol Lietuvoje cirkuliusios vokiečių markės kursui ir kylant pramoninių prekių kainoms, iš ko daugiausiai laimėjo prekybininkai, kurie beveik visi tuomet buvo žydų tautybės, Lietuvoje pradėjo stipriau reikštis antisemitizmas²⁹⁰. Prie antisemitinių nuotaikų eskalavimo labai prisidėjo 1922 m. rudenį ir 1923 m. pavasarį vykę Seimo rinkimai, kuomet lietuvių partijos rinkimų kampanijos metu aktyviai naudojosi vadinamąja „žydų korta“. Krikščionys demokratai, siekdami rinkėjų akyse sukompromituoti savo pagrindinius varžovus valstiečius liaudininkus ir socialdemokratų, įvardydavo juos kaip „komunistų užtarėjus“, „žydų gynėjus“, „žydbernius“, o save pristatydavo kaip kone vienintelius lietuvių tautos interesų reiškėjus²⁹¹.

Nesėkmė I-ojo Seimo rinkimuose (žydai gavo tik 3 vietas, kas buvo įvertinta kaip labai blogas rezultatas, nes Steigiamajame seime jie turėjo 7 vietas) paskatino Lietuvos žydus ieškoti naujo įvairias žydų politines sroves jungiančio pagrindo. Prieš rinkimus į II-ąją Seimą Š. Rozenbaumas, žydų Tautos Tarybos pirmininkas, kreipdamasis į Lietuvos žydų bendruomenę, ragino žydus būti aktyvesnius ir besąlygiškai remti tautinių mažumų bloką bei leido suprasti, kad joks kitas išstatytas žydų sąrašas nebus toleruojamas, nes „kiekvienas egoistinis bandymas išsklaidyti

²⁸⁹ A. Eidintas, *Žydai, lietuviai...*, p. 62.

²⁹⁰ Antisemitizmo apraiškų Lietuvoje pasitaikydavo ir anksčiau, ypač buitiniame lygmenyje, tačiau Lietuva buvo tarp tų nedaugelio Rytų Europos šalių, kuriose išpuoliai prieš žydus iš esmės daugiausiai būdavo vietinio pobūdžio ir žiaurių masinių pogromų nebuvo. Tai paaiškinama kai kuriais konkrečiais lietuvių tautos gyvenimo aspektais. Carizmo laikotarpiu svarbiausi lietuvių priešai buvo pavergėjai rusai, bet didelį lenkinimo pavojų kėlė lenkai ir sulenkėję lietuvių bajorai. Nepriklausomybės laikotarpio lietuvių ir lenkų santykius blogino Vilniaus klausimas, lenkų dvarininkų žemės perėjimas lietuviams, lietuvių mažumos padėtis Lenkijoje, ypač Vilniaus krašte, ir lenkų padėtis Lietuvoje. Dar nuo kovos prieš kryžiuočius laikų Lietuvoje tradiciškai reiškėsi antivokiškos nuotaikos. Jas paskatino ir sustiprino sunki vokiečių okupacija per Pirmąjį pasaulinį karą, priešpriešos su Vokietija po Klaipėdos krašto susigrąžinimo 1923 m. ir vėliau, kai 1933 m. Vokietijoje valdžią paėmė Hitleris. Tokiomis sąlygomis, atrodo, dar niekas neturėjo pagrindo ryžtis pavaizduoti žydus – lojaliausią ir ištikimiausią tautinę mažumą – lietuvių tautos priešais (žr. S. Atamukas, *Lietuvos žydų kelias...*, p. 140).

²⁹¹ L. Truska, *Lietuviai ir žydai...*, p. 79.

žydų balsus, tuo kenkiant bendriems tautiniams interesams, reiškia gausinti Izraelio žmonių priešų stovyklą²⁹².

Konsensusas tarp susipriešinusių žydų politinių jėgų vis dėlto buvo rastas, ir 1923 m. balandžio 5 d. buvo sudarytas bendras sąrašas, atstovaujamas visų partijų ir organizacijų, turėjusių didžiausią įtaką žydų bendruomenėje. Jungtinio žydų sąrašo programa iš esmės buvo identiška skelbtajai dalyvaujant rinkimuose į Steigiamąjį seimą, t.y. buvo deklaruojamas besąlygiškas tautinės autonomijos pagrindų rėmimas, vieningos žydų frakcijos sudarymas Seime ir pozicijų derinimas žydų tautinių klausimų ir tautinių institucijų veiklos atžvilgiu, paliekant laisvę sąžinės ir tikėjimo klausimuose. Šiuos principinės nuostatos įvairioms žydų politinėms srovėms turėjo užtikrinti vienodas teises būsimos frakcijos veikloje ir kartu telkti vieningam darbui žydų tautos labui. Žydų kandidatai jungtiniame sąrašė atstovavo įvairioms politinėms ir ekonominėms jėgoms, bet iš septynių mandatų net keturis gavo sionistų stovykla²⁹³.

Kairiaja „*Poalei Cion*“ organizacija, turėjusia ambicijų eiti į II-ojo Seimo rinkimus savarankišku sąrašu, „pasirūpino“ Lietuvos saugumas – po kratų rinkimų komiteto narių ir agitatorių namuose pastarieji rinkimų kampaniją užbaigė areštines, o pati „*Poalei Cion*“ Lietuvoje buvo uždrausta.

Pažymėtina, kad skirtingai nei įsivaizdavo didžioji lietuvių visuomenės dalis, tarpukario Lietuvoje žydai nebuvo vieningi ir juos draskė vidiniai nesutarimai ne tik politiniais klausimais, bet ir kitose sferose. Be vidinės diskusijos, ar kalbėti jidiš, ar hebrajų kalba, kurią kalbą rinktis kaip žydų tautinių mokyklų kalbą, subrendo ir klausimas, kokia kita kalba derėtų kalbėti be žydų kalbos. Jau prieš Pirmąjį pasaulinį karą Vilniaus žydai svarstė, ar jiems vartoti lenkų kalbą, kuri dominavo to meto Vilniuje, ar, Rusijos imperijos sąlygomis, vartoti rusų kalbą. Tokios diskusijos dar labiau aštrino vidinius nesutarimus žydų tarpe, visų pirma tarp žydų sionistų, t.y. žydų tautininkų, ir žydų folkistų, t.y. žydų liaudininkų. Reikalai Lietuvos žydų bendruomenėje tapo visai prasti, kai 1923 m. žydų reikalų ministru be portfelio Vyriausybė paskyrė B. Frydmaną, kurį sionistai savo spaudoje iškart apšaukė žydų asimiliacijos šalininku. Modernūs žydų nacionalistai – sionistai, panašiai kaip Lenkijoje ir Čekoslovakijoje, buvo tikri, kad ortodoksų stovykla bendradarbiauja su

²⁹² Žr. E. Bendikaitė, *Sionistinis sąjūdis...*, p. 113.

²⁹³ *Ten pat*, p. 114.

valdžia prieš naują žydų atskirą politiką²⁹⁴, ką patvirtino įtakinga konservatyvioji „*Agudat Israel*“ organizacija, netrukus nutraukusi kovą prieš naująjį ministrą B. Frydmaną ir jį pripažindama, tuo aiškiai parodydama, kad nepritaria sionistų „opozicinei“ taktikai santykiuose su Lietuvos valdžia²⁹⁵.

1923 m. žydų bendruomenių atstovų suvažiavime buvo nuspręsta šaukti Lietuvos žydų nacionalinius susirinkimus, kurių delegatai būtų renkami visuotiniu balsavimu. Nacionalinis susirinkimas, vadinamasis Žydų parlamentas, savo darbą pradėjo 1923 m. lapkričio 20 d. Naujai išrinktoje Nacionalinėje taryboje buvo 11 bendrųjų sionistų, 11 sionistų socialistų, 10 „*Mizrachi*“ atstovų²⁹⁶, 4 amatininkų sąjungos atstovai, 2 „*Poalei Cion*“ atstovai ir 2 folkistai. Palyginus didelį religingųjų sionistų atstovų skaičių suvažiavime lėmė faktas, kad „*Agudat Israel*“ rinkimus boikotavo, o politiškai aktyvūs žydų ortodoksai balsavo už ideologiškai artimiausius kandidatus, t.y. už „*Mizrachi*“. Vieni svarbiausių Žydų parlamento uždavinių buvo Nacionalinės tarybos legitimacijos ir vieningos žydų švietimo sistemos bei mokyklų klausimų sprendimas. Tačiau jau iš sionistų organizacijos pirmininko E. Bergerio sveikinimo kalbos paaiškėjo, kad išrinkti sionistų kandidatai sau kėlė visai kitokius prioritetus. B. Bergeris, be kita ko, pasakė: „Mes privalome reikalauti, kad *Eretz Israel* atstatymo darbai taptų visos tautos reikalu“²⁹⁷.

Kaip jau buvo rašoma, 1922 m. sparčiai pablogėjus šalies ekonominei padėčiai ir stiprėjant socialinei įtampai, tų metų pabaigoje visoje Lietuvoje pradėjo rodytis „slaptųjų“ ir „fašistinių“ komitetų atsišaukimai, raginę išvaduoti Lietuvą nuo žydų. Viename iš tokių atsišaukimų buvo rašoma: „Mes parazitiniam, užsimiršusiam ir akiplėšiškam gaivalui galinga tautos ranka įrodysim, kad Lietuva yra lietuvių

²⁹⁴ 1923 m. sionistai išleido atsišaukimą į Lietuvos žydus, kuriame buvo rašoma: „Nuo pat pradžios, kai žydai pradėjo kovą už savo teises Lietuvoje, „*Agudat*“ turi tik vieną tikslą – trukdyti ir griauti (...). Jie vadina save „Vienybė“, o daro viską, kad suskaldytų žydiją pasaulyje ir Lietuvoje. Jie net iškėlė šūkį, kad pamaldus katalikas geriau už nereligingą žydą. Jie įsikibę laikosi Lietuvos krikščionių demokratų, kovodami prieš visą žydų tautą“. Sionistų kaltinimai „*Agudat Israel*“ organizacijai dėl „gešefto“ su krikščionimis demokratais, matyt, turėjo tam tikrą pagrindą. „*Agudat Israel*“ pasisakė už kelių bendruomenių vienoje vietovėje („pagal poreikius“) steigimą, ką numatė ir naujasis, krikščionių demokratų balsais 1925 m. priimtas Žydų bendruomenių įstatymas (žr. L. Truska, *Lietuviai ir žydai...*, p. 76).

²⁹⁵ A. Eidintas, *Žydai, lietuviai ...*, p. 62.

²⁹⁶ „*Mizrachi*“ – *Merkhaz Ruchani* (dvasinis centras) sutrumpinimas. Tai buvo rabinų vadovaujama organizacija, priskiriama religinio sionizmo kryptčiai, kurios pagrindinis tikslas – sukurti teokratinę žydų valstybę Palestinoje.

²⁹⁷ Žr. E. Bendikaitė, *Sionistinis sąjūdis...*, p. 112.

valstybė, bet ne tautinių mažumų respublikėlė. Jei „vidaus priešininko“ nesutramdysianti valdžia, tą mes padarysim!“²⁹⁸.

Nuo grasinimų buvo einama prie realių darbų. Artėjant penktosioms Nepriklausomybės paskelbimo metinėms, 1923 m. sausio 28 d. Vyriausybės oficioze „Lietuva“ pasirodė trumpa žinutė, kad geriausia šventinė dovana lietuviams būtų Kauno gatvių pavadinimų rašymas vien lietuvių kalba²⁹⁹. Visai netrukus, naktį iš vasario trečiosios į ketvirtąją, „nematant“ policijai ir karo komendantūros patruliams, buvo užtepti degutu beveik visi žydų bei lenkų kalbomis užrašyti Kauno gatvių, parduotuvių ir įstaigų pavadinimai³⁰⁰. Atsakomybę už „patriotine“ akciją Kaune ir prisėmė „Lietuvos fašistų vykdomasis komitetas“, o techninį murzinimo darbą dažniausiai atlikdavo studentai, gimnazistai ir vyresni moksleiviai. Tai buvo pirmasis tokio pobūdžio ir masto Lietuvoje organizuotai įvykdytas antižydiškas išpuolis³⁰¹.

Vykstant rinkimų į II Seimą kampanijai, fašistuojantys asmenys panašiais būdais pasireiškėdavo vis dažniau ir įžūliau. 1923 m. balandį įvairiuose Lietuvos miestuose viešose vietose priklijuotų lapelių pavidalu pasirodė kreipimasis „Tautiečiai“, kurį pasirašė tas pats „Lietuvos fašistų vykdomasis komitetas“. Savo atsišaukime Komitetas ragino kovoti su žydų kapitalu, spekuliantų luomu, su neva žydų įtakoje esančiais Lietuvos valstiečių liaudininkų sąjungos, Lietuvos socialdemokratų partijos, socialistų-revoliucionierių (eserų) ir „kuopininkų“ (faktiškai pogrindyje esančios Lietuvos komunistų partijos) atstovais. Kreipimesi taip pat pagrasinta, jog „pradėjom nuo iškabų ir langų, baigsim žydų ir kompanijos gerklėmis“. Be to, Komitetas perspėjo gyventojus, kad jie neplėšytų šių lapelių³⁰².

²⁹⁸ L. Truska, *Lietuviai ir žydai...*, p. 83.

²⁹⁹ *Artinasi Vasario 16 šventė*, „Lietuva“, 1923, Nr. 28, p. 5.

³⁰⁰ Tų įvykių dalyvis P. Gaučys savo prisiminimuose rašo, kad Kauno krautuvių iškabų ištepimo operacijose dalyvavo gausus būrys jaunimo, pasiskirstęs būreliais po penkis, o kiekvieną penketuką lydėjo karininkas – leitenantas, kad nesučiuptų policija (žr. P. Gaučys, *Tarp dviejų pasaulių*, Vilnius, 1992, p. 73-74).

³⁰¹ Antisemitinių išpuolių nepriklausomoje Lietuvoje pasitaikė ir anksčiau (pvz., 1918-1920 m., Lietuvos teritorijoje vykstant kariniams veiksams), tačiau jie niekada nepasiekėdavo tokio masto ir organizuotumo lygio. 1919 m. pavasarį ne tik Lietuvoje, bet ir užsienyje, net Paryžiaus taikos konferencijoje, susilaukė atgarsio vadinamieji Panevėžio įvykiai. Gegužės mėnesį, mūšių su Raudonąja armija metu, iš vieno žydų namo esą buvo paleisti keli šūviai į lietuvių karius. Atsiėmę miestą, lietuvių daliniai sumušė keliolika žydų ir apiplėšė jų parduotuves. Žydų parduotuves buvo plėšiamos ir Kaišiadoryse. Lietuvos Vyriausybė pasmerkė šiuos išpuolius ir sudarė specialią komisiją šiems įvykiams ištirti. Teigiama, kad Panevėžio ir Kaišiadorių įvykiai pagreitino 1919 m. Paryžiaus deklaracijos dėl žydų teisių Lietuvoje įteikimą Paryžiaus taikos konferencijai (žr. A. Gaigalaitė, *Lietuva Paryžiuje...*, p. 112-113).

³⁰² A. Eidintas, *Žydai, lietuviai...*, p. 75.

Tokiomis aplinkybėmis 1923-1924 m. per visą Lietuvą nusirito tylų valdžios pritarimą turėjusi nelietuviškų užrašų murzinimo banga³⁰³. Žydiški (ir lenkiški) užrašai buvo teplojami beveik visuose didesniuose Lietuvos miestuose, kai kuriuose net po kelis kartus. Šiuos ekscesus griežtai pasmerkė valstiečiai liaudininkai (ir jų leidžiamos „Lietuvos žinios“), taip pat kairiųjų partijų bei tautinių mažumų atstovų dominuojamos miestų tarybos³⁰⁴ bei tautinių mažumų spauda, jų atstovai Seime ir Vyriausybėje bei kai kurie lietuvių visuomenės veikėjai, pavyzdžiui, žymiausias kalbininkas prof. J. Jablonskis ir tautinio atgimimo patriarchas dr. J. Basanavičius³⁰⁵.

Tuo tarpu krikščionių demokratų spauda žydiškų ir lenkiškų iškabų teplojimo kampaniją įvardijo kaip „teisingo tautinio pasipiktinimo jausmo aktus“, „jautrios tautiškai nusiteikusių jaunuomenės veiksmus“. Krikščionių demokratų leidžiama „Laisvė“ ne tik perspausdino „Lietuvos fašistų vykdomojo komiteto“ atsišaukimą, bet ir išgyrė „fašistus“, kurie „parodė „svečiams“, darantiems iš Kauno Palestiną, jų tikrąją vietą“. Grupė krikščionių demokratų atstovų 1923 m. spalį netgi pateikė Seimui interpeliaciją, jog E. Galvanausko Vyriausybės vidaus reikalų ministras valstietis liaudininkas K. Žalkauskas esą nepakankamai kovoja su komunistais, o pernelyg uoliai persekiojās „iškabų murzintojus“³⁰⁶. Interpeliacija buvo atmesta, tačiau pats jos faktas buvo labai iškalbingas.

Nelietuviškų užrašų teplojimo akcija baigėsi tuo, kad 1924 m. liepos 7 d. Vidaus reikalų ministerija išleido įsakymą³⁰⁷, jog visos iškabos, užrašai ir skelbimai viešose vietose turi būti tik valstybine kalba. Užrašai tautinių mažumų kalbomis buvo leidžiami tik uždaroje erdvėje (kiemuose, patalpose), taip pat greta užrašų lietuvių kalba valdžios leistų susirinkimų, pasilinksminimų, vaidinimų skelbimuose. Už šio įsakymo nevykdymą grėsė 1 tūkst. litų bauda arba areštas iki 1 mėnesio. Tačiau lietuvių visuomenėje šis Vidaus reikalų ministerijos įsakymas, prieštaravęs tiek tarptautiniams Lietuvos įsipareigojimams, tiek ir šalies Konstitucijai, nesulaukė beveik jokio atgarsio³⁰⁸.

³⁰³ Dar 1922 m. spalį Kaune buvo pasirodęs kreipimasis „Piliečiai“, kurį pasirašė „Lietuvos nuo žydų apvalymo slaptas komitetas“, raginantis teplioti nelietuviškas iškabas (A. Eidintas, *Žydai, lietuviai...*, p. 72).

³⁰⁴ Kai kurių miestų, pvz., Kauno ir Panevėžio, tarybos net skyrė atitinkamas lėšas nelietuviškoms iškaboms atnaujinti.

³⁰⁵ Žr. S. Atamukas, *Lietuvos žydų kelias...*, p. 132.

³⁰⁶ L. Truska, *Lietuviai ir žydai...*, p. 84.

³⁰⁷ *Privalomasis įsakymas*, LCVA, F.394. Ap. 2. B. 1463, L. 727 (cit. pgl. L. Truska, *Lietuviai ir žydai...*, p. 84).

³⁰⁸ L. Truska, *Lietuviai ir žydai...*, p. 85.

Kaip jau buvo minėta, politinėje sferoje lietuviai laikė žydus kaip savotišką ariergardą, kuomet buvo sprendžiamas Vilniaus klausimas. Didžiulė Vilniaus žydų bendruomenė su Kauno žydų parama turėjo būti tiltas lietuviams prisijungiant Vilnių. Dėl to Lietuvos valdžia pirmaisiais nepriklausomybės metais rodė neslepiamą palankumą žydų ir gudų organizacijoms. Tačiau kai 1923 m. Ambasadorių konferencija nutarė Vilnių galutinai pripažinti Lenkijai, Lietuvos valdžios dėmesys žydams (ir gudams) akivaizdžiai sumažėjo. Lietuvos diplomatijoje žydiškam svertui nustojus didesnės svarbos, jiems nebeteiktas didesnis dėmesys ir vidaus reikaluose³⁰⁹. Galutinis Vilniaus praradimas, faktiškai sumažinęs žydų procentą Lietuvos valstybėje nuo tikėtinų 13% iki maždaug 8% (šis skaičius buvo gerokai mažesnis nei tikėjosi Lietuvos valdžia, nes iki 1923 m. gyventojų surašymo buvo manoma, kad Lietuvoje, net ir be Vilniaus ir Klaipėdos krašto, gyvena virš 200 tūkst. žydų), sumažino ir politinį žydų potencialą, su kuriuo lietuvių politikams reikėjo skaitytis jau kur kas mažiau. Todėl buvo nuspręsta palaipsniui panaikinti žydų autonomiją ir jos institucijas³¹⁰.

3.2.2. Autonomijos panaikinimas

Pirmasis formalus Lietuvos valdžios aktas nukreiptas prieš žydų autonomiją įvyko 1923 m. gruodį, kai esą taupydamas lėšas Seimas išbraukė iš 1924 m. valstybės biudžeto išlaidų 12 tūkst. litų Žydų reikalų ministro kanceliarijos sąmatą, t.y. faktiškai panaikino šią ministeriją. Lietuvos Vyriausybėje nebelikus žydų reikalų ministro pareigybes³¹¹, Lietuvos žydai tikėjosi, kad pavyks išsaugoti bent jau kitas autonomijos institucijas – bendruomenes ir Tautos Tarybą. Daug vilčių buvo dedama į liberalių pažiūrų nepartinį Ministrą Pirmininką E. Galvanauską, kurio Kabinetas 1924 m. balandžio 10 d. pritarė Lietuvos žydų tautos tarybos įstatymo projektui, t.y.

³⁰⁹ A. Eidintas, *Žydai, lietuviai ...*, p. 64.

³¹⁰ Pažymėtina, kad M. Soloveičikas dar 1921 m. išpranašavo būtent tokią įvykių eigą. Anot jo, buvo aišku, kad lietuviams nepavyks įkurti didelės daugiatautės valstybės, kurioje būtų ženklus žydų, lenkų ir baltarusių skaičius. Jis rašė: „Be Vilniaus regiono Lietuva taps aiškiai nacionaline valstybe, ne tautybių valstybe ir tai stabdys grandiozinius ekstrateritorinės nacionalinės autonomijos planus. Lietuvių nacionalistai, niekuo nesiskiriantys nuo lenkų ar rumunų, turės tvirtus pagrindus tokiai politikai, nes jų nediktuos etninė politika“ (žr. A. Eidintas, *Žydai, lietuviai...*, p. 64).

³¹¹ Žydų reikalų ministro be portfelio postas buvo visose pirmose devyniose Lietuvos Vyriausybėse (žr. *Lietuvos Respublikos Vyriausybės (1918.XI.11-1940.VI.15)*, sud. Č. Bauža ir V. Kašauskienė, Kaunas, 1993, p. 5-34).

šios įstaigos legalizavimui. Tačiau jau tą pačią dieną krikščionių demokratų parlamentinė frakcija pateikė Seimui Žydų bendruomenių statuso pakeitimo, iš esmės griovusio egzistavusią žydų autonomiją, įstatymo projektą³¹². Šie abu diametraliai priešingi įstatymų projektai neužilgo susitiko Seimo komisijose ir Seimo tribūnoje. Tikėdamiesi patraukti į savo pusę žydų frakciją, krikščionys demokratai kuriam laikui atidėjo savo pateikto projekto svarstymą. Tačiau galutinis LKDP ir valstiečių liaudinių koalicijos iširimas 1924 m. birželį ir E. Galvanausko vadovaujamos Vyriausybės pakeitimas vienpartiniu A. Tumėno Kabinetu pagreitino žydų autonomijos klausimo atomazgą.

1924 m. rugsėjo 14 d. į savo keturioliktąją sesiją Kauno rotušės salėje susirinko 180 žydų Tautos Tarybos narių. Atvykusi policija pareikalavo pateikti Kauno miesto ir apskrities viršininko leidimą, kuris, esant karo padėčiai, buvo reikalingas bet kokiam susirinkimui. Jo negavusi, policija Tarybai posėdžiauti neleido. Kitą dieną, savo nepaprastajame posėdyje Tautos Tarybos Vykdomasis komitetas priėmė nutarimą dėl Tarybos uždarymo. Tą pačią dieną atsistatydino ir Š. Rozenbaumas, iki tol Respublikos Prezidento prašymu laikinai ėjęs žydų reikalų ministro pareigas³¹³.

Valdžioje buvę krikščionys demokratai tuo neapsiribojo ir toliau tęsė žydų tautinės autonomijos ir kultūrinės saviraiškos siaurinimo politiką. 1924 m. lapkričio 18 d. Seimas priėmė žydų verslininkams nepalankų Švenčių ir poilsio dienų įstatymą³¹⁴, pagal kurį verslo įmonės turėjo būti uždarytos sekmadieniais ir katalikiškų bei valstybinių švenčių dienomis. Tai iš esmės reiškė, kad krikščionims priklausančios įmonės galėjo dirbti šešias dienas per savaitę, o žydų – tik penkias. Šis įstatymas ne tik pablogino žydų verslo sąlygas, bet ir sukėlė netgi tam tikrą „kultūrinį šoką“, nes laikantis šio Įstatymo raidės bei per amžius nusistovėjusių savo tautos tradicijų žydams per metus būtų tekę „švęsti“ 52 sekmadienius, 52 šeštadienius, 14 krikščioniškų-katalikiškų ir lietuviškų nacionalinių švenčių dienų bei dar 13 žydiškų tautinių švenčių dienų, taigi iš viso net 131 dieną³¹⁵. Lietuvos žydams atrodė, kad tai, kad jie verčiami švęsti svetimas šventes, yra sąžinės prievarta. Juolab kad draudimo

³¹² L. Truska, *Lietuviai ir žydai...*, p. 73.

³¹³ Š. Rozenbaumas, N. Rachmilevičius ir kai kurie kiti Lietuvos žydų politiniai veikėjai 1924 m., panaikinus Žydų reikalų ministeriją ir nutraukus Tautos Tarybos veiklą, išvyko į Palestiną (žr. S. Atamukas, *Lietuvos žydų kelias...*, p. 130).

³¹⁴ Švenčių ir poilsio įstatymas, V. Ž., 1925, Nr. 181-1236.

³¹⁵ A. Kasparavičius, *Lietuviai ir žydai katastrofos išvakarėse...*, p. 120.

dirbti sekmadieniais nebuvo net katalikiškose Italijoje ir Prancūzijoje, nekalbant jau apie protestantiškas šalis³¹⁶.

Žydams atstovaujančių institucijų panaikinimas savaime žymiai sumažino šios tautinės mažumos galimybes konstituciškai ginti pilietinį lygiateisiškumą. Tuo ir paaiškinamas tas faktas, kad netrukus žydai buvo beveik visiškai išstumti iš tarnybos užsienio ir vidaus reikalų, finansų ir kitose ministerijose, kariuomenėje ir apskritai iš viso valstybės aparato³¹⁷.

Žydų autonomijos panaikinimą smerkė ir jam nepritarė ne tik patys žydai ir jų spauda, bet ir kairiosios lietuvių partijos, iškiliausi Lietuvos visuomenės veikėjai³¹⁸ ir netgi kai kurie tautininkų vadai³¹⁹.

Pažymėtina, kad nuo 1924 m. rudens, nebelikus formalios žydų autonomijos ir iš viešojo gyvenimo galutinai išstūmus jų kalbą, antižydiškų ekscesų Lietuvoje sumažėjo³²⁰.

1925 m. kovo 31 d. krikščionių demokratų balsais (24 – už, 19 – prieš) Seimas priėmė naująjį Žydų bendruomenių įstatymą³²¹. Kitaip negu senasis Žydų bendruomenių įstatymas (priimtas 1920 m. sausio 10 d.), naujasis Įstatymas žydų priklausymą bendruomenei darė neprivalomu – kiekvienas žydų bendruomenės narys turėjo teisę raštu pareikšti savo bendruomenės tarybai apie atsisakymą dalyvauti bendruomenėje, be to, toje pačioje vietovėje galėjo būti viena ar kelios žydų bendruomenės, kiekvienai jų išsirenkant savo tarybą, kurią registruoja apskrities viršininkas. Nors šio Įstatymo priėmimą Lietuvos valdžia motyvavo siekiu išplėsti piliečių teises ir laisves bei tobulesne krašto demokratizacija, tikrasis šio įstatymo tikslas buvo kur kas proziškesnis. Daugiausia sionistų ir folksistų (jidišistų) sutelktą

³¹⁶ L. Truska, *Lietuviai ir žydai...*, p. 85.

³¹⁷ S. Atamukas, *Lietuvos žydų kelias...*, p. 131.

³¹⁸ Pavyzdžiui, M. Rōmeris savo dienoraštyje rašė: „Krašto tautos mielai pasinaudojo žydais savo išsivadavimo sąjūdžio reikmėms, bet išsivadavusios jau nebenori su jais dalytis nepriklausomybės vaisiais ir žydų humanistinius lygybės lūkesčius laiko arogantiškais ir jas įžeidžiančiais, nes pačios nori būti vienintelės šeiminkės“ (žr. J. Sawicki, *Tautinės problemos tarpukario Europoje ir Lietuvos tautinėje valstybėje...*, p. 144).

³¹⁹ Tuo klausimu A. Smetona rašė: „Kurie norime atgauti Vilnių, tie aiškiai suvokiame, kieno ir kiek ten gyvenama: žydų skaičius ir svoris Vilniuje ne paskutinis, jei ne pirmutinis. Kam nuoširdžiai rūpi sostinė Vilnius, tas pigiai nepamos ant žydų ranka, tas visuomet, svarstydamas santykių su jais klausimą, pasiklaus savęs, kaip atsilies vienas ar kitas valdžios žingsnis Lietuvos interesams“ (žr. A. Smetona, *Valdžia ir tautinės mažumos*, „Tautos vairs“, 1924, Nr. 27, p. 3). Net A. Voldemarui atrodė, kad lietuviams, siekiantiems atgauti Vilnių, Gardiną ir kitas lietuviškas žemes bei gyvenantiems tarp trijų didelių tautų – vokiečių, rusų ir lenkų – tautinių mažumų klausimas, o kartu ir vidaus gyvenimo stabilumas yra gyvybiškai svarbus, todėl jiems nereikia tautinių mažumų nuteikinėti prieš save (žr. A. Voldemaras, *Tautinių mažumų reikalai*, „Tautos vairs“, 1924, Nr. 20, p. 3-5).

³²⁰ L. Truska, *Lietuviai ir žydai...*, p. 85.

³²¹ Žydų bendruomenių įstatymas, V. Ž., 1925, Nr. 192-1302.

vietos žydų bendruomenę naujuoju Žydų bendruomenių įstatymu siekta skaldyti į atskiras grupes, silpninti bendruomenės tautinį-konfesinį tapatumą, sekurializuoti bei palaipsniui skatinti pavienių jos narių jos asimiliaciją. Be to, šis naujasis Įstatymas žydų bendruomenėms kirto ir ekonomiškai, nes iš jų pasitraukę žydai nusimesdavo ir papildomų mokesčių našta³²².

1925 m. lapkričio 26 d. Vidaus reikalų ministerija paskelbė instrukciją³²³, pagal kurią senųjų žydų bendruomenių tarybų, t.y. dar žydų reikalų ministro patvirtintų, kadencija turėjo baigtis 1926 m. vasario 1 d. Būtent iki šios datos naujai susiorganizavusios žydų bendruomenės privalėjo išsirinkti savo tarybas. Žydams boikotuojant 1925 m. kovo 31 d. Žydų bendruomenių įstatymą, nuo 1926 m. vasario 1 d. Lietuvoje nebeliko centrinės žydų tautos atstovybės ir juridinių statusą turinčių žydų bendruomenių³²⁴.

Rinkimuose į III-ąjį Seimą vienybė tarp žydų jau buvo išgaravusi ir po atviros konfrontacijos tarp sionistų ir „*Agudat Israel*“ II-ojo Seimo kadencijos pabaigoje, žydų rinkėjai praktiškai pasidalijo į dvi stovyklas: į remiančius suvienytąjį demokratų sąrašą ir į palaikančius vadinamąjį religinį-ekonominį sąrašą (t.y. žydų ortodoksų ir pramonininkų susivienijimą, kuris buvo praktikuojamas ir savivaldos rinkimuose). Už pasiūlytą bendrąjį sąrašą esą negalėjo balsuoti nei platūs dirbantieji žydų sluoksniai, nei demokratiška inteligentija. Anot folkistų, didžioji dalis žydų rinkėjų į vieningą sąrašą žiūrėtų kaip į sionistinį, atstovaujantį vienos klasės interesams. Tai skatintų žydų kairiųjų jėgų susiskaldymą ir reikštų visišką politinį žydų bejėgiškumą. Buvo bandoma dar kartą atkreipti dėmesį į susidariusią padėtį, primenant, kad už galimas pasekmes turėtų atsakyti sionistai, kurie esą teisę būti Lietuvos žydų atstovais numato tik sau³²⁵. Nepaisant visų išsakytų abejonių, įvairios sionistų jėgos sugebėjo apsijungti, o taip pat į savo sąrašą įtraukti ir Folkistų partiją. Sionistai šventę pergalę, sugebėję laimėti tris mandatus, išstumdami „*Agudat Israel*“ iš Seimo ir pasidalydami vienu mandatu su folkistais.

Žydų politinės autonomijos atstatymo viltys trumpam atgijo 1926 m. vasarą, kuomet, kairiosioms partijoms laimėjus III-ojo Seimo rinkimus, buvo sudaryta

³²² A. Kasparavičius, *Lietuviai ir žydai katastrofos išvakarėse...*, p. 121.

³²³ Žydų bendruomenių įstatymui vykdyti instrukcija, V. Ž., 1925, Nr. 208-1380.

³²⁴ Vietinės žydų bendruomenės, netekusios juridinio statuso, gyvavo tik kaip religinės bendrijos. Jų statusą reglamentavo atitinkama Vidaus reikalų ministerijos išleista instrukcija (Žydų sinagogų ir maldos namų valdybų rinkimų instrukcija, V. Ž., 1927, Nr. 253-1650).

³²⁵ E. Bendikaitė, *Sionistinis sąjūdis...*, p. 114.

koalicinė visų tautinių mažumų atstovų Seime remiama valstiečių liaudininkų ir socialdemokratų Vyriausybė. Žydų atstovai buvo išrinkti į įvairius Seimo komitetus. Rugsėjo mėnesį Seimui buvo pateiktas Žydų autonomijos įstatymo projektas. Tačiau dėl 1926 m. gruodį įvykusio valstybinio perversmo šis įstatymo projektas taip ir nebuvo spėtas apsvarstyti.

1927 m. balandį paleidus Seimą, Lietuvoje nebeliko ir parlamentinės žydų frakcijos. Nuo šiol Lietuvos žydų tautinė mažuma nebeturėjo jokios institucijos, kuri būtų galėjusi atstovauti jos interesams Vyriausybėje ar lietuvių visuomenėje³²⁶. Tuo iš dalies ir paaiškinamas tas faktas, kad trečiojo dešimtmečio pabaigoje žydai buvo lengvai ir greitai beveik visiškai išstumti iš įvairių valstybės valdžios įstaigų ir kariuomenės.

Žydų autonomijos nepriklausomoje Lietuvoje atsiradimas ir gan greitas jos panaikinimas buvo tiesiogiai susiję su išoriniais veiksniais ir Lietuvos politikos vidaus procesais. Iškart po Pirmojo pasaulinio karo lietuvių politikai stengėsi išnaudoti žydų palaikymą siekdami nepriklausomos Lietuvos valstybės sukūrimo ir jos tarptautinio pripažinimo. Žydų parama taip pat buvo labai svarbi kovojant dėl kuo didesnės Lietuvos teritorijos, pirmiausia dėl Vilniaus krašto, kur žydai sudarė ženklia gyventojų dalį – siekdami kuo didesnės nepriklausomos Lietuvos valstybės teritorijos ir kuo didesnio gyventojų skaičiaus, žydų veikėjai tikėjosi suburti ir kuo gausesnę žydų bendruomenę, kuri, atitinkamai, galėtų tikėtis ir didesnės įtakos Lietuvos valstybėje. Tačiau po to, kai Lietuva galutinai įsitvirtino tarptautinėje arenoje ir tapo aišku, kad Vilniaus nepavyks susigrąžinti, žydų (ir gudų) parama nebebuvo gyvybiškai svarbi nei užsienio politikos, nei vidaus konsolidacijos požiūriu. Valdžioje įsitvirtinus dešiniems politikams (tautininkams ir krikščionims demokratams) bei įsigalėjus autoritariniam A. Smetonos režimui, Lietuvoje prasidėjo demokratinio liberalizmo, konstitucinių teisių ir laisvių bei jų garantijų siaurinimo procesas, negalėjęs neatsiliepti ir žydų (bei kitų tautinių mažumų) teisėms. Faktinės žydų padėties laipsniškam blogėjimui taip pat turėjo įtakos ir valdžios pastangos stiprinti lietuvių kapitalo įsigalėjimą krašto ekonomikoje³²⁷.

³²⁶ Tuo Lietuva skyrėsi nuo Latvijos, Estijos ir netgi Lenkijos, kuriose iki pat Antrojo pasaulinio karo pradžios veikė parlamentai ir išliko parlamentinės žydų frakcijos.

³²⁷ Lietuvos valdžia, atsižvelgdama į tai, kad pirmaisiais nepriklausomybės metais lietuvių verslininkų kapitalas buvo dar labai nežymus, ir remdamasi valstybės kapitalu ir protekcine ekonomine ir finansų politika, pasirinko stambių valstybinių kooperatinių ir akcinių monopolinių gamybos ir prekybos susivienijimų kūrimo kelią. Šie stambūs susivienijimai tapo tarpukario Lietuvos valdančiųjų sluoksnių

Lietuvos žydų autonomija, gyvavusi beveik dešimtmetį, buvo unikalus reiškinys XX a. Europos ir viso pasaulio istorijoje³²⁸. Tačiau jos žlugimą nulėmė ne vien pasikeitusi tarptautinė situacija (Vilniaus pripažinimas Lenkijai), stiprėjantis lietuvių nacionalizmas ar valdančiųjų krikščionių demokratų neslepiamas priešiškas žydams. Nemažai Lietuvos žydų, visų pirma kairiųjų politinių pažiūrų, manė, kad tautinė bendruomenė su privalomąja naryste ir priverstiniais, su valstybės pagalba išreikalaujamais mokesčiais buvo tam tikras anachronizmas, sunkiai suderinamas su modernios valstybės samprata ir demokratijos principais. Tariamoji žydų bendruomenės vienybė iš tiesų tebuvo tam tikras mitas. Kaip jau buvo minėta, Lietuvos žydų bendruomenę draskė įvairūs vidiniai prieštaravimai ir nesutarimai. Iš tiesų žydų autonomiją nuosekliai rėmė tik sionistai³²⁹, o su jais konfliktavusios kairiosios bei ortodoksinės žydų srovės įtariai ar net priešiškažiūrėjo į sionistų dominuojamas žydų savivaldos įstaigas. Kaip iškalbingą faktą galima paminėti tai, kad žydų sekcija prie Lietuvos komunistų partijos Centro Komiteto boikotavo 1923 m. rudenį įvykusius rinkimus į žydų bendruomenių tarybas, nors ir dalyvavo kuriant žydų Tautos Tarybą, kurioje komunistų atstovai pagal gautų mandatų skaičių tapo ketvirtąją pagal dydį frakciją. Tačiau jau 1923 m. lapkričio 20 d. Tautos Tarybos posėdyje komunistai pareiškė, kad jiems nepakeliui su „žydų buržuazija“, kad jie neberems „subankrutavusios“ autonomijos ir nebedalyvaus Tautos Tarybos įstaigų darbe. Tuo tarpu religinei, ortodokbinei, su rabinais susijusiai „*Agudat Israel*“ organizacijai žydų personalinė autonomija buvo nepriimtina todėl, kad galėjo nuvesti į žydų bendruomenių ir viso jų gyvenimo sekuliarizavimą. „*Agudat Israel*“ 1923 m. boikotavo žydų suvažiavimo delegatų rinkimus ir neturėjo savo atstovų Tautos Taryboje. Be to, „*Agudat Israel*“ buvo vienintelė žydų organizacija, 1923 m.

ekonominės politikos atrama ir kartu labai svarbiu įrankiu konkurencinėje kovoje su tautinių mažumų, visų pirma žydų, verslininkais už jų išstūmimą iš užimamų pozicijų Lietuvos ekonomikoje. Dar trečiajame dešimtmetyje sukurti susivienijimai „Pienocentras“, „Maistas“ ir „Lietūkis“ palaipsniui sukongravavo savo rankose pieno ir pieno produktų, galvijų, kiaulių, paukščių, grūdų ir bulvių supirkimą ir pramoninį perdirbimą, jų pardavimą vietos rinkoje ir eksportą į užsienį, t.y. užvaldė sritis, kurias tradiciškai kontroliavo žydų verslininkai. Savo ruožtu „Lietūkis“ tapo didžiausiu naftos ir naftos produktų, anglies, geležies, druskos, cheminių trąšų, žemės ūkio mašinų importuotoju ir jų tiekėju kaimui. „Lietūkis“ taip pat vienijo lietuvių žemės ūkio kooperatyvus. Ketvirtajame dešimtmetyje tokiu pat pagrindu buvo įsteigti „Lietuvos cukraus“, „Lietuvos lino“, „Sodybos“ ir kiti valstybiniai kooperatiniai susivienijimai. Valstybė paėmė į savo rankas ir žydų sukurtą tarp miestinių autobusų susisiekimą (žr. S. Atamukas, *Lietuvos žydų kelias...*, p. 135-137).

³²⁸ L. Truska, *Lietuviai ir žydai...*, p. 75.

³²⁹ Lietuvos žydų politiniame gyvenime dominavusiems sionistams tautinė autonomija buvo strateginis kursas kuriant savotišką žydų „tautinį getą“, kuris turėjo užkirsti kelią bet kokiai Lietuvos žydų asimiliacijai bei akulturacijai.

pabaigoje pripažinusi Lietuvos Vyriausybės paskirtą naują žydų reikalų ministrą B. Frydmaną, kurio kandidatūrai prieštaravo žydų Tautos Taryba³³⁰.

Tam tikrą įtaką žydų autonomijos žlugimui turėjo ir tai, kad nemažai Lietuvos žydų neįstengė ar tiesiog nenorėjo mokėti dvigubų (valstybei ir savo bendruomenei) mokesčių, todėl anaiptol ne visi žydai buvo patenkinti ir privalomąją narystę, paremta ne laisva valia, o išimtinai personaliniu-tautiniu pagrindu. Todėl galima teigti, kad personalinės žydų autonomijos panaikinimas turėjo ir tam tikrą teigiamą poveikį – ši aplinkybė pasitarnavo tolesnei Lietuvos žydų emancipacijai ir sudarė prielaidas pilietinei jų integracijai.

3.2.3. Žydų padėtis Lietuvoje po 1926 m. perversmo

Trečiojo dešimtmečio viduryje krikščionių demokratų Vyriausybei panaikinus žydų autonomiją, Lietuvoje nebeliko centrinės žydų tautos atstovybės, o vietinės žydų bendruomenės neteko juridinio statuso ir gyvavo tik kaip religinės bendrijos. Be to, 1927 m. balandį paleidus Seimą, šalyje nebeliko ir parlamentinės žydų frakcijos, todėl Lietuvos žydai nebeturėjo jokios institucijos, atstovaujančios jų interesams Vyriausybėje ir apskritai lietuvių visuomenėje. Žydai Lietuvoje tapo dar labiau izoliuoti, visų pirma politiškai. Tokioje situacijoje A. Voldemaro Vyriausybė, bijodama komunistinių ir kitokių radikalių nuotaikų stiprėjimo tarp Lietuvos žydų, ypač žydų jaunimo tarpe, bandė naujai reglamentuoti žydų tautinės mažumos teisinį statusą – 1927 m., ne be ortodoksinių žydų jėgų (kurios irgi bijojo komunistinių idėjų sustiprėjimo tarp žydų jaunimo) pritarimo, buvo priimta minėta Žydų sinagogų ir maldos namų valdybų instrukcija, t.y. iš esmės buvo atgaivintas dar caro Nikolajaus I laikų įstatymas, savo laiku iškėlęs sinagogų ir rabinų vaidmenį ir labai sustiprinęs jų įtaką Rusijos imperijos žydų bendruomenei³³¹. Tokiu žingsniu tikėtasi sustiprinti ortodoksinės ir konservatyvios ideologijos įtaką Lietuvos žydams, taip atitraukiant juos nuo kairiųjų ideologijos.

Vertinant faktinę žydų padėtį Lietuvoje po 1926 m. perversmo, ir apskritai tarpukario Lietuvos valstybėje, labai svarbu pažymėti, kad Lietuvos žydai, išstisus šimtmečius gyvendami katalikų dominuojamoje visuomenėje, tam tikroje kultūrinės

³³⁰ L. Truska, *Lietuviai ir žydai...*, p. 76.

³³¹ *Ten pat*, p. 99.

izoliacijos būsenoje, per du nepriklausomybės dešimtmečius, kaip ir ankstesniais metais, nepasidavė masinei asimiliacijai³³². Sionistams, dominuojantiems Lietuvos žydų politiniame gyvenime, nebuvo bausis vietinis lietuvių nacionalizmas, jis buvo netgi jiems savotiškai naudingas, nes lietuviai savo aršiu nacionalizmu atbaidydavo net ir negausius į integraciją linkusius nereliginus ir išsilavinusius žydus, neleisdavo jiems lengvai atsitraukti nuo savo tautinės bendruomenės gyvenimo, tad šiuo atveju lietuvių nacionalizmas stabdė natūralias žydų ir lietuvių suartėjimo tendencijas. Literatūroje teigiama, kad vienas rodiklių, geriausiai atskleidžiančių tam tikroje šalyje vykstančios tautinių mažumų integracijos laipsnį, yra mišrios vedybos. Ketvirtajame dešimtmetyje iš maždaug 18 tūkst. kasmet vykusių jungtųjų tik kelios būdavo tarp lietuvių ir žydų, dažniausiai Klaipėdos krašte³³³. Kaimyninėse šalyse – Lenkijoje ir netgi Vokietijoje, mišrių vedybų nuošimtis žydų tarpe buvo kur kas aukštesnis³³⁴.

Žydai Lietuvoje paprastai koncentravosi miestuose ir miesteliuose, kuriuose dažnai sudarė didelę gyventojų dalį. Taip pat reikia turėti omenyje, kad žydai užėmė ypatingą vietą ir tarpukario Lietuvos ekonominiame gyvenime: jie kontroliavo ženklią pramonės, vidaus ir užsienio prekybos dalį bei užėmė svarbią vietą amatų, mažmeninės prekybos ir tarpininkavimo srityse. Tokia stipri žydų mažumos ekonominė pozicija lėmė nemažos Lietuvos visuomenės dalies nepasitenkinimą ir pavydą, kas savo ruožtu skatino antisemitines nuotaikas, visų pirma lietuvių verslininkų ir kaimiečių tarpe.

1930 m. pradžioje, su Lietuvos valdančiųjų sluoksnių palaikymu ir palaikymu, susikūrė lietuvių prekybininkų, pramonininkų ir amatininkų sąjunga, vadinamoji lietuvių verslininkų sąjunga (LVS). LVS siekė ne tik profesinių, bet ir grynai ideologinių-tautinių tikslų, t.y. „atlietuvinti“ Lietuvos verslus, iš jų išstumiant žydus ir kitas tautines mažumas. Visa LVS, palaipsniui įgijusios stiprų aukščiausių Lietuvos valdžios sluoksnių palaikymą³³⁵, veikla rodo, kad ši organizacija pirmiausia

³³² Dar carizmo laikais nemažai Rusijos Imperijos žydų, visų pirma iš aukštesnių socialinių sluoksnių, norėjo transformuoti save į rusus ar lenkus, tačiau labai nedaug jų norėjo būti tokių kultūriškai ar socialiai „nepatrauklių“ tautų kaip ukrainiečiai, gudai, lietuviai ar latviai dalimi, nors ir žinojo, kad tokios tautos yra (žr. A. Eidintas, *Žydai, lietuviai ...*, p. 67-68).

³³³ Pavyzdžiui, 1935 m. Lietuvoje buvo užregistruotos 7 žydų ir lietuvių tautybių asmenų santuokos, iš kurių net 5 – Klaipėdos krašte (žr. L. Truska, *Lietuviai ir žydai...*, p. 121).

³³⁴ E. Mendelsohn, *Żydzi Europy Środkowo-Wschodniej w okresie międzywojennym*, Warszawa, 1992, p. 123.

³³⁵ Kaip iškalbingą faktą galima paminėti tai, kad, pvz., 1935 m. LVS suvažiavimo niekas nesveikino Vyriausybės vardu, o jau 1939 m. LVS suvažiavimą Palangoje atidarė miesto burmistras J. Šliūpas, LVS Prezidiume sėdėjo teisingumo ministras A. Tamošaitis, o sveikinimo telegramas atsiuntė

buvo ideologinė, propagavusi radikalųjį nacionalizmą, aršų antisemitizmą. LVS himnas buvo „Užtenka jau kitiems vergauti“, o šūkis – „Lietuva lietuviams!“³³⁶.

Aštrių antižydiškų išpuolių, kurie ypač paaštrėjo ketvirtojo dešimtmečio pabaigoje, rupu tapo nuo 1932 m. pradžios Lietuvos verslininkų sąjungos leidžiamas savaitraštis „Verslas“, kurio puslapiuose pasirodė ne tik žydų (ir vokiečių verslininkus) puolantys straipsniai, bet ir neslepiamas antisemitizmas. Nors laikraštis ir neragino tiesiogiai susidoroti su žydais, bet kaltino jų verslininkus trukdant lietuvių visuomenės modernizacijai ir natūraliu keliu grasino išstumti žydus iš verslo, prekybos ir pramonės. „Verslas“ kaltino ir Lietuvos valdžią, neva teikiančią žydams lengvatas, kokių nesulaukdavo lietuvių verslininkai.

Pažymėtina, kad kelių tūkstančių egzempliorių tiražu ėjęs „Verslas“ nebuvo vienintelis antisemitizmo skleidėjas. „Verslų sulietuvinimo“ idėją, atsiradusią dar XIX a. antrojoje pusėje kartu su lietuvių tautinių atgimimu, propagavo ir neigiamą žydų įvaizdį kūrė nemaža lietuvių spaudos dalis. Dar 1934 m. įsikūrė LVS idėjoms simpatizavusių žurnalistų sekcija, į kurią įstojo Lietuvos šaulių sąjungos leidžiamo „Trimito“ redaktorius J. Kalnėnas, „Ūkininko patarėjo“ redaktorius J. Strazdas, „Tautos ūkio“ redaktorius V. Mačys, jaunalietuvių leidžiamo „Jaunosios kartos“ redaktorius E. Lenkauskas, „Lietuvos aido“ bendradarbiai J. Beleckas ir J. Levickas bei Lietuvos atgimimo draugijos leidžiamos „Tėvų žemės“ faktinis redaktorius A. Briedis (vienas aršiausių antisemitizmo kurstytojų ketvirtojo dešimtmečio Lietuvoje) ir kt.³³⁷

Antižydiškų nuotaikų kurstymui pasitarndavo ne tik „Verslo“ ir jam prijaučiančių leidinių publikacijos, bet ir įvairūs LVS organizuojami renginiai, ypač vadinamosios lietuviškųjų verslų, kooperacijos dienos, „nesąmoningo“ pirkėjo (t.y. perkančio pas žydus) parodomieji teismai. Tokie renginiai paprastai buvo pradedami iškilmingomis pamaldomis bažnyčiose, kurių metų verslininkų himną giedodavo parapijiniai chorai, o grieždavo kariuomenės, šaulių, jaunalietuvių orkestrai. Šiuos renginius savo dalyvavimu dažnai pagerbdavo aukščiausieji vietos pareigūnai arba net centrinės valdžios atstovai, kuriuos sveikindavo įvairios tautininkų ir katalikiškosios organizacijos, jų metu buvo platinami antižydiški LVS atsišaukimai,

kariuomenės vadas gen. S. Raštikis, gen. P. Plechavičius, gen. J. Bulota ir kiti aukšti asmenys (žr. L. Truska, *Lietuviai ir žydai...*, p. 164).

³³⁶ Žr. L. Truska, *Lietuviai ir žydai...*, p. 148-158.

³³⁷ *Ten pat*, p. 155-156.

taip pat sakomos antižydiškos kalbos. Tokie LVS organizuojami renginiai virsdavo jeigu ne visos lietuvių visuomenės, tai bent jau tautininkiškosios ir katalikiškosios, t.y. didžiausios jos dalies, švente ir darė didžiulį poveikį šimtų ir tūkstančių juose dalyvavusių žmonių sąmonei³³⁸.

Išsikėlusį uždavinį „atlietuvinti verslus“, LVS pradiniame savo veiklos etape manė, kad tai įvyks ne prievartos, o natūralios evoliucijos keliu, kad lietuviams į miestus reikia eiti ne rėkaujant ir triukšmaujant prieš žydus, o tarp jaunimo propaguojant verslus, keliant profesinį lietuvių verslininkų pasirengimą³³⁹. Tokios idėjos pačios savaime nebuvo pavojingos ir ko gero negali būti vertinamos kaip tam tikra antisemitizmo išraiška, tačiau ilgainiui jų pagrindu ėmė formuotis kur kas radikalesnės idėjos.

Posūkis LVS skelbiamoje „verslų atlietuvinimo“ programoje įvyko 1935 m. pabaigoje, kai šios Sąjungos suvažiavime Panevėžyje buvo oficialiai iškelta vadinamoji „miestų reformos“ idėja. „Verslo“ redaktorius ir vienas LVS ideologų A. Briedis pareiškė, kad po žemės reformos šiandien svarbiausias tautos siekis – reformuoti miestus, juos sulietuvinti. Anot jo, tai Vytautas buvo kaltas, kad nesukūrė lietuviškų miestų, kad neįterpė lietuvių į prekybą, pramonę ir amatus, todėl šiandien reikia tai padaryti. A. Briedis rašė: „Gyvenimą suprantame kaip kovą – kokią iškovosime, toks jis ir bus“³⁴⁰.

LVS idėjos sulaukė labai karšto pritarimo katalikiškoje (ideologine-partine prasme) Lietuvos visuomenėje, ypač jos radikalojoje dalyje. Aukštieji Katalikų Bažnyčios dvasininkai, eiliniai kunigai, katalikiškųjų organizacijų vadovai be išlygų rėmė LVS ir jos veikloje nematė nieko smerktina. Su „verslininkais“ solidarizavosi 74 tūkst. narių turėjusi Lietuvių katalikų jaunimo federacija „Pavasaris“, vadinamieji pavasarininkai. Jos vadovas J. Leimonas 1936 m. pareiškė, kad lietuvių verslininkų darbas yra toks savaime suprantamas, kad jis nė neįsivaizduoja, jog kuris lietuvis jam galėtų nepritari³⁴¹. 1939 m. naujametiniame sveikinime jis rašė: „Lietuvių tautai yra būtina ir neatidėliotina paimti verslus į savo rankas (...). Lietuvių katalikiškas jaunimas – pavasarininkai – visuomet bus Jūsų uoliausieji talkininkai. Tad gyvuokite, laimėkite!“³⁴²

³³⁸ L. Truska, *Lietuviai ir žydai...*, p. 158.

³³⁹ *Ko mes norime?* „Verslas“, 1932, Nr. 1, p. 1.

³⁴⁰ *Po žemės reformos turime reformuoti miestus*, „Verslas“, 1935, Nr. 47, p. 2.

³⁴¹ *Verslininkų sąjungos darbas visais būdais palaikytinas ir remtinas*, „Verslas“, 1936, Nr. 35, p. 1.

³⁴² *Vyriausybė pritaria mums*, „Verslas“, 1939, Nr. 1, p. 3.

Antižydiškos propagandos primityvumu ir demagogija išsiskyrė Lietuvių krikščionių darbininkų sąjunga (iki 1934 m. – Lietuvos darbo federacija). Jos leidžiamas savaitraštis „Darbininkas“ savo publikacijose dėjo lygybės ženklą tarp žodžių „žydai“ ir „turčius“ bei „lietuvis“ ir „vargšas“, visokiais būdais kurstė neapykantą „lietuvių darbininkų sąskaita lobstantiems kitataučiams“, be to, dar ir išvežantiems į Palestiną „lietuvių prakaitu sukrautus turtus“. „Darbininkas“ dar trečiojo dešimtmečio pradžioje apgailestavo, kad tuo metu, kai visose šalyse kylama prieš „išnaudotojų tautą“, lėtieji lietuviai „nemėgsta organizuotis ir duoti smūgi spekuliantų kompanijai“³⁴³. 1936 m. įvykdytą Kauno darbininko A. Kranausko desperacinį poelgį – žydų fabrikanto R. Kamberio nužudymą ir vėlesnę savižudybę „Darbininkas“ įvertino kaip „nacionalinį herojiškumą“ ir asmeninį pasiaukojimą kovoje su žydais – lietuvių tautos išnaudotojais³⁴⁴.

LVS keltas idėjas palaikė ir propagavo Lietuvos tautininkų sąjungos įtakoje buvusios visuomeninės organizacijos, visų pirma Tautinio lietuvių jaunimo sąjunga „Jaunoji Lietuva“ (vadinamieji jaunlietuviai), kuri ypač aktyviai rėmė „miestų reformos“ idėją. 1937 m. „Verslas“ džiaugėsi, jog per 40 tūkst. narių turinti „Jaunoji Lietuva“ labai glaudžiai bendradarbiauja su LVS, kad jaunlietuvių skyrių susirinkimuose ir spaudoje randa atgarsį ir palaikymą LVS idėjos³⁴⁵. Pažymėtina, kad „Jaunosios Lietuvos“ vadovas advokatas B. Grėbliūnas buvo vienas iš LVS steigėjų bei vienas aktyviausių jos veikėjų.

LVS ideologiškai artima buvo ir apie 70 tūkst. narių turėjusi Lietuvos šaulių sąjunga (LŠS) – sukarinta, formaliai nepolitinė, patriotinė ir daugiausiai jaunimą vienijusi organizacija, kurią su LVS vienijo ideologinė giminystė, pirmiausia aršus nacionalizmas, ksenofobija ir antisemitizmas bei LŠS leidžiamas „Trimitas“³⁴⁶. Ne be

³⁴³ *Judėjimas prieš žydus*, „Darbininkas“, 1922, Nr. 49, p. 3.

³⁴⁴ Įdomu tai, kad šį A. Kranausko poelgį savo propagandiniams tikslams panaudojo ir Lietuvos komunistai. Jie skelbė, kad jis žuvo herojiškai kovodamas už proletariato interesus, neakcentuodami fakto, kad jis nužudė būtent žydų tautybės fabrikantą. A. Kranausko laidotuvės peraugo į didžiausias tarpukario Lietuvoje masines manifestacijas dėl darbininkų teisių bei visuotinį streiką Kaune.

³⁴⁵ *Vieninga Lietuva, sava tautiška kultūra*, „Verslas“, 1937, Nr. 26, p. 1.

³⁴⁶ 1922 m. vasarą LŠS suvažiavimas paskelbė, kad Sąjunga yra „gryno lietuviško kraujo“ organizacija. 1922 m. rugsėjo 1 d. naujojo LŠS Centro valdybos pirmininko V. Krėvės-Mickevičiaus pasirašytas atsišaukimas į rinkėjus priminė, kad „turime daug tokių piliečių, kurie naudojami lietuvių tautos prakaito vaisiais, bet kartu jie Lietuvai duobę kasą ir pasidžiaugtų jai žlugus“, o Lietuvos priešais atvirai įvardijo ir daugybę nuo bado iš Rusijos atbėgusių žydų, nemažą dalį vietinių rusų ir lenkus dvarininkus (*Lietuviai piliečiai!*, „Trimitas“, 1922, Nr. 35, p. 1-3). Kiek vėliau V. Krėvės-Mickevičius apkaltino lenkų ir žydų frakcijas, kad jos esą suardė I Seimą ir gąsdino rinkėjus, kad lietuvių partijoms nesusitariant tarpusavyje netrukus „tautinės mažumos drauge su bolševikais faktinai nullemsiančios Lietuvos likimą“ (Abas [V. Krėvė], *Seimo rinkimai ir šauliai*, „Trimitas“, 1923, Nr.

pagrindo „verslininkai“ laikė „šaulius“ artimiausia sau jėga³⁴⁷, o abiejų organizacijų vadovybėje buvo nemažai tų pačių žmonių. Tą patį galima pasakyti ir apie beveik 10 tūkst. narių turėjusią Lietuvos kariuomenės kūrėjų-savanorių sąjungą. 1939 m. prieš šios Sąjungos valdybos buvo įsteigta ekonominė komisija, kurios pagrindinis uždavinys buvo gvildinti ūkinius klausimus ir skatinti savanorių domėjimąsi verslais³⁴⁸.

Tačiau bene nuosekliausia antisemitinė jėga Lietuvoje buvo dar 1927 m. rudenį į pusiau sukarintą „Geležinio vilko“ organizaciją susibūrę voldemarininkai. 1929 m. pavasarį „Geležinio vilko“ vyriausiojo štabo priimtame dokumente nurodoma, kad „vilkai neturi pamiršti kovos už lietuvių išsilaisvinimą iš ekonominės žydų vergovės“. Tačiau antižydiški „ekscesai“ ne tik kad nepasitarnautų „galutiniam tikslui“, bet tik pakenktų. Todėl prieš žydus nukreipta „akcija“ turi vykti kultūringomis, su etika ir žmoniškumu neprasilenkiančiomis formomis: remiant lietuviškus verslus, plėtojant kooperaciją, remiant lietuvių įsitvirtinimą miestuose ir tik po to, „gal jau po kelerių metų“ bus galima galvoti apie „visuotinio boikoto žydų prekybai ir net pramonei paskelbimą“³⁴⁹. Voldemarininkams pralaimėjus kovą dėl valdžios ir 1930 m. oficialiai uždraudus „Geležinio vilko“ organizaciją, ji perėjo į pogrindį. Ketvirtajame dešimtmetyje leistuose „Geležinio vilko“ atsišaukimuose buvo aršiai kritikuojamas „tautos vado“ Prezidento A. Smetonos „ištižimas“, palankumas žydams ir apskritai kitataučiams, t.y. Lietuvos tautinėms mažumoms³⁵⁰. Pavyzdžiui, 1936 m. voldemarininkų išplatintoje proklamacijoje „Į tautą“ sakoma, kad Smetonos

134, p. 18). Kitas LŠS kūrėjas kooperatininkas M. Šalčius palygino Lietuvos tautinės mažumos („svetimus gaivalus“) su lietuvių užantyje šildoma gyvate, kuri, „atsižydžiusi vis tiek anksčiau ar vėliau įgelės“ (Šaulys šauklis [M. Šalčius], *Neauginkime gyvatės užantį*, „Trimitas“, 1924, Nr. 198, p. 1-2).

³⁴⁷ 1933 m. „Verslas“ rašė: „Viena artimiausių mūsų dvasiai ir mums mieliausių organizacijų yra Lietuvos šaulių sąjunga. Jos ideologija ir darbo programa daugeliu atvejų visiškai sutampa su mūsų šaulių sąjungos darbuotojų yra uolūs mūsų organizacijos nariai (...)“ (*Verslininkai ir šauliai*, „Verslas“, 1933, Nr. 29, p. 1). O pasak šaulių moterų vadės E. Putvinskaitės-Marcinkevičienės, šaulės moterys veda aktyvią propagandą už miestų ir verslų atlietuvinimą. Taip pat ji linkėjo lietuviams verslininkams įgyvendinti savąją lietuviškos „Lietuvos tik lietuviams“ idėją (*Kapitalai turi būti lietuvių rankose*, „Verslas“, 1939, Nr. 25, p. 1).

³⁴⁸ „Jei norime gyventi nepriklausomai, tai šalia politinės nepriklausomybės turime turėti ir ekonominę (...). Mažumų klausimą mes išspręsimė be vargo, tik turime būti gerai organizuoti, vieningi ir susitvarkę, o tada mažumos neteks vaidmens ir turės prisitaikyti prie mūsų“ (*Savanorių sąjunga steigia ekonominę komisiją*, „Verslas“, 1939, Nr. 25, p. 3).

³⁴⁹ L.T.A., „*Geležinis vilkas*“ išorinis veikimas, LCVA, F. 563. Ap. 1. B. 1, l. 115 (cit. pgl. L. Truska, *Lietuviai ir žydai...*, p. 170-171).

³⁵⁰ Apskritai, tariamas palankumas tautinėms mažumoms, ir ypač žydams, buvo įvardijama kaip sunkiausia A. Smetonos nuodėmė lietuvių tautai. Jam (ir jo žmonai) buvo priekaištaujama, kad palaiko gerus bičiuliškus santykius su žymesniais žydų verslininkais, pavyzdžiui, su stambiu statybos rangovu G. Ilgovskiu (S. Atamukas, *Lietuvos žydų kelias...*, p. 142).

valdžia laikosi tik „švoigeriais“ (J. Tūbeliu, S. Raštikiu) ir „žydiškai lenkiška klika“³⁵¹.

Teorinėje plotmėje, analizuodamas lietuvių ir žydų santykius, bene toliausiai nuėjo būsimo Lietuvos aktyvistų fronto (LAF) ideologas katalikų filosofas A. Maceina. Jis bandė pagrįsti, kad jo propaguojama „tautinė valstybė“ negali vienodai traktuoti tautiečių ir kitataučių piliečių. Pirmieji yra „tikrieji valstybės nariai“, o antrieji – tik „valstybės gyventojai“³⁵², kurių dalyvavimas tautinės valstybės kultūros gyvenime, moksle, mene, visuomenės institucijose, ekonomikoje yra nepageidaujamas, o kai kuriais atvejais net neleistinas. Anot A. Maceinos, kitataučiai turi arba asimiliuotis, arba emigruoti, arba „pasilikti kaip svečiai bei besinaudoją prieglaudos teisėmis“ – kitos išeities nėra. „Kai kuriose valstybėse“ vykusi kova su „svetimaisiais gaivalais“ jam atrodė giliai prasminga, nes tai kova su „tautos kūno skaldytojais“. Todėl „padaryti mūsų valstybę tautine prasme totalinę, apsisvalyti nuo svetimtautiškų priemaišų, žodžiu, padaryti mūsų valstybę grynai lietuvišką“ yra visų lietuvių uždavinys, tautinė garbė ir pareiga³⁵³. Kai kurie autoriai A. Maceinos mokymą apie „tautinę valstybę“ įvardija kaip lietuviškąjį fašizmą³⁵⁴.

Žydai su nerimu reagavo į aštrėjančius santykius su lietuvių visuomene, visų pirma su lietuvių verslininkais, ir bandydami aiškinti „verslo lietuvinimo“ žalą bei motyvuodami, kad ir jie turi teisę gyventi ir dirbti Lietuvoje, ėmėsi ieškoti tvirtesnės atramos ir supratimo lietuvių visuomenėje. Lietuvos žydų spauda pagrįstai klausdavo, kaip skelbti šūkį „Lietuva lietuviams!“ lenkų užimtoje Vilnijoje ar vokiečių dominuojamame Klaipėdos krašte, ar pritartų šiam šūkiui užsienio lietuviai, lygiateisiai tų šalių piliečiai; kaip suderinti šį šūkį su Lietuvos Konstitucijos straipsniu, skelbiančiu, jog visi Lietuvos piliečiai yra lygūs prieš įstatymą ir niekam negali būti teikiamos privilegijos ar mažinamos teisės piliečiai dėl jo tautybės, tikėjimo ar kalbos³⁵⁵.

Reaguojant į antisemitinių nuotaikų stiprėjimą, 1933 m. gruodžio mėnesį buvo įkurta „Žydų karių, dalyvavusių nepriklausomybės atvadavime sąjunga“ arba

³⁵¹ LCVA, F. 378. Ap. 10. B. 88a, l. 485-486 (cit. pgl. L. Truska, *Lietuviai ir žydai...*, p. 171).

³⁵² Paradoxalu, bet ketvirtajame dešimtmetyje net ir M. Römeris, kuri šiaip jau sunku apkaltinti tautine netolerancija ar antisemitizmu, irgi naudojo tokius terminus kaip „tauta šeimininkė“ ar „tikrieji piliečiai“. Pasak jo, tautinės mažumos yra antros rūšies piliečiai, kurie yra „tautos šeimininkės“ toleruojami ir užima tarpinę padėtį tarp „tikrųjų piliečių“ ir svetimšalių (žr. M. Römeris, *Nacionalizmas ir valstybė*, „Kultūra“, 1932, Nr. 5, p. 260).

³⁵³ Žr. A. Maceina, *Tauta ir valstybė*, „Naujoji Romuva“, 1939, Nr. 11, p. 227-230.

³⁵⁴ Žr. L. Mockūnas, *Pavargęs herojus*, Vilnius, 1997, p. 55-57.

³⁵⁵ L. Truska, *Lietuviai ir žydai...*, p. 149.

vadinamoji Žydų karių sąjunga (ŽKS). Jos steigėjai aiškino, kad sunkios pasaulinės krizės metais, atsiradus bjauriai rasizmo teorijai, kuri apėmė vieną didžią valstybę, kurios nuodai įsiskverbė tarp tautų ir per Klaipėdos kraštą ėmė plisti į Lietuvą, ŽKS turi tikslą stovėti Lietuvos nepriklausomybės ir vidaus gyventojų sugyvenimo sargyboje ir kovoti prieš visus gyvenimo nuodytojus, kurie savo artimo neapykantą dangsto savo neva tautiškumu arba patriotiškumu³⁵⁶. ŽKS subūrė visus žydus, dalyvavusius kovose už nepriklausomą Lietuvos valstybę³⁵⁷, tarnavusius Lietuvos kariuomenėje, kėlė sau tikslą rūpintis savo narių tautiniais, ekonominiais ir kultūriniais reikalais. Visuomeninės veiklos srityje ŽKS siekė gilinti Lietuvos valstybingumo sąmonę žydų tarpe, kovoti dėl visiškos žydų tautybės piliečių lygybės visose gyvenimo srityse ir kultūriškai artinti žydus ir lietuvius. 1936 m. ŽKS jau turėjo 47 skyrius visoje Lietuvoje ir apie 2,5 tūkst. narių. Sąjunga rengė Lietuvos valstybinių švenčių minėjimus, pasisakė už Vilniaus atgavimą iš Lenkijos, rėmė Lietuvos valstybės siekius ir idealus³⁵⁸.

Tačiau ekonominės krizės metais, skaudžiai palietusios visą Lietuvos ūkį, vis iššaukdavo nepasitenkinimą žydais, kurie, daugelio lietuvių nuomone, gyveno žymiai geriau negu lietuviai. Vidutiniai ir ypač smulkūs ūkininkai, pristigę pinigų savo reikalams jau pavasarį, skolindavosi iš pažįstamų žydų „iki varpos“, t.y. iki naujojo derliaus. Paskolos procentas buvo „žydiškas“ – 25% palūkanų. Iš žydų pasiskolinę pinigų ūkininkai likdavo patenkinti iki derliaus – rudenį skolintojai atsiimdavo tiek, kad blogesniais metais ūkininkams po skolos ir palūkanų gražinimo ne kažkas ir belikdavo³⁵⁹. Tokia situacija tik dar labiau stiprino antižydiškas nuotaikas Lietuvoje, ypač kaime.

Reikia pažymėti, kad tariamas žydų turtingumas tebuvo vienas iš lietuvių mitų³⁶⁰. Lietuviškoje spaudoje, o ir pačioje lietuvių visuomenėje, žydai buvo

³⁵⁶ *Treji metai*, „Apžvalga“, 1936, Nr. 1, p. 1.

³⁵⁷ Tikslų duomenų apie tai, kiek žydų dalyvavo kovose už Lietuvos nepriklausomybę, nėra, tačiau ŽKS pirmininkas J. Goldbergas 1938 m. šios sąjungos suvažiavime kalbėjo, kad ŽKS turi 34 skyrius, kurie jungia per 3 tūkst. buvusių karių, tačiau ne visi žydai, dalyvavę nepriklausomybės kovose, priklauso šiai sąjungai. Iš viso tarnavusių Lietuvos kariuomenėje kovų už nepriklausomybę metais, žydų, kartu su buvusiais partizanais, pasak J. Goldbergo, buvo apie 5 tūkst. (žr. *Žydų karių sąjungos pirmininko kalba*, „Apžvalga“, 1938, Nr. 38, p. 2).

³⁵⁸ Žr. A. Eidintas, *Žydai, lietuviai ...*, p. 91.

³⁵⁹ *Ten pat*, p. 97.

³⁶⁰ Kitas mitas buvo žydų vieningumas. Žydų tauta, kaip ir visos kitos (o gal net ir dar labiau), nebuvo vienytytė. Tai atsispindėjo idėjinėje, politinėje įvairių sionizmo pakraipų partijų, pasaulietinių ir religinių partijų bei organizacijų, hebraistų bei jidišistų partijų bei organizacijų, visų tokių partijų bei organizacijų, taip pat žydų komunistų savitarpio kovoje. Hebrajų, jidiš kalbomis buvo kuriamos dvi atskiros kultūros, nors jos turėjo bendras ištakas ir nemažai bendrų bruožų. Istoriskai žiūrint, tai

traktuojami kaip vientisa, labai turtinga bendruomenė, kuri nežino, kas yra skurdas ir sunkus fizinis darbas, kuri kas vasarą suvažiuoja į kurortus, važinėja po užsienius, perka prabangius namus, automobilius ir naudojami visais gyvenimo teikiamais privalumais. Teiginys, kad žydai eksploatuoja kitas etnines-konfesines grupes, šiuo konkrečiu atveju lietuvius, nebuvo naujas. Remiantis panašiais motyvais carinės Rusijos valdžia diskriminavo žydus dar nuo XIX a. pradžios³⁶¹. Ekonominis antisemitizmas, pagrįstas marksizmui labai giminingais įsitikinimais, kad ekonomines vertybes kuria tik darbas, o kapitalas ignoruojamas arba vertinamas kaip finansinių spekuliacijų pelnas, neduodantis jokios naudos visuomenei, buvo labai gajus ir tarpukario Vakarų pasaulyje, o ypač Vidurio ir Rytų Europoje. Todėl Lietuva šia prasme nebuvo jokia išimtis.

Tačiau pasaulinė ekonominė krizė skaudžiai palietė ir Lietuvos žydus. Ketvirtojo dešimtmečio viduryje maždaug 25-30% Lietuvos žydų šeimų gyveno iš tarpusavio labdaros ar giminių, ypač gyvenančių užsienyje, šalpos³⁶². 1937 m. ŽKS konstatavo, kad tarp maždaug 2,2 tūkst. jos narių turtingesnių yra tik 10%, dar maždaug tiek nereikalingi šalpos, tačiau didžioji dauguma net neįstengia sumokėti nario mokesčio³⁶³.

Vis tik tenka pripažinti, kad autoritarinė Lietuvos valdžia net ir tokiomis sunkiomis sąlygomis neleisdavo eskaluoti radikalių antisemitinių nuotaikų, pasireiškiančių fiziniu smurtu – jos, slopintos beveik visą tarpukario laikotarpį, su visa jėga pasireiškė tik Antrojo pasaulinio karo metais. „Verslo“ propaguojamas antisemitines idėjas kritikavo A. Merkys, įvairiais metais ėjęs Kauno burmistro, Klaipėdos krašto gubernatoriaus ir Ministro Pirmininko pareigas, kai kurie kiti lietuvių politikai ir visuomenės veikėjai (dažniausiai priklausantys vadinamajai senajai kartai, kuri paprastai turėjo kiek kitokią požiūrį į lietuvių-žydų santykius). Tačiau jų balsas dažniausiai nuskęsdavo antižydiškų balsų jūroje.

Atskiro paminėjimo verta asmeninė Prezidento A. Smetonos pozicija dėl lietuvių santykių su žydais ir kitomis Lietuvos tautinėmis mažumomis. Ilgametis

praturtino Lietuvos žydų kultūrą. Tačiau prieštaravimai tarp jidišistų ir hebraistų reikėsi ne vien kalbos ir kultūros srityje. Tarp jų ėjo arši pasaulėžiūrinė sionistų ir antisionistų kova, kuri apskritai skaldė žydų tautos vienybę ir silpnino ją (S. Atamukas, *Lietuvos žydų kelias...*, p. 168).

³⁶¹ Žr. D. Staliūnas, *Rusijos politika žydų atžvilgiu XIX a.: istoriografinis aspektas*, „Lietuvos istorijos metraštis“, t. 1, Vilnius, 2002, p. 139.

³⁶² *Žydų padėtis Vidurio ir Rytų Europoje. J. Leščinskio pranešimas žydų pasauliniame kongrese*, „Apžvalga“, 1936, Nr. 31, p. 1.

³⁶³ *Lietuvos žydų karių sąjungos suvažiavimo eiga*, „Apžvalga“, 1937, Nr. 16, p. 3.

Respublikos Prezidentas, *de facto* diktatorius, buvo nuosaikus nacionalistas, „parlamentarizmo“ ir „seimokratijos“, t.y. demokratinės parlamentinės santvarkos, aršus kritikas, tačiau kartu ir principingas rasizmo, bet kokio šovinizmo priešininkas. Apskritai, pagrindinė nuostata, kuria Smetonos valdymo metais buvo grindžiama visa šalies vidaus politika, buvo neleisti kurstyti vienos visuomenės dalies prieš kitą³⁶⁴. Toks A. Smetonos požiūris labai gerai atsispindėjo įvairiuose jo viešose pasisakymuose³⁶⁵.

³⁶⁴ Tokia A. Smetonos užimama pozicija buvo labai vertinama Lietuvos žydų tarpe. Kaip įdomų faktą galima paminėti tai, kad Lietuvos rabinai net ragindavo savo tautiečius melstis už Prezidentą A. Smetoną (žr. A. Eidintas, *Žydai, lietuviai ...*, p. 96).

³⁶⁵ Pavyzdžiui, 1935 m. sausio 5 d. dalyvaudamas Lietuvių tautininkų sąjungos suvažiavime A. Smetona pasakė:

„(...) Suminėję eilę mūsiškių būdo ydų ir geros valios stoką, mes norime pagaliau paliesti lietuvių, kaip tautos kūrėjos, santykius su tautinėmis mažumomis.

Beveik nėra pasaulyje vienataučių valstybių. Šalia vadovujančios tautos atsiranda tautinių mažumų. Vadovujančioji siekia jas nutautinti visokiais suvaržymais, o dargi kartais smarkiais persekiojimais. Taigi po didžioji karo Versalio Sandora, numatydamą eilę naujų valstybių, yra uždėjusi joms pareigą gerbti teises tųjų tautų, kurios būtų šiokiu ar tokiu dėsniu įėjusios naujakurių valdžion. Nors gyvenime ne visur tėra vykdomas tas Sandoros nuostatas, bet jis yra labai svarbus.

Ir Lietuva turi tautinių mažumų: žydų, lenkų, vokiečių, rusų ir latvių. Jų procentas, yra mažas, palyginus su lietuvių tauta, bet, norėdami tesėti savo pasižadėjimą, duotą Tautų Sąjungai, mes aukštai vertiname tą sandoros nuostatą. Antra vertus, jei ir nebūtų jo, tai vis tiek jo dėsniais vadovautumės. Kai buvome savo didžiųjų kaimynų valdžioje ar bent įtakoje, tai patyrėme kaip maža tauta, daug visokių neteisybių. Jie norėjo mus asimiliuoti, padaryti tokius, kaip jie patys yra, atėmę mums gimtąją kalbą. Dėl to priešinga yra lietuvių būdai kitos tautos sielą žaloti. Atgavę savo valstybę, mes norime ir turime teisingai tvarkyti savo santykius su savo mažumomis. Kokie jie turėtų būti? Teisingumu pagrįsti.

Lietuvių tauta yra savo valstybės kūrėja, o tautinės mažumos turi būti jai padėjėjos. Kadangi nereikalaujame, kad jos sutirptų, nuskeštų mūsų tautoje, tai leidžiame joms gimtosios kalbos teisę, leidžiame kultūros reikalais bendrauti su savaisiais. Jos už tai privalo būti mūsų žemės, vadinasi teritoriniai patriotai, mylėti Lietuvą ir gerbti lietuvių tautą. Jie turi būti lojalūs Lietuvai, laikytis įstatymais nustatytos tvarkos ne iš prievartos, o iš sąžinės. Taigi mūsų tautinės mažumos *ne svetimšaliai*, o savi piliečiai, *ne svetimtaučiai*, o *kitataučiai*. Bendraudami savybėje, jie turi žinoti savo teisių ribą, kad nedarytų valstybės valstybėje. Lojalumas, arba teisumas savo gimtajam kraštui, palikus jo viduje, ar išvykus užsienin.

Jei esame kalbėję apie lietuvių ydas, tai kodėl negalėtume užsiminti ir apie mūsų tautinių mažumų ydas, kurių, atgavus Lietuvos laisvę, yra kiek pasireiškę. Klaipėdos krašto vokiečiai ne vieną kartą yra klabinę Tautų Sąjungos duris, skūsdami Lietuvos valdžią, kad jų teisė esanti laužoma, nors patys nori išsprūsti iš suteikto Klaipėdos žemei autonominio statuto, nors patys laužo teisingumo dėsnį santykiyje su lietuviams gyventojais. Nors Haagos Tribunolas kad ir nerado teisėto pagrindo jų skunde, išskyrus vieną kitą mažmožį, tačiau jie vėl nerimsta ir, rasizmu užsikrėtę, vieną teisinio santykio šalį tepripažįsta, būtent teisę, o pareigos, statuto uždėtos, – pareigos teisingai elgtis su lietuviams, nepripažįsta. Netrukus mūsų teismas tars Kaune savo žodį, ar nėra kartais Klaipėdos žemėje vokiečių neloyalumo, ir padarys savo išvadą. Kitų mažumų skundai nėra pasiekę Ženevos, bet jas kai kurias dejuojant, kad esančios varžomos, tenka girdėti. Susipažinę, kaip kituose kraštuose klojasi mažumoms ir sulyginę jų ten buitį su mūsų mažumų buitimi, vargiai pasijustume kur joms ko netesėję (...).

Yra kitur bružavimų, kartais labai smarkių, tarp vadovujančios tautos ir tautinių mažumų. Mūsų krašte jų kaip ir nežymu.

Yra pasklidę gandų, kad mūsų valstybės aparate esą daug svetimtaučių ar kitataučių. Labai perdedama. Svetimtaučių pas mus būti yra, bet jų labai maža ir jie vyriausybės pakviesti tokiose įstaigose, dažniausiai mokslo ir meno, kur savųjų trūksta. O kitataučiai yra juk savo piliečiai. Jei dedame mažumos pareigų, tai negalime atimti joms teisės. Juk yra mažumų tarpe šiaip karių ir savanorių kūrėjų

Tačiau net ir nepaisant tokios Respublikos Prezidento asmeninės pozicijos, nepaisant Lietuvos priimtų tarptautinių įsipareigojimų, jos Konstitucijoje įtvirtinto ir aukščiausios valdžios atstovų deklaruojamų visų piliečių lygiateisiškumo ir lygybės prieš įstatymą, vadinamojoje smetoninėje Lietuvoje žydai (o ir kitos tautinės mažumos, gal tik neskaitant Klaipėdos krašto vokiečių) įvairiose gyvenimo srityse buvo netiesiogiai diskriminuojami. Ketvirtajame dešimtmetyje žydai ne tik buvo stumiami iš prekybos ir verslų, amžiais buvusių jų pragyvenimo šaltinių, bet ir iš esmės nebebuvo priimami dirbti į valstybės bei savivaldybių įstaigas³⁶⁶, aukštąsias mokyklas, nebuvo skiriami teisėjais, karininkais ar diplomatais. Negausios išimtys tik patvirtino taisyklę. Ir tai pripažįsta ne tik žydų autoriai, bet ir lietuvių tyrinėtojai³⁶⁷. Šio darbo autoriaus nuomone, žydų padėtį Lietuvoje po 1926 m. perversmo galima

ir Vyčio Kryžiumi už nuopelnus Tėvynei pasižymėjusių. Vadinas, neteisinga būtų mažumų žmonėms, vertiems valstybės pasitikėjimo, uždaryti jos tarnybon duris.

Yra saugumo įstaigos nustatyta, jog skleidžiantieji paskalas, kad valstybės prietaisais perpildytas kitataučių, neretas turi mišrią šeimą, tariant, arba vedęs kitatautę arba ištekėjęsi už kitataučio. Neteisingos žinios apie kitataučių tarnybą suklaidina ir geros valios lietuvius. Kam tai daroma? Negera intencija. Norima sudrumsti roma, pakirsti visuomenėje pasitikėjimas valdžia. Tai parodė pernai pavasario pabaigoje praūžęs verpetas, piktų gandų susuktas. Kiek jis yra padaręs nešlovės Lietuvai gali atjausti vien tie, kuriems rūpi jos geras vardas. Valdžia budi. Pati vyriausybės įstaiga persiskiria su kitataučiu, kai jis kuo prasižengia ar pasirodo neloyalus. Atsiminkime ir mes turime savo kitataučių, likimo išmėtytų po visą pasaulį. Ar mes laikytume teisingu daiktu, kad jiems, kitataučiams, niekur neduotų tarnybos, kad parijais laikytų? Abejoju.

Antra vertus, kiek daug mūsų valstybės aparate yra pasireiškę netikusių lietuvių! Jie daugiau pridaro gėdos mūsų tautai. Teisybė verčia tai pasakyti. Būkime valyvesni patys, rūpinkimės darbais, o ne pramanytomis kalbomis pasirodyti patriotais. Daugiau bus garbės ir naudos mūsų Tėvynei. Vyriausybė, žinoma, yra dėkinga tiems, kurie tikrų praneša žinių ir apie neloyalų kitatautį, esantį valstybės tarnyboje. Tik kad tokios žinios būtų teisingos. Išvados iš jų daromos ir padaromos (...).

Santykių su mūsų mažumomis lietuviai turi būti teisingi, darbštūs ir ištvermingi, visose gyvenimo srityse pažangūs, turi pavyzdžiu joms eiti, kaip dera tarnauti savo tėvynei kiekvieną darbą dirbant. Teisingomis sąlygomis lenktynės yra sveikas daiktas tautai. Lenktynės užgrūdina valią, gerą būdą doruoja, lenktynės išūgdo tautos elitą (...)" (Auklėjimo pagrindas – teisingumas. Tautininkų sąjungos suvažiavimui, 1935 sausio 5 [A. Smetona, *Pasakyta parašyta. Kalbos ir pareiškimai. II (1935-1940)*, sud. L. Sabaliūnas ir V. Rastenis, Boston – New York, 1974, p. 32-34]).

³⁶⁶ 1934 m. oficialiais duomenimis, iš 35,2 tūkst. tarnautojų žydų tebuvo 477, iš kurių net 290 – įvairių žydų mokyklų mokytojai. Prezidentūroje, Vyriausybės aparate ir Valstybės Taryboje nedirbo nė vienas žydas, Krašto apsaugos ministerijoje tarp 1,8 tūkst. tarnautojų buvo 9 žydai, Vidaus reikalų ministerijoje – 5 iš 5,6 tūkst. (tarp 3,6 tūkst. policininkų buvo tik 2 žydai), Užsienio reikalų ministerijoje – 3 iš 162, savivaldybėse – 60 iš 3 tūkst. visų tarnautojų (žr. Lietuvos statistikos metraštis, t. 7, 1934, p. 302-307).

³⁶⁷ Pavyzdžiui, S. Atamukas teigia: „Tarpukario Lietuvoje vyravo, deja, žydų konstitucinių pilietinių teisių ribojimo, iš tikrųjų diskriminavimo politika“ (S. Atamukas, *Lietuvos žydų kelias...*, p. 205). L. Truska, sutikdamas su kitų autorių teiginiu, kad Lietuvos žydų bendruomenė nebuvo sistemingai diskriminuojama, nes Lietuvos Respublika nepriėmė nė vieno antisemitinio įstatymo, pažymi: „Tačiau „smetoninėje“ Lietuvoje žydai buvo diskriminuojami pagal nerašytus įstatymus“ (L. Truska, *Lietuviai ir žydai...*, p. 106). Jam pritaria ir A. Eidintas: „Žydai buvo menkai reprezentuojami vykdomojoje valdžioje, arba joje neįsitvirtino, o dirbę palaipsniui buvo išstumti iš valstybės valdymo, administracijos, netgi vietinėse savivaldybėse jų vaidmuo buvo nežymus“ (A. Eidintas, *Žydai, lietuviai...*, p. 65). Tuo tarpu S. Sužiedėlis teigia, kad Lietuvos valdžios politika, kuria siekta ištaisyti „istoriškai krašto visuomenėje susiklosčiusias disproporcijas“, laikytina tuo, kas dabar vadinama pozityviaja diskriminacija (žr. S. Sužiedėlis, *Valdžia, visuomenė ir antisemitizmas...*, p. 4-5).

įvardinti kaip tyliąją diskriminaciją – Lietuvoje, skirtingai nei kitose Europos valstybėse, nebuvo priimami atvirai antižydiški įstatymai, nebuvo viešų antisemitinių aukščiausių valdžios atstovų pasisakymų, beveik nepasitaikydavo antižydiškų ekscesų, vadinamųjų pogromų, tačiau žydų faktinė padėtis darėsi vis mažiau palanki.

Žydai, nepriklausomybės pradžioje ženkliai parėmę Lietuvos valstybingumą, buvo palaipsniui stumiami ne tik iš verslų, valstybės tarnybos, bet ir iš politinio Lietuvos gyvenimo. 1931 m. iš 116 „ypatingųjų tautos atstovų“, rinkusių Prezidentą, 109 buvo lietuviai, 5 – Klaipėdos krašto vokiečiai, 1 žydas ir 1 rusas. Tuo tarpu 1938 m. lapkritį tarp 120 Prezidento rinkikų nebebuvo nė vieno žydo ar kitos tautinės mažumos atstovo. 1936 m. po devynerių metų pertraukos sušaukta Seime, pirmą kartą po nepriklausomos Lietuvos valstybės sukūrimo, taip pat nebuvo žydų (ar kitų tautinių mažumų) atstovų³⁶⁸.

XX a. ketvirtajame dešimtmetyje susilpnėjo ir žydų atstovavimas Lietuvos savivaldybėse. 1931 m. priėmus naujos redakcijos Vietos savivaldybės įstatymą³⁶⁹, kuris gerokai susiaurino savivaldos organų rinkėjų skaičių³⁷⁰, žydų atstovų skaičius miestų, apskričių ir valsčių tarybose labai sumažėjo. Pavyzdžiui, 1934 m. Kauno miesto taryboje (Vyriausybė skyrė trečdalį sostinės tarybos narių) iš 38 jos narių tik 5 buvo žydai, kas buvo gerokai mažiau nei pirmaisiais nepriklausomybės metais³⁷¹. Visos šalies mastu žydų atstovavimas savivaldybėse buvo dar žemesnis. Tais pačiais metais išrinktose Šiaulių, Telšių, Raseinių, Mažeikių, Kretingos ir Tauragės apskričių tarybose tarp 1929 jų narių žydų buvo tik 46, t.y. apie 2,4%. 1940 m. pradžioje tarp visoje šalyje išrinktų 2545 valsčių tarybų narių buvo 2485 lietuviai (97,6%), 23 žydai (0,9%), 21 lenkas (0,8%), 9 rusai (0,4%), 2 vokiečiai (0,08%) ir 5 kitų tautybių

³⁶⁸ Verta prisiminti, kad I Steigiamąjį seimą (1920.05-1922.08) buvo išrinkti 7 žydų atstovai, I I-ąjį Seimą (1922.11-1923.03) – 3, I II-ąjį Seimą (1923.06-1926.03) – 7, I III-ąjį Seimą (1926.03-1927.04) – 3 žydų atstovai.

³⁶⁹ Vietos savivaldybės įstatymas, V. Ž., 1931, Nr. 356-2419.

³⁷⁰ 1931 m. Vietos savivaldybės įstatymo 168 straipsnis numatė, kad miesto tarybą turi teisę rinkti gyvenąs mieste Lietuvos pilietis, suėjęs paskutinę rinkimų sąrašams sudaryti skirtą dieną ne mažiau kaip 24 metus, išgyvenęs tame mieste ne mažiau kaip vienerius metus, jeigu jis: 1) moka ir privalo mokėti nekilnojamojo turto, arba prekybos, arba pramonės, arba amato, arba asmens pajamų, arba buto savivaldybės mokesčius, 2) yra valstybės ar savivaldybės įstaigos tarnautojas. Tuo tarpu 1921 m. priimtas Savivaldybių rinkimų įstatymas (V. Ž., 1921, Nr. 62-553) numatė, kad miestų (kaip ir valsčių ir apskričių) tarybų rinkimuose turi teisę dalyvauti visų tautybių ir tautų Lietuvos piliečiai, vyrai ir moterys, kurie paskutinę rinkimų sąrašams sustatyti skirtą dieną: a) yra ne jaunesni, kaip 20 metų amžiaus; b) tame mieste (valsčiuje ir apskrityje) gyvena ir turi butą, tarnybą ar kitą kokį nuolatinį darbą.

³⁷¹ Pavyzdžiui, 1918 m., kuomet didelė žydų dalis po karo dar nebuvo spėjusi sugrįžti į Lietuvą, I Kauno miesto tarybą buvo išrinkta 30 lenkų, 22 žydai, 12 lietuvių, 6 vokiečiai ir 1 rusas (žr. *Rinkimai I Kauno miesto tarybą*, „Vienybė“, 1918, Nr. 49, p. 766-767).

asmenys (0,2%). Apskritai žydų atstovų skaičius savivaldybėse buvo kelis kartus mažesnis nei jų santykis tarp šalies gyventojų³⁷².

Lietuvos valstybės augimas aktualizavo ir valstybinės lietuvių kalbos įtvirtinimą, kas žydams, iki tol teikusiems pirmenybę rusų, vokiečių arba lenkų kalbai, sudarė tam tikrų keblumų. Nesant prievartinės asimiliacijos politikos, nesiekiant išsklaidyti žydų moksleivius po lietuviškas mokyklas, žydai vis dėlto turėjo keisti savo įpročius ir labiau orientuotis į lietuvių kultūrą ir kalbą. Rusų kalbos vartojimas viešose vietose keldavo lietuvių nepasitenkinimą, nes tarpukario lietuvių visuomenėje, ypač ketvirtajame dešimtmetyje, tai buvo suprantama ir kaip simpatija Sovietų Sąjungai³⁷³. Į žydų polinkį kalbėti rusiškai vienoje savo kalboje atkreipė dėmesį net ir Prezidentas A. Smetona³⁷⁴.

Žydai gynėsi nuo tokių kaltinimų, kad jie neva negerbia valstybines kalbos ir dažnai vartoja svetimas kalbas. Žydų karių sąjungos laikraštis „Apžvalga“ ne kartą rašė, kad lietuviškai kalba beveik visi žydai, rusų kalbos vartojimas smuko ir tik senoji karta, baigusi rusišką mokyklą, dar pasikalba tarpusavyje rusiškai. „Apžvalga“ rašė, kad neva Kaune yra pasiturinčių žydų sluoksnis, kuris nenori atsakyti rusų kalbos, tuo pabrėždamas savo svetimumą paprastai žydų liaudžiai. Ta grupė dažnai laikosi operoje, koncertuose, restoranuose ir tarpusavyje kalbėdama rusiškai sudaro įspūdį, kad visi žydai tebevartoja rusų kalbą. Taip pat laikraštis teigė, kad 98% Lietuvos žydų kalba lietuviškai, jaunimas tikrai gerai ją yra išmokęs³⁷⁵.

Tačiau ne tariamas plačių žydų sluoksnių turtingumas, ne tariama nepagarba lietuvių kalbai ar lietuvių valstybingumui ir net ne tariamos ritualinės krikščionių žmogžudystės buvo rimčiausias kaltinimas žydams tarpukario Lietuvoje. Skirtingai nei ankstesniais metais, ketvirtajame dešimtmetyje žydai vis stipriau buvo kaltinami dėl savo komunistinių pažiūrų ir aktyvaus dalyvavimo Lietuvos komunistų partijos

³⁷² L. Truska, *Lietuviai ir žydai...*, p. 106.

³⁷³ A. Eidintas, *Žydai, lietuviai ...*, p. 83.

³⁷⁴ „Jei esame kalbėję apie lietuvių ydas, tai kodėl negalėtume užsiminti ir apie mūsų tautinių mažumų ydas, kurių, atgavus Lietuvos laisvę, yra kiek pasireiškę. (...) Dar būtų galima vienai kitai mažumai prikišti, kad ligšiol jų tarpe yra tokių, kurie nėra parodę pakankamos pagarbos valstybinei lietuvių kalbai. Neišmokusi jos kiek reikiant, viena mažuma viešose vietose mėgsta savybėje vartoti vieno kurio mūsų kaimyno kalbą. Toks įprotis nuteikia jos nenaudai gyventojų daugumą. Jie nebe pagrindo sako, kad jei nevartojama pašnekesyje savo gimtoji kalba, tai kodėl griebiamasi kurio kaimyno, o ne lietuvių kalbos? Reikia tikėtis, kad tos ydos ilgainiui bus atsikratyta“ (žr. Auklėjimo pagrindas – teisingumas. Tautininkų sąjungos suvažiavimui, 1935 sausio 5 [A. Smetona, *Pasakyta parašyta...*, p. 33-34]).

³⁷⁵ *Dėl svetimųjų kalbų vartojimo*. „Apžvalga“, 1937, Nr. 39.

veikloje³⁷⁶. Artėjant Antram pasauliniam karui, masinėje lietuvių sąmonėje palaipsniui susiformavo ir įsitvirtino žydo komunisto įvaizdis³⁷⁷. Jei pirmaisiais nepriklausomybės metais gana archaiškoje Lietuvos žydų bendruomenėje komunistinė ideologija nebuvo labai populiarūs (tarp Lietuvos žydų beveik nebuvo proletarų), tai bėgant metams komunizmas ir Sovietų Sąjunga imtos vertinti kaip vienintelė viltis išsigelbėti nuo vokiškojo antisemitizmo ir vietinio nacionalizmo.

3.2.3.1. Žydų švietimo sistema

Nepaisant žydų autonomijos panaikinimo ir kitų žydams nepalankių politinių permainų trečiojo dešimtmečio viduryje, tarpukario Lietuvoje, ypač pirmaisiais nepriklausomybės metais, kaip niekur kitur diasporoje suklestėjo žydų švietimo sistema.

Prieš Pirmąjį pasaulinį karą visoje dabartinėje Lietuvos Respublikos teritorijoje veikė tik dvi žydiškos vidurinės mokyklos (mergaičių gimnazija Kaune ir vidurinė mokykla Panevėžyje). Bet žydiškos jos buvo tik pagal moksleivių sudėtį, nes visi dalykai jose buvo dėstomi rusų kalba. Tikrąsias žydiškas pradines ir vidurines

³⁷⁶ Apskritai, visoje Centrinėje ir Rytų Europoje buvo kaltinami dėl tariamo palankumo komunizmui ir net prigimtinio socializmo. Įvairūs autoriai, nagrinėję žydų istoriją, pripažįsta, kad istorinės žydų polinkio į socializmą ir komunizmą visų pirma glūdi žydų religijoje. Judaizmas, kitaip nei kitos religijos, savo išpažintojams žadančios rojų tik pomirtiniame pasaulyje, moko, kad žydai, t.y. „išrinktoji tauta“, susilauks Dievo karalystės šioje žemėje. Žydiškojo mesianizmo doktrina nauja forma ir kitomis istorinėmis aplinkybėmis transformavosi į K. Markso socializmo teoriją, pagal kurią „priešakinė klasė“, t.y. proletariatas, nuo priespaudos ir bet kokio išnaudojimo bei skurdo išlaisvins žmoniją ir sukurs komunizmą šioje ašarų pakalnėje. Ilgaamžės žydų tautos tradicijos, jos mesianizmu persmelkta pasaulėžiūra iš dalies paaiškina, kodėl žydams tokią didelę įtaką turėjo politiniai ir visuomeniniai judėjimai, kurie skleidė ir propagavo socialinio teisingumo idėjas. Visa tai tarsi savaime diktavo žydų norą simpatizuoti partijoms, kurios atitiko jų dvasią ir psichologiją, t.y. įvairioms socialistinėms ir komunistinėms partijoms. Pažymėtina, kad dar 1897 m. Vilniuje buvo įkurta visuotinė Lietuvos, Lenkijos ir Rusijos žydų darbininkų sąjunga, vadinamasis Bundas. Ideologiškai Bundas buvo labai artimas nuo 1896 m. veikusiai Lietuvos socialdemokratų partijai.

³⁷⁷ Kad tokie kaltinimai buvo iš dalies pagrįsti, įrodo tautinė Lietuvos komunistų partijos (LKP) sudėtis ir jos dinamika. Tarp 1918 m. rudenį Vilniuje įvykusio I-ojo Lietuvos komunistų partijos suvažiavimo 34 delegatų nebuvo nė vieno žydo. Tačiau palaipsniui situacija ėmė keistis, tarp LKP narių ėmė atsirasti vis daugiau žydų, nors partijos vadovybė ir toliau išliko grynai lietuviška (1924 m. tarp 9 LKP Centro komiteto (CK) narių buvo tik vienas žydas, o 1927 m. tarp 11 narių – du; tarp 1929-1930 m. į CK sudėtį kooptuotų 5 naujų narių nebuvo nė vieno žydo). Tikslių apibendrinančių duomenų nėra, bet netiesiogiai galima spręsti, kad jau trečiojo dešimtmečio pabaigoje maždaug pusė LKP jau buvo žydai. Panašus santykis išliko ir ketvirtajame dešimtmetyje. Žydų, ypač jų jaunimo, ištraukimo į komunistinę veiklą priežastys glūdėjo sunkioje ekonominėje padėtyje, menkose galimybėse įsidarbinti viešajame sektoriuje, taip pat antisemitizmo plitime. Be to, ketvirtajame dešimtmetyje anglų valdžiai labai suvaržius žydų įvažiavimą į Palestiną, iš dalies neteko prasmės ir nusilpo sionistų judėjimas. Tai irgi prisidėjo prie komunizmo idėjų populiarumo tarp žydų išaugimo. Beje, kairėjimo procesas, nors ir ne taip radikaliai, vyko ir lietuvių visuomenėje (žr. L. Truska, *Lietuviai ir žydai...*, p. 127-132).

mokyklas Lietuvoje imta steigti tik Pirmojo pasaulinio karo metais, kraštą okupavus vokiečiams, tačiau šiose mokyklose buvo leista dėstyti tik vokiečių kalbai artima jidiš kalba.

Reikia pastebėti, kad tradiciškai žydai labiau negu lietuviai rūpinosi savo vaikų švietimu ir turėjo proporcingai daugiau išsilavinusios inteligentijos. Lietuvos žydai nuo seno turėjo savo bendruomenių sistemą, savo religinių pradinių (vadinamųjų chederių), vidurinių („*Talmud Tora*“ (įstatymo mokymas)) ir aukštųjų (vadinamųjų *ješivotų* arba *ješivų*)³⁷⁸ mokyklų sistemą, platų labdaros organizacijų ir įstaigų tinklą. Ilgą laiką svarbiausias, didžiausias ir garsiausias tradicinis Lietuvos žydų švietimo ir kultūros centras buvo Vilnius, kuriame susiformavo stiprios ir autoritetingos žydų intelektualinės jėgos, veikė didelės leidyklos. Tačiau Vilniaus kraštui atsidūrus Lenkijos sudėtyje, nedideliame Kaune ir Lietuvos Respublikai buvo lemta tapti nauju svarbiu žydų švietimo ir kultūros centru³⁷⁹.

Sąlygos kurti tautinę žydų mokyklą nepriklausomoje Lietuvoje buvo labai palankios³⁸⁰. Žydų mokyklas palaikė ir rėmė jauna Lietuvos valstybė, suinteresuota, kad žydai mokytųsi savo gimtosiomis hebrajų ir jidiš kalbomis, kartu išmoktų valstybinę lietuvių kalbą, atitrūktų nuo rusų, vokiečių, lenkų kalbų ir kultūrų įtakos.

Žydų švietime, kaip ir politiniame Lietuvos žydų gyvenime, labiausiai išsiskyrė dvi kryptys: sionistinė ir folkistinė. Dėl didelių prieštaravimų religijos, ideologijos, kalbos ir kt. klausimais, sukurti vieningos žydų mokyklų sistemos nepavyko. Jau pirmaisiais pokario metais bandymai tautine linkme reformuoti žydų mokyklas su hebrajų dėstomąja kalba, perėmusias tradicinių chederių ir *Talmud Tora* švietimo programas, vadovaujamas rabinų sąjungos ir „*Agudat Israel*“ partijos, vedė prie atviros sionistinių ir jiems oponavusių grupių konfrontacijos. Modernų ir tautinį

³⁷⁸ Tarpukario Lietuva ir toliau garsėjo savo aukštosiomis žydų religinėmis mokyklomis. Po Pirmojo pasaulinio karo Kauno (*Slobodker* – Slabados) rabino I. Salanterio vardu pavadinta *ješiva* ir Telšių *ješiva* tapo žymiausiai ir prestižiškiausiai Toros mokymo centrais pasaulyje. Studijuoti Toros čia atvykdavo žydai iš daugelio Europos, Šiaurės ir Pietų Amerikos šalių, taip pat ir iš Pietų Afrikos. Pasimokę šiose *ješivose*, rabinai užimdavo garbingiausias rabinų vietas pasaulyje, taip garsindami Lietuvos vardą. Kauno ir Telšių *ješivos* dėl savo pasaulinės reikšmės religinio mokymo srityje buvo vadinamos žydų dvasinėmis akademijomis. Pažymėtina, kad Kauno *ješivai* buvo suteiktos teisės, atitikusios Lietuvos aukštųjų mokyklų teises, be to, Lietuvos valdžia pagal išgales *ješivoms* teikė materialinę paramą (žr. S. Atamukas, *Lietuvos žydų kelias...*, p. 151-152).

³⁷⁹ S. Atamukas, *Lietuvos žydų kelias...*, p. 148.

³⁸⁰ Dar 1919 m. Lietuvos Vyriausybė panaikino germanizacijos tikslu išleistą karinės vokiečių valdžios potvarkį, draudusį dėstyti žydų mokyklose hebrajų kalbą. Pirmoji žydų gimnazija su hebrajų dėstomąja kalba buvo įkurta dar 1918 m. Marijampolėje. 1919 m. hebrajų gimnazija buvo įkurta Vilkaviškyje, vėliau jos buvo steigiamos ir kitose Lietuvos miestuose (žr. S. Atamukas, *Lietuvos žydų kelias...*, p. 157).

išsilavinimą, kokį įsivaizdavo sionistai, galėjo užtikrinti tik naujai organizuotos švietimo įstaigas³⁸¹.

Todėl Lietuvoje palaipsniui atsirado net kelios žydų mokyklų sistemos: pasaulietinė sionistinė mokyklų sistema „*Tarbut*“ (Kultūra), kurioje dėstomoji kalba buvo hebrajų, sionistinė religinės krypties mokyklų sistema „*Javne*“ (Javnė – istorinė vietovė Izraelyje, kurioje veikė garsūs žydų švietėjai), kurioje taip pat buvo dėstoma hebrajų kalba bei pasaulietinė mokyklų, kurioje visi dalykai buvo dėstomi jidiš kalba, sistema (šiai mokyklų sistemai iki 1925 m. vadovavo kairiosios orientacijos Kultūros lyga, o vėliau – jidišistų Demokratinė švietimo draugija).

Neanalizuojant visų skirtumų tarp skirtingų švietimo sistemų, pačia bendriausia prasme galima teigti, kad sionistinės mokyklos orientavo savo moksleivius emigracijai ir gyvenimui Palestinoje, tuo tarpu ne tokios gausios ir įtakingos folkistinės pakraipos mokyklos – darbai ir gyvenimui Lietuvoje. Savotiškas paradoksas – beveik visų Lietuvos žydų kalba buvo jidiš, beveik visi laikraščiai, tarp jų visi dienraščiai, buvo leidžiami jidiš kalba, o mokyklose buvo daugiausia dėstoma hebrajų kalba³⁸². Šios dvi kalbos skirtingu mastu reiškėsi tiek asmeniniame, tiek visuomeniniame žydų gyvenime, skyrėsi ir jų funkcijos. Tradicinėje bendruomenėje hebrajų kalba vykdė „šventosios kalbos“ vaidmenį, ji funkcionavo religinės teisės, liturgijos, religinio švietimo bei literatūros sferose. Šnekamąja kalba ji nebuvo tiek dėl savo aukšto statuso, tiek dėl savo istorijos. O jidiš visų pirma buvo kasdienio bendravimo kalba³⁸³.

Nepaisant konkurencijos tarp skirtingų pakraipų mokyklų, nepriklausomoje Lietuvoje sparčiausia plėtėsi „*Tarbut*“ švietimo įstaigų tinklas – su hebrajų dėstomąja kalba ir tautinį sąmoningumą ugdančiu turiniu. Po kelerių metų atsirado galimybė gauti visapusišką išsilavinimą (nuo vaikų darželio iki mokytojų seminarijos) „*Tarbut*“ švietimo sistemoje.

1928 m. „*Tarbut*“ kuruojamas švietimo įstaigas lankė 75% visų Lietuvos mokyklinio amžiaus žydų vaikų, t.y. apie 10 tūkst., „*Javne*“ kuruojamas įstaigas – 12% mokinių, tuo tarpu folkistų mokyklose mokėsi tik 6% visų žydų moksleivių³⁸⁴. Tačiau nepaisant skirtingų dėstomųjų kalbų ir visų ideologinių skirtumų, visos žydų

³⁸¹ E. Bendikaitė, *Sionistinis sąjūdis...*, p. 120.

³⁸² *Iš Lietuvos žydų kultūros praeities* [Lietuvos tautinės mažumos..., p. 30].

³⁸³ *Ten pat*, p. 33.

³⁸⁴ E. Bendikaitė, *Sionistinis sąjūdis...*, p. 126.

mokyklos buvo nepaprastai aktyvios visuomeninėje veikloje: leido savo laikraščius, jose veikė daugybė įvairių būrelių, buvo organizuojamos ekskursijos, tarpmokyklinės parodos, įvairūs vakarai ir koncertai (chorų ir orkestrų), sporto varžybos³⁸⁵.

Žydų pradžios mokyklos veikė daugumoje Lietuvos miestų ir didesnių miestelių. Iki 1928 m. Lietuvoje buvo įsteigtos 144 žydų pradžios mokyklos, keturias iš jų išlaikė Švietimo ministerija, 115 – savivaldybės, 10 – žydų draugijos drauge su Švietimo ministerija, 15 – vien žydų draugijos. Iki 1927 m., naudodamiesi kultūrinės autonomijos privalumais, savivaldybių parama, Lietuvos žydai nuolat didino gimnazijų ir progimnazijų skaičių. Visose minėtose mokyklose buvo 160 klasių, kuriose mokėsi 4400 moksleivių (vidutiniškai po 28 klasėje). Žydų gimnazijos ir progimnazijos sudarė daugiau nei 25% šio tipo Lietuvos mokyklų, kurias lankė 20,6% tokio amžiaus visų Lietuvos vaikų, nors žydai tesudarė apie 7% visų krašto gyventojų³⁸⁶.

Lietuvos valstybė teikė ženkliai finansinę paramą ir žydų vidurinėms mokykloms, kurios, kitaip nei pradžios mokyklos, visada buvo privačios. Žydų vidurinėms mokykloms Švietimo ministerija kasmet skirdavo 7,2% lėšų, skiriamų visoms vidurinėms šalies mokykloms išlaikyti (proporcingai žydų skaičiui Lietuvoje), ir tai sudarė nuo ketvirtadalio iki trečdaliao žydų viduriniųjų mokyklų visų pajamų³⁸⁷.

Taip pat ir visos žydų gimnazijos ir progimnazijos buvo privačios. 1926 m. Lietuvoje (be Klaipėdos krašto) veikė 13 žydų gimnazijų ir 11 progimnazijų. 1928 m. žydų gimnazijų moksleiviai sudarė 25,6% visų Lietuvos gimnazijų moksleivių skaičiaus, o žydų progimnazijų moksleiviai – 18,4%. 1933 m. Kaune pradėjo veikti

³⁸⁵ Ypatingą vietą žydų švietimo sistemoje užėmė mokinių fizinis lavinimas. Sionistinio judėjimo lyderiai, siekdami „normalizuoti“ žydų tautą, jau pirmuosiuose pasauliniuose sionistų kongresuose iškėlė mintį, kad žydų tautinio idealo įgyvendinimui neužtenka tik išsimokslinusių ir dvasingų žmonių, bet reikia fiziškai sveiko ir stipraus elemento, padėsiančio atgimti visai žydų tautai. Antikos laikais gimęs posakis *mens sana in corpore sano* tapo legendinės pasaulinės žydų sporto organizacijos „*Makabi*“ (pavadinimas kilęs iš karo vado, istorinio žydų tautos herojaus Judo Makabėjo vardo), ypač išpopuliarėjusios tarpukariu, moto ir varomąja jos veiklos jėga. 1920 m. spalio 19 d. Kauno miesto ir apskrities viršininko raštinėje buvo užregistruoti sporto ir gimnastikos sąjungos „*Makabi*“ įstatai, kuriuose nurodoma, kad pagrindinis sąjungos tikslas – fiziškai lavinti savo narius. Taip pat svarbu pažymėti, kad ši sąjunga savo įstatuose paskelbė esanti nepartinė ir jos likvidacijos atveju turtas turėjo pereiti Kauno žydų bendruomenės tarybos nuosavybėn. Tačiau tarp sąjungos steigėjų ir vadovų dauguma buvo sionistinių organizacijų nariai. Pretendavimas į apolitiškos, grynai tautinės organizacijos statusą paaiškinamas noru išlaikyti bent sąlyginę vienybę tarp skirtingų pakraipų sionistų, ir, kas svarbiausia, tapti patraukliu judėjimu kuo platesniam žydų jaunuolių ratui, akcentuojant jų simpatijas sportui, bet ne politinių-ideologinių pažiūrų skirtumus (žr. E. Bendikaitė, *Sionistinis sąjūdis...*, p. 138-140).

³⁸⁶ A. Eidintas, *Žydai, lietuviai...*, p. 66.

³⁸⁷ *Mokslinės konferencijos „Žydų švietimas ir kultūra iki katastrofos“ medžiaga*, sud. I. Lempertas, S. Levinas, F. Zimaniene, Vilnius, 1991, p. 123-124.

žydų gimnazija, kurioje visi dalykai buvo dėstomi lietuvių kalba. 1937-1938 mokslo metais Lietuvoje (be Klaipėdos krašto) buvo 14 žydų gimnazijų ir 4 progimnazijos, kuriose mokėsi 3 tūkst. 331 moksleivis, t.y. net 17,62% visų Lietuvos gimnazijų ir progimnazijų moksleivių³⁸⁸.

Ketvirtajame dešimtmetyje Lietuvoje veikė keli privatūs žydų mokytojų rengimo kursai. Be to, nuo 1938 m. rudens hebrajų kalbos, taip pat jos dėstymo metodikos ir žydų tautos istorijos kursai buvo įvesti Klaipėdos pedagoginiame institute besimokantiems žydų studentams – būsimiems žydų mokyklų mokytojams³⁸⁹.

Žydai taip pat sudarė ir nemažą Lietuvos studentijos dalį. Trečiojo dešimtmečio pabaigoje jie sudarė apie ketvirtadalį visų Lietuvos studentų. Tačiau ketvirtajame dešimtmetyje pradėjus netiesiogiai varžyti žydų priėmimą į aukštąsias mokyklas³⁹⁰, jų dalis studentijos tarpe gerokai sumažėjo³⁹¹.

Unikalus reiškinys buvo Kauno universitete (nuo 1930 m. pervadintas į Vytauto Didžiojo universitetą) nuo pat jo įkūrimo 1922 m. įsteigta semitologijos katedra. Pradžioje buvo planuotos trys judaikos katedros (be minėtos semitologijos katedros, dar jidiš kalbos ir literatūros bei žydų istorijos), tačiau ėmus siaurinti žydų autonomiją, liko viena. Ši katedra buvo pirmoji (o iki 1934 m. ir vienintelė) judaikos katedra Pabaltijyje bei viena iš labai nedaugelio Europoje. Semitologijos katedra rengė mokytojus įvairioms žydų mokykloms³⁹².

³⁸⁸ S. Atamukas, *Lietuvos žydų kelias...*, p. 149.

³⁸⁹ Žr. *Mokslinės konferencijos „Žydų švietimas ir kultūra...*, p. 124-125.

³⁹⁰ Pažymėtina, kad tarpukario Lietuvoje nebuvo priimtas joks antižydiškas įstatymas ar poįstatyminis aktas, ribojantis žydų studentų priėmimą į studijas ar nustatantis didžiausią leistiną žydų studentų dalį (vadinamoji *numerus clausus* sistema, taikoma kai kuriose kitose Europos šalyse), bet praktikoje žydams kelias į aukštąsias mokyklas buvo užkertamas per stojamuosius lietuvių kalbos egzaminus ir sveikatos patikrinimą. Labiausiai ribojamas buvo žydų priėmimas į prestižines teises ir medicinos studijas. Pavyzdžiui, 1937 m. rudenį iš 90 į Vytauto Didžiojo universiteto Teisės fakultetą stojusių žydų jaunuolių lietuvių kalbos egzaminą išlaikė tik 15, nors visų jų lietuvių kalbos žinojimas per abitūros egzaminus, kuriuose dalyvavo Švietimo ministerijos atstovai, buvo įvertintas gerai (žr. *Nesusipratimas*, „Apžvalga“, 1937, Nr. 36, p. 1). Tais pačiais metais iš 10 žydų jaunuolių, stojusių į Vytauto Didžiojo universiteto Medicinos fakultetą (stojant į jį nereikėjo laikyti lietuvių kalbos egzamino), tik 3 buvo pripažinti tinkamos sveikatos. Universiteto rektoriui žydų jaunuoliai įteikė memorandumą, kuriame teigė, kad sveikatos tikrinimas buvo paverstas „skerdykla“ (žr. *Žydų studentų atstovai kreipėsi į Rektorių*, „Apžvalga“, 1937, Nr. 35, p. 1).

³⁹¹ Pagrindinėje Lietuvos mokykloje – Kauno universitete (nuo 1930 m. pervadintame į Vytauto Didžiojo universitetą) – žydai per visą nepriklausomybės laikotarpį sudarė didelę, tačiau turėjusią tendenciją mažėti studentų dalį: 1923 m. – 28,6%, 1925 – 23,5%, 1930 m. – 27,5%, 1932 m. – 26,5%, 1935 – 14,8%, 1938 – 14,7%, o 1939 – jau tik 9,3% (žr. S. Atamukas, *Lietuvos žydų kelias...*, p. 150).

³⁹² Faktiškai katedra pradėjo veikti tik 1926 m. pradžioje, kai jos vedėju tapo Ch. N. Šapira, Vienoje mokslus baigęs Lietuvos ir Kauno vyriausiojo rabino A. D. K. Šapiro sūnus (*Iš Lietuvos žydų kultūros praeities* [Lietuvos tautinės mažumos..., p. 30]).

1928 m. birželį Kauno universiteto profesoriai M. Biržiška, V. Krėvė ir J. Purickis, Kauno burmistras J. Vileišis bei žydų advokatai L. Garfunkelis ir J. Robinzonas įsteigė Lietuvių ir žydų kultūrinio bendradarbiavimo draugiją, kuri, taip ir neišplėtojusi veiklos, 1933 m. užgeso. Jos uždavinių vykdymą perėmė tais pačiais metais įsikūrusi Lietuvos žydų karių sąjunga, nuo 1935 m. 4 tūkst. egzempliorių tiražu lietuvių kalba leidusi savaitraštį „Apžvalga“³⁹³.

Ketvirtajame dešimtmetyje dėl įvairių priežasčių ženkliai sumažėjo žydų moksleivių – dalis žydų mokyklų užsidarė, nes stigo privačių lėšų joms išlaikyti, be to, vis daugiau žydų vaikų lankė lietuviškas mokyklas. Pamažu vyko ir žydų mokyklų lituanizavimas: pradžioje imta reikalauti išmokti lietuvių kalbą, vėliau – valstybine kalba pildyti visus mokyklos dokumentus, galiausiai pareikalauta dalį dalykų (iš pradžių Lietuvos geografiją ir istoriją, o nuo 1936 m. ir lietuvių literatūrą, kūno kultūrą ir karinį pasirengimą) dėstyti lietuviškai. Didėjo ir reikalavimai mažumų mokykloms: bėgant metams reikėjo vis daugiau vaikų pradžios mokyklai įsteigti (nuo 1936 m. rudens – 30, o nuo 1939 m. pabaigos – net 50)³⁹⁴.

Literatūroje pripažįstama, kad tautinės mokyklos tapo didžiausiu tarpukario Lietuvos žydų pasiekimu. Geriau suvokti valstybės pripažįstamų ir remiamų tautinių žydų mokyklų, kuriose buvo dėstoma žydų gimtąja kalba – hebrajų arba jidiš, reikšmę padeda tas faktas, kad tai buvo išskirtinis reiškinys tarpukario Europoje. Absoliuti dauguma Europos žydų vaikų mokėsi bendrose valstybinėse mokyklose, kur visi dalykai buvo dėstomi valstybine kalba. Tik Latvijoje, kaip ir Lietuvoje, valstybė prisidėjo prie privačių žydų pradžios mokyklų išlaikymo, ten taip pat veikė žydų mokyklų inspektūra³⁹⁵.

3.2.3.2. Žydų emigracija

Atskiro paminėjimo vertas Lietuvos ir žydų emigracijos klausimas. Lėtas Lietuvos ekonomikos augimas, valdžios nesugebėjimas tinkamai panaudoti didėjančią kaimo darbo jėgos perteklių, garantuoti daugybei žmonių tvirtą minimalų uždarbį ir normalias pragyvenimo sąlygas, skatino Lietuvos gyventojų emigraciją, visų pirma į

³⁹³ L. Truska, *Lietuviai ir žydai...*, p. 118.

³⁹⁴ *Ten pat*, p. 116.

³⁹⁵ S. Atamukas, *Lietuvos žydų kelias...*, p. 150.

Šiaurės ir Pietų Ameriką. Dešimtys tūkstančių lietuvių kasmet taip pat vykdavo sezoniniams darbams į Latviją ir Rytų Prūsiją. Emigracijos skatinimas tapo organiška Lietuvos valdžios politikos dalimi³⁹⁶. Tokią liniją lėmė ne vien ekonominės aplinkybės, bet ir socialinės priežastys – šitaip tikėtasi sumažinti vidinių socialinių sukretimų pavojų. Be to, emigrantai, ypač žydai, kasmet į Lietuvą siųsdavo ženkliai pinigų sumas³⁹⁷.

1920-1940 m. iš Lietuvos iš viso emigravo 102,5 tūkst. žmonių, iš jų 1920-1930 m. – 90,4 tūkst. (88,2%), 1931-1940 m. – 12,1 tūkst. (11,8%)³⁹⁸. Laikoma, kad žydai sudarė apie 20% visų tarpukario Lietuvos emigrantų, t.y. apie 20 tūkst., kas sudarė beveik aštuntadalį visų Lietuvos žydų³⁹⁹. Įdomu tai, kad tarp 1928-1939 m. išvykusių 41,1 tūkst. žmonių žydų buvo net 13,9 tūkst. (33,6%).

Pažymėtina, kad dar 1927 m. Vidaus reikalų ministerija nurodė, kad jos pozicija – „padėti kitataučių elementui apleisti Lietuvą“⁴⁰⁰. Tuo iš dalies paaiškinama, kodėl iš tarpukario Lietuvos emigravo tiek daug žydų. Deja, net ir įvairiausiais būdais skatinama žydų emigracija buvo panaudojama prieš juos pačius. Lietuvių spaudoje žydams dažnai buvo priekaištaujama, kad jie esą iš Lietuvos išsiveža pinigus, sukauptus išnaudojant lietuvius⁴⁰¹.

Ketvirtajame dešimtmetyje vidaus ir tarptautinės sąlygos skatino dar didesnę nei iki tol Lietuvos žydų emigraciją, tačiau realių galimybių tam jau nebebuvo. Prasidėjus pasaulinei ekonominei krizei, Vakarų valstybės smarkiai sumažino imigracijos kvotas, kartu ir ekonominės emigracijos galimybes, o Anglija smarkiai apribojo žydų išvažiavimą į Palestiną⁴⁰². Netekę platesnės emigracijos galimybių, žydai buvo priversti likti Lietuvoje ir visoje Vidurio ir Rytų Europoje, nors tame regione jau brendo realus pavojus jų gerovei ir net gyvybei. Lietuvos žydai naiviai tikėjosi, kad lietuvių verslininkų ir jaunimo išpuoliai, antižydiški pasisakymai pareis

³⁹⁶ S. Atamukas, *Lietuvos žydų kelias...*, p. 147.

³⁹⁷ Manoma, kad kasmet susidarydavo apie 34 mln. litų įplaukų, kas sudarė beveik dešimtadalį kasmetinių Lietuvos biudžeto pajamų. Reaguojant į susidariusią situaciją, 1936 m. valiutos išvežimas į užsienį buvo stipriai apribotas.

³⁹⁸ Žr.: *Lietuvos Respublikos emigracijos politika 1920-1940 m.*, sud. V. Kasperavičiūtė, Vilnius, 2006, p. 18-19; S. Atamukas, *Lietuvos žydų kelias...*, p. 147.

³⁹⁹ Lietuvos žydai daugiausiai emigravo į Pietų Afriką, Palestiną, Pietų Amerikos šalis, JAV ir Kanadą. Iš viso 1920-1940 m. į Palestiną išvyko apie 5 tūkst. (kai kurių šaltinių teigimu – net apie 10 tūkst.), o į Pietų Afriką – apie 7 tūkst. Lietuvos žydų (žr. S. Atamukas, *Lietuvos žydų kelias...*, p. 148).

⁴⁰⁰ CVA. F.1367. Ap. 5. B. 310. L. 45 (cit. pgl. A. Eidintas, *Žydai, lietuviai ...*, p. 82).

⁴⁰¹ S. Atamukas, *Lietuvos žydų kelias...*, p. 147.

⁴⁰² Visuotinės žydų enciklopedijos duomenimis, 1922-1937 m. į Palestiną iš įvairių šalių atvyko 279 tūkst. žydų (žr. S. Atamukas, *Lietuvos žydų kelias...*, p. 148).

pro šalį kaip pavojinga laikotarpio liga. Tokia buvo epocha, Lietuvoje pučiant įtakingiems antisemitizmo skersvėjams iš kaimyninės Vokietijos⁴⁰³.

Ketvirtajame dešimtmetyje, daugiausiai dėl pasaulinės ekonominės 1929-1933 m. krizės⁴⁰⁴ padarinių, visoje Europoje, o ypač rytinėje jos dalyje smuko plačiųjų gyventojų sluoksnių gyvenimo lygis ir tuo pat metu ženkliai sustiprėjo antisemitizmas. Tarp šių dviejų reiškinių įžiūrimas neabejotinas ryšys. Priešiškumą žydams skatino ir iš Vokietijos sklidusi antisemitinė propaganda. Daugelyje Rytų Europos šalių „žydų klausimas“ atsidūrė dėmesio centre, o antisemitizmas tapo svarbiu politiniu ginklu⁴⁰⁵.

Lietuva, kaip grynai agrarinė šalis⁴⁰⁶, nuo pasaulinės ekonominės krizės, kuri Lietuvoje su visa jėga pasireiškė tik 1930 m. pabaigoje, nukentėjo ypač skaudžiai⁴⁰⁷. Ūkio nuosmukis tęsėsi iki pat ketvirtojo dešimtmečio vidurio, o ir po to nesimatė spartesnio augimo⁴⁰⁸. Lietuvos socialinę situaciją komplikavo ir tai, kad, kaip jau

⁴⁰³ A. Eidintas, *Žydai, lietuviai ...*, p. 88.

⁴⁰⁴ 1929 m. pabaigoje Niujorko biržą ištikęs krachas, po kurio sekė kitų Vakarų valstybių stambiausių bankų ir biržų bankrotai, davė pradžią 1929-1933 m. pasaulinei ekonominei krizei. Po Pirmojo pasaulinio karo laisvosios rinkos šalių ekonomiką palietė trys ekonominės krizės: 1920-1921 m., 1929-1933 m. ir 1937-1938 m. Tačiau 1929-1933 m. ekonominė krizė pagal savo mastą ir padarinius valstybėms, kurių ekonomika rėmėsi laisvąja rinka, buvo sunkiausia, giliausia ir ilgiausia (K. Meškauskas, *Lietuvos ūkis 1900-1940 m.*, Vilnius, 1992, p. 109).

⁴⁰⁵ Šiose šalyse politinė kova vyko ne tarp dešinės ir centro ar kairės, kuri buvo silpna, o tarp nuosaikiosios dešinės ir radikalsiosios dešinės, kuriai atstovavo „Geležinė gvardija“ Rumunijoje, Sukryžiuotų strėlių organizacija Vengrijoje ar tautiniai demokratai (vadinamieji „endekai“) Lenkijoje. Dešiniams radikalams imponavo hitlerinė Vokietija, ir jie reikalavo griebtis drastiškų priemonių prieš žydus ir savo šalyse (žr. L. Truska, *Lietuviai ir žydai...*, p. 136).

⁴⁰⁶ Pažymėtina, kad net ir tautininkų režimo skatinamos ir remiamos Lietuvos ekonomikos „lituanizavimo“ tendencijos buvo grynai agrarinės. Valdžia rodė ypatingą dėmesį žemės ūkiui, kur lietuviai turėjo svarias pozicijas, ir elgėsi labai atsargiai plėtojant ir remiant dideles ir vidutines įmones, nes jos beveik išimtinai buvo nelietuvių nuosavybė. Jau vien didžiųjų Lietuvos pramoninkų pavardės: Tilmansai, Šmitai, Volfai, Engelmanai, Frenkeliai, Nurokai, Precikovičiai, Soloveičikai, Solomonai ir kt. sakytė sakė, kas viešpatavo pramonėje. Ne žemės ūkio profilio industrijai leista maudytis laisvosios rinkos srovėse, nesuteikiant joms vyriausybės paramos. Tuo tarpu žemės ūkio įmonėms, didžiąja dalimi priklausiusioms valstybei arba lietuvių verslininkams, buvo metodiškai teikiama parama ir būtent šiame sektoriuje lietuvių bendrovės išaugo labiausiai. Tautininkų tikslas buvo aiškus: nacionalinė, t.y. lietuviška, krašto ekonomika bus tik tada, kai lietuviška agrarinė pramonė sustiprės ir iškils į pirmąją vietą ir savaime kontroliuos neagrarinės – nelietuviškos pramonės veiklą. Per lietuviškos agrarinės pramonės sustiprėjimą bus galima užvaldyti ir nelietuvišką pramonę: prekybą bei kitas ekonomikos šakas, kad visos krašto ekonomikos dalys pagaliau turėtų tuos pačius tikslus kaip ir valstybė, kaip ir to krašto šeiminingė – lietuvių tauta (žr. D. Cesevičius, *Lietuvos ekonominė politika 1918-1940 metais*, Vilnius, 1995, p. 86-87).

⁴⁰⁷ Stipriai sumažėjo Lietuvos eksportas, smarkiai krito išvežamų žemės ūkio produktų kainos ir pajamos iš jų, atitinkamai labai sumažėjo gyventojų, ypač kaimiečių, pajamos ir perkamoji galia. Kita vertus, dėl vadinamųjų „kainų žirklių“ smarkiai išaugo kainų skirtumas tarp Lietuvos eksportuojamų žemės ūkio produktų ir į Lietuvą įvežamų pramoninių prekių.

⁴⁰⁸ Šalies eksportas smuko nuo 334 mln. litų 1930 metais iki 147 mln. litų 1934 metais ir iki pat Antrojo pasaulinio karo taip ir nepasiekė iki krizės buvusio lygio (1935 m. Lietuvos eksportas sudarė 152 mln. litų, 1936 m. – 190 mln. litų, 1937 m. – 208 mln. litų, 1938 m. – 233 mln. litų, 1939 m. – 203

buvo minėta, ketvirtojo dešimtmečio pradžioje JAV bei kitos Vakarų šalis labai suvaržė įvažiavimą, todėl emigracija iš Lietuvos, ankstesniais metais kažkiek dar švelninusi įtemptą socialinę-ekonominę padėtį, iš esmės nutrūko. Išlikus aukštam natūraliajam gyventojų prieaugiui (apie 25 tūkst. per metus) ir lėtai plėtojantis pramonei (1930-1939 m. joje dirbančiųjų skaičius padidėjo tik 16 tūkst.), Lietuvoje kaupėsi santykinis gyventojų perteklius, t.y. paslėptoji bedarbystė, kuri palietė kelis šimtus tūkstančių žmonių⁴⁰⁹.

Todėl ketvirtojo dešimtmečio pradžioje prasidėjo naujas kaimiečių ėjimo į miestus etapas, didžiulis lietuvių tautos socialinis persigrupavimas. Tačiau Lietuvos miestuose, pramonėje ir prekyboje nuo seno buvo įsitvirtinę kitataučiai – žydai, lenkai, vokiečiai. Lietuvos miestai ne tik negalėjo priimti bent kiek žymesnio žemės ūkyje susidariusio darbo jėgos pertekliaus, bet ir, palyginti su prieškariniais laikais, mažai pirkdavo pačios žemės ūkio produkcijos⁴¹⁰. Todėl neišvengiamai tarp lietuvių ir kitų tautinių grupių, istoriškai įsitvirtinusių miestuose, didėjo trintis.

Apskritai, lietuvių santykiuose su tautinėmis mažumomis visada svarbią, gal net svarbiausią, vietą užėmė ūkiniai dalykai. Iki Pirmojo pasaulinio karo ir pirmaisiais pokario metais svarbiausias ekonominis prieštaravimas buvo tarp lietuvių valstiečių ir lenkų dvarininkų. Šis prieštaravimas nepriklausomoje Lietuvoje buvo pašalintas įgyvendinus iš esmės antilenkišką žemės reformą. Tačiau liko neišspręstas kitas klausimas – stipri žydų pozicija Lietuvos ekonomikoje. Nepriklausomybės metais, ypač ketvirtajame dešimtmetyje, nesantaikos obuoliu tarp lietuvių ir žydų tapo prekyba ir pramonė. Ketvirtojo dešimtmečio pabaigoje žydų dalis Lietuvos ekonomikoje buvo jau smarkiai sumažėjusi, tačiau žydams vis dar priklausė apie 40% pramonės, apie 54% vidaus prekybos, apie 20% eksporto ir apie 40% importo

mln. litų). Valstybės biudžeto pajamos sumažėjo nuo 315 mln. litų 1931 m. iki 257 mln. litų 1933 m. ir 264 mln. litų 1934 m. (žr. D. Cesevičius, *Lietuvos ekonominė politika...*, p. 29-30).

⁴⁰⁹ L. Truska, *Lietuviai ir žydai...*, p. 137.

⁴¹⁰ Prieš Pirmąjį pasaulinį karą ta prasme Lietuvoje buvo kur kas palankesnės sąlygos. Tada Lietuvos ūkininkai gana didelę savo produkcijos dalį galėjo parduoti Vilniuje, Rygoje, Jelgavoje, Daugpilyje, Gardine, Suvalkuose ir kituose Rusijos Imperijos miestuose. Atsižvelgiant į tų didžiųjų suvartojimo bei pirkimo punktų išdėstymą, atitinkamai buvo nusidriekę ir keliai, o ypač plentai ir vieškeliai. Gerai prekybai tarnavo ir geležinkelių tinklas. Tačiau po karo žemės ūkio produkcijos išvežimą iš Lietuvos teko perorientuoti. Nemaža Lietuvos žemės ūkio produkcijos supirkimo ir vartojimo centrų – didesnieji miestai – atsirado už „negyvosios sienos“ Rytuose ir Pietuose, o kaimyninės Latvijos miestai – už valstybinės-ekonominės sienos. Todėl neišvengiamai Lietuvos ekonominės apykaitos ašis turėjo pasisukti į Vakarų: į vienintelį Lietuvos uostą – Klaipėdą, ir geležinkelius, nutiestus į Vakarų Europą pro Virbalį ir pro Pagėgius. Atitinkamai turėjo būti pertvarkyta ir plentų bei viešelių sistema (žr. D. Cesevičius, *Lietuvos ekonominė politika...*, p. 49).

prekybos⁴¹¹, todėl lietuvių verslininkai, susibūrę Lietuvos verslininkų sąjungoje, savaip interpretavo A. Smetonos frazę apie tai, kad „mūsų pramonei ir prekybai yra dar labai daug erdvės“. Jiems atrodė, kad žydai vis dar užima per svarbią vietą šalies ekonomikoje ir kad „mūsų“, t.y. lietuvių kontroliuojama, pramonė ir prekyba turi dar labiau sustiprėti ir išsiplėsti – išstumiant žydus. Tačiau būtina pažymėti, kad didžioji lietuviškosios visuomenės dalis buvo prieš antižydiškus „ekscesus“ ir pasisakė už „humanišką“, įstatyminių „žydų klausimo“ sprendimo kelią.

3.2.4. Žydų padėtis Antrojo pasaulinio karo išvakarėse

Lietuvos žydai puikiai suvokė (ir labai vertino) tai, kad pakenčiamos jų padėties svarbiausias garantas yra visagalis šalies Prezidentas. Daugiausia A. Smetonos dėka Lietuva netapo stipraus antisemitizmo šalimi, kaip Lenkija, Vengrija ar Rumunija, nekalbant apie radikalaus antisemitizmo persmelktą Vokietiją. Kartu Lietuvos žydus kamavo nerimas, kas jų laukia, kai A. Smetonos nebeliks valdžioje. Jau vien dėl garbaus amžiaus jo valdymas ėjo į pabaigą, o valdžios siekusi jaunoji lietuvių politikų karta⁴¹² daugiau ar mažiau buvo užsikrėtusi „laiko dvasia“ ir nesirengė „ceremonijoms“ su tautinėmis mažumomis, pirmiausia, žinoma, su žydais⁴¹³. Trečiojo dešimtmečio pabaigoje visa Europa buvo vienaip ar kitaip paveikta antisemitinių idėjų bei gyveno artėjančio karo nuojautomis, todėl Lietuvos žydai atidžiai ir su nerimu sekė užsienio ir vidaus įvykius. O nerimauti iš tiesų buvo dėl ko.

Po 1938-1939 m. diplomatinių susitarimų su Vokietija ir Lenkija, užmezgus diplomatinius santykius su Lenkija, Lietuvos spaudoje iš esmės nebeliko vokiečių ar lenkų politikos kritikos, todėl iš visų tautinių mažumų tiek visuomenė, tiek spauda labiausiai puldavo žydų tautybės asmenis⁴¹⁴.

⁴¹¹ S. Sužiedėlis, *Valdžia, visuomenė ir antisemitizmas*, „Akiračiai“, 1995, Nr. 4, p. 4.

⁴¹² Valdančiojoje Lietuvos tautininkų sąjungoje brenė „jaunieji tautininkai“ arba vadinamieji „vairininkai“, kuriems buvo nepriimtinas A. Smetonos bei kitų senųjų LTS vadovų nuosaikumas, pernelyg didelė, jų manymu, tautinių mažumų tolerancija. Jiems labiau imponavo „kietosios“ voldemarininkų vertybės: drąsa, ryžtas, veiklumas. 1939 m. į „jaunųjų tautininkų“ rankas pateko LTS vadovybė (partijos pirmininku tapo D. Cesevičius, o generaliniu sekretoriumi – J. Statkus) ir spauda (partijos leidžiamo teorinio žurnalo redaktoriumi tapo tas pats D. Cesevičius, o Vyriausybės oficiozo „Lietuvos aidas“ redaktoriumi – B. Dirmeikis).

⁴¹³ L. Truska, *Lietuviai ir žydai...*, p. 206.

⁴¹⁴ V. Vareikis, *Žydų ir lietuvių susidūrimai bei konfliktai tarpukario Lietuvoje [Kai ksenofobija virsta prievarta...]*, p. 177].

1938 m. pabaigoje-1939 m. pradžioje radikaliajai Lietuvos visuomenės daliai atrodė, jog lietuvių sąmonė jau buvo aiškiai pribrendusi žydų kapitalo ekspropriacijai ir nebeliko jokių kliūčių vadinamosios „miestų reformos“ kelyje. Vyravo visuotinė nuotaika, nesulaukusi jokių rimtų oponentų, kad Lietuvos miestai pagaliau turi būti „atlietuvinti“, kad reikalinga miestų ir „kapitalo reforma“, tokia pati kaip po Pirmojo pasaulinio karo žemės ūkyje⁴¹⁵. „Santykis“ arba „proporcija“ daugeliui lietuvių neatsižvelgiant į jų politines pažiūras, atrodė pakankamas pagrindas „miestų reformai“. Antisemitiniuose atsišaukimuose, oratorių kalbose ir net valdžios cenzūruojamoje spaudoje atsirado įvairiomis progomis kartojama frazė, kad netrukus „lietuvių kantrybė trūks“. LVS siūlymams eksproprijuoti žydų kapitalą viešai ėmė pritariti net kai kurie ministrai. Pavyzdžiui, Naujųjų metų proga krašto apsaugos ministras K. Musteikis palinkėjo lietuviams verslininkams „užkariauti lietuviams priklausomą vietą prekyboje, pramonėje bei amatuose“⁴¹⁶. Pats savaime toks palinkėjimas lyg ir nereiškę nieko bloga, bet žinant, koks turinys slypėjo žodžiuose „lietuviams priklausomos vietos“, toks viešas ministro pasisakymas buvo akivaizdus signalas Lietuvos žydams ir lietuvių visuomenei. Galbūt todėl 1939 m. pradžioje užsienio spaudoje pasirodė pranešimų, kad Lietuvos Vyriausybė rengiasi imtis konkrečių antižydiškų priemonių. Tačiau tuometinis Ministras Pirmininkas V. Mironas tokius pranešimus kategoriškai paneigė⁴¹⁷.

Pažymėtina, kad 1938 m. pabaigoje, Lietuvoje gerokai sustiprėjus antižydiškoms nuotaikoms, Valstybės saugumo departamento, t.y. vienos svarbiausių ir įtakingiausių įstaigos tarpukario Lietuvoje, direktorius A. Povilaitis pasiūlė tuometiniam Ministrui Pirmininkui J. Černiui kuriam laikui sustabdyti svarbiausiųjų LVS ir „Verslo“ oponentų – ŽKS ir „Apžvalgos“ – veiklą arba net visai jas uždrausti⁴¹⁸. Be abejo, tokį svarbų sprendimą galėjo priimti ne Ministras Pirmininkas

⁴¹⁵ Klaidinga būtų manyti, kad „miestų reforma“ rūpėjo tik lietuviams verslininkams. Kaip jau buvo rašyta, LVS nebuvo siaura profesinė organizacija, ji vienijo skirtingų politinių krypčių atstovus, naudojosi aukštų valdžios ir bažnyčios atstovų parama. Jos pradėta „verslų atlietuvinimo“ kampanija ketvirtojo dešimtmečio antroje pusėje peraugo į plačiausių lietuvių visuomenės sluoksnių sąjudį už „ekonominę nepriklausomybę“, t.y. už žydų išstūmimą iš neagrarių verslų. LVS veiklą besąlygiškai rėmė katalikiškoji (ideologine-partine prasme) visuomenė, radikalieji tautininkai ir formaliai pagrindyje buvę voldemarininkai, su išlygomis – nuosaikieji tautininkai. Mažiausio pritarimo LVS idėjos sulaukė kairiojoje, valstiečių liaudininkų ir socialdemokratų įtakoje buvusioje lietuvių visuomenės dalyje. Tačiau net ir kairiosios jėgos iš esmės pritarė „miestų reformos“ būtinumui, buvo tik nepritariama jos įgyvendinimui radikaliomis priemonėmis.

⁴¹⁶ *Vyriausybė pritaria mums*, „Verslas“, 1939, Nr. 1, p. 1.

⁴¹⁷ *Ministro Pirmininko Mirono pareiškimas „Deili telegrafo“ atstovui*, „Apžvalga“, 1939, Nr. 3, p. 1.

⁴¹⁸ L. Truska, *Lietuviai ir žydai...*, p. 166. Apskritai, ketvirtajame dešimtmetyje Valstybės saugumo departamento dokumentuose atsispindėjo gana negatyvus požiūris į žydus. Neretai jie vadinami

ar Vyriausybė ir net ne Valstybės saugumo departamento direktorius, o tik pats Prezidentas A. Smetona. Tačiau jo principinga pozicija šiuo klausimu labai nuvylė visus „reformos“ šalininkus. 1939 m. vasario 18 d. Prekybos, Pramonės ir Amatų Rūmų posėdyje A. Smetona pasakė:

„(...) Valstybė tvirtai remia žemės ūkį, prekybą ir pramonę, taigi ji, apskčiai duodama privačiai iniciatyvai lėšų, turi ją laikyti savo priežiūroje. Valstybė čia pasireiškia auklėtoja ir rikiuotoja, valstybė tautos ūkyje yra kaip superarbitras, kai įvairių šalių reikalai susikerta. Superarbitras – teisėjas sprendžia bylas, turėdamas savo kriterijų, savo mastą, visiems lygų teisingumą. Juo išlygina jis luomų priešingumus. Mūsų teisingumą konstitucija ypačiai pabrėžia. Jis privalomas valdininkui, įtikėtas pareigas einančiam, jis privalomas ir kiekviename darbe.

(...) Labai dažnai tenka gyvenime susitikti su eile sunkių uždavinių, kur nevienas nori pasiekti savo tikslo neteisingomis priemonėmis. Teisingumo laikantis galima tačiau painūs ir sudėtingi klausimai gerai išspręsti. Šiems rūmams ateities perspektyvos labai didelės, nes mūsų pramonei ir prekybai yra dar labai daug erdvės (...)⁴¹⁹.

Lietuvos žydai Prezidento A. Smetonos žodžius, kad „mūsų pramonei ir prekybai yra dar labai daug erdvės“ suprato kaip pažadą, kad Lietuvoje užteks vietos visiems – ir lietuviams, ir žydams. Prezidento kalboje išdėstytas mintis apie Lietuvos ūkį tuoj pat išplėtojo ir „Lietuvos aidas“⁴²⁰, o po kurio laiko jas atkartojė ir naujoji J. Černiaus Vyriausybė savo deklaracijoje, kurioje buvo žadama, kad bus užkirstas kelias kurstyti vienus gyventojus prieš kitus, vyriausybė tiek visuomeniniame, tiek atskirų krašto piliečių, tiek ir tautinių mažumų gyvenime laikysis „lygaus pareigų ir teisių atžvilgiu traktavimo dėsnio“⁴²¹.

Prezidento A. Smetonos nurodymu sugriežtinus spaudos cenzūrą, kurį laiką nebeliko antižydiškų straipsnių „Versle“ ir kituose radikaliuose leidiniuose. Tačiau toks LVS ir „Verslo“ santūrumas žydų atžvilgiu po Prezidento A. Smetonos įsikišimo trūko neilgai. Jau gegužės mėnesį „Verslas“ vėl prabilo apie lietuvių-žydų santykių reviziją ir kad „gražus gyvenimas“ galimas tik po to, kai lietuvių rankose bus bent

„žydėliais“, „žydukais“, pats saugumiečių tonas nėra draugiškas, taip pat ir valdžiai siūlomos rekomendacijos neretai buvo nepalankios žydams kaip tautinei mažumai (A. Eidintas, *Žydai, lietuviai* ..., p. 116).

⁴¹⁹ Valstybė – superarbitras tautos ūkyje. Prekybos, Pramonės ir Amatų Rūmų posėdyje, 1939 vasario 18 [A. Smetona, *Pasakyta parašyta...*, p. 141].

⁴²⁰ *Mūsų pramonei ir prekybai yra dar labai daug erdvės*, „Lietuvos aidas“, 1939, Nr. 81, p. 1.

⁴²¹ *Naujosios vyriausybės deklaracija*, „Lietuvos aidas“, 1939, Nr. 156, p. 1.

90% prekybos ir pramonės⁴²². Žydams buvo peršama mintis, kad „jei kas nori draugystės ir bendradarbiavimo, turi pirmiausia atitaisyti skriaudas, jas kompensuoti ir ištiesdamas ranką pasakyti – jūs esate šeiminkai, vadovaukite mums, o mes pasistengsime prie jūsų prisitaikyti“, juo žydai greičiau tai suvoks, tuo geriau bus jiems patiems. Taip pat buvo teigiama, kad „visi tie, kurie atkakliai gins savo privilegijas, lietuvių turės būti pasmerkti“⁴²³.

Kita vertus, patys Lietuvos žydai neneigė lietuvių išgalėjimo versluose teisės. Dar 1935 m. „Apžvalgoje“ buvo rašoma, kad žydai puikiai supranta, kad istorinių-ekonominių procesų sustabdyti negalima, kad lietuvių noras sukurti savo miestiečių luomą yra visiškai suprantamas, kad kaimo gyventojų pertekliaus veržimasis į miestus yra natūralus procesas, tačiau tai turi įvykti laisvos ir teisingos konkurencijos pagrindu⁴²⁴. 1936 m. ta pati „Apžvalga“ taip apibūdino lietuvių verslininkų, nemažos lietuvių visuomenės dalies apskritai ir žydų požiūriu į „miestų reformą“ skirtumą: lietuvis verslininkas, atėjęs į miestą, sako senam miestiečiui verslininkui – „užleisk man savo vietą, nes aš čia šeiminkas, o tu atėjūnas“, aš – pirmos rūšies pilietis, o tu – antros“. Žinoma, žydas nenori tiesiog užleisti savo vietos, tada „šeiminkas“ šaukiasi į pagalbą visus šventuosius, o ypač valstybės valdžią, kad jiniai pagelbėtų jam kovoje su konkurentu žydu. Tuo tarpu žydai mano, kad jie, nuo amžių čia gyvenantys, yra tokie patys piliečiai kaip lietuviai, ir todėl valstybė neturėtų remti vieno konkurento prieš kitą, o tik žiūrėti, kad konkurencija vyktų pagal įstatymus⁴²⁵. Tačiau lietuvių verslininkams laisva konkurencija su žydais buvo iš principo nepriimtina ir jie reikalavo valstybės pagalbos sprendžiant šį klausimą⁴²⁶.

Atsakydamas į LVS ir „Verslo“ raginimus „reformuoti miestus“ juos atlietuvinant, „Lietuvos aidas“ pasiūlė visiems „reformos“ propaguotojams terminą „miestų atlietuvinimas“ pakeisti terminu „miestų sulietuvinimas“, nes Lietuvos miestai niekada ir nebuvo lietuviški. Pasak vyriausybinių oficiozo, lietuviškoje visuomenėje dėl Lietuvos miestų sulietuvinimo dviejų nuomonių nėra ir negali būti,

⁴²² Pažymėtina, kad nei „Verslas“, nei kita „miestų reformos“ idėją propagavusi lietuvių spauda niekada neužsimindavo, kad tokiu atveju žydams turėtų priklausyti ir apie 8% visos Lietuvos žemės, tokia pat dalis valstybės aparate ir t.t.

⁴²³ *Kiekvienas žinokime savo vietą*, „Verslas“, 1939, Nr. 19, p. 5.

⁴²⁴ *Bendras likimas ir bendrų priešų pavojus pašalins visus nesusipratimus*, „Apžvalga“, 1935, Nr. 14, p. 2.

⁴²⁵ *Prof. Leonas – „verslininkų“ užtarėjas*, „Apžvalga“, 1936, Nr. 35, p. 2.

⁴²⁶ Anot „Verslo“, žydų siūlomas bendradarbiavimas laisvos konkurencijos pagrindais lietuviams būtų pražūtingas, nes „šiandien žydai versluose yra daug stipresni“, todėl lietuvių verslininkai siūlė ieškoti kitų būdų išstumiant žydus iš miestų ir atlietuvinant verslus (*Mes atsakome*, „Verslas“, 1939, Nr. 22, p. 1).

nes tai turi būti padaryta, o nesutariama tik dėl metodų: vieni norėtų tikslo siekti griežtomis ir net drastiškomis priemonėmis, o kiti mano, kad lietuviams reikia stiprintis miestuose pozityviu darbu⁴²⁷.

1939 m. spalio 10 d. buvo pasirašyta Sovietų Sąjungos ir Lietuvos savitarpio pagalbos sutartis, perdavusi Lietuvai Vilnių⁴²⁸ ir kartu primetusi Lietuvai sovietų karines bazes su beveik 20 tūkst. raudonarmiečių. Šis posūkis Lietuvos politikoje labai pakėlė visų tautybių komunistų ir TSRS simpatikų ūpą, tačiau labai žeidė daugumos lietuvių, pirmiausia inteligentų ir valstiečių, tautinį orumą⁴²⁹. Sovietų karinės įgulos Lietuvoje suteikė saugumo jausmą Lietuvos žydams, nes jie labai bijojo, kad Lietuvos neužimtų vokiečiai, nes tada, jų manymu, neišvengiamai prasidėtų persekiojimai ir smurtas. Lietuvos žydai būtent Sovietų Sąjungoje, anot jų vieninteliame antisemitizmo neužkrėstame krašte, matė vienintelį išsigelbėjimą nuo hitlerizmo. Tačiau toks jų palankumas Sovietų Sąjungai dar labiau didino psichologinę įtampą tarp lietuvių ir žydų, nes daugumai lietuvių būtent Sovietų Sąjungoje išvelgė didžiausią pavojų. 1939-1940 m. žydų namų, parduotuvių, sinagogų ir kitokių įstaigų langų daužymas Lietuvoje buvo tapęs kone kasdieniu reiškiniu ir nieko nebestebino. Sustiprėjusias antižydiškas nuotaikas lietuvių visuomenėje patvirtina ir ano meto Valstybės saugumo pareigūnų pranešimai iš įvairių Lietuvos vietovių⁴³⁰.

Pažymėtina, kad 1939 m. rudenį, Lietuvai atgavus Vilniaus kraštą, žydai ir lietuviai šiame regione (bet ne visos šalies mastu) trumpam ir vėl tapo sąjungininkais. Pirmą kartą po nepriklausomybės kovų 1918-1920 m. taip artimai sutapo abiejų tautų poreikiai ir interesai (lietuvius ir žydus jungė neigiamas interesas – priešiškas lenkams ir pozityvus – Vilniaus svarba) ir remiantis šiuo bendrumu buvo galima kurti prielaidas įtampai sumažinti, tačiau gausėjantys smurtiniai incidentai tik dar labiau gilino konfliktą tarp lietuvių ir žydų⁴³¹.

⁴²⁷ *Mūsų miestų ekonominis sulietuvinimas*, „Lietuvos aidas“, 1939, Nr. 81, p. 3.

⁴²⁸ Pažymėtina, kad prasidėjus Antrajam pasauliniam karui, Vakarų valstybės nepripažino Lenkijos teritorinių pokyčių ir Vilniaus krašto perdavimo Lietuvos Respublikai. Tokia Vakarų valstybių politika lėmė, kad Lietuvos valstybės aukščiausi institutai – Prezidentūra ir Vyriausybė – į istorinę sostinę keltis neskubėjo ir iki pat sovietinės okupacijos pradžios rezidavo Kaune.

⁴²⁹ Kaip tik tuo metu lietuvių visuomenėje atsirado spamuotasis posakis „Vilnius – mūsų, o mes – rusų“.

⁴³⁰ Žr. L. Truska, *Lietuviai ir žydai...*, p. 201-202.

⁴³¹ 1939 m. spalio 30 d., praėjus trims dienoms po lietuvių įžengimo į Vilnių, Vilniuje prasidėjo antisemitinės riaušės, kurios tęsėsi iki lapkričio 1 d. ir persimetė į naująją Vilnių, Maišiagalą, Pabradę. Susirėmimai tarp lenkų ir žydų jaunuolių kilo dėl sunkios ekonominės gyventojų padėties, duonos trūkumo, aukštų kainų. Prisidėjo ir tai, kad Vilniaus žydai entuziastingai pasitiko įžengusius lietuvius.

Apibendrinant žydų tautinės mažumos padėtį tarpukario Lietuvoje, galima teigti, kad per du dešimtmečius žydų teisinis statusas ir faktinė jų padėtis patyrė stiprius pokyčius. Pirmaisiais nepriklausomybės metais iš esmės visos žydų politinės jėgos įsiliejo į nepriklausomos Lietuvos valstybės kūrimo darbą, žydai netgi stojo į savanorišką karo tarnybą. Žydai – lojaliausia tarpukario Lietuvos tautinė mažuma⁴³², dėjo daug vilčių į jiems pažadėtą ir pirmaisiais nepriklausomybės metais gyvavusią tautinę personalinę autonomiją, kuri buvo panaikinta trečiojo dešimtmečio viduryje, valdžioje įsitvirtinus dešiniosioms jėgoms. Tačiau ketvirtajame dešimtmetyje, ypač Antrojo pasaulinio karo išvakarėse, dvi aktyviausios Lietuvos žydų bendruomenės dalys – sionistai ir komunistai – vis labiau orientavosi į už Lietuvos ribų buvusius centrus – Palestiną ir Maskvą, kas dar labiau komplikavo žydų tautinės mažumos santykius su dominuojančia lietuvių bendruomene. Be abejo, žydų ir lietuvių santykiai priklausė ir nuo pačių žydų, tačiau juos daugiausiai įtakojo „tautos šeimininkės“ pozicija. Žydų integraciją į lietuvių visuomenę labiausiai stabdė ir stūmė žydus (visų pirmą jų jaunimą) į sionizmą ir komunizmą laipsniškas žydų padarymas antrarūšiais šalies piliečiais, Lietuvos Vyriausybės vykdyta protekcionistinė ūkio ir kadrų politika, stiprėjantis lietuvių nacionalizmas, priešiškus žydams (ir kitoms tautinėms mažumoms). Ne pilietiniu, o grynai tautiniu pagrindu Lietuvoje kūrėsi politinės partijos, visuomeninės, ekonominės, kultūrinės ir net sporto organizacijos. Antrojo pasaulinio karo išvakarėse, Lietuvai priėmus Varšuvos ir Berlyno ultimatumus bei prasidėjus jos valstybingumo sutemoms, šalyje vis labiau stiprėjo ir plito radikali nuotaika, nukreipta prieš tautines mažumas, visų pirma žydus⁴³³.

Pogromų metu Vilniuje buvo sunkiai sužeista 22, lengviau – 13 žydų. Žydai apkaltino lietuvius, kad lietuvių policija, turėjusi prižiūrėti tvarką, šių incidentų metu laikėsi pasyviai, skleidė provokacinius gandus ir neužkirto kelio smurtui, iš esmės palaikydama lenkų pusę (žr. V. Vareikis, *Žydų ir lietuvių susidūrimai...*, p. 178).

⁴³² Tai viešai pripažino net ir žydams simpatijų nejautes Valstybės saugumo departamento direktorius A. Povilaitis (*Yra aukščiausias teisingumas*, „Apžvalga“, 1936, Nr. 5, p. 1).

⁴³³ Baigiantis ketvirtajam dešimtmečiui radikalaus „žydų klausimo“ sprendimo šalininkų visoje lietuvių visuomenėje nebuvo itin daug, tačiau jie sudarė ženklų ar net didžiąją veikliosios visuomenės dalį (žr. L. Truska, *Lietuviai ir žydai...*, p. 169).

3.3. Lenkai

Lenkų mažuma Lietuvoje nuo pirmųjų nepriklausomos Lietuvos valstybės dienų atsidūrė daug nepalankesnėje situacijoje nei žydų, vokiečių ar gudų tautinė mažuma. Lenkų mažumos problematika turėjo ne tiek demografinę, kiek visų pirma politinę, kultūrinę ir ekonominę prigimtį – kiekybinė lenkų dalis Lietuvos visuomenėje buvo sąlyginai nedidelė (nuo 3% procentų pagal minimalius skaičiavimus iki beveik 10% pagal maksimalius) ir todėl normaliomis sąlygomis negalėtų destabilizuojančiai veikti Lietuvos valstybės ir visuomenės. Tačiau lenkai Lietuvoje sudarė aukštesnįjį socialinį sluoksnį, tai buvo daugiausia dvarininkai ir inteligentija, todėl lenkų įtaka reikėsi ne tiek jų procentine dalimi, kiek ekonominiu bei intelektualiniu potencialu⁴³⁴.

Kaip jau buvo rašyta, lietuvių-lenkų santykiai ėmė komplikotis atsiradus pirmosioms viltims atkurti prarastą valstybingumą – lietuviai ir lenkai politiniai veikėjai skirtingai įsivaizdavo buvusios Žečpospolitos žemių valstybinę ateitį. Tačiau lietuvių-lenkų santykius tarpukario laikotarpyje labiausiai užaštrino lenkų užimtos Vilnios klausimas bei vėliau prisidėjusi žemės reforma, po kurios dauguma lenkų dvarininkų Lietuvoje neteko ženklios savo valdų dalies. Vis tik lenkų mažumos padėtį tarpukario Lietuvoje bene labiausiai komplikavo tai, jog Lietuvos valdžia ir didelė visuomenės dalis atvirai kvestionavo Lietuvos lenkų tapatybę – buvo teigiama, kad jie tėra sulenkėję lietuviai, kuriuos reikia tiesiog „sulietuvinti“. Būtent todėl lituanizavimo tendencijos lenkų mažumos atžvilgiu buvo itin ryškios.

Lenkų mažumos padėtį Lietuvoje blogino dar ir tai, kad beveik per visą tarpukario laikotarpį – nuo 1920 m. iki 1938 m. – Lietuva ir Lenkija nepalaikė diplomatinių santykių (jie buvo užmegzti tik 1938 m., Lenkijai paskelbus ultimatumą). Tačiau galima daryti prielaidą, kad dėl šių santykių nebuvimo ilgalaikėje istorinėje perspektyvoje lietuvių tauta turėjo daugiau naudos nei žalos: kol neišaugo nauja, patriotiškai išauklėta ir su stipria tautine savimone, lietuvių karta, buvo užkirstas kelias Lenkijos kultūrinei įtakai. Lietuvių politikų nuomone – tiek dešiniųjų, tiek ir kairiųjų, lenkų kalba ir kultūra, skirtingai nei pavyzdžiui žydų, rusų ar vokiečių, kėlė kur kas didesnę grėsmę lietuvių tautinei savimonei, todėl buvo imamasi įvairių priemonių šios grėsmės pašalinimui.

⁴³⁴ Č. Laurinavičius, *Lietuvos-Sovietų Rusijos taikos sutartis...*, p. 109.

Lenkų problematika tarpukario Lietuvos valdžiai buvo vienas svarbiausių, netgi strateginės reikšmės, klausimų. Neatsižvelgiant į tai, kaip ši mažuma buvo vertinama statistinėse suvestinėse, ji buvo tiek demografinė, tiek ekonominė, tiek ir politinė problema. Prisiminimai apie LDK elito polonizaciją Žečpospolitos laikais, o po to apie kai kurių regionų sulenkėjimą XIX a. antroje pusėje buvo labai giliai išsiskniję tarp nepriklausomos Lietuvos elito atstovų. Nepaisant to, kad XIX-XX a. sandūroje šie procesai iš esmės jau buvo pasibaigę, tolesnės polonizacijos baimė stipriai įtakojo lietuvių politikų elgesį lenkų tautinės mažumos atžvilgiu per visą tarpukario laikotarpį, ir ypač pirmaisiais nepriklausomybės metais. Lietuvoje vyravo visuotinis įsitikinimas, kad egzistuoja reali Lenkijos karinės ekspansijos grėsmė. Tokiomis aplinkybėmis lenkų tautinė mažuma buvo vertinama kaip bene svarbiausias pavojus nepriklausomos Lietuvos egzistavimui⁴³⁵.

Jauna Lietuvos valstybė ne tik konfrontavo su Lenkija tarptautinės politikos srityje, bet ir įsivėlė į nekompromisinę kovą kultūros sferoje. Susiejant viską su XIX a. antroje pusėje susiformavusia tautine ideologija, Lietuvos valdžia ryžtingai atsiribodavo nuo šimtmečius trūkusios bendros su Lenkija istorijos, akcentuodama tik visa tai, kas istoriškai skirdavo Lietuvą ir Lenkiją. Aksiomos statusą įgavo teiginys, kad unija su lenkais nulėmė visas Lietuvos nelaimes, atėmė iš Lietuvos jos stiprų valstybingumą, o lietuvius degradavo iki mažos tautelės bendroje valstybėje vaidmens. Dėl visų šių nelaimių buvo kaltinami ne tik lenkai, bet ir savo nuosavi „išdavikai“ – sulenkėję LDK didikai ir eiliniai šlėktos. Ypatinga nemeilė buvo reiškiamą karaliui Jogailai, kurį savo ruožtu taip garbino lenkai. Šios savitos ir dažniausiai labai vienpusės istorinių faktų interpretacijos ne tik apsunokino normalių kontaktų su Lenkija užmezgimą, bet ir Lietuvos visuomenėje skatino antilenkiškų nuotaikų formavimąsi, kurios ėmė ryškiai pasireikšti santykiuose su vietiniais lenkais. Šias antilenkiškas nuotaikas papildomai užaštrino lenkų užimto Vilniaus krašto klausimas.

⁴³⁵ P. Eberhardt, *Przemiany narodowościowe...*, p. 131.

3.3.1. Žemės reforma ir lenkų tautinė mažuma

Viena svarbiausių problemų kuriant ir įtvirtinant nepriklausomos Lietuvos valstybingumą buvo žemės reforma. Valstiečiai, XX a. pradžioje sudarę didžiąją dalį lietuvių tautos, iš nepriklausomos Lietuvos valstybės bene labiausiai tikėjosi būtent „žemės klausimo“ sprendimo, t.y. didelių dvarų, dažniausiai priklausančių lenkų dvarininkams, žemių išparceliavimo ir žemės suteikimo bežemiams ir mažžemiams lietuvių valstiečiams.

Kaip nurodo vienas žymiausių tarpukario Lietuvos ekonomistų D. Cesevičius, Lietuvos žemė buvo didžiausias Respublikos nacionalinis turtas ir stipriausias jos ekonominis pagrindas⁴³⁶. Kitų gamtos turtų Lietuva beveik neturėjo. Tokios naudingos iškasenos kaip pavyzdžiui molis, žvyras, kalkės ar durpės lemiamos reikšmės krašto ekonomikai neturėjo ir turėti negalėjo. Todėl žemė ir žemės ūkis buvo ekonomikos pagrindas ir teigiamąja, ir neigiamąja prasme.

Teigiama prasme dėl to, kad žemės ūkis Lietuvoje visą laiką buvo pagrindinis ir geriausias krašto aprūpintojas bei maitintojas, kad jis ateičiai geriausiai garantavo krašto ir tautos išlikimą, nes po Pirmojo pasaulinio karo perspektyvos plėsti žemės ūkio gamybą buvo labai palankios. Neigiama pusė čia buvo ta, kad Lietuvos kaimynai Vakaruose buvo pramoniniai kraštai ir ji kuriam laikui turėjo likti agrariniu kraštu su mažai diferencijuota ekonomika ir su lėtesniais kultūros bei civilizacijos vystymo tempais, netgi būdama gerokai priklausoma nuo tų industrinių kraštų. Neigiamai veikė ir ta aplinkybė, kad artimiausi Lietuvos kaimynai buvo agrariniai kraštai, kurie buvo Lietuvos konkurentai pasaulinėse rinkose, o ekonominė apyvarta su jais galėjo būti tik labai ribota⁴³⁷.

Žemės reforma buvo neabejotinai svarbiausia problema susijusi su lenkų dvarininkais nepriklausomoje Lietuvoje. Atsižvelgiant į šio socialinio sluoksnio poziciją ir reikšmę, žemės reforma netiesiogiai palietė beveik visą nepriklausomos Lietuvos lenkų bendruomenę⁴³⁸.

Prieš Pirmąjį pasaulinį karą maždaug pusė visos žemės Lietuvoje priklausė dvarams. Karo metu nemažai dvarų savininkų – visų pirma rusų ir lenkų – savo dvarus buvo apleidę ir atsidūrę už Lietuvos ribų. Ne visi jie ir po karo sugrįžo į

⁴³⁶ D. Cesevičius, *Lietuvos ekonominė politika...*, p. 43.

⁴³⁷ *Ten pat.*

⁴³⁸ K. Buchowski, *Polacy w niepodległym państwie litewskim...*, p. 127.

Lietuvą. Pasibaigus karui daug dvarų Lietuvoje buvo ne tik be globos, bet ir faktiškai be šeiminių. Be to, daugelis dvarininkų, ypač lenkų, kovojo prieš Lietuvą, tarnaudami Lenkijos armijoje. Tuo tarpu daugelis Lietuvos bežemių ar mažžemių savanoriais tarnavo Lietuvos kariuomenėje ir kovojo prieš lenkus, tame tarpe ir prieš lenkų dvarininkus. Tarsi savaime piršosi išvada, jog lenkų dvarininkus, kovojusius prieš Lietuvą, reikia kaip nors nubausti, o bežemiams ir mažžemiams lietuviams, kovojusiais savanoriais už Lietuvą, reikia kaip nors atsisteisti. Taigi žemės reformai reikalingas žemės fondas tarsi savaime susidarė Pirmojo pasaulinio karo ir Nepriklausomybės karų eigoje⁴³⁹.

Dar 1918 m. pabaigoje, siekiant bent kažkiek sumažinti „žemės badą“, Lietuvos valdžia ėmė vykdyti buvusių carinių majoratų (t.y. žemių, kurios carinės valdžios buvo nusavintos dar 1835 m. ir 1842 m.) parceliaciją⁴⁴⁰. Išparceliuotą žemę gavo visų pirma kariai savanoriai⁴⁴¹. Be to, 1919 m. birželio 20 d. buvo priimtas įstatymas⁴⁴², pagal kurį valstybės nuosavybėje buvusios žemės turėjo būti išdalintos Lietuvos kariuomenės kariškiams (t.y. kariams savanoriams ir karininkams). Kadangi valstybės nuosavybėje esančių žemių buvo per mažai, todėl šis įstatymas numatė, kad tam tikslui bus nusavinta ir dalis privačios žemės. Buvo numatyta, kad iš dvarų, turinčių nuo 500 iki 800 ha, bus nusavinama iki 15% žemės, o iš dvarų, turinčių virš 800 ha, bus nusavinama net iki 30% žemės. Remiantis šiuo įstatymu, buvo nusavinta ir išdalinta apie 41 tūkst. ha žemės. Tame nusavintame plote buvo sukurta 2 tūkst. 570 naujų ūkių, be to, 780 mažžemių iš parceliuojamų dvarų gavo tam tikrą žemės priedą savo mažiems ūkiams didinti⁴⁴³.

Tačiau tai buvo tik žemės reformos įvadas. Vadinamasis žemės bado klausimas, kuri įvairios lietuvių politinės jėgos kėlė dar nuo XIX a. pabaigos, vis dar nebuvo išspręstas. Todėl vykstant rinkiminei kampanijai į Steigiamąjį seimą visos

⁴³⁹ D. Cesevičius, *Lietuvos ekonominė politika...*, p. 54.

⁴⁴⁰ Laikinosios Vyriausybės įsakymas dėl majoratų, L. V. Ž., 1918, Nr. 1 (papild.)-5a (žr. *Lietuvos valstybės teisės aktai...*, p. 575).

⁴⁴¹ Vykstant nepriklausomybės kovoms, Lietuvos Vyriausybė ieškojo priemonių, kurios paskatintų gyventojų stojimą į organizuojamą Lietuvos kariuomenę. Viena tokių priemonių ir buvo pažadas, kad bežemiai ir mažžemiai, kurie savo noru arba šaukiami stos į Lietuvos kariuomenę ir ištikimai ištaurus iki pat demobilizacijos, turės pirmenybę prieš visus kitus gauti žemės iš valstybės. Sužeistieji ir nustoję sveikatos kariai savanoriai žemės galėjo gauti jau 1919 metais (žr. *Lietuvos istorija*, red. A. Šapoka, Kaunas, 1936, p. 572).

⁴⁴² Įstatymas kariškiams žeme aprūpinti, L. V. Ž., 1919, Nr. 8-95.

⁴⁴³ D. Cesevičius, *Lietuvos ekonominė politika...*, p. 54.

lietuvių politinės partijos žadėjo daugiau ar mažiau radikalią žemės reformą⁴⁴⁴. Radikaliausius pasiūlymus dėl žemės reformos kėlė socialdemokratai ir liaudininkai, siūlę dvarininkams palikti daugiausiai 50 hektarų žemės ir nemokėti jokių kompensacijų.

Apskritai, žemės reformą lėmė trys esminės jaunai valstybei būdingos problemų grupės: socialinės, ekonominės ir politinės. Socialinės reformos priežastys glūdėjo labai įtemptoje situacijoje Lietuvos kaime. Iškart po Pirmojo pasaulinio karo Lietuva buvo valstietiška valstybė su sąlyginai dideliu bežemių ir mažžemių skaičiumi. Kita vertus, stambių dvarininkų (dvarai virš 100 hektarų) rankose buvo 43% žemės ir net 70% miškų. Socialinis reformos tikslas, pasak jos kūrėjų, buvo kaimo gyventojų nuotaikų nuraminimas, žemės bado numalšinimas bei palankių sąlygų būtinų smulkių ir vidutinių ūkių sėkmingai raidai, sukūrimas.

Tarp ekonominių reformos priežasčių buvo minima labai bloga dvarininkų ūkių, sunaikintų dėl vokiečių politikos karo metais ir dažnai likusių be savininkų, padėtis. 1919 m. net 31% dvarininkams priklausančios žemės nebuvo dirbama ir net 60% sumažėjo „gyvojo inventoriaus“ skaičius lyginant su prieškariniu lygiu. Norint atstatyti šiuos dvarus, reikėjo didelių kreditų, kurių Lietuvos valstybė suteikti negalėjo. Svarbi buvo ir ta aplinkybė, kad valstybės valdžia buvo labai suinteresuota miškų nacionalizacija, kurie buvo nemažų pajamų šaltinis⁴⁴⁵.

Tačiau bene svarbiausios priežastys, nulėmusios žemės reformos turinį ir formą, buvo politinės. 1919 m. apie 67% stambių privačių dvarų (virš 100 hektarų), t.y. apie 43% visos žemės, priklausė dvarininkams lenkams⁴⁴⁶. Lenkų dvarininkai, jų išimtinė ekonominė pozicija, dominuojanti jų politinės orientacijos kryptis (akivaizdžiai prolenkiška) bei dvarų kultūrinė įtaka aplinkiniams gyventojams buvo vertinamos kaip didžiausios grėsmės Lietuvos nepriklausomybei ir lietuvių tautinei

⁴⁴⁴ Vertas dėmesio faktas, kad A. Smetonos vadovaujama Tautos pažangos partija, pasisakiusi tik už ribotą žemės reformą, kartu su savo sąjungininke Žemdirbių sąjunga, nepaisant to, kad kandidatų sąrašė buvo tokios asmenybės kaip J. Basanavičius, A. Voldemaras, M. Yčas, kun. J. Tumas ir kt., rinkimuose iškovojo tik 1,7% rinkėjų balsų ir nė vienos vietos Steigiamajame seime. A. Voldemaras iš esmės neigė žemės reformos reikalingumą, o A. Smetona, iš principo neprieštaraudamas žemės reformai, siejo ją su daugybe išlygų, kurios faktiškai darė reformą negalimą (žr. L. Truska, *A. Smetona ir jo laikai...*, p. 116 ir 142).

⁴⁴⁵ 1923-1930 m. pajamos iš miškų ūkio sudarė net apie 8% visų Lietuvos valstybės biudžeto įplaukų.

⁴⁴⁶ Patys lenkų dvarininkai manė, kad jų rankose realiai buvo net apie 80-90% stambių dvarų, t.y. net apie 75% visos žemės (žr. K. Buchowski, *Polacy w niepodległym państwie litewskim...*, p. 128).

tapatybei. Išeinant iš tokių pozicijų, sprendimas dėl žemės reformos buvo esminė ir būtina sąlyga Lietuvos valstybingumo ateičiai⁴⁴⁷.

Steigiamajame seime, kuriame lemiamą įtaką turėjo krikščionių demokratų blokas (59 vietos iš 112), žemės reformos klausimas buvo išspręstas ne taip radikaliai, kaip tai buvo žadama rinkimų kampanijos eigoje. 1922 m. vasario 15 d., po ilgų svarstymų, buvo priimtas Žemės reformos įstatymas⁴⁴⁸.

Nepaisant ir pačių krikdėmų priešrinkiminėje kovoje skelbtų gana toli siekiančių pažadų dėl žemės reformos, Seime, po ilgų diskusijų, buvo pasipriešinta radikalioms nuosavybės teisės pažeidimo idėjoms ir nuspręsta nusavinamų dvarų savininkams išmokėti kompensacijas, paliekant jiems iki 80 hektarų žemės. Būtent tokį paliekamos žemės ploto dydį apsprendė tai, kad pagal statistiką dvarai virš 80 hektarų dažniausiai priklausė lenkų dvarininkams⁴⁴⁹.

Bet net ir dvarų žemių sumažinimas iki 80 ha normos buvo gana drastiškas žingsnis. Taip sumažinus dvarų dydį, jie nebegalėjo efektyviai panaudoti tų savo pastatų, kurie turėjo tarnauti daug didesnei gamybai. Dėl to daugelio dvarų pastatai tiesiog neteko savo ekonominės vertės, buvo pasmerkti nykti ir griūti, nors jie dažniausiai buvo daug geresni ir vertingesni nei kaimo pastatai. Taip pat turėjo pasikeisti ir sėjomainų tvarka dvarų laukuose, nes jų žemės buvo labai pertvarkytos. Dėl visų šių priežasčių pirmaisiais žemės reformos metais atsirado nemažai žemdirbystės ir ūkio tvarkymo sutrikimų⁴⁵⁰.

Iki 1924 m., t.y. iki galutinio krikščionių demokratų įsitvirtinimo valdžioje, žemės reforma vyko sąlyginai lėtai. Lietuva tuomet dar bijo tarptautinio spaudimo padarinių, kylančių dėl Lenkijos skleidžiamos antilietuviškos propagandos ir dėl stambių lenkų dvarininkų ryšių visoje Europoje. Jauna Lietuvos valstybė baiminosi tarptautinės izoliacijos. Gan lėtą žemės reformos eigą jos pradiniam etape be kita lėmė ir Prancūzijos atstovybės, aktyviai besirūpinančios lenkų dvarininkų interesų apsauga, veikla. Tačiau nuo 1924 m., paaštrėjus prieš lenkus ir prieš dvarininkus nukreiptoms nuotaikoms, padidėjo ir dvarų nusavinimo tempas⁴⁵¹.

⁴⁴⁷ K. Buchowski, *Polacy w niepodległym państwie litewskim...*, p. 128.

⁴⁴⁸ Žemės reformos įstatymas, V. Ž., 1922, Nr. 83-721.

⁴⁴⁹ P. Łossowski, *Kraje bałtyckie na drodze od demokracji parlamentarnej do dyktatury (1918-1934)*, Wrocław, 1972, p. 36.

⁴⁵⁰ D. Cesevičius, *Lietuvos ekonominė politika...*, p. 55.

⁴⁵¹ K. Buchowski, *Polacy w niepodległym państwie litewskim...*, p. 131.

Kitas logiškas Lietuvos valdžios žingsnis buvo 1924 m. balandžio 14 d. Žemės reformos įstatymo pakeitimas⁴⁵², įsigaliojęs 1924 m. gegužės 9 d. Šiuo pakeitimu buvo supaprastintos žemės nusavinimo sąlygos bei įtvirtinta nuostata, kad sprendimą dėl „tų privatinių savininkų ar jų įpėdinių, kurie (...) tarnavo ar tarnauja lenkų kariuomenėje, dirbo ar dirba prieš Lietuvos nepriklausomybę“, priima nebe teismas, o Žemės Reformos Valdyba, kurios nutarimai per vieną mėnesį galėjo būti skundžiami žemės ūkio ministru. Tokiu būdu lenkų dvarų nusavinimas tapo krikščionių demokratų ir vieno jų lyderių, žemės ūkio ministro kun. M. J. Krupavičiaus, nuo šiol galėjusio savo nuožiūra nurodyti parceliacijai ir konfiskavimui numatytus dvarus, politiniu ginklu. Be to, šis pakeitimas taip pat panaikino iki tol egzistavusią praktiką, kuomet dvarų žemė buvo dalinama keliems įpėdiniams (dirbantiems viename ūkyje), galėjusiems gauti po 80 hektarų. Buvo anuliuoti net ir teismo keliu patvirtinti žemės padalijimai įpėdiniams, įvykę po 1922 metų.

Nuo 1924 m. vidurio iki 1926 m. pabaigos žemės nusavinimas vyko sparčiu tempu. Dauguma didelių dvarų (virš 150 hektarų) buvo išparceliuota ir nusavinta būtent šiuo laikotarpiu. Už nusavintą (bet ne konfiskuotą) žemę priklausė nedidelė kompensacija, tačiau praktikoje ji iki 1930 m. nebuvo mokama⁴⁵³.

Iki 1929 m. Lietuvos valdžia išparceliavo apie 800 dvarų, kurių bendras plotas sudarė apie 590 tūkst. hektarų. Dauguma šių dvarų priklausė lenkams. Bendras lenkų valdomų ūkių plotas, lyginant su padėtimi iki žemės reformos, sumažėjo apie 80%. Po išparceliavimo išlikusios valdos, kartu su valdomis, kurių neapėmė parceliacija (tame tarpe žemė, priklausiusi valstiečiams, smulkiems šlėktoms ir miestų gyventojams) tuo metu tesudarė apie 400 tūkst. hektarų (apie 8% visos valstybės teritorijos).

Kaip jau buvo minėta, už nusavinamas dvarų žemes buvo pripažintas tam tikras teisingas atlyginimas. Be atlyginimo buvo nusavintos tik tautos išdavikų (tarnavusių Bermonto daliniuose ir Lenkijos kariuomenėje) žemės ir tos žemės, kurias carinės Rusijos valdžia buvo išdalijusi privatiems asmenims krašto rusifikacijos tikslais.

Dvarininkai, kurie turėjo nuo 80 iki 150 ha žemės, už nusavintas dvarų žemes turėjo gauti pilną atlyginimą (pagal žemės rinkos kainą), tuo tarpu didesnių nei 150 ha dvarų savininkams buvo nustatytas gana žemas atlyginimas. Kadangi iki 1922 m.

⁴⁵² Žemės reformos įstatymo pakeitimas, V. Ž., 1924, Nr. 158-1118.

⁴⁵³ K. Buchowski, *Polacy w niepodległym państwie litewskim...*, p. 131.

Lietuva neturėjo savo nacionalinės valiutos, atlyginimas už nusavinamas žemes buvo nustatytas Vokietijos markėmis. Tačiau pokario infliacijos sąlygomis vokiečių markių sumų, numatytų už nusavintus dvarus, vertė nukrito beveik iki nulio. Todėl praktikoje atlyginimas tokiomis žemomis kainomis būtų buvęs pasityčiojimu ir iš teisingo atlyginimo, ir iš privačios nuosavybės principų. Kadangi dvarininkai buvo pagrįdė ne lietuvių tautybės asmenys, Lietuvos valdžia neskubėjo sureguliuoti atlyginimo už nusavintus žemes klausimo. Kuri laiką su nusavintų dvarų savininkais buvo sudarinėjamos individualios sutartys, kuriose buvo susitariama dėl atlyginimo sumos ir kitų sąlygų. Deja, toks individualių sutarčių metodas pasirodė nepatogus. Todėl 1929 m. Žemės reformos įstatymas buvo pakeistas⁴⁵⁴.

Praktikoje paaiškėjo, kad daugeliui dvarų 80 ha norma vis tik buvo per maža, nes dažnai ja sudarydavo ir kultūrinę reikšmę turintys dideli dvarų parkai bei tvenkiniai. Dvarų pastatai su sodybomis, palyginti su žemės ūkio naudmenomis, užimdavo per didelius plotus. Todėl naujai suredaguotas Žemės reformos įstatymas vienam dvarui paliekamą normą pakėlė iki 150 ha.

Padidinus dvarams paliekamą nenusavintą žemės normą, buvo sustiprintas ekonominis dvarų gyvybingumas, dvarai galėjo racionaliau panaudoti ūkinius pastatus ir laukus. Be to, kai visame civilizuoatame pasaulyje dėl padidėjusios žemės ūkio racionalizacijos ir mechanizacijos pradėjo stambėti žemės ūkio vienetai, tokie didesni dvarai Lietuvoje galėjo būti tos racionalizacijos ir mechanizacijos pionieriais, o jų tvarkymosi pavyzdys – tapti patrauklus visiems valstiečiams⁴⁵⁵.

Apskritai, įgyvendinus žemės reformą, sumažėjo ir didelių ūkių arba dvarų (virš 100 ha) skaičius – iš viso jų nepriklausomoje Lietuvoje liko tik apie 1,6 tūkst., o jų nuosavybėje buvo tik apie 270 tūkst. ha, t.y. apie 6,3% viso respublikos ploto⁴⁵⁶.

Apibendrinant, socialiniu atžvilgiu ypač aktuali žemės reforma Lietuvoje įgavo politinio keršto lenkams pavidalą: ji pagilino tautinę įtampą krašte ir trukdė tarptautiniam Lietuvos-Lenkijos konflikto sureguliuavimui. Antilenkiška žemės reforma prisidėjo prie to, kad Lietuvos valstybė turėjo egzistuoti permanentinio vidaus ir išorės karo stovio sąlygomis⁴⁵⁷. Viduje teko kovoti su lenkų tautine mažuma, o išorėje – su Lenkija.

⁴⁵⁴ Žemės reformos įstatymo pakeitimas, V. Ž., 1930, Nr. 324-2218.

⁴⁵⁵ ⁴⁵⁵ D. Cesevičius, *Lietuvos ekonominė politika...*, p. 56.

⁴⁵⁶ *Ten pat*, p. 47-48.

⁴⁵⁷ Č. Laurinavičius, *Politika ir diplomatija. Lietuvių tautinės valstybės tapsmo ir raidos fragmentai*, Kaunas, 1997, p. 261.

3.3.2. Lietuva ir Lenkijos-Rusijos karas

Tačiau jau 1920 m. vasarą žemės reformos klausimas kuriam laikui buvo nustumtas į tolesnį planą. Pagrindinis dėmesys buvo sutelktas į nepalankią Lenkijos situaciją kare su Tarybų Rusija bei į Lietuvos viltis po beveik metų pertraukos atgauti Vilniaus kraštą ir kitas ginčijamas teritorijas. 1920 m. liepos 12 d., po beveik metus užtrukusių derybų, Maskvoje buvo pasirašyta Lietuvos-Tarybų Rusijos taikos sutartis, kuria Rusija formaliai pripažino Lietuvos valstybę bei jos teises į Vilniaus kraštą. Tokiu žingsniu Tarybų Rusija visų pirma siekė užsitrinti Lietuvos paramą kare su Lenkija.

Vykstant Lenkijos-Rusijos karui, Lietuva formaliai laikėsi neutraliteto pozicijos, tačiau valdančiuosiuose sluoksniuose buvo nugalėjusi koncepcija, kad reikia pasinaudoti Lenkijos nesėkme ir užimti ginčytiną Suvalkijos dalį, kurią kaip tik tuo metu, vengdami apsupties, paliko lenkų kariuomenės daliniai. 1920 m. liepos 19 d. Lietuvos kariuomenė peržengė vadinamąją maršalo Focho demarkacijos liniją⁴⁵⁸ ir užėmė Seinus ir Punkską, o liepos pabaigoje ir rugpjūčio pradžioje – Suvalkus ir Augustavą. Užimtose teritorijose imta ieškoti ir represuoti buvusių lenkiškųjų organizacijų – visų pirma POW (*Polska organizacja wojskowa* – Lenkų karo organizacija) ir kt. – narius. Keli lenkų tautybės asmenys buvo areštuoti ir Kaune. Kai kurie suimti asmenys iš tiesų buvo slaptų antilietuviškų organizacijų nariai, tačiau kai kuriais atvejais šios antilenkiškos represijos buvo savotiškas atsakas į aktyvų lenkų dalyvavimą Seimo rinkimų kampanijoje. Liepos pabaigoje, prisidengiant vėl įvesto karo stovio apribojimais, praktiškai buvo paralyžiuota Lietuvos lenkų gamybinio susivienijimo „*Prodpol*“ skyrių veikla⁴⁵⁹.

Dar prieš perimant Vilnių iš Sovietų Rusijos, lietuvių politikų tarpe imti aptarinėti įvairūs projektai dėl būsimų santykių su Vilniaus lenkais. Kai kurie lietuvių veikėjai, 1919 m. pasilikę lenkų užimtame Vilniuje, ėmė skelbti apie lietuvių-lenkų

⁴⁵⁸ Išvesti demarkacijos liniją tarp Lietuvos ir Lenkijos pirmą kartą prireikė, kai 1919 m. balandį J. Pilsudskio vadovaujama kariuomenė užėmė pietinę ir rytinę Lietuvos dalį nuo Gardino iki Vilniaus. Lietuvos delegacija Paryžiuje protestavo dėl tokių veiksmų ir reikalavo, kad taikos konferencija nustatytų laikiną demarkacijos liniją. Tokių linijų buvo nustatytos trys: 1919 m. birželio 18 d., 1919 m. liepos 27 d. (vadinamoji maršalo Focho linija) ir 1919 m. gruodžio 8 d. (vadinamoji lordo Curzono linija).

⁴⁵⁹ K. Buchowski, *Polacy w niepodległym państwie litewskim...*, p. 131.

bendradarbiavimo atnaujinimą atgimsiančioje Didžiojoje Lietuvoje. Tokie publicistai kaip M. Biržiška ir A. Randomanskis kvietė lenkus „bendram organiniam darbui“⁴⁶⁰.

Atsiradus realioms viltims atgauti Vilnių, Lietuvos Vyriausybė kreipėsi į lenkų parlamentinę frakciją su pasiūlymu bendradarbiauti kuriant būsimojo Vilniaus krašto Lietuvos sudėtyje statuso projektą. Tačiau Vilniaus krašto autonomijos projektui, kuri parengė Seimo nariai Grajevskis, M. Römeris ir A. Meištovičius, nebuvo pritarta. Nebuvo atsižvelgta ir į lenkų frakcijos pasiūlymą dėl geros valios gesto paskelbiant amnestiją lenkų tautybės politiniams kaliniams⁴⁶¹.

Tarybų Rusija Vilniaus krašto kontrolę Lietuvai perdavė tik jau įvykus galutiniam persilaužimui Rusijos-Lenkijos kare – 1920 m. rugpjūčio 26 d., t.y. tik tada, kai jau tapo aišku, kad rusams nepavyks išsilaikyti Vilniuje. Perimus Vilniaus kraštą iš rusų, nepaisant ankstesnių lietuvių politikų deklaracijų, praktikoje buvo atsisakyta bet kokių idėjų dėl Vilniaus autonomijos ar politinio bendradarbiavimo su vietos lenkais. Lenkų parlamentinė frakcija pasisakė prieš sostinės perkėlimą iš Kauno į Vilnių ir teigė, kad Vilniaus kraštas turi būti administruojamas tik laikinai, iki jo atstovybė galės pati nuspręsti dėl krašto ateities. Tačiau tarp Kauno Lietuvos lenkų dvarininkų dominavo požiūris, kad Vilnius nuo šiol vienokia ar kitokia forma bus susietas su Lietuvos valstybe⁴⁶².

1920 m. rugpjūčio pabaigoje, po Varšuvos mūšio, istoriografijoje dar kartais vadinamu „stebuklu prie Vyslos“, kuomet buvo sustabdytas Raudonosios armijos žygis Vakarų link, Lenkijos armija ėmėsi veiksmų prieš lietuvių dalinius Suvalkijoje. Prasidėjo atkaktūs lietuvių-lenkų mūšiai, kurių pasėkoje mėnesio bėgyje Seinai su apylinkėmis net kelis kartus perėjo iš vienu rankų į kitas. Ir tik rugsėjo 22 d. lietuviai buvo nublokšti už Focho linijos. Neseniai atkovotų teritorijų praradimas bei Lenkijos armijos, besiruošiančios mūšiui ties Nemunu su besitraukančia Raudonąja armija, manevras, kuomet buvo pereita per Lietuvos teritoriją, eilinį kartą nulėmė staigų lenkų mažumos padėties pablogėjimą Kauno Lietuvoje⁴⁶³.

⁴⁶⁰ J. Jurkiewicz, *Rozwój polskiej myśli politycznej na Litwie i Białorusi w latach 1905-1922*, Poznań, 1983, p. 217.

⁴⁶¹ K. Buchowski, *Polacy w niepodległym państwie litewskim...*, p. 86.

⁴⁶² *Ten pat.*

⁴⁶³ Be kita ko, eilinį kartą buvo uždarytas lenkų laikraštis „*Dziennik Kowieński*“. Visoje šalyje, baiminantis lenkų invazijos, imta sekti visų lenkiškų organizacijų narius. Pasitelkdama įvairius atsišaukimus ir spaudą Lietuvos valdžia ragino būti budriems ir ypač akylai stebėti tuos, kurių sūnūs pabėgo tarnauti į Lenkijos armiją. Didesniuose miestuose, kur gyveno lenkų mažuma, kilo įtampa tarp vietos gyventojų. Pasitaikė atvejų, kuomet buvo daužomi lenkiškų mokyklų langai ir mušami jų mokiniai (žr. K. Buchowski, *Polacy w niepodległym państwie litewskim...*, p. 87-88).

1920 m. spalio 7 d. Suvalkuose buvo pasirašytas susitarimas dėl paliaubų ir laikinosios demarkacinės linijos. Pagal šį susitarimą Lenkijai atiteko Suvalkai, Augustavas ir Seinai (4 tūkst. 246 kv. km, t.y. 34% buvusios Suvalkų gubernijos teritorijos). Lietuvai atiteko didžioji dalis ginčijamos teritorijos, tame tarpe ir Vilnius su apylinkėmis. Tačiau šį sprendimą bemaž tuoj pat pakeitė J. Pilsudskis. Jam įsakius gen. L. Želigovskis spalio 9 d. užėmė Vilnių⁴⁶⁴. Tokie Lenkijos veiksmai sukėlė Lietuvos ir Tarybų Rusijos protestus. J. Pilsudskis, inicijuodamas Želigovskio „maištą“, norėjo išsisukti nuo Spa konferencijoje 1920 m. liepos 10 d. duoto Lenkijos sutikimo, kad klausimą dėl Vilniaus priklausomybės galutinai išspręstų Tautų Sąjunga. Šis Pilsudskio inicijuotas Vilniaus užėmimo planas buvo eilinis bandymas palenkti Lietuvą į savo pusę ir realizuoti federacinę koncepciją.

Vilniaus krašto gyventojai, kurių daugumą, kaip pripažįsta net ir šiuolaikiniai lietuvių tyrinėtojai, sudarė lenkai, entuziastingai pasitiko gen. Želigovskio dalinių įžengimą. Gen. Želigovskis 1920 m. spalio 12 d. Vilniuje proklamavo Vidurio Lietuvos – valstybinio darinio, kuris formaliai buvo nepriklausomas tiek nuo Lenkijos, tiek nuo Lietuvos – sukūrimą. Vidurio Lietuvos rytinė siena sutapo su Lietuvos-Rusijos siena, numatyta 1920 m. liepos 12 d. Lietuvos-Rusijos taikos sutartimi. Vakaruose Vidurio Lietuvos siena kiek vėliau tapo linija, skirianti Lietuvą ir Lenkiją pagal 1920 m. lapkričio 20 d. paliaubas. Vidurio Lietuvos teritorija (13 tūkst. 490 kv. km) apėmė Vilniaus, Ašmenos, Švenčionių pavietus bei dalį Trakų pavieto. Joje gyveno apie 490 tūkst. žmonių, tarp kurių lenkai sudarė 71%, o lietuviai – tik 7%⁴⁶⁵.

Vilniaus krašto praradimas Lietuvoje dar labiau sustiprino antilenkiškas nuotaikas. 1920 m. spalio 25 d., neeilinio Seimo posėdžio metu buvęs premjeras M. Sleževičius savo emocijoje kalboje apkaltino Lietuvos lenkus išdavyste. Anot jo, Lietuvai tenka kovoti ne tik fronte su išorės priešais, bet ir šalies viduje – su vidaus išdavikais. Jis teigė, kad Lietuvos dvarininkai, žvalgai, kurių dvarai pilni užsienio žvalgų, turi būti areštuoti. Jis taip pat ragino konfiskuoti jų dvarus ir padalinti tarp darbo liaudies. Kiti lietuvių politikai pavadino lenkų parlamentinę frakciją užsienio valstybės atstovais ir lietuvių tautos ir valstybės išdavikais. Seimas kreipėsi į tautą,

⁴⁶⁴ Istoriografijoje šie įvykiai žinomi kaip vadinamasis „Želigovskio maištas“. Tačiau gen. Želigovskio akcija nebuvo kažkas naujo tuometinėje Europoje. Kaip analogišką pavyzdį G. D’Anuzzio veiksmus Fiumėje arba R. von der Goltzo veiksmus Latvijoje (žr. T. Wituch, *Terytoria sporne w Europie...*, p. 154).

⁴⁶⁵ T. Wituch, *Terytoria sporne w Europie...*, p. 154.

irgi apkaltindamas lenkų dvarininkus išdavyste, nes jie, gerai žinodami, kad Lietuvai esant nepriklausomai jų dvarai bus atimti, siekia pavergti Lietuvą Lenkijai⁴⁶⁶.

1921 m. sausio 8 d. įvyko rinkimai į vadinamąjį Vilniaus seimą, kuriuose pergalę iškovojo politinės jėgos, pasisakančios už Vidurio Lietuvos inkorporavimą į Lenkiją. Vasario 20 d. Vilniaus seimas vienbalsiai priėmė nutarimą šiuo klausimu. Lenkijos Seimas 1921 m. kovo 14 d. balsų dauguma aprobavo šį Vilniaus seimo nutarimą ir netrukus Vilniaus kraštas formaliai tapo Lenkijos dalimi (realiai jis jau priklausė nuo pat gen. Želigovskio dalinių įžengimo).

3.3.3. Lenkų tautinės mažumos kultūrinis gyvenimas

Lenkų kultūros įtaką Lietuvoje XIX a. pabaigoje ir XX a. pradžioje sunku pervertinti. Šiuolaikinėje mokslinėje literatūroje dažniausiai pripažįstama, kad lietuvių tautinio atgimimo judėjimas iš esmės formavosi kaip priešprieša lenkų tautiniam atgimimui, kita vertus, beveik visi lietuvių inteligentai, gyvenę Lietuvoje ir aktyviai dalyvavę tautinio atgimimo judėjime, gerai mokėjo lenkų kalbą, neretai naudodami ją savo privačiame gyvenime, be to, nemažai lietuvių buvo baigę mokslus būtent lenkų kalba arba vienokiu ar kitokiu būdu susipažinę su lenkų kultūra. Apie lenkų kalbos dominavimą kai kuriuose Lietuvos regionuose ir menką lietuvių tautinę savimonę net ir sukūrus nepriklausomą valstybę liudija net tik tuo metu gyvenusių asmenų prisiminimai, bet ir daugybė publikacijų to meto Lietuvos spaudoje.

Esant tokiai padėčiai, nepriklausomoje Lietuvoje buvo labai nelengva organizuoti lietuvių švietimo sistemos veiklą. Lietuvos Vyriausybė, saistoma tarptautinių įsipareigojimų dėl mažumų teisių apsaugos, suko galvą kaip sudaryti sąlygas tautinių mažumų vaikams mokytis gimtąja kalba ir tuo pat metu „atlietuvininti“ sulenkintus, surusintus ar germanizuotus lietuvius arba bent jau jų vaikus. Pirmaisiais metais po Pirmojo pasaulinio karo daugybė lietuvių vaikų lankė lenkų, vokiečių, rusų, latvių mokyklas. Neretai kitataučiai mokytojai lietuvių vaikus orientavo tos tautos dvasia, kurios nariais patys buvo. Tokia situacija ženkliai dalimi buvo nulemta to, kad pirmaisiais nepriklausomybės metais lietuvių kalba daugeliu atvejų vis dar buvo asocijuojama su valstiečių kalba, tuo tarpu kitos Lietuvoje funkcionavusios kalbos,

⁴⁶⁶ K. Buchowski, *Polacy w niepodległym państwie litewskim...*, p. 131.

visų pirma lenkų, buvo suvokiamos kaip aukštesniųjų socialinių sluoksnių kalba. Todėl lietuvių politikai, ypač dešiniųjų pakraipų, ieškojo būdų užtikrinti, kad lietuvių vaikai mokytųsi tik tautiškai orientuotose lietuviškose mokyklose.

Į Lietuvos švietimo problemas ypatingas dėmesys buvo atkreiptas po 1923 m. įvykusio visuotinio Lietuvos gyventojų surašymo, kuomet paaiškėjo, kad pačioje sostinėje – Kaune, kur lenkai, remiantis surašymo duomenimis, tesudarė 4,5% visų miesto gyventojų, net 24% visų pradžios mokyklų komplektų tenka būtent lenkų mokykloms. Tuometinio Seimo nario R. Skipičio žiniomis, apklausus apie 1 tūkst. 200 mokinių iš įvairių lenkų pradžios mokyklų paaiškėjo, kad iš jų net 800 laikė save lietuviais⁴⁶⁷. Švietimo sistemoje susiklosčiusi padėtis tuomet buvo svarstoma Seime. Tuometinis švietimo ministras L. Bistras konstatavo, kad tai, kad lietuviai mokosi lenkų mokyklose yra plačiai paplitęs reiškinys, tačiau jis nežinaš kaip su tuo kovoti. Jo nuomone, kad lietuviai savo vaikų masiškai neleistų į tautinių mažumų mokyklas, reikėtų tikrinti jas lankančių vaikų tautybę, kurią galima būtų nustatyti iš dokumentų arba pagal tėvų pareiškimą norą leisti vaikus į vieną ar kitą mokyklą. Tačiau ministro nuomone, vadovautis vien tėvų pareiškimu negalima, nes daugelis lietuvių tiesiog nežino savo tautybės. Vieni manė esą lenkai vien todėl, kad buvo stropūs katalikai (tuomet Lietuvos visuomenėje vis dar buvo paplitusi nuomone, kad doras katalikas gali būti tik lenkas), o liuteronų bažnyčią lankantys lietuviai dažniausiai save laikė vokiečiais. Dėl tokių motyvų Seimas nesiryžo skubos tvarka tikrinti mokinių tautybę⁴⁶⁸.

Vis dėlto netrukus buvo žengti tam tikri žingsniai, kuriais buvo siekiama sumažinti lietuvių vaikų skaičių tautinių mažumų mokyklose, ypač lenkų. Švietimo ministerija 1923 m. gruodžio 19 d. išsiuntinėjo mokykloms aplinkraštį, kuriuo pareikalavo pateikti duomenis apie mokyklas lankančių vaikų ir jų tėvų tautybę, taip pat žinias apie tėvų darbovietę ir užimamas pareigas. II Seimo lenkų frakcijos atstovas V. Budzinskis, iškart po šio aplinkraščio išleidimo skundėsi, kad „visa eilė valdininkų“ atsiėmė savo vaikus iš lenkų mokyklų. Jo žiniomis, tuo metu net 70-90%

⁴⁶⁷ B. Šetkus, *Lietuvos Vyriausybės pastangos riboti lietuvių tautybės vaikų mokymąsi tautinių mažumų mokyklose 1918-1940 m.* [Tautinio tapatumo ir tautinės kultūros problemos. Lietuviai ir lituanistika už Lietuvos ribų XX a., Vilnius, 2001, p. 111].

⁴⁶⁸ B. Šetkus, *Lenkų mokyklų steigimas Lietuvoje 1926 m.* [„Istorija“, Vilnius, 2007, Nr. LXV/65, p. 40].

kai kurių ministerijų tarnautojų savo vaikus leido į mokyklas su dėstomąja lenkų, rusų ir vokiečių kalba⁴⁶⁹.

Krikščionių demokratų pasiryžimas bet kokiomis priemonėmis riboti lietuvių vaikų mokymąsi tautinių mažumų mokyklose buvo tvirtas, todėl ši nuostata buvo įteisinta ir švietimo reikalus reguliuojančiuose teisės aktuose. 1925 m. priimtame Vidurinių ir aukštesniųjų mokyklų įstatymo⁴⁷⁰ 10 straipsnyje buvo įtvirtinta nuostata, kad tautinių mažumų vidurinėse ir aukštesnėse mokyklose, kuriose mokslas einamas ne lietuvių kalba, dėstomoji kalba privalo atitikti mokinių tautybę ir šiai kalbai skiriama ne daugiau pamokų kaip ir lietuvių kalbai. Šis įstatymas turėjo užkirsti kelią lietuviams lankyti kitų Lietuvos tautų, ir pirmiausia – lenkų, mokyklas.

Be abejo, tokia Lietuvos vyriausybės politika, atvirai nukreipta prieš lenkų tautinę mažumą, piktino Lietuvos lenkų bendruomenę. Pagrindiniu ginčų ir nesutarimų objektu tapo per 1923 m. visuotinio gyventojų surašymą užfiksuota žmogaus tautybė. Lenkų bendruomenės atstovai nuolat piktinosi ir pabrėžė, kad per surašymą daugeliu atvejų sąmoningai buvo neteisingai nurodoma surašomų asmenų tautybė, kad daug lenkų buvo užrašyti kaip lietuviai ir todėl lenkų skaičius (3,4% visų šalies gyventojų) nurodytas daug mažesnis nei yra iš tiesų. Lenkų nuomone, nustatant tikrąjį jų skaičių, reikia remtis ne tendencingo ir politizuoto gyventojų surašymo duomenimis, o rinkimų į Seimą, kuomet už lenkų atstovus atiduota 9,9% visų rinkėjų balsų, rezultatais. Remiantis tokiais Seimo rinkimų rezultatais buvo reikalaujama pripažinti, kad Lietuvoje lenkai sudaro 10% visų krašto gyventojų.

Nepaisant nuolatinės konfrontacijos su lenkais, Lietuvos valdžia tvirtai laikėsi nuostatos įvairiomis priemonėmis, visų pirma – administracinėmis, riboti lietuvių mokymąsi tautinių mažumų mokyklose. Jau visai netrukus tokia Vyriausybės, visų pirma Švietimo ministerijos, pozicija, davė apčiuopiamų rezultatų. Nors lenkų pradžios mokyklų skaičius mažėjo nežymiai, vis dėlto mokinių jose liko daug mažiau. 1922 m. Lietuvoje veikė 27 lenkų pradžios mokyklos, kuriose mokėsi 3 tūkst. 336 vaikai, o 1926 m. pavasarį beliko 24 mokyklos su 1862 mokiniais⁴⁷¹. Taigi per ketverius metus mokinių skaičius lenkų pradžios mokyklose sumažėjo beveik per pusę.

⁴⁶⁹ Seimo stenogramos. II Seimas. 149 posėdis. 1924 m. gruodžio 12 d., p. 3.

⁴⁷⁰ Vidurinių ir aukštesniųjų mokyklų įstatymas, V. Ž. 1925, Nr. 190-1289.

⁴⁷¹ B. Šetkus, *Lenkų mokyklų steigimas Lietuvoje...*, p. 40.

1926 m. gegužę įvyko rinkimai į III Seimą, kuriuos laimėjo kairiosios partijos⁴⁷². Birželio 2 d. susirinkusiame Seime Valstiečių liaudininkų ir Socialdemokratų partijų atstovai sudarė koaliciją (socialdemokratai sutiko joje dirbti tik laikinai – 6 mėnesius), kurią parėmė tautinių mažumų atstovai. Tiek 1926 m. birželio 7 d. išrinktas naujasis Respublikos Prezidentas K. Grinius, tiek ir jo paskirtas Ministras Pirmininkas M. Šleževičius deklaravo siekį įvesti valstybėje naują tvarką, kuri būtų labiau demokratiška už krikščionių demokratų modelį – buvo žadama panaikinti karo padėtį, grąžinti žodžio, asmens, sąžinės ir spaudos laisvę, praplėsti asmens ir piliečių teises, garantuoti visiems Lietuvos gyventojams, nepriklausomai nuo jų tautybės, teises būti laisvais ir pilnaverčiais demokratinės Lietuvos piliečiais, reformuoti policiją ir kariuomenę, atskirti valstybę nuo Katalikų bažnyčios⁴⁷³.

Opozicijoje atsidūrusius krikščionis demokratų labai piktino tas faktas, kad jau netrukus po Seimo rinkimų Lietuvos lenkų lyderiai savo spaudoje prabilo apie numatomas permainas švietimo sistemoje ir jiems numatomas suteikti plačias teises. Krikščionys demokratai išvelgė realų pavojų jų sukurtai tautinio švietimo sistemai. Juos ypač erzino faktas, kad švietimo ministro postas atiteko socialdemokratams, nes manė, kad švietimo reikalai tradiciškai turėjo išlikti jų rankose, o ne atitekti liberaliai tautinių mažumų atžvilgiu nusiteikusiems socialdemokratams. Savo atsisveikinimo kalboje Prezidentas A. Stulginskis iš Seimo tribūnos pasisakė prieš bet kokias nuolaidas tautinėms mažumoms, ypač lenkams. Kita vertus, vienas tautininkų lyderių A. Voldemaras pažymėjo, kad reikia aiškiai atriboti Lietuvoje gyvenančius lenkus nuo jų tautiečių, gyvenančių Lenkijoje. Jis taip pat teigė, kad reikia „mūsų lenkus“ įtraukti į valstybinį gyvenimą, garantuojant jiems visišką lygybę, o tautybės

⁴⁷² Krikščionių demokratų blokas (Krikščionys demokratai, Darbo federacija ir Ūkininkų sąjunga) gavo 30 vietų, valstiečiai liaudininkai – 22, socialdemokratai – 15, tautininkai – 3, vokiečiai – 6 (5 mandatus iškovojo vokiečiai iš Klaipėdos krašto), 4 – lenkai, 3 – žydai.

⁴⁷³ Visi šie naujosios valdžios postulatai iš esmės atitiko lenkų frakcijos reikalavimus, keliamus derybų metu dėl paramos naujai valdančiajai koalicijai. Lenkų frakcijai derybų metu atstovavęs V. Budzinskis iš M. Šleževičiaus ir K. Griniaus reikalavo, kad lenkams būtų suteikta kultūrinė autonomija, nebūtų varžoma jų švietimo sistema, kad valdžia panaikintų priverstinio lietuvių tautybės pripažinimo lenkams praktiką, nebebūtų atleidinėjami valdininkai, savo vaikus leidžiantys į lenkiškas mokyklas, kad būtų sulėtintas žemės reformos tempas. V. Budzinskis taip pat prašė, kad Švietimo ministru būtų paskirtas prof. V. Čepinskis, garsėjantis savo palankiu nusistatymu tautinių mažumų atžvilgiu. Po susitikimo su K. Griniu V. Budzinskis teigė, kad Prezidentas neprieštaravo keliamiems reikalavimams, o jo gerą valią ir tolerantišką nusistatymą liudijo tai, kad pokalbį Prezidentas vedė lenkų kalba, nors V. Budzinskis pasisveikino lietuviškai (žr. K. Buchowski, *Polacy w niepodległym państwie litewskim...*, p. 143-144).

nustatymą reikia palikti laisvai asmens valiai. Anot A. Voldemaro susitarimo su tautinėmis mažumomis principas yra „sveikas principas“⁴⁷⁴.

Politinių permainų laikotarpiu suskubo veikti ir tautinių mažumų atstovai, kurių parama Seime naujajai valdančiajai daugumai buvo būtina. Dar prieš naujosios Vyriausybės deklaracijos (programos) svarstymą Seime 1926 m. birželio 22 d. lenkų frakcija nutarė reikalauti iš naujos Vyriausybės plačių teisių švietimo srityje: netaikyti gyventojų surašymo statistinių duomenų steigiant mokyklas, t.y. neriboti jų skaičiaus pagal gyventojų tautybę, neatleidinėti iš darbo valstybės tarnautojų, kurie leidžia savo vaikus į lenkų mokyklas, leisti nevaržomai steigti privačias lenkų mokyklas ir įsteigti privačią lenkų mokytojų seminariją, leisti mokinių tėvams pakeisti savo pasuose nurodytą tautybę, skirti lenkų mokykloms proporcingai valstybės lėšų, t.y. dešimtąją dalį visų lėšų, skirtų šalies mokykloms, nereikalauti iš lenkų mokytojų cenzo, kaip yra reikalaujama iš mokytojų lietuvių, leisti lenkų mokyklose naudoti lenkų vadovėlius, išspausdintus užsienyje⁴⁷⁵.

Naujoji valdžia netrukus ėmėsi įgyvendinti savo pažadus. 1926 m. birželio 17 d. buvo panaikintas karo stovis (išskyrus pasienio su Lenkija ruožus), o liepos mėnesį nebeliko ir spaudos cenzūros. Taip pat buvo panaikintas susirinkimų po atviru dangumi draudimas, leista be jokių apribojimų įsivežti užsienio spaudą ir knygas. Be to, naujoji valdžia dar 1926 m. pavasarį žengė tautinėms mažumoms palankų ir gan svarbų žingsnį. Vidaus reikalų ministerija išleido aplinkraštį, kuriuo įpareigojo vietos administracijos organus pakeisti pasuose įrašą dėl piliečių tautybės, kai tik jie to pageidauja. Šiame aplinkraštyje nurodoma, kad „tautybė negali būti prievarta nustatoma, nes kiekvienam asmeniui priklauso pačiam nusistatyti, kokios jis tautybės“. Tokie valdžios žingsniai labiausiai atitiko lenkų tautinės mažumos, kuri sakėsi esą labiausiai diskriminuojama Lietuvoje, interesus.

Netrukus buvo žengtas dar vienas Lietuvos lenkų bendruomenei palankus žingsnis – švietimo ministras V. Čepinskis ministerijoje įsteigė Lenkų mokyklų referento pareigybę. Referentu tapo Kauno II-osios valstybinės lenkų gimnazijos direktorius L. Abramavičius, vienas iškiliausių tarpukario Lietuvos lenkų visuomenės veikėjų.

Tokiomis aplinkybėmis 1926 m. rudenį Lietuvoje imtos masiškai steigti lenkų pradžios mokyklos. Palyginimui, 1926 m. gegužę valstybės išlaikomų lenkiškų

⁴⁷⁴ Žr. K. Buchowski, *Polacy w niepodległym państwie litewskim...*, p. 144-145.

⁴⁷⁵ Seimo stenogramos. III Seimas. 11 posėdis, 1926 m. birželio 22 d, p. 4-5.

pradžios mokyklų buvo 24 bei 2 privačios (Panevėžyje ir Raseiniuose), o po pusės metų vien naujai įsteigtų mokyklų skaičius pasiekė 70⁴⁷⁶. Toks šuolis buvo susijęs su liberalizuota politine situacija, kuomet į valdžią atėjo tautinėms mažumoms kur kas palankesnės kairiosios jėgos. Lenkai, pasinaudodami palankiomis aplinkybėmis, ėmėsi įvairiausių priemonių, kad paskatintų Lietuvos gyventojus leisti vaikus į lenkiškas mokyklas. Reikia pripažinti, kad šios priemonės buvo gana sėkmingos – į lenkų mokyklas perėjo mokyti ne tik nemažai lietuvių, bet ir kitų tautybių vaikai. Mokinių perėjimą į privačias lenkų švietimo draugijos išlaikoma mokyklas labiausiai lėmė ten teikiamos lengvatos – buvo žadama mokiniams duoti nemokamas knygas, sąsiuvinius, o neturtingiesiems – pietūs ir net avalynę. Be abejojimo, visa tai nebuvo įmanoma vien tik Lietuvos lenkų lėšomis. Didžiąją dalį lėšų, kuriomis disponavo „*Pochodnia*“ ir kitos lenkų organizacijos visais tarpukario metais, sudarė Lenkijos valdžios skiriamos dotacijos⁴⁷⁷.

Spartus lenkų mokyklų gausėjimas ir neigiama lietuvių visuomenės reakcija į tai, ėmė kelti nerimą ir švietimo ministrui V. Čepinskiui. 1926 m. lapkričio 25 d. Švietimo ministerijoje įvyko ministro inicijuotas grupės pradžios mokyklų inspektorių pasitarimas šiai problemai aptarti. Ministras ir pradžios mokyklų inspektoriai, išklausę pranešimus ir pasitarę, priėjo prie kelių lenkams nepalankių išvadų⁴⁷⁸ bei išdėstė pageidavimus padėčiai ištaisyti. Taip pat buvo išreikšta viltis,

⁴⁷⁶ B. Šetkus, *Lenkų mokyklų steigimas Lietuvoje...*, p. 41.

⁴⁷⁷ Pavyzdžiui, 1926 m. Lenkijos valdžia visoms Lietuvos lenkų organizacijos skyrė 185 tūkst. JAV dolerių, o 1927 m. – 150 tūkst. dolerių (K. Buchowski, *Polacy w niepodległym państwie litewskim...*, p. 148).

⁴⁷⁸ Pirma, Lietuvos lenkų draugija „*Pochodnia*“ steigia lenkiškas mokyklas dažniausiai tose vietose, kur yra ir sėkmingai dirba savivaldybių iš Švietimo ministerijos išlaikomos mokyklos. Antra, „*Pochodnia*“ steigia savo mokyklas, įvairiais pažadais atitraukia vaikus iš esamų mokyklų ir dezorganizuoja švietimo darbą vietose. Trečia, prikalbinėjimai ir pažadai skirsto vietas visuomenę į dvi priešingas grupes, įneša tarp vaikų ir tėvų nesuspilimą ir neapykantos, pradedančios reikštis kai kuriose vietose net pažeidimais. Ketvirta, kalbamųjų mokyklų steigimas kyla ne iš apačios, ne pačių žmonių reikalavimų, bet primetamas iš kitur atvykusių agitatorių. Penkta, lenkiškų mokyklų referentas, spręsdamas vietoje mokyklos steigimo „reikalą“, nedalyvaujant vietos pradžios mokyklos inspektoriui, žemina inspektorių autoritetą ir, veikdamas Švietimo ministerijos vardu, klaidina visuomenę, kurioje susidaro nuomonė, kad švietimo reikalams tvarkyti yra nesuderintos inspekcijos. Šešta, daugelis mokytojų, skiriamų į „*Pochodnia*“ išlaikomas mokyklas, neturi nustatyto cenzo ir nepakankamai moka lietuvių kalbą, todėl negalės bent minimaliai išmokyti vaikus valstybinės kalbos. Septinta, daugumoje lenkiškų mokyklų naudojami vadovėliai yra įvežti iš Lenkijos. Tie vadovėliai, ypač istorijos ir geografijos, neatitinka valstybės požiūrio, jų įtaka vaikams yra kenksminga. Aštunta, nepasidavusi pasižadėjimui, „*Pochodnia*“ daugelyje vietų savo mokyklų neaprūpina tinkamais butais, baldais ir mokymo priemonėmis. Devinta, „*Pochodnia*“ steigia lenkiškas mokyklas ir tokiose vietose, kur nėra lenkų tautybės vaikų, nes „*Pochodnia*“ laiko lenkais visus tuos, kurie moka lenkiškai kalbėti. Dešimta, draugijos „*Pochodnia*“ mokyklų mokytojai, priėmę vaikus į mokyklas, duoda tam tikras iš anksto užpildytas deklaracijas, kuriose tėvai turi pasirašyti, jog esą lenkai ir reikalauja, kad jų vaikai būtų mokomi lenkų kalba (B. Šetkus, *Lenkų mokyklų steigimas Lietuvoje...*, p. 42).

kad visi mokyklų steigėjai, jų laikytojai ir ypač mokytojai vengtų neapykantos ir keršto žadinimo.

Dėl lenkiškų mokyklų masinio steigimo buvo susirūpinta ir Seime. 1926 m. lapkričio 16 d. posėdyje krikščionių demokratų, ūkininkų sąjungos, darbo federacijos ir tautininkų frakcijos (iš viso 18 Seimo narių) pasisakė už tai, kad skubos tvarka būtų svarstoma interpeliacija Ministrui Pirmininkui M. Šleževičiui dėl švietimo ministro V. Čepinskio vykdomos švietimo politikos⁴⁷⁹.

Opozicijai griežtai kritikuojant Vyriausybės vykdomą švietimo politiką, jai buvo atsakoma, kad Lietuvoje nėra tokio įstatymo, kuriuo remiantis būtų galima drausti steigti lenkiškas mokyklas. Švietimo ministras V. Čepinskis teigė, kad leidžiant steigti šias mokyklas nebuvo nusizengta jokiems galiojantiems įstatymams. Priešingai, juo nuomone, Lietuvos Konstitucija garantavo lenkams, kaip ir kitoms tautinėms mažumoms, teisę turėti savo mokyklas, todėl, anot ministro, „atimti šią teisę kuriais nors svetimais, ne pedagoginiais motyvais, visiškai neleistina“. Valdančiųjų partijų atstovai Seime, taip pat lenkų ir žydų frakcijos balsavo prieš interpeliaciją švietimo ministrui.

Lietuvių nepasitenkinimas sparčiai daugėjančiomis lenkų mokyklomis (nuo 1926-1927 mokslo metų pradžios iki 1926 m. lapkričio vidurio buvo įsteigtos 57 pradžios mokyklos, o nuo 1926 m. lapkričio vidurio iki gruodžio vidurio – dar 13 mokyklų) dar labiau išaugo, kai naujai steigiamose mokyklose buvo pastebėta antivalstybinių apraiškų⁴⁸⁰. Todėl kai kurie lenkų mokyklų mokytojai už veiklą, nukreiptą prieš Lietuvos valstybę, buvo patraukti atsakomybėn ir karo komendanto nubausti 500 litų bauda. Tačiau jiems neteko mokėti paskirtų baudų – tam reikalui lėšų skyrė draugija „*Pochodnia*“. Be to, reaguodama į lietuvių visuomenės pasipiktinimą dėl lenkų mokyklų steigimo ir apskritai „*Pochodnia*“ išdėstė savo požiūrį tuo klausimu. Šios draugijos vadovų nuomone, lietuvių spaudoje ir net Seimo tribūnoje visa situacija pateikiama neteisingai ir labai tendencingai. Visų pirma,

⁴⁷⁹ Interpeliacijoje teigiama, kad lietuvių mokyklose yra slopinamas lietuvių jaunuomenės auklėjimas tautine ir religine dvasia ir tuo pat metu leidžiama steigti lenkiškas mokyklas, per kurias yra lenkinama Lietuvos visuomenė. Interpeliaciją pasirašę Seimo nariai taip pat akcentavo, kad jog visa tai vyksta tuo metu, kai lenkų okupuotoje Lietuvos dalyje lietuvių mokyklos yra persekiojamos ir uždarnos. Atkreipiamas dėmesys ir į tai, kad naujai įsteigtas lenkiškas mokyklas teks išlaikyti savivaldybėms, kas taps sunkia našta (žr. Seimo stenogramos. III Seimas. II sesija. 43 posėdis. 1926 m. lapkričio 16 d., p. 15-16).

⁴⁸⁰ 1926 m. pradžios mokyklų inspektorių pranešimose Švietimo ministerijai atsispindi jų nerimas dėl tendencingo vaikų auklėjimo lenkų mokyklose, nes neretai mokiniams buvo peršama mintis, kad jų tėvynė yra ne Lietuva, ne Lenkija, kad jie esą Lenkijos piliečiai, kad Vilnius yra Lenkijos miestas ir pan. (B. Šetkus, *Lenkų mokyklų steigimas Lietuvoje...*, p. 41).

pažymima, jog lenkų mokyklos Lietuvoje yra labai reikalingos, nes jų labai trūksta atsižvelgiant į Lietuvos tautinę sudėtį. Taip pat buvo pasisakoma prieš dalies valstybinių mokyklų vadinimą lenkiškomis, kadangi pagal sudėtį jos yra mišrios – lietuvių ir lenkų, o lenkų kalba nėra dėstomoji ir jos mokama tik kaip atskiro dalyko. Todėl „*Pochodnia*“ apgaule laikė teiginį, kad lenkų mokyklos yra steigiamos greta jau veikiančių valstybinių lenkiškų mokyklų. Be to, būtinybė steigti privačias lenkiškas mokyklas buvo aiškinama ir tuo, kad 1926-1927 mokslo metų pradžioje švietimo ministras atsisakė mišrias mokyklas reorganizuoti į lenkiškas. Taip pat ministras neleidęs dalies lietuvių mokyklų paversti lenkiškomis, ką draugija siekė įgyvendinti kai kuriose vietovėse. Dėl šios priežasties, anot draugijos, ir teko kai kur steigti tokias mokyklas savo iniciatyva. „*Pochodnia*“ nuomonė sutapo su ministro V. Čepinskio išsakyta nuomone, jog privačios lenkų mokyklos yra steigiamos teisėtai ir draudžiant jas steigti būtų pažeidžiama Lietuvos Konstitucija. Buvo primenama, kad steigiant privačias mokyklas užtenka tik informuoti Švietimo ministeriją, bet nereikia prašyti jos leidimo. Taip pat buvo atmetami ir kaltinimai dėl lietuvių polonizacijos – teigta, kad grynai lenkų mokyklose mokosi vien tik lenkų vaikai, kadangi mokiniai į mokyklą priimami tik pagal rašytinius tėvų prašymus, kuriuose jie pažymi esą lenkai⁴⁸¹.

Pateikti faktai byloja apie tai, kad masinis lenkų mokyklų steigimas Lietuvoje 1926 m. rudenį buvo ne stichiškas, bet vyko organizuotai. Nors mokyklos buvo steigiamos deklaruojant siekį pašalinti disproporcijas švietimo sistemoje (atsižvelgiant į Lietuvos tautinę sudėtį, kuri buvo grindžiama rinkimų į Seimą rezultatais) ir užtikrinti Lietuvos Konstitucijoje numatytą galimybę lenkų vaikams mokytis gimtąja kalba, iš tikrųjų tai buvo daroma ir siekiant tam tikrų politinių tikslų. Plečiant lenkiškų mokyklų, tiek valstybinių, tiek ir privačių, tinklą Lietuvoje buvo siekiama sustiprinti lenkų tautinės mažumos, ir tuo pačiu Lenkijos, politinę įtaką. Todėl dalies lietuvių visuomenės, kuri suvokė šiuos lenkų mokyklų steigimo motyvus, protestai dėl Lietuvos polonizacijos buvo iš dalies pagrįsti. Kita vertus, vykstant aršiai politinei kovai būta kategoriškų teiginių ir antilenkiškų apibendrinimų, kuriuos šiandien galima vertinti kaip tam tikrą radikalios polonofobijos apraišką.

1926 m. rudenį visoje Lietuvoje labai sustiprėjo antilenkiškos nuotaikos. Rugsėjo 26 d. Kauno lenkų bendruomenė buvo suplanavusi iškilmingą procesiją

⁴⁸¹ B. Šetkus, *Lenkų mokyklų steigimas Lietuvoje...*, p. 44.

miesto gatvėmis, prasidedančią iš šv. Trejybės bažnyčios, kurioje pamaldos vykdavo lenkų kalba. Procesijos organizatoriai, nujausdami neramumų galimybę, paprašė policijos užtikrinti procesijos dalyvių saugumą. Tačiau jau vykstant pamaldoms, bažnyčioje prasidėjo neramumai, kurie persimetė į šalia esančias gatves ir kapines. Nepaisant lenkų frakcijai priklausančių Seimo narių reikalavimų, policija nesiėmė jokių veiksmų, motyvuodama per mažu turimų pareigūnų skaičiumi. Po kelias valandas trukusių neramumų buvo stipriai apgadintas bažnyčios vidus, 4 asmenys buvo sunkiai sužaloti, o 50 – lengvai sužeisti. Kaune įvykusias muštynes ir neramumus aptarinėjo tiek lietuvių, tiek lenkų spauda, pateikdama skirtingas šių įvykių versijas⁴⁸².

Tačiau šių antilenkiškų neramumų išprovokavimas Lietuvos sostinėje tebuvo įžanga į dešinėsios opozicijos pradėtą plačią antilenkišką kampaniją. Krikščionys demokratai, pasinaudodami pablogėjusią Lietuvos ekonomine padėtimi, sustiprino kairiųjų valdžios kritiką dėl per didelių nuolaidų lenkams ir kitoms Lietuvos tautinėms mažumoms. Antilenkišką atmosferą kaitino ir paslaptingojo Kovos su lenkais komiteto atsišaukimai, platinami visoje šalyje, kuriuose visi lietuviai buvo kviečiami aktyviai kovoti su Lietuvos polonizacija ir bolševizacija. Lenkų mokyklos buvo atakuojamos ne tik propagandiniais šūkais, bet ir veiksmais – per visą Lietuvą nusirito lenkiškų mokyklų langų daužymo ir iškabų murzinimo banga. Visi lenkiškų mokyklų mokytojai gavo grasinančius laiškus, kuriais buvo įspėjami, kad iki 1926 m. gruodžio 1 d. atsisakytų mokytojų darbo „*Pochodnia*“ mokyklose, priešingu atveju jų laukia Kovos su lenkais komiteto teismas. Kinoteatrų, kavinių, klubų ir knygynų savininkai taip pat gaudavo anonimus laiškus, kuriais buvo reikalaujama nenuomoti patalpų lenkams ir nebeprenumeruoti lenkų spaudos⁴⁸³.

1926 m. gruodžio 17 d. Lietuvoje buvo įvykdytas valstybės perversmas, kuris šiuolaikinėje historiografijoje vertinamas kaip esminė takoskyra tarpukario Lietuvos valstybės gyvenime. Perversmo organizatoriai, vėliau – tautininkų ideologai ir valdžios atstovai, o paskui ir jų šalininkai ir jiems prijaučiantys, perversmui pateisinti

⁴⁸² Katalikiškas „*Dzwon Świąteczny*“ rašė, kad į šv. Trejybės bažnyčią įsiveržė pagaliais ir akmeninis ginkluoti vyrai, kurie ėmė mušti ten susirinkusius lenkus. Kilus panikai, bažnyčioje esantys žmonės bandė iš jos išsiveržti, tačiau užpuolikai uždarė duris ir tęsė muštynes. Pasibaigus neramumams, sužeistieji buvo pristatyti į ligoninę, tačiau jų ten nepriėmė, motyvuojant tuo, kad lenkai čia neaptarnaujami. Tuomet sužeistieji buvo pervežti į žydų ligoninę, kur jiems buvo suteikta pagalba. Tuo tarpu krikščionių demokratų leidžiamas „*Rytas*“ dėl kilusių neramumų apkaltino pačius lenkus, neva tokia šventinė lenkų procesija įžeidė lietuvių tautinius jausmus (žr. K. Buchowski, *Polacy w niepodległym państwie litewskim...*, p. 151-153).

⁴⁸³ K. Buchowski, *Polacy w niepodległym państwie litewskim...*, p. 154-155.

dažniausiai nurodydavo sustiprėjusią tautinių mažumų įtaką valstybėje, prasidėjusią Lietuvos polonizaciją ir bolševikų pavojų⁴⁸⁴. Masinis lenkų mokyklų steigimas 1926 m. rudenį tapo visuotinio nepasitenkinimo židiniu ir tapo viena iš priežasčių, kodėl dešinėsios jėgos ryžosi nušalinti demokratiškai išrinktą Seimą, Prezidentą ir Vyriausybę.

Naujai įsteigtas lenkų mokyklas tautininkų valdžia ėmė kontroliuoti iškart po gruodžio 17 d. perversmo. Praėjus vos kelioms po perversmo, naujasis švietimo ministras L. Bistras gana kritiškai pasisakė apie lenkiškas mokyklas ir pabrėžė, kad jos „savaime turės žūti“⁴⁸⁵. Šiuos naujojo švietimo ministro žodžius patvirtino tolesni įvykiai. Jau pirmomis 1927 m. sausio dienomis apskričių pradžios mokyklų inspektoriai pradėjo nuodugnai tikrinti draugijos „*Pochodnia*“ išlaikomas pradžios mokyklas. Per šiuos patikrinimus inspektoriai ypač daug dėmesio skyrė mokinių skaičiaus ir jų tautybės nustatymui. Paaiškėjo, kad daugelio atvejų lenkų mokyklose vaikų yra mažiau negu buvo nurodoma šių mokyklų pateiktose ataskaitose. Be to, beveik visose inspektorių pranešimuose pateikiami duomenis apie lenkų mokyklose besimokančius lietuvių vaikus, kurių tėvai (ar vienas iš jų) per gyventojų surašymą užsirašė ar buvo surašyti lietuviais. Inspektoriai taip pat domėjosi ir lenkų mokyklose naudojamomis mokymo priemonėmis. Paaiškėjo, kad neretai naudojami Lenkijoje leisti vadovėliai, kurie daugeliu atvejų Lietuvos mokykloms yra netinkami.

Pažymėtina, kad pradžios mokyklų inspektorių pranešimuose pateiktus faktus, ypač apie lenkų mokyklose besimokančių vaikų tautybę, reikėtų vertinti kritiškai. Vaikai į lenkų mokyklas 1926 m. buvo atiduodami tėvų nuožiūra, nesant jokios administracinės ar kitokios prievartos ir spaudimo. Tuo tarpu 1927 m., iškart po valstybės perversmo, kuomet į valdžią atėjo radikaliai nusiteikusių dešinėsios jėgos,

⁴⁸⁴ Pavyzdžiui, valstybės veikėjas ir publicistas J. Purickis rašė: „Reikalinga mažumų paramos Seime, valdžia darė joms per toli einančias nuolaidas. Ypač nuolaidos lenkams mokyklų reikalu virto toli einančiomis privilegijomis ir sukėlė didelio nepasitenkinimo visuomenėje. (...) Tuo tarpu visoki priešvalstybiniai gaivalai, ypač komunistai, vis labiau kėlė galvą ir plėtė savo veikimą“ (J. Purickis, *Seimų laikai. [Pirmasis nepriklausomos Lietuvos dešimtmetis*, Kaunas, 1990, p. 138]). Tuos pačius pavojus įvardijo ir filosofas, valstybės veikėjas ir vienas tautininkų ideologų I. Tamošaitis, anot kurio 1926 m. „šalia bolševizacijos proceso tuoj prasidėjo Lietuvoje galingas polonizacijos procesas“, į kuriuos, anot jo, „negalėjo ramiai žiūrėti tikras tautietis, geras Lietuvos patriotas“ (I. Tamošaitis, *Nuo gruodžio 17 d. ligi šių dienų [Pirmasis nepriklausomos Lietuvos...]*, p. 144). Polonizacijos grėsmę išvelgė ir krikščionys demokratai. Pavyzdžiui, vienas jų veikėjų L. Gira 1926 m. rudenį aštriai kritikavo tuometinės Lietuvos Vyriausybės politiką. Jis rašė: „Tai, kas šiandien, Švietimo ministerijai pataikaujant, o gal net paraginant, pradėta daryti su lenkiškomis mokyklomis, yra didžiausiai nusikalstamas mūsų tautai darbas, yra tai nusikaltimas visam tam amžiais ruošiamam mūsų nepriklausomybės atsikovojo žygiui, yra tai skaudus pasityčiojimas iš visų jo šventųjų aukų!“ (L. Gira, *Antroji Lietuvos polonizacija*, „Rytas“, 1926, Nr. 47, p. 1).

⁴⁸⁵ B. Šetkus, *Lenkų mokyklų steigimas Lietuvoje...*, p. 44.

gyventojai, ypač su neaiškia tautine savimone ir jų vaikai su neaiškia tautine priklausomybe (pavyzdžiui, vaikai iš mišrių santuokų), veikiami administracinio spaudimo priemonių įvardijo save (arba inspektorių ataskaitose buvo įvardijami) kaip lietuviai.

Lemtingi sprendimai lenkų mokykloms likviduoti buvo padaryti 1927 m. vasarą. Švietimo ministras K. Šakenis, gegužę pakeitęs šiame poste L. Bistrą, birželio 28 d. pasirašė įsakymą, kuriuo nuo 1927 m. rugpjūčio 1 d. nesuspėjusius įgyti reikalaujamo cenzo (ankstesnis švietimo ministras V. Čepinskis leido naujai įsteigtose lenkų pradžios mokyklose laikinai mokytojauti asmenims, neturintiems atitinkamo cenzo). Šiuo pagrindu 1927 m. rugpjūtį iš darbo buvo atleisti net 68 lenkų pradžios mokyklų mokytojai. Netrukus buvo priimtas dar vienas sprendimas, nukreiptas prieš lenkų tautinės mažumos švietimo sistemą. Švietimo ministerija 1928 m. rugpjūčio 6 d. pareikalavo, kad pradžios mokyklų inspektoriai tikrintų mokinių tautybę pagal išduotus tautybės pažymėjimus, o Vidaus reikalų ministerija atšaukė dar 1926 m. priimtą sprendimą, leidžianti gyventojams pakeisti pasuose įrašą apie savo tautybę⁴⁸⁶.

Po šių administracinių naujosios valdžios sprendimų, 1927-1928 mokslo metų pradžioje buvo uždaryta daugiau kaip 60 lenkų pradžios mokyklų. Mokytojų trūkumas lenkiškose pradžios mokyklose buvo puiki dingstis tautininkų valdžiai uždaryti 1926 m. įsteigtas lenkų mokyklas ir tuo pačiu gerokai susilpninti lenkų tautinės mažumos švietimo sistemą. 1927 m. rudenį, kai į dar veikiančias lenkų mokyklas draugija „*Pochodnia*“ atsiuntė dirbti cenzą turinčius mokytojus, paaiškėjo, kad daugeliu atvejų nebebuvo ko mokyti – nemažai vaikų perėjo į lietuviškas arba į mišrias lietuvių-lenkų mokyklas. Dėl minėtų priežasčių lenkiškų privačių pradžios mokyklų Lietuvoje labai sumažėjo, o 1928 m. sausį jų liko tik 34 (30 mokyklų išlaikė „*Pochodnia*“, 3 – draugija „*Oświata*“, 1 – Raseiniuose veikusi draugija „*Jutrzenka*“) bei ženkliai sumažėjo jose besimokančių mokinių skaičius. Tuo pat metu veikė 13 savivaldybių išlaikomų lenkų pradžios mokyklų: 11 – Kauno mieste, 2 – Alytaus apskrityje, kurias lankė daugiau vaikų nei privačias mokyklas. Be to, vienai privačiai Ukmergės mokyklai Švietimo ministerija teikė pašalpą⁴⁸⁷.

⁴⁸⁶ B. Šetkus, *Lenkų mokyklų steigimas Lietuvoje...*, p. 45.

⁴⁸⁷ *Ten pat.*

Vėlesniais metais lenkų švietimas Lietuvoje dar labiau sunyko. 1940 m. pradžioje Lietuvoje (be Vilniaus krašto) liko tik 9 privačios lenkų pradžios mokyklos⁴⁸⁸.

3.3.4. Vilniaus klausimas ir lenkų tautinė mažuma

Po Vilniaus aneksijos tiek pati Lenkija, tiek ir Lietuvoje gyvenanti lenkų tautinė mažuma, Lietuvoje imtos traktuoti kaip didžiausios grėsmės šaltinis valstybės teritoriniam vientisumui ir suverenitetui. Lenkijoje įžiūrėta ne tik karinė grėsmė. Iki ketvirtojo dešimtmečio vidurio baimintis ir kultūrinės Lenkijos įtakos. Būta ir socialinio pavojaus suvokimo, paskatinusio žemės reformą Lietuvoje, nukreiptą visų pirma prieš lenkų dvarininkiją. Lenkijos grėsmė, priklausomai nuo konkrečių aplinkybių, galėjo būti suvokiama kaip tiesioginė arba netiesioginė, tačiau per visą tarpukario laikotarpį ji laikyta permanentine. Prasidėjęs konfliktas su Lenkija turėjo įtakos visoms Lietuvos gyvenimo sritims, akumuliuodamas savyje didžiąją lietuvių tautos energijos dalį, kuri normaliomis aplinkybėmis galėjo būti nukreipta krašto gerovės kūrimo linkme⁴⁸⁹.

Okupuodama ir aneksuodama Vilniaus kraštą Lenkija padarė nepataisomą žalą santykiams su Lietuva ir lietuviais⁴⁹⁰. Pagal padarinius pačiai Lenkijai nuostoliai nebuvo adekvatūs užimtai teritorijai. Brutalus Lenkijos veiksmai sudarė palankią dirvą skaldomajai išorinei įtakai skverbtis ir veikti regiono šalių tarpusavio santykius, kartu palaidojant ir regiono konsolidacijos viltį. Kitaip tariant, tikroji laimėtoja lietuvių ir lenkų konflikte dėl Vilniaus buvo Rusija ir Vokietija. Kurstydamą lietuvius prieš lenkus ir palaikydama nuolatinį įtampos židinį, Maskva paralyžiavo bet kokias konsolidacijos pastangas savo vakariniame pasienyje. Kauno ir Varšuvos konfliktas suteikė naują perspektyvą ir Vokietijos Rytų politikai. Lietuvos eliminavimas iš

⁴⁸⁸ K. Buchowski, *Polacy w niepodległym państwie litewskim...*, p. 179.

⁴⁸⁹ Žr. V. Žalys, *Lietuvos diplomatijos istorija (1925-1940)*, I tomas, Vilnius, 2007, p. 24-25.

⁴⁹⁰ Kita vertus, kai kurie lenkų tyrinėtojai nurodo, kad Lietuvos valdantieji sluoksniai – tiek tautininkai, tiek krikščionys demokratai, buvo suinteresuoti palaikyti nuolatinę įtampą lietuvių-lenkų santykiuose. Šios taktikos galutinis tikslas – visiška lietuvių tautos kultūrinė emancipacija ir negrįžtamas kelio polonizacijai užkirtimas bei Vilniaus atgavimas. Kaip taikliai pastebėjo vokiečių laikraščio „*Deutsche Allgemeine Zeitung*“ apžvalgininkas: „Vilnius, iš esmės žiūrint, Lietuvai tėra pretekstas, kad galima būtų atsiderinti principiniame ginče su didžiuoju lenkišku kaimynu ir šiame konflikte įtvirtinti savo nuosavą, lietuvišką tautinę savimonę, siekiant padėti tvirtus pagrindus nepriklausomos Lietuvos valstybingumui. Iki tol, kol valstybės formavimosi procesas dar nėra baigtas, lietuviai nemato galimybės apsieiti be Vilniaus klausimo kaip veiksnio, skatinančio tautinius patriotinius veiksmus“ (žr. P. Łossowski, *Stosunki polsko-litewskie 1921-1939*, Warszawa, 1997, p. 178).

planuojamo apsauginio buferio, turėjusio atskirti Vokietiją ir Rusiją, darė neįmanomą strateginių Rytprūsių apsupimą, mažino spaudimą Vokietijai iš šiaurės ir šiaurės rytų. Aktyvindama užsienio politiką Vokietija planavo perimti iniciatyvą ir taip išvengti buferio tarp jos ir Rusijos atsiradimo. Lietuvos ir Lenkijos antagonizmas silpnino šių abiejų valstybių pozicijas ir dvišalių santykių su Vokietija srityje, pirmiausiai Gdanskio ir Klaipėdos bylose⁴⁹¹.

Patyrusi smurtą ir netekusi istorinės sostinės bei didelės dalies rytinių žemių, Lietuva nuo pat konflikto su Lenkija pradžios užtarimo ir teisingumo bandė ieškoti Tautų Sąjungoje. Ten, ypač pirmaisiais metais po Vilniaus okupacijos, mėginta rasti abiem konflikto pusėms, t.y. Lietuvai ir Lenkijai, priimtina sprendimą. Deja, laikui bėgant Tautų Sąjungos pasiryžimas jį rasti blėso. Praėjus tik trejiems metams nuo Vilniaus užgrobimo Tautų Sąjunga susitaikė su Lenkijos jai primestu *fait accompli* ir sutiko pripažinti *status quo* padėtį dėl Vilniaus krašto. 1923 m. kovo 15 d. Ambasadorių Konferencija formaliai pripažino Vidurio Lietuvos inkorporavimą į Lenkiją. Tokį Lietuvai nepalankų sprendimą lėmė tai, kad vienas iš dviejų Tautų Sąjungos sprendimus lemiančių balsų – prancūzų – buvo priešiškas lietuvių aspiracijoms. Antrasis lemiamas balsas – britų – kad ir palankesnis, neturėjo pakankamai intereso radikalesnei intervencijai į Lietuvos ir Lenkijos ginčą.

Po 1923 m. kovo 15 d. Ambasadorių Konferencijos sprendimo, pripažinusio Vilnių ir kitas ginčijamas žemes Lenkijai, Lietuva nebegalėjo tikėtis Tautų Sąjungos paramos susigražinant prarastas teritorijas. Su šiuo nepalankiu faktu teko skaitytis visoms Lietuvos vyriausybėms, nepriklausomai nuo jų partinės priklausomybės. Dar daugiau – bet kokios teritorinės pretenzijos Lenkijai Ženevoje buvo vertinamos kaip netoleruotinas vieno Tautų Sąjungos nario elgesys kito jos nario atžvilgiu. Tačiau atsisakyti Vilniaus tarptautinio solidarumo labui Lietuva nebuvo pasiruošusi. Negalėdami realizuoti savo aspiracijų Ženevoje, nepajėgdami susigražinti Vilniaus jėgos metodais, lietuviai pasirinko permanentinio „karo stovio“ su Lenkija būseną. „Nei karo, nei taikos“ padėtis leido lietuviams išsaugoti viltį kada nors ateityje dar sugrįžti į Gedimino miestą⁴⁹².

Ambasadorių Konferencijos sprendimas dėl Vilniaus pripažinimo Lenkijai ne tik užgavo gyvybinius Lietuvos interesus, bet ir negrįžtamai pakirto Tautų Sąjungos autoritetą lietuvių politikų ir visos visuomenės akyse, iš esmės nepalikdamas

⁴⁹¹ Žr. V. Žalys, *Lietuvos diplomatijos istorija...*, p. 21-22.

⁴⁹² *Ten pat*, p. 110.

alternatyvos politinei orientacijai į Vokietiją ir Sovietų Sąjungą. Tokia Lietuvos orientacija Tautų Sąjungai, tarptautinius reikalus tvarkančiai „prancūziškų instinktų“ su „britiškais saugikliais“ pagrindu, atrodė labiau nei įtartina. Taigi nepasitikėjimo būta abipusio. Tokiomis aplinkybėmis Lietuvos santykių su Tautų Sąjunga kasdienybė ir praktika nebuvo itin patraukli.

Pasitikėjimo Tautų Sąjunga Lietuvoje nestiprino ir kai kurių jai gyvybiškai svarbių reikalų svarstymo Ženevoje procedūros ypatumai. Lietuviai visuomenę labai piktino, kad užgrobę jų istorinę sostinę lenkai dar ir kelia jiems Tautų Sąjungoje bylas dėl lenkų mažumos persekiojimo Lietuvoje. Kartais ypač subjektyvus ir net šokiruojantis lietuviams atrodė ir kai kurių didžiųjų Europos valstybių, net ir nepasižyminčių ypatingomis simpatijomis Lenkijai, atstovų elgesys⁴⁹³. Lietuvos nepasitikėjimą Tautų Sąjunga dar labiau sustiprino vadinamojo Kernavės incidento svarstymas Tautų Sąjungoje⁴⁹⁴.

Tokiomis aplinkybėmis, nors apie tai ir vengta viešai kalbėti, Tautų Sąjungos autoritetas Lietuvoje nebuvo didelis. Žinant, kas ir kaip turėjo įtakos svarbiausių sprendimų priėmimui Tautų Sąjungoje, sulaukti jos paramos gyvybiškai svarbiais Lietuvai klausimais – visų pirma ginant Lietuvos interesus Vilniaus ir Klaipėdos

⁴⁹³ Svarstant vieną Lietuvos lenkų mažumos skundą Tautų Sąjungos Tarybos posėdyje, pirmininkaujantis Čekoslovakijos užsienio reikalų ministras E. Benešas buvo nusiteikęs bylą baigti palankiai Lietuvai. Tačiau netikėtai įsikišo britų atstovas A. Čemberlenas, kuris, vos dirstelėjęs į Lietuvos užsienio reikalų ministro raportą, t.y. atsakymą į lenkų mažumos skundą, pareiškė, kad jis toli gražu nėra išsamus, ir pridūrė: „iki šiol kaltinamųjų suole matėme lenkus, įdomu bus dabar pamatyti ir lietuvius“. Bylos svarstymas buvo atidėtas. Vėliau rezoliucijos priėmimas buvo atidedamas dar kelis kartus. Toks elgesys buvo aiškinamas iš lenkų mažumos Lietuvoje gaunamais vis naujais skundais, kurių Taryba nespėjanti išnagrinėti. Bet iš tikrųjų tokia taktika, kuomet lenkų skundo svarstymas buvo perkeliamas vis į kitą posėdį, buvo siekiama sudaryti nuolatinį spaudimą Lietuvos delegacijai ir tokiu būdu priversti ją tartis su Lenkijos delegacija dėl santykių normalizavimo. 1925 m. rugsėjo 5 d., po Lietuvai gan palankaus raporto Lietuvos mažumų klausimo byloje, kuri pristatė Brazilijos atstovas M. Franco, atrodė, kad ši byla pagaliau baigsis. Tačiau ir vėl įsikišo A. Čemberlenas, pareiškęs, kad Taryba gavusi naują skundą, kurio dar nespėjusi išnagrinėti. Tai buvo panašu į iš anksto apgalvotą taktiką. Reaguodamas į britų atstovo pasisakymą E. Galvanauskas atvirai ir kietai pareiškė, kad Lietuvos ir Lenkijos santykiai tol nepagerės, kol tęsis abiejų šalių konfliktas, kurį sukėlė Lenkijos įvykdyta Vilniaus okupacija (žr. V. Žalys, *Lietuvos diplomatijos istorija...*, p. 111).

⁴⁹⁴ 1926 m. vasario 23 d. naktį apie dvių šimtų Lenkijos pasienio policininkų būrys, remiamas kavalerijos dalinio, kirto demarkacinę liniją, perėjo į Lietuvos pusę ir užėmęs nedidelį miško plotą, išsikasė apkasus ir juose įsitvirtino. Incidento metu į lenkų nelaisvę pateko aštuoni Lietuvos policininkai. Lietuvos diplomatai užsienio valstybėse įteikė protesto notas dėl lenkų agresijos. Taip pat buvo siekiama įtraukti šio incidento svarstymą į Tautų Sąjungos tarybos darbotvarkę, tačiau tai pavyko ne iš karto. Galutinį raportą dėl Kernavės incidento pateikė naujas Tarybos pirmininkas japonas K. Ishii, kuris atsižvelgdamas į abiejų šalių paaiškinimus nematė reikalo iš esmės svarstyti šį incidentą. Su šiuo pasiūlymu sutikus visiems Taryboms nariams, Lietuvos atstovui D. Zauniui net nebuvo suteiktas žodis platesniems paaiškinimams ir jam beliko tik apgaildestauti dėl tokio skuboto Tarybos sprendimo nesvarstyti klausimo iš esmės. Lietuvos delegacija jau kitą dieną įteikė Tarybai protestas dėl K. Ishii šališkumo. Deja, šis Lietuvos atstovų Ženevoje žingsnis neturėjo jokių pasekmių (žr. G. Vilkelis, *Lietuvos ir Lenkijos priešprieša Tautų Sąjungoje 1926 m.*, „Lietuvos istorijos metraštis 1993“, Vilnius, 1994, p. 72-73).

kraštuose – nesitikėta. Tokia padėtis tik didino Lietuvos valdančiųjų sluoksnių įsitikinimą, kad paramos prieš Lenkiją reikia ieškoti kitur – Maskvoje ir Berlyne. Vilniaus klausimo sureguliuojimas rūpėjo ne tik Antantės valstybėms, suinteresuotoms Versalio taikos nustatyto *status quo* išsaugojimu, bet ir Pirmajame pasauliniame kare nesėkmę patyrusioms valstybėms – Vokietijai ir ypač Rusijai (tiksliau joms rūpėjo Vilniaus klausimo nesureguliuojimas ir įtampos tarp Lietuvos ir Lenkijos palaikymas). Abi šios valstybės turėjo ypatingų sąskaitų su vadinamuoju nenusisekusi Versalio kūdikiu – Lenkija, tačiau jų revanšistines tendencijas tramdė jų pačių duoti įsipareigojimai Lenkijai (Vokietiją varžė 1919 m. Versalio taikos sutartis, o Rusiją – 1921 m. Rygos taikos sutartis). Rusijos ir Vokietijos, nesuinteresuotų Vilniaus konflikto sprendimu ir tvirto jas skiriančių valstybių bloko susiformavimu, revanšistinės tendencijos įgijo Lenkijos nuskriaustos mažos silpnos Lietuvos teisių gynimo pavidalą. Tačiau tas jų suinteresuotumas nereiškė suinteresuotumo Lietuvos teisių įgyvendinimu ir Vilniaus klausimo sprendimu. Taip užsimezgė Vilniaus klausimo tarptautinis mazgas⁴⁹⁵.

Įtempti Lietuvos-Lenkijos santykiai atsiliepė ir lenkų tautinės mažumos padėčiai Lietuvoje (ir atitinkamai lietuvių mažumos padėčiai Lenkijoje). Abi šalys buvo nepatenkintos tokia įtempta situacija, todėl 1928 m. Karaliaučiuje prasidėjo lietuvių-lenkų derybos dėl santykių normalizavimo. Lietuvių delegacijai vadovavęs tuometinis premjeras A. Voldemaras derybas sutiko pradėti tik dėl tarptautinio spaudimo. Bet Lietuvos pozicija buvo nepasikeitusi – kategoriškai reikalauta grąžinti Vilnių. Tai, savo ruožtu, buvo nepriimtina Lenkijai, todėl derybos buvo iš anksto pasmerktos nesėkmei. Santykių normalizavimu su Lenkija, dėl savų sumetimų, iš esmės nebuvo suinteresuota ir Lietuvos opozicija. Karaliaučiuje vykstant Lenkijos-Lietuvos deryboms, opozicija – krikdemai, liaudininkai ir net socialdemokratai kaltino tautininkus dėl noro sudaryti antilietuvišką susitarimą su lenkais. Tačiau šie kaltinimai buvo populistiniai, kadangi dar prieš prasidedant deryboms Ministras Pirmininkas A. Voldemaras pareiškė, kad esamomis aplinkybėmis, dėl nesilpstančios grėsmės iš lenkų pusės, jokia liberalizacija santykiuose su Lenkija nėra įmanoma⁴⁹⁶.

⁴⁹⁵ Žr. Č. Laurinavičius, *Politika ir diplomatija. Lietuvių tautinės valstybės...*, p. 15.

⁴⁹⁶ 1928 m. sausio 25 d. Berlyne, kalbėdamasis su Vokietijos užsienio reikalų ministru A. Voldemaras pripažino, kad „esamomis aplinkybėmis santykių su Lenkija padėtis yra geriausia iš visų įmanomų“ ir jis nėra suinteresuotas net daliniu ar laikinu susitarimu su Lenkija dėl santykių normalizavimo. Neabejotinai tam įtakos turėjo ir tam tikras vidinis įvairių interesų grupių spaudimas Lietuvos Vyriausybei. Lietuvos pramoninkai buvo labai neigiamai nusistatę dėl santykių su Lenkija

Nepaisant didelių Lenkijos lūkesčių, derybos Karaliaučiuje nedavė jokio apčiuopiamo rezultato. Vienintelis šių derybų efektas buvo susitarimas dėl vadinamojo mažojo pasienio judėjimo bei oficialus Lietuvos sutikimas dėl termino „administracinė linija“ naudojimo vietoje termino „demarkacinė linija“ Lietuvos-Lenkijos sienai apibūdinti. Tačiau praktikoje Lietuva santykiuose su Lenkija ir toliau vadovavosi „didžiosios kinų sienos“ principu su visomis ligtolinėmis tokios situacijos pasekmėmis⁴⁹⁷.

Trečiajame XX a. dešimtmetyje Lietuvos-Lenkijos konflikto poveikis tarptautinei padėčiai sumažėjo, tačiau Vilniaus klausimo faktorius išliko – tarsi uždelsto veikimo bomba. Be abejo, ano meto Europoje, ir juo labiau pasaulyje, buvo nemažai kitų konfliktinių židinių, tačiau ko gero nė vienas iš jų neprilygo savo tendencija peraugti į pasaulinį. Ketvirtąjį Lenkijos padalijimo ir Antrojo pasaulinio karo grėsmė, be visų politinių bei strateginių išskaičiavimų, Vakarų demokratines visuomenes gan stipriai įpareigojo ir morališkai⁴⁹⁸.

Kaip jau buvo minima, Lietuva ir Lenkija nuo 1920 m. nepalaikė oficialių diplomatinių santykių, tarp šalių nebuvo tiesioginio transporto susisiekimo ir net pašto. 1938 m. pradžioje Lenkijos valdžia nutarė, kad reikia perkirsti Gordijaus mazgą lenkų-lietuvių santykiuose. Pretekstą suteikė pasienio incidentas, per kurį kovo 11 d. žuvo Lenkijos pasienietis. Kovo 17 d. į Kauną buvo išsiųsta ultimatyvi nota, kuria Lenkijos Vyriausybė reikalavo nedelsiant užmegzti diplomatinius santykius. Priešingu atveju, kaip skelbė nota, „Lenkijos Vyriausybė savo priemonėmis užtikrins savo valstybės teisėtą interesų apsaugą“⁴⁹⁹. Visoje Lenkijoje vyko valdžios inspiruojamos demonstracijos, kurių metu Lietuvos veiksmais pasipiktinę žmonės reikalavo „žygio į Kauną“. Vilniuje pasipiktinusi minia apmėtė akmenimis lietuvių gimnaziją, o pasienyje lenkų kariuomenės daliniai buvo demonstratyviai parengti karo veiksams⁵⁰⁰.

Tuo tarpu Lietuvos valdžia dėjo visas pastangas, kad neįvyktų jokie ekscesai, galintys išprovokuoti Lenkiją imtis karinių veiksmų. Buvo sustiprintos policijos pajėgos, o kariuomenė buvo parengta reaguoti į galimus neramumus. Tačiau suvaldyti

sureguliuoti, kadangi baiminosi, kad Lietuvą užlies pigių lenkiškų prekių banga ir vietinė pramonė neatlaikytų šios konkurencijos (žr. P. Łossowski, *Po tej i tamtej stronie Niemna*, Warszawa, 1985, p. 231).

⁴⁹⁷ K. Buchowski, *Polacy w niepodległym państwie litewskim...*, p. 168.

⁴⁹⁸ Č. Laurinavičius, *Politika ir diplomatija. Lietuvių tautinės...*, p. 15.

⁴⁹⁹ K. Buchowski, *Polacy w niepodległym państwie litewskim...*, p. 253.

⁵⁰⁰ P. Łossowski, *Stosunki polsko-litewskie 1921-1939*, Warszawa, 1997, p. 311.

įsiau drinusią ir pažemintą lietuvių visuomenę, visų pirma jaunimą, nebuvo paprasta. Pažymėtina, kad antilenkiškos nuotaikos šalyje buvo nukreiptos ne tiek į pačią Lenkiją, kiek į lenkų tautinę mažumą, gyvenančią Lietuvoje. Kaune naktį iš kovo 17 į 18 d. šauliai, studentai ir vyresniųjų klasių moksleiviai apipaišė kryžiais ir kaukolėmis lenkų duris, o provincijoje netgi grasino lenkams padegimais⁵⁰¹. Tačiau rimtų incidentų, peraugančių į fizinį smurtą, nebuvo užfiksuota.

Trumpai padvejojusi, Lietuvos valdžia, kuriai tuo metu grasino ir Vokietija, reikalaudama Klaipėdos krašto, naktį iš kovo 18 į 19 d. priėmė Lenkijos ultimatumą ir sutiko su jame keliamais reikalavimais. Lietuvos lenkai su džiaugsmu sutiko žinią dėl diplomatinių santykių užmezgimo, tačiau lietuvių visuomenė, ypač patriotiškai nusiteikęs jaunimas, apkaltino valdžią neleistina ir gėdinga kapituliacija. Nuotaikų nuraminimui kovo 24 d. buvo sudaryta nauja, jau aštuonioliktoji per 20 nepriklausomybės metų, Vyriausybė, vadovaujama tautininkų veikėjo kunigo V. Mirono⁵⁰². Tačiau tai nepadėjo nuraminti antilenkiškų nuotaikų, kurios pasireiškėdavo kaip vietinių lenkų persekiojimas. Kovo 19 d. Kaune nepasitenkinusi lietuvių minia išdaužė lenkų gimnazijos ir knygyno langus, siekė nuniokoti lenkų organizacijų buveines, tačiau tam sutrukdė policija. Antilenkiški ekscesai, dažniausiai pasireiškėdavo langų daužymu ir iškabų niokojimu, visoje Lietuvoje truko iki balandžio pradžios, tačiau dėl ryžtingos policijos pozicijos didesnių nuostolių pavyko išvengti.

1938 m. kovo pabaigoje į Kauną atvyko F. Charvatas, paskirtas Lenkijos ambasadoriumi Lietuvoje. Lietuvos valdžia, pagrįstai baimindamasi antilenkiškų nuotaikų proveržio, ambasadoriaus atvykimo dieną uždraudė bet kokius susibūrimus prie „Metropolio“ viešbučio, kur laikinai įsikūrė Lenkijos ambasada. Lenkų mažumos atstovams irgi nebuvo leista pasveikinti F. Charvatą (buvo leista tik nusiųsti jam gelius)⁵⁰³.

Lietuvos lenkų visuomenė diplomatinių santykių su Lenkija užmezgimą ir Lenkijos ambasadoriaus atvykimą į Kauną įvertino kaip ilgai lauktą žingsnį, turėjusį pagerinti lenkų tautinės mažumos padėtį Lietuvoje. Tačiau faktiniai Lenkijos tikslai siekė toliau – Lenkija buvo suinteresuota kuo greičiau normalizuoti santykius su Lietuva, todėl atsižvelgiant į tuo metų Lietuvoje vyravusias antilenkiškas nuotaikas

⁵⁰¹ K. Buchowski, *Polacy w niepodległym państwie litewskim...*, p. 254.

⁵⁰² Žr. *Lietuvos Respublikos Vyriausybės...*, p. 63-64.

⁵⁰³ K. Buchowski, *Polacy w niepodległym państwie litewskim...*, p. 256.

lietuvių visuomenėje, F. Charvatas gavo instrukcijas nereikšti jokių pageidavimų ir nesiimti jokių žingsnių dėl lenkų mažumos, nes tai galėtų būti vertinama kaip antilietuviški veiksmai ir bandymai išreikalauti specialias privilegijas lenkų tautinei mažumai. Būtent todėl Lenkijos ambasados pozicija santykiuose su lenkų mažuma buvo labai rezervuota⁵⁰⁴. Tačiau toks elgesys buvo gerai apgalvotas. Lenkija žinojo, kad lietuviai atidžiai stebi kiekvieną ambasadoriaus F. Charvato žingsnį. Lietuvoje, net tarp kompromiso su Lenkija šalininkų, net ir bėgant laikui nemažėjo pasipiktinimas Lenkijos panaudotu ultimatumo metodu. Valdžios sluoksniuose ir visuomenėje dominavo pažeminimo jausmas ir vyravo įsitikinimas, kad po ultimatumo seks kiti Lenkijos reikalavimai, visų pirma dėl lenkų tautinės mažumos Lietuvoje teisių išplėtimo. Būtent todėl tiek ambasadoriaus F. Charvato, tiek apskritai visos Lenkijos ambasados pozicija lenkų mažumos klausimu buvo gana santūri⁵⁰⁵.

Tačiau diplomatinių santykių užmezgimas tebuvo pirmas žingsnis sudėtingame lietuvių-lenkų santykių normalizavimo procese. Užsimezgsiuose tarpvalstybiniuose santykiuose jautriausias klausimas buvo tautinių mažumų klausimas (Vilniaus klausimas dvišaliuose santykiuose net nebuvo keliamas). Lenkijos Vyriausybė tautinių mažumų klausimo sprendimą grindė visiško pariteto principu. Kitaip tariant, buvo teigiama, kad lietuviai Lenkijoje galės laisvai plėtoti savo organizacijas tik tuomet, kai tokios pat teisės bus pripažintos ir Lietuvos lenkams. Bet toks požiūris į tautinių mažumų klausimą netenkino Lietuvos Vyriausybės, kuri baiminosi, kad iš pariteto principo daugiau naudos, kaip stipresnė, turės lenkų mažuma Lietuvoje, o ne negausi lietuvių mažuma Lenkijoje⁵⁰⁶, be to,

⁵⁰⁴ Pavyzdžiui, 1938 m. kovo 31 d. F. Charvatas pirmą kartą susitiko su lenkų mažumos atstovų delegacija. Šiam susitikimui buvo skirtas tik pusvalandis, o jo tonas buvo labai oficialus. Kita diena Lietuvos lenkų spauda neslėpė savo apmaudo ir nusivylimo (žr. P. Łossowski, *Stosunki polsko-litewskie 1921-1939...*, p. 337).

⁵⁰⁵ 1938 m. gegužę, Lenkijos Užsienio reikalų ministerijoje, glaudžiai bendradarbiaujant su F. Charvatu, buvo parengtos svarbiausių lenkų tautinės mažumos Lietuvoje problemų gairės. Šiose gairėse buvo nurodoma, kad Lenkijos ambasada neturėtų aktyviai kištis į lenkų mažumos gyvenimą, tačiau kartu buvo pabrėžiamas būtinumas skatinti Lietuvos lenkų ekonominį aktyvumą bei, neturint galimybių plėtoti vidurinį ir aukštąjį lenkų mokslą, aktyviau plėtoti bent jau pradžios mokslą – steigti naujus darželius, sekmadienines mokyklėles, skautų būrius. Siekiant pademonstruoti gerą valią Lietuvos pusei, buvo siūloma likviduoti lenkų gimnazijas Kaune ir Vilkaviškyje, o jų vietoje įsteigti išlaikomas Lenkijos vyriausybės ligonines, kuriose galėtų įsidarbinti nemažai Lietuvos lenkų. Gairėse taip pat buvo akcentuojama būtinybė ir toliau finansiškai remti Lietuvos lenkus, o lietuvių tautinės mažumos Lenkijos statusą susieti su lenkų mažumos statusu Lietuvoje (žr. K. Buchowski, *Polacy w niepodległym państwie litewskim...*, p. 257).

⁵⁰⁶ Lenkijoje, oficialių gyventojų surašymų duomenimis, 1921 m. gyveno 68 tūkst. 700 lietuvių (0,3% visų gyventojų), 1931 m. – 83 tūkst. 100 (0,3%). Tačiau šiuolaikinėje mokslinėje literatūroje, tiek lenkų, tiek ir lietuvių, dažniausiai laikomasi nuomonės, kad tarpukario Lenkijoje gyveno apie 180-200 tūkst. lietuvių (žr. H. Chałupczak, T. Browarek, *Mniejszości narodowe w Polsce...*, p. 202).

baimintasi, kad tokiu atveju Lenkijai bus suteiktas pretekstas kišti į Lietuvos vidaus reikalus. Todėl abiejų šalių vyriausybės pasirinko laukimo taktiką ir atidžiai stebėjo viena kitos žingsnius tautinių mažumų atžvilgiu. Nepaisant pradinio entuziazmo ir didelių lūkesčių (ypač Lietuvos lenkų atveju), iškart po diplomatinių santykių užmezgimo neįvyko joks lūžis tautinių mažumų srityje.

Tam tikri dvišalių santykių atšilimo ženklai ėmė rodytis tik 1938 m. rudenį, kuomet Lietuvos valdančiuosiuose sluoksniuose nugalėjo įsitikinimas, kad su Lenkija būtina užmegzti tam tikrą sąjungą, nukreiptą prieš Vokietiją, kuri vis labiau ėmė spausti Lietuvą dėl Klaipėdos krašto. 1938 m. pabaigoje ir 1939 m. pradžioje Lietuva žengė eilę žingsnių, turėjusių sušvelninti įtemptus santykius su Lenkija. 1938 m. lapkričio 25 d. buvo uždaryta Vilniaus vadavimo sąjungą, turėjusi apie 27 tūkst. narių ir apie 600 tūkst. rėmėjų, be to, Lietuvos ambasadoriumi Lenkijoje buvo paskirtas J. Šaulys, pasisakęs už abiejų šalių politinį bendradarbiavimą. Be to, 1938 m. gruodžio 6 d. buvo priimtas Pavardžių įstatymas⁵⁰⁷, kurio 24 straipsnis numatė, kad nelietuvių pavardės rašomos pagal lietuvių kalbos ir rašybos dėsnius, bet pavardė gali būti rašoma ir taip, kaip savo kalba rašosi jos turėtojas, jei jis to pageidauja ir jei tos kalbos raidynas lotyniškas. Kitaip tariant, nuo šiol lenkų tautinės mažumos atstovams buvo suteikta teisė reikalauti, kad Lietuvoje jų pavardės būtų rašomos taip pat, kaip ir lenkų kalboje⁵⁰⁸. Taip pat būtina pažymėti, kad Lietuvos valdžia dėjo visas pastangas, kad Lietuvos spaudoje sušvelnėtų ankstesniais metais akivaizdžiai dominavęs antilenkiškas tonas⁵⁰⁹. 1939 m. pradžioje, po atitinkamų dvišalių susitarimų sudarymo, ėmė normalizuotis ir Lietuvos-Lenkijos ekonominiai santykiai. Lietuvos lenkams ypatingą reikšmę turėjo atsiradusi galimybė be didesnių apribojimų įvažiuoti į Lenkiją ir siųsti ten asmeninę korespondenciją. Lietuvos kioskuose atsirado Lenkijos spauda, kinuose – lenkų filmai. Dvišalių santykių atšilimo kulminacija tapo 1939 m. gegužę Lietuvos kariuomenės vado gen. S. Raštikio vizitas Lenkijoje⁵¹⁰.

1939 m. kovą Vokietijai atėmus iš Lietuvos Klaipėdos kraštą ir vis labiau aštrėjant tarptautinei situacijai, Lenkijos projektuojama Lietuvos-Lenkijos karinė

⁵⁰⁷ Pavardžių įstatymas, V. Ž., 1938, Nr. 629-4506.

⁵⁰⁸ Pažymėtina, kad iki to laiko, pagal 1920 m. sausio 20 d. įsakymą dėl žmonių vardų, pavardžių, taip pat ir vietų vardų rašymo (L. V. Ž., 1920, Nr. 19-233), „ne lietuvių vardai ir pavardės rašomos nekeičiant jų šaknies, tik prikergiant lietuviškas galūnes“ (įsakymo 2 punktas).

⁵⁰⁹ 1939 m. sausio 26 d. įvyko premjero V. Mirono susitikimas su Kauno laikraščių redaktorais, kuriuo metu premjeras pamokslavo, kad spaudoje turėtų nebūlikti „ypatingo aštrumo“ rašant apie einamuosius „svetimų etninių grupių“ reikalus (žr. L. Truska, *A. Smetona...*, p. 345).

⁵¹⁰ Žr. K. Buchowski, *Polacy w niepodległym państwie litewskim...*, p. 262-263.

sajunga prieš Vokietiją tapo faktiškai nebeįmanoma. Kiek vėliau, 1939 m. rugpjūčio 23 d. Vokietija ir Rusija susitarė dėl ketvirtojo Lenkijos padalijimo, ir netrukus kilo Antrasis pasaulinis karas. 1939 m. rugsėjo 19 d. į Vilnių įžengė Raudonoji armija ir tu pačių metų spalį Lietuva pagaliau atgavo iš Lenkijos išsvajotąjį Vilnių, tačiau tik savo suverenumo kaina.

3.4. Vokiečiai⁵¹¹

Lietuvoje vokiečiai istoriškai koncentravosi visų pirma Mažojoje Lietuvoje ir Klaipėdos krašte⁵¹², kuriame po Pirmojo pasaulinio karo įvairiais skaičiavimas jų buvo nuo 40% iki 50% visų gyventojų. Pats Klaipėdos miestas istoriškai buvo grynai vokiškas⁵¹³, tačiau Klaipėdos krašto miesteliuose ir kaimuose dominavo lietuviškai kalbantys liuteronų tikėjimo gyventojai⁵¹⁴.

Be Klaipėdos ir Vilniaus kraštų Lietuvoje po Pirmojo pasaulinio karo gyveno tik apie 30 tūkst. vokiečių (t.y. apie 1,4% visų gyventojų)⁵¹⁵. Pasibaigus Pirmajam pasauliniam karui vokiečiai Lietuvoje, taip kaip ir kitose dviejose Baltijos valstybėse, turėjo susitaikyti su neįprastu jiems tautinės mažumos statusu, nors kai kuriose Pabaltijo regionuose – ypač Latvijoje ir Estijoje – jų buvo netgi dauguma. Taip pat savotišku smūgiu Pabaltijo vokiečiams, vėlgi ypač Latvijoje ir Estijoje, tapo aristokratių privilegijų praradimas ir didelių žemės valdų nacionalizacija. Tačiau miestuose vokiečiai išlaikė savo iki karo turėtą aukštą socialinę padėtį – jie vis dar užėmė ypatingą vietą pramonėje, prekyboje ir laisvosiose profesijose⁵¹⁶. Lietuvoje

⁵¹¹ Paprastai literatūroje kalbant apie vokiečių tautinę mažumą tarpukario Lietuvoje, turimi galvoję daugiau ar mažiau germanizavęsi protestantų tikybos Kauno Lietuvos (vadinamosios Didžiosios Lietuvos) gyventojai. Plačią autonomiją turėjusiame Klaipėdos krašte tautinė mažuma veikiau buvo lietuviai negu vokiečiai.

⁵¹² 140 km ilgio ir 2848 kv. km ploto (su Kuršių nerija) bei 154 tūkst. gyventojų (pgl. 1910 m. duomenis).

⁵¹³ Nuo pat miesto įkūrimo 1252 m. iki 1923 m. oficialus jo pavadinimas buvo *Memel*, o Klaipėdos kraštas atitinkamai buvo vadinamas *Memelland* arba *Memelgebiet*. Pažymėtina, kad senajame Vokietijos himne, oficialiai pakeistame tik 1952 m., apdainuojama Vokietija „nuo Maso lig Memelio krašto, nuo Ešo lig Belto krantų“. Kita vertus, nepaisant šio krašto istorinio „vokiškumo“, tarpukariu Klaipėda buvo vienintelis natūralus Lietuvos uostas, galintis aptarnauti nepriklausomą Lietuvos valstybę, ką visada akcentavo ne tik lietuvių politikai, bet puikiai suprato ir Antantės valstybės, sprendamos Klaipėdos krašto klausimą pasibaigus Pirmajam pasauliniam karui.

⁵¹⁴ Žr. P. Eberhardt, *Przemiany narodowościowe...*, p. 110-111.

⁵¹⁵ Vilkaviškio apskrityje vokiečiai sudarė 12,6% gyventojų, Šakių – 4,3%, Marijampolės – 3,5%, Tauragės – 3,4%, Raseinių – 1,9%. Kaune 1923 m. jie sudarė 3,6% gyventojų, 1939 m. – apie 4% (žr. *Lietuvos tautinės mažumos...*, p. 25).

⁵¹⁶ J. Sozański, *Prawa mniejszości narodowych w niepodległej Litwie, Lotwie i Estonii...*, p. 42.

vokiečiai taip pat išsaugojo gan ženklią politinę įtaką bei svarbią vietą spaudos ir leidybos sferoje, sukūrė daugybę kultūrinio pobūdžio susivienijimų ir organizacijų⁵¹⁷ bei savo interesams atstovaujančią politinę partiją – Lietuvos vokiečių partiją (*Partei der Deutschen Litauens*)⁵¹⁸. Būtent vokiečių organizacijos didžiausia apimtimi naudojosi teise naudotis savo gimtąja kalba viešajame gyvenime⁵¹⁹.

3.4.1. Klaipėdos kraštas kaip skirtingų tautinių interesų susidūrimo arena

1919 m. sausio 18 d. prasidėjusioje Paryžiaus taikos konferencijoje, be kitų pokario Europos reikalų, buvo svarstomas ir Mažosios Lietuvos bei Klaipėdos krašto klausimas. Į Paryžiaus taikos konferenciją 1919 m. vasario 16 d. buvo nusiųsta Lietuvos delegacija, vadovaujama užsienio reikalų ministro A. Voldemaro. Tačiau Lietuvos delegacija konferencijoje nebuvo oficialiai pripažinta, o Mažosios Lietuvos bei Klaipėdos krašto klausimas buvo svarstomas Lenkijos reikalų komisijoje, kuriai Centrinis teritorinių reikalų komitetas pavedė iki 1919 m. kovo 8 d. paruošti pranešimą su konkrečiais pasiūlymais dėl Lenkijos ir Vokietijos sienos⁵²⁰.

Neturėdama oficialaus statuso, Lietuvos delegacija, remdamasi JAV prezidento V. Vilsono paskelbta tautų apsisprendimo teise, notomis ir memorandumais, adresuotais konferencijai pirmininkaujančiam Prancūzijos premjerui Ž. Klemanso, kėlė Klaipėdos krašto ir Mažosios Lietuvos žemių priklausomybės klausimą, reikalaujama, kad istorinės lietuvių žemės būtų atskirtos nuo Vokietijos ir prijungtos prie besikuriančios Lietuvos valstybės⁵²¹. Tuo tarpu Lenkijos delegacija reikalavo atkurti Lenkiją 1793 m. sienomis. Lenkija norėjo prieiti ne tik prie Vyslos, bet ir prie Nemuno deltos bei internacionalizuoti Nemuną.

⁵¹⁷ Svarbiausia vokiečių kultūrinė organizacija buvo „Kultūros sąjunga“ (*Kulturverband*), kuri rūpinosi švietimo reikalais, bibliotekų steigimu ir kitais vokiečių mažumos kultūrinio gyvenimo klausimais.

⁵¹⁸ 1923 m. Seimo rinkimuose ši partija iškovojo 2 mandatus, 1926 m. – tik vieną.

⁵¹⁹ J. Sozański, *Prawa mniejszości narodowych w niepodległej Litwie, Łotwie i Estonii...*, p. 42.

⁵²⁰ Žr. A. Gaigalaitė, *Lietuva Paryžiuje...*, p. 20-21.

⁵²¹ 1919 m. kovo 24 d. memorandume buvo reikalaujama pripažinti Lietuvą etninėse ribose, įskaitant lietuvių gyvenamas sritis Rytprūsioje. 1919 m. balandžio 8 d. Lietuvos delegacija Ž. Klemanso persiuntė Prūsų Lietuvos tautinės tarybos raštą, kuriame buvo reikalaujama prie Lietuvos prijungti Mažąją Lietuvą ir Klaipėdos kraštą. 1919 m. gegužės 2 d. komunikatu Lietuvos delegacija reikalavo atskirti nuo Vokietijos bent jau Nemuno žemupį su Klaipėdos uostu. Tačiau nė į vieną Lietuvos delegacijos kreipimą atsakymą nesulaukta (Z. Genienė, J. Žukas, *Kova dėl Klaipėdos. 1923-iejų. Katalogas*, Klaipėda, 2003, p. 8).

Lenkijos delegacija, vadovaujama R. Dmowski, siūlė Mažosios Lietuvos dalį ir Klaipėdos kraštą atskirti nuo Vokietijos ir prijungti prie Lietuvos, bet tik su sąlyga, kad ateityje Lietuva sutiktų sudaryti su Lenkija federaciją⁵²². Iki tol buvo siūloma Klaipėdos kraštą laikinai perduoti Antantės valstybių žinion⁵²³. Kitaip tariant, Klaipėdos kraštas Lenkijai turėjo atitekti netiesiogiai – per federacinę sąjungą su Lietuva. Prancūzija, siekdama dar labiau sustiprinti savo įtaką ir pozicijas pokarinėje Europoje, palaikė savo sąjungininkę Lenkiją ir vertė Lietuvos delegaciją tartis su lenkais. Tačiau tiek Vokietija, tiek ir Tarybų Rusija nenorėjo, kad Lenkija pernelyg sustiprėtų, todėl pasisakė prieš bet kokias jos teritorines pretenzijas ir darė viską, kad lietuvių ir lenkų delegacijoms Paryžiaus taikos konferencijoje susitarti nepavyktų. Apskritai, visa pokarinės Vokietijos Rytų politika buvo antilenkiška⁵²⁴.

Lenkijos reikalų komisija 1919 m. kovo 12 d. įteikė Centriniam teritorinių reikalų komitetui raportą, kuriame pasiūlė nuo Vokietijos atskirti tik dešiniajame Nemuno krante esančią Rytprūsių dalį⁵²⁵. Komitetas pritarė šiam raportui ir 1919 m. kovo 19 d. perdavė jį vadinamajai Keturių tarybai (ją sudarė Prancūzijos, Didžios Britanijos ir Italijos premjerai bei JAV prezidentas)⁵²⁶, turėjusiai lemiama žodį Paryžiaus taikos konferencijoje, kuri tą pačią dieną patvirtino Lenkijos reikalų komisijos suformuluotą sprendimą. Taigi, Paryžiaus taikos konferencijoje jau 1919 m. kovo 19 d. iš esmės buvo nuspręsta nuo Vokietijos atskirti ne visą Mažąją Lietuvą, o tik Klaipėdos kraštą.

⁵²² 1919 m. vasario 28 d. Lenkijos delegacija įteikė Lenkijos reikalų komisijai notą, kurioje, be kita ko, buvo rašoma: „Nemuno žemupys, lietuvių gyvenama Rytprūsių šiaurinė rytų dalis, turi būti sujungta su Lietuva, o vėliau su tuo kraštu prijungta prie Lenkijos valstybės“. 1919 m. kovo 3 d. Lenkijos delegacija įteikė dar vieną notą, kurioje buvo siūloma, kad „lietuviškai kalbantis kraštas turi būti organizuojamas atskirai, tačiau Lenkijos valstybės ribose“. Prie notos pridėtame žemėlapyje Lietuvai iš Rytprūsių pusės buvo priskirta maždaug 3 kartus daugiau teritorijos nei vėlesnio Klaipėdos krašto, atsitekusio Lietuvai, plotas (žr. Z. Genienė, J. Žukas, *Kova dėl Klaipėdos...*, p. 9).

⁵²³ P. Žostautaitė, *Klaipėdos kraštas...*, p. 14.

⁵²⁴ 1920 m., vykstant Lenkijos-Rusijos karui, vienas Vokietijos generolų pareiškė: „Lenkijos, šio mirtino Vokietijos priešo, Prancūzijos tvarinio bei sąjungininkės, vokiškų žemių grobikės, vokiškos kultūros naikintojos, gelbėjimui nuo bolševizmo nei vienas vokiečių nepajudins piršto. Ir jeigu velnias panorėtų nusinešti Lenkiją, mes turime jam padėti“ (žr. Z. Genienė, J. Žukas, *Kova dėl Klaipėdos...*, p. 19).

⁵²⁵ Lenkijos reikalų komisija taip argumentavo tokį savo sprendimą: „Kairėje Nemuno pusėje germanizacija yra per toli pažengusi ir būtų neprotinga atsižvelgti į tas lietuviškai kalbančių gyventojų salas, užsilikusias tarp vokiečių. Kitokia padėtis esanti į rytus nuo Nemuno. Šio krašto sritys aiškiai lietuviškos. Čia vienintelis galimas išėjimas į jūrą lietuviams ir gudams“ (M. Urbšienė, *Klaipėdos krašto...*, p. 20).

⁵²⁶ Faktiškai 1919 m. kovą iš Didžiojo ketverto jau buvo telikęs Didysis trejetas. Italijos premjeras Orlando, po ginčo su JAV prezidentu Vilsonu dėl Italijos sienų, tuo metu jau buvo išvažiavęs iš Paryžiaus (žr. T. V. Kalijarvi, *The Memel Statute. Its Origin, Legal Nature, and Observation to the Present Day*, London, 1937, p. 40).

1919 m. gegužės 7 d. Paryžiaus taikos konferencijai pirmininkaujantis Prancūzijos premjeras Ž. Klemanso įteikė Vokietijos delegacijai taikos sutarties projektą, kuriame, be kita ko, buvo numatomas ir Klaipėdos krašto atskyrimas nuo Vokietijos. Vokietija privalėjo per 15 dienų raštu pateikti savo nuomonę dėl taikos sutarties projekto. Jau gegužės 9 d. buvo gautas bendrasis Vokietijos protestas dėl siūlomų taikos sutarties sąlygų (jame nebuvo nė žodžio apie Klaipėdos kraštą). Pažymėtina, kad nei vėlesnė gegužės 13 d. Vokietijos nota dėl siūlomų Vokietijos sienų, nei Ž. Klemanso gegužės 24 d. atsakymas į ją taip pat nelietė Klaipėdos krašto klausimo⁵²⁷.

Ir tik Vokietijos gegužės 29 d. rašte, be kita ko, nurodoma, kad Vokietija negali sutikti su taikos sutarties projekto 99 straipsniu, numatančiu Klaipėdos krašto atskyrimą nuo Vokietijos, visų pirma dėl šių priežasčių: krašto gyventojai niekad nepageidavo atskyrimo nuo Vokietijos, dauguma gyventojų yra vokiečiai, nes šalia 68 tūkst. vokiečių krašte yra tik 54 tūkst. lietuviškai kalbančių gyventojų; Klaipėda yra grynai vokiškas miestas, niekuomet nepriklausęs Lietuvai; išskyrus mažą, neturinčią reikšmės katalikų tikėjimo lietuvių grupę, krašto gyventojų tarpe nėra jokio judėjimo šlietis prie Lietuvos⁵²⁸. Prieš galimą Klaipėdos krašto atskyrimo nuo Vokietijos ėmė protestuoti ir vokiečių spauda (tiek Vokietijoje, tiek ir pačiame Klaipėdos krašte), motyvuodama tuo, kad Klaipėdos kraštas yra istorinė Vokietijos dalis⁵²⁹.

Reaguodamas į šiuos protestus, Paryžiaus taikos konferencijos pirmininkas Ž. Klemanso savo 1919 m. birželio 16 d. notoje, atsakydamas į Vokietijos delegacijos pastabas dėl būsimos taikos sutarties sąlygų, be kita ko pareiškė:

„Didžiosios Santarvininkės ir Sąjungininkės Valstybės negali pripažinti, kad Klaipėdos Krašto perleidimas būtų priešingas tautybės principui. Kalbamasis kraštas visuomet buvo lietuviškas, gyventojų dauguma yra lietuvių kilmės ir kalbos; tas faktas, kad pats Klaipėdos miestas didžiąja dalimi yra vokiškas, nepateisintų viso šio

⁵²⁷ Žr. T. V. Kalijarvi, *The Memel Statute...*, p. 40-41.

⁵²⁸ *Ten pat*, p. 41.

⁵²⁹ Vokiečių spauda, panašiai kaip ir Vokietijos delegacija taikos konferencijoje, akcentavo, kad istoriškai Klaipėdos kraštas esąs vokiečių žemė, daugumą jo gyventojų esą vokiečių tautybės, ypač Klaipėdos mieste, todėl kraštas negali būti atskirtas nuo Vokietijos, su kurią jį jungia stiprūs saitai. Vokiečių spaudoje buvo netgi suformuluotas šūkis „Nemunas yra mūsų upė, bet ne mūsų siena“ (*Die Memel unser Strom, nicht unsere Grenze*), kuris vėliau buvo kartojamas įvairiomis progomis (žr. P. Žostautaitė, *Klaipėdos kraštas...*, p. 15).

krašto palikimą Vokietijos suverenumu juo labiau, kad Klaipėdos uostas yra vienintelis išėjimas į jūrą⁵³⁰.

Nepaisant visų Vokietijos protestų, 1919 m. birželio 28 d. buvo pasirašyta Versalio taikos sutartis (vadinamasis Versalio traktatas), kuri gerokai apkarpė Vokietijos sienas⁵³¹, todėl nemažai vokiečių atsidūrė už pokarinės Vokietijos ribų, kas ateityje turėjo labai liūdnas pasekmes visos Europos, ir net pasaulio, istorijai, nes už Vokietijos sienų likę vokiečiai tapo pretekstu kištis į kitų valstybių reikalus ir reikalauti Vokietijos (kartu ir kitų valstybių) sienų peržiūrėjimo.

Klaipėdos kraštas Versalio taikos sutarties 28 ir 99 straipsniais buvo atskirtas nuo Vokietijos ir laikinai perduotas Prancūzijos, Didžiosios Britanijos, Italijos ir Japonijos žiniai⁵³². Versalio traktato 28 straipsnis apibrėžė naująsias pokarinės Vokietijos sienas, o 99 straipsnis buvo tiesiogiai skirtas Klaipėdos kraštui. Šis straipsnis numatė:

„Vokietija atsisako Didžiųjų Santarvininkų ir Sąjungininkų Valstybių naudai nuo visų teisių ir titulių į teritoriją, esančią tarp Baltijos jūros, Rytų Prūsijos šiaurės rytų sienos, kuri aprašyta šios sutarties II-osios dalies 28-me straipsnyje, ir buvusios Vokietijos Rusijos sienos.

Vokietija pasižada pripažinti nuostatus, kuriuos Didžiosios Santarvininkės ir Sąjungininkės Valstybės priims dėl šio teritorijos, būtent, dėl gyventojų pilietybės⁵³³.

Nuostata dėl naujos pilietybės pripažinimo buvo pakartota ir Versalio taikos sutarties 278 straipsnyje, skelbusiam, jog „Vokietija pasižada pripažinti naują pilietybę, kurią jos piliečiai būtų priėmę ar priims pagal Santarvės Valstybių įstatymus ir pagal tų valstybių kompetentingų organų sprendimus, tiek natūralizacijos dėka, ir pasižada tuos piliečius, kaip jau priėmusius tą naują pilietybę, atleisti nuo bet kokios priklausomybės nuo tos valstybės, kurios piliečiai jie buvo pirmiau“.

⁵³⁰ *Klaipėdos krašto statuto aiškinimo byla Hagos Tribunole*, Kaunas, 1932, p. 63.

⁵³¹ Vokietija grąžino Prancūzijai Elzasą-Lotaringiją, Danijai – Šlezvigo šiaurinę dalį, Belgijai – Epeno, Malmedžio apygardas, Čekoslovakijai – Sudetų kraštą, Lenkijai – Poznanės kraštą, Aukštutinės Silezijos ir Vakarų Prūsijos dalis, o Dancigas buvo paverstas laisvuju miestu. Saro sritis 15 metų buvo paskirta administruoti Tautų Sąjungai. Reino kraštas buvo demilitarizuotas ir pavestas Antantės valstybių kariuomenių kontrolei.

⁵³² Pasirašius Versalio traktatą, buvo įsteigta vadinamoji Ambasadorių konferencija – Antantės Aukščiausios Tarybos sudarytas tarptautinis šalių nugalėtojų organas. Į ją įėjo Didžiosios Britanijos, Italijos ir Japonijos ambasadoriai Paryžiuje, o vadovavo Prancūzijos užsienio reikalų ministras. Ambasadorių konferencijai buvo pavesta prižiūrėti Versalio traktato įgyvendinimą ir spręsti kitus Paryžiaus taikos konferencijoje išskeltus klausimus.

⁵³³ *Klaipėdos krašto statuto aiškinimo byla...*, p. 63.

Kitaip tariant, pasirašydama Versalio taikos sutartį Vokietija atsisakė visų teisių į Klaipėdos kraštą ir jame gyvenusius buvusius savo piliečius, o jos naują šiaurės rytų sieną tapo Nemunas. Tačiau Klaipėdos krašto likimo Versalio traktatas galutinai neišsprendė, nes šio krašto kontrolė tik laikinai buvo patikėta Valstybės Sąjungininkams. Nepaisant to, kad Sąjungininkės pripažino lietuvišką Klaipėdos krašto prigimtį, šis kraštas nebuvo perduotas Lietuvai. Kaip jau buvo minėta, dėl įvairių priežasčių Antantės valstybės Lietuvos valstybę pripažino *de jure* tik 1922 m. gruodžio 20 d., todėl savaime suprantama, kad 1919 m. net negalėjo būti keliamas klausimas dėl Klaipėdos krašto perdavimo formaliai nepripažintai valstybei. Tačiau svarbiausias tokio sprendimo motyvas buvo tas, kad 1919 m. Ambasadorių konferencija vis dar tikėjosi, kad Lenkijai ir Lietuvai pavyks susitarti dėl bendros valstybės, todėl Klaipėdos kraštas, vienintelis natūralus Lietuvos išėjimas prie jūros, buvo atplėštas nuo Vokietijos ir patikėtas laikinai Antantės kontrolei. Šalys Sąjungininkės puikiai suprato, kad Klaipėdos krašto atveju gyventojų plebiscitas dėl krašto likimo neįmanomas, nes gyventojų dauguma, nepaisant Antantės deklaruojamos lietuvių kilmės, pasisakytų už pasilikimą Vokietijos sudėtyje arba, geriausiai atveju, už krašto autonomiją.

Paryžiaus taikos konferencijos sprendimą dėl Klaipėdos krašto atplėšimo nuo Vokietijos (Rytų Prūsijos) šio krašto vokiečiai sutiko labai įtariai, kadangi nuo neatmenamų laikų šis kraštas įvairiomis gijomis buvo stipriai susijęs su Vokietija. Tikintis susilpninti Lietuvos ir Vokietijos ryšius Versalio taikos sutartis Klaipėdos krašto kontrolę laikinai patikėjo Tautų Sąjungai. Tačiau toks žingsnis nė kiek nesulpnino nepriklausomos Lietuvos sąitų su Vokietija, o tik sukūrė dar vieną ginčytiną regioną Europoje⁵³⁴.

Formaliai Klaipėdos kraštas buvo atskirtas nuo Vokietijos jau 1920 m. sausio 10 d., Vokietijai ratifikavus Versalio taikos sutartį⁵³⁵. Tačiau pereinamuoju laikotarpiu Klaipėdos kraštą administruoti patikėta Vokietijos paskirtam komisarui grafui V. Lambsdorfiui, t.y. kraštas ir toliau faktiškai buvo kontroliuojamas Vokietijos. Naudodamiesi susidariusia situacija, Klaipėdos krašto vokiečių politiniai veikėjai 1919 m. vasarą Klaipėdoje sušaukė Steigiamąjį seimą, vadinamąjį Priešparlamentį (*Vorparlament*), kuris savo ruožtu išrinko Vykdomąjį komitetą. Jo

⁵³⁴ T. Wituch, *Terytoria sporne w Europie...*, p. 155.

⁵³⁵ Pažymėtina, kad JAV atsisakė ratifikuoti Versalio taikos sutartį ir Klaipėdos krašto klausimo sprendime nedalyvavo.

iniciatyva sudarytai komisijai buvo pavesta parengti „Klaipėdos respublikos konstitucijos“ projektą. Kiek vėliau iš Priešparlamentinio Vykdomojo komiteto narių buvo sudarytas naujas krašto administracinis organas – Direktorija bei patvirtinta naujai sudaryta Valstybės Taryba.

Klaipėdos respublikos idėja šio krašto vokiečiams atrodė vienintelė viltis užkirsti kelią šio krašto prijungimui prie Lietuvos, tačiau Klaipėdoje galutinai įsitvirtinus Antantės okupacinei valdžiai, ši viltis palengva blėso – „Klaipėdos respublikos konstitucijos“ projektas buvo atmestas, o Priešparlamentis paleistas⁵³⁶.

Antantės valstybių vardu Klaipėdos kraštą valdyti buvo pavesta Prancūzijai tol, kol bus galutinai nuspręsta, kam jį atiduoti. Atsisakymas tuoj pat perduoti Klaipėdos kraštą Lietuvai buvo grindžiamas tuo, kad Lietuvos valstybė dar nepripažinta *de jure*, kad dar neaiškus jos tolesnis likimas – Lietuvoje tuo metu siautėjo bermontininkai, vyko kovos su Raudonosios armijos daliniais, kurie buvo užgrobę dalį Lietuvos teritorijos, taip pat su lenkais dėl Vilniaus krašto. Versalio taikos sutarties tekstas dėl Klaipėdos krašto buvo paliktas tolesnėms deryboms⁵³⁷. Antantės valstybės, priimdamos tokį sprendimą Klaipėdos klausimu, siekė įgyvendinti ir savo tikslus Lietuvos ir Lenkijos problemos atžvilgiu. Kaip jau buvo minėta, Antantės valstybėms, ypač Prancūzijai, labai rūpėjo Lenkijos išėjimo į jūrą klausimas. Šį klausimą galima buvo spręsti dviem būdais: duoti Lenkijai tam tikrą koridorių iki Baltijos jūros per Rytprūsius (kaip vėliau ir buvo padaryta – atsirado vadinamasis Dancigo koridorius) arba perduoti Lenkijai Klaipėdos uostą su kraštu⁵³⁸.

Klaipėdos kraštui administruoti buvo paskirtas Prancūzijos generolas D. Odri, kuriam buvo suteiktas Klaipėdos krašto vyriausiojo komisaro titulas. 1920 m. vasario 12 d., į Klaipėdos uostą įplaukus Anglijos ir Prancūzijos karo laivams su įgulomis, paskutiniai Vokietijos armijos daliniai paliko Klaipėdą. Jau kitą dieną mieste pasirodė Prancūzijos okupacinės kariuomenės nedideli daliniai, atvyko ir pats vyriausiasis komisaras D. Odri, kuriam jau vasario 15 d. grafas V. Lambsdorfas oficialiai perdavė valdžią. Netrukus D. Odri kreipėsi su atsišaukimu į vietos gyventojus, kuriame buvo pabrėžiama, kad visi ryšiai, iki tol krašto gyventojus sieję su Vokietija, yra nutraukti ir kad jis, kaip Antantės valstybių atstovas, perima krašto valdymą. Krašto gyventojams taip pat buvo žadama, kad vietoj Vokietijos viešosios teisės bus įvesta

⁵³⁶ Z. Genienė, J. Žukas, *Kova dėl Klaipėdos...*, p. 13.

⁵³⁷ P. Žostautaitė, *Klaipėdos kraštas...*, p. 16.

⁵³⁸ *Klaipėda grįžta Lietuvai...*, p. 5.

Antantės valstybių teisė. Tačiau realiai to greitai padaryti nebuvo įmanoma, todėl praktikoje ir toliau liko galioti Vokietijos įstatymai, vokiečių administracinė, teismų ir švietimo sistema, o buvę Vokietijos valdininkai ir toliau ėjo savo pareigas. Oficialiąja Klaipėdos krašto kalba ir toliau išliko vokiečių kalba⁵³⁹.

Prancūzų įsitvirtinimas Klaipėdoje sužlugdė Klaipėdos respublikos įkūrimo idėją. Naujomis sąlygomis šis planas mėgintas įgyvendinti kitaip, įkuriant Prancūzijos globojamą savarankišką politinį vienetą – „laisvąją valstybę“, vadinamąjį „freištata“. Šią idėją ypatingai rėmė dar 1919 m. liepą Klaipėdoje įsikūrusi Vokiečių-lietuvių tėvynės sąjunga (*Deutsch-litauischer Heimatbund*, vadinamasis Heimatbundas)⁵⁴⁰. Pažymėtina, kad heimatbundininkų planus dėl „freištato“ įkūrimo aktyviai palaikė tiek komisaras D. Odri, tiek ir nuo 1921 m. gegužės 1 d. Klaipėdos krašto vyriausiojo komisaro pareigas perėmęs civilinis komisaras G. Petisnė. Naujoji prancūzų valdžia maždaug nuo 1921 m. vidurio ėmė įgyvendinti naują politinį kursą: silpninti Vokietijos ir vokiškumo įtaką Klaipėdos krašte ir vystyti savarankišką klaipėdiškio (memelenderio) identitetą. 1921 m. vasarą Heimatbundas pareiškė komisarui G. Petisnei, kad nenorėtų būti nei Lietuvos, nei Lenkijos valdžioje ir paprašė jo paramos kuriant „freištata“. Komisarui pritariant, Heimatbundas 1921 m. liepos 7 d. kreipėsi į Ambasadorių konferenciją su prašymu suteikti Klaipėdos kraštui politinį savarankiškumą⁵⁴¹.

Klaipėdoje įsitvirtinus prancūzams, krašte ėmė palaipsniui stiprėti ir Lenkijos įtaka. 1921 m. gruodžio 6 d. Klaipėdoje buvo įsteigtas Lenkijos konsulatas, kiek vėliau buvo įsteigta prekybos bendrovė „Mempol“. 1922 m. birželio mėn. buvo pasirašyta Lenkijos-Klaipėdos krašto prekybos sutartis dėl lenkiškos medienos tiekimo Klaipėdos lentpjūvėms, kurią labai sveikino krašto pramoninkai, nes Lietuva, ekonomiškai spausdama Klaipėdos kraštą, buvo nutraukusi lietuviškos medienos (ir grūdų) tiekimą. Lenkija dėjo visas pastangas, kad Nemunas kuo greičiau būtų internacionalizuotas, o Klaipėda būtų paskelbta laisvuju miestu, kad Lenkija galėtų lengvai ir patogiai susisiekti su Klaipėdos uostu. Kol santykiai su Lietuva dėl Vilniaus krašto nebuvo sureguliuoti, Lenkija norėjo, kad Klaipėdos kraštas kuo ilgiau išliktų jos sąjungininkės Prancūzijos valdžioje ir kad ji galėtų čia įsitvirtinti. Tačiau

⁵³⁹ Žr. P. Žostautaitė, *Klaipėdos kraštas...*, p. 17.

⁵⁴⁰ Heimatbundininkai naujam politiniam dariniui buvo net numatę geltonos ir raudonos spalvos vėliavą, kurios geltonos spalvos kairiajame kampe turėjo būti Klaipėdos herbas.

⁵⁴¹ Z. Genienė, J. Žukas, *Kova dėl Klaipėdos...*, p. 18.

nepavykus susitarti su Lietuva dėl federacinių ryšių ir Nemuno internacionalizavimo⁵⁴², Lenkijos valdantieji sluoksniai buvo pasiryžę visomis priemonėmis priešintis Klaipėdos krašto perdavimui Lietuvai.

Kita vertus, Vokietija puikiai suprato, kad Klaipėdos kraštui suteikus „freištato“ statusą, jis ir toliau liktų Antantės valstybių įtakos sferoje ir jame dar labiau sustiprėtų Lenkijos įtaka. Toks scenarijus nebuvo priimtinas Vokietijai, todėl vokiečių spauda tiek Klaipėdos krašte, tiek pačioje Vokietijoje pradėjo propaguoti naują šio klausimo sprendimo variantą – Klaipėdos perdavimą Lietuvai⁵⁴³. Susiklosčiusioje situacijoje Klaipėdos krašto prijungimas prie silpnos Lietuvos buvo laikomas mažesniu blogiu, be to, ateityje tikėtasi kraštą vėl prijungti prie Vokietijos. Būtent todėl Vokietija, nenorėdama, kad Lenkija įsitvirtintų prie Baltijos jūros net dviejuose vietose – Vyslos ir Nemuno žiotyse, 1922 m. pavasarį pradėjo slaptas derybas su Lietuvos valdančiais sluoksniais dėl Klaipėdos krašto prijungimo prie Lietuvos⁵⁴⁴.

Klaipėdos krašto prijungimui Lietuvos valdžia ruošėsi tiek neoficialiai, tiek ir oficialiais veiksmais. Steigiamasis seimas 1921 m. lapkričio 11 d. priėmė rezoliuciją dėl Klaipėdos krašto prijungimo autonominiomis teisėmis prie Lietuvos ir įpareigojo Vyriausybę rūpintis šiuo klausimu. Be to, siekdamas užsibrėžtų tikslų, Vokietijos ir

⁵⁴² 1921 m. balandžio mėn., tarpininkaujant Tautų Sąjungos Tarybos nariui Belgijos užsienio reikalų ministrui P. Hymansui, prasidėjo Lietuvos ir Lenkijos derybos. Lietuvos delegacija dar prieš prasidedant oficialioms deryboms (balandžio 20 d.) parengė sutarties projektą, kuriame reikalavo, kad Lenkija pripažintų Lietuvos nepriklausomybę su sostine Vilniumi ir Lietuvos suverenitetą Klaipėdos krašte tuo atveju, jei Antantės valstybės pripažintų jį Lietuvai. Sutikus su šiomis sąlygomis, Lietuva žadėjo Lenkijai laisvą priėjimą prie Baltijos jūros upėmis ir geležinkeliais. Lenkams nesutinkant su tokiomis sąlygomis, P. Hymansas parengė savo projektą, literatūroje vadinamą tiesiog Hymanso planu, pagal kurį Lietuva turėjo būti federaciniais ryšiais – užsienio reikalų, karine ir ekonomine konvencijomis – susieta su Lenkija. Pagal šį planą Lenkija turėjo gauti tranzito Nemunu per Klaipėdos uostą teisę, o Lietuva – Klaipėdos kraštą. Lietuvos delegacija su tokiomis sąlygomis nesutiko, pareikšdama, kad internacionalizuoti Nemuną, t.y. atidaryti jį laisvai navigacijai, ir užmegzti federacinius ryšius su Lenkija ji galėsianti tik tada, kai Lenkija grąžinsianti okupuotą Vilnių. Vokietijos parama Lietuvos delegacijai suteikė jėgų priešintis Lenkijos ir Antantės valstybių reikalavimams, todėl derybos Briuselyje iširo (žr. P. Žostautaitė, *Klaipėdos kraštas...*, p. 19-20).

⁵⁴³ Pažymėtina, kad kol buvo svarstomas Hymanso planas ir buvo realus pavojus Lietuvai susijungti su Lenkija, tol visą 1921 m. vasarą ir rudenį Vokietijos spaudoje buvo varoma aktyvi kampanija prieš Klaipėdos krašto prijungimą prie Lietuvos. Lietuvai atmetus Hymanso projektą ir vis labiau ryškėjant Lenkijos pageidaujamo prancūziško „freištato“ kontūrams, Vokietijos tonas pasikeitė (Z. Genienė, J. Žukas, *Kova dėl Klaipėdos...*, p. 19).

⁵⁴⁴ Situacijoje, kuomet Ambasadorių konferencija delsė priimti galutinį sprendimą dėl Klaipėdos krašto tolesnio likimo, Lietuvos-Vokietijos slaptos derybos atsidadė aklavietėje. Vokietija, bijodama Lenkijos įsitvirtinimo Klaipėdos krašte, ėmė raginti Lietuvos pusę staiga jėga paimti Klaipėdą ir garantavo, kad palaikys tokį Lietuvos elgesį ir nesikiš į tolesnius įvykius. Vokietijos spauda ir radijas nuo 1922 m. antros pusės ėmė vis palankiau atsiliepti apie Lietuvą, taip ruošdami vokiečių visuomenę numatomiems įvykiams (žr. P. Žostautaitė, *Klaipėdos kraštas...*, p. 20).

Lietuvos vyriausybės pradėjo ekonominį Klaipėdos krašto spaudimą⁵⁴⁵, ko pasėkoje 1922 m. Klaipėdos krašte ėmė smarkiai blogėti ekonominė situacija. Krašte didėjo nedarbas, infliacija, prasidėjo streikai ir vis labiau ėmė išsigalėti nepasitenkinimas prancūzų okupaciniu režimu. Gyventojų susirinkimuose ir spaudoje, be „freištato“ idėjos, imta propaguoti ir Klaipėdos krašto prijungimo prie Lietuvos idėja, kuri ekonominių sunkumų akivaizdoje pamažu plito, ypač krašto lietuvių tarpe. Tačiau vokiečių dvarininkija ir valdininkija ir toliau aktyviai pasisakė už „laisvąją valstybę“ ir, nesuprasdama Vokietijos žaidimo, priešinosi krašto prijungimui prie Lietuvos⁵⁴⁶. Dauguma valstiečių, t.y. gausiausias ir lietuviškiausias Klaipėdos krašto socialinis sluoksnis, irgi abejojo dėl krašto susijungimo su Lietuva naudos. Valstiečiai nenorėjo dėtis prie tik dar besikuriančios valstybės su žemesniu agrotechniniu lygiu ir tiesiog bijojo atsidurti Lietuvos valstiečių padėtyje (Klaipėdos krašte vyravo įsitikinimas, kad Lietuvos valstiečiai gyvena labai skurdžiai), nenorėjo netekti plačios Vokietijos žemės ūkio produktų rinkos. Darbininkai irgi nebuvo linkę dėtis prie Lietuvos, nes buvo įsitikinę, kad sumažės jų darbo užmokestis ir socialinė padėtis taps blogesnė – susilygins su Lietuvos darbininkų padėtimi. Iš esmės aktyvūs susijungimo su Lietuva šalininkai buvo tik dalis Klaipėdos krašto lietuvių, kuriems vadovavo keliasdešimt vietinių lietuvių ūkininkų, visuomenės ir kultūros veikėjų, o taip pat ir dalis krašto pramoninkų ir prekybininkų, suinteresuoti kuo greičiau atgaivinti medienos plukdymą Nemunu. Kadangi Vokietijos spauda, veikiamą Vokietijos valdančiųjų sluoksnių pozicijos, tuo metu jau gana aktyviai pasisakė už Klaipėdos krašto prijungimą prie

⁵⁴⁵ 1922 m. birželio mėn. Vokietija nustatė Klaipėdos krašto ir Vokietijos muitų sieną ir Klaipėdos kraštą ėmė traktuoti kaip užsienio teritoriją, todėl visoms iš ten įvežamoms prekėms buvo nustatytas didelis muistas. Klaipėdos kraštas nebegalėjo laisvai gabenti būtinų prekių iš Vokietijos (to pasėkoje labai pabrango žemės ūkio mašinos, anglys, drabužiai, avalynė ir kitos buitinės prekės) bei prarado pelną iš eksporto ir importo. Savo ruožtu ir Lietuvos Vyriausybė įvedė griežtą muitinių kontrolę, sugriežtino prekių įvežimo į Klaipėdos kraštą taisykles. 1922 m. spalio pradžioje, remdamasi naujos nacionalinės valiutos – lito įvedimui, Lietuva uždarė sieną su Klaipėdos kraštu (žr. P. Žostautaitė, *Klaipėdos kraštas...*, p. 21).

⁵⁴⁶ 1921 m. spalį Heimatbundo pirmininkas, iškviestas į Berlyną, gavo nurodymą pasisakyti už Klaipėdos krašto susijungimą su Lietuva. Šio krašto vokiečius, nesupratusius tokio nurodymo tikrosios prasmės, tai labai papiktino – jie prabilo turį teisę vadovautis savo, o ne visos Vokietijos interesais. Todėl Heimatbundo pirmininkui lapkritį teko ir vėl vykti į Berlyną, kad išklausytų Vokietijos valdžios instrukcijų. 1921 m. lapkričio 28 d. Reichstago posėdyje Vokietijos kancleris K. J. Virtas atvirai pareiškė, kad jeigu Prancūzijos protektoratą Klaipėdoje galima laikyti naudingu Lenkijai, tai Vokietijai labiau patiktų Klaipėdos prijungimas prie Lietuvos (Z. Genienė, J. Žukas, *Kova dėl Klaipėdos...*, p. 20).

Lietuvos, tad nemaža dalis iki tol abejojusių krašto gyventojų palaipsniui irgi ėmė pritarti tokiai idėjai⁵⁴⁷.

Pažymėtina, kad 1922 m. pradžioje Lietuvos spaudoje paskelbus Lietuvos valstybės Konstitucijos projektą, 1922 m. kovo 5 d. Lietuvos vokiečių tautinės mažumos atstovai paskelbė „Lietuvos Vokiečių partijos dėl tautinių mažumų teisių Lietuvoje Memorandumą“. Šiame memorandume, be kita ko, buvo pabrėžiama, kad vokiečiai nuo seno gyveno Lietuvoje ir suvadino žymų vaidmenį Lietuvos kultūros kėlime. Taip pat buvo primenama, kad „Suvalkijoje iki šiam laikui užsiliko naujaisiais laikais duota (...) teisė apkrauti savo narius papildomais mokesčiais mokyklų ir bažnyčių reikalams, jeigu teikiamos valstybės ir savivaldybės lėšos tiems reikalams neužtenka. Iš neįmokėjusių tuos mokesčius mes turim teisę išreikalauti per valstybės, arba savivaldybės įstaigas. Kadangi apkrovimas savo narių papildomais mokesčiais švietimo, labdarybės ir kitiems kultūros reikalams yra vienas iš svarbiausiųjų autonomijos teisių, tai (...) išdėstytas faktas rodo, kad mes iš dalies jau naudojames autonomijos teisėmis.“ Vokiečių nuomone, Lietuvos Konstitucijos projekte projektuojama autonomija tik pratęstų jau gyvuojančią tradiciją. Memorandume taip pat buvo pasisakoma prieš būtinumą turėti vokiečių reikalų ministrą ir apsiribojama tik Tautos tarybos siekiu⁵⁴⁸.

1922 m. antroje pusėje Antantės valstybės nusprendė galutinai išspręsti Klaipėdos krašto likimą. Todėl 1922 m. lapkričio pradžioje Klaipėdos krašto lietuvių ir vokiečių organizacijų atstovai buvo pakviesti į Paryžių pareikšti savo nuomonę dėl krašto likimo Ambasadorių konferencijai. Klaipėdos krašto lietuvių atstovai, paveikti Lietuvos valdžios įtikinėjimų⁵⁴⁹, pareiškė, kad Klaipėdos kraštui geriausia išeitis būtų jungtis prie Lietuvos autonomijos teisėmis. Tuo tarpu krašto vokiečių atstovai pageidavo Klaipėdos kraštui suteikti valstybinį savarankiškumą bet kurios Antantės valstybės protektorate, o patį Klaipėdos uostą internacionalizuoti, kad būtų galima

⁵⁴⁷ 1923 m. sausio 1 d. vyriausiasis savanorių kariuomenės vadas J. Budrys pranešė Lietuvos generaliniam štabui, kad apie 60% vietinių gyventojų pritaria ir remia sukilimą, 30% laikosi pasyviai ir tik 10% remia freištatinkus ir Vokietiją (žr. P. Žostautaitė, *Klaipėdos kraštas...*, p. 27).

⁵⁴⁸ Žr. P. Jankauskas, *1922 m. Lietuvos Respublikos Konstitucija ir tautinės mažumos [Mūsų konstitucionalizmo raida...]*, p. 121-122].

⁵⁴⁹ Nuo 1922 m. pradžios labai aktyviai ėmė veikti Lietuvos atstovu Klaipėdos krašte tapęs Amerikos lietuvis J. Žilius. Agitacijai ir propagandai Lietuvos naudai varyti J. Žilius 1922 m. vasarį-kovą gavo iš Kauno 850 tūkst. auksinių. Rudenio prolietuviškos agitacijos mastai dar labiau išaugo – už 3,3 mln. auksinių buvo nupirkta laikraštis „*Memelgau Zeitung*“. J. Žilius atitinkamai instruktavo klaipėdiškių lietuvių delegaciją, nes nemaža dalis net tautiškai susipratusių krašto lietuvių laikė „freištatą“ naudingesniu variantu (žr. Z. Genienė, J. Žukas, *Kova dėl Klaipėdos...*, p. 17).

laisvai prekiauti ir su Lietuva, ir su Lenkija⁵⁵⁰. Lietuvos Vyriausybės delegacija pasisakė už Klaipėdos krašto prijungimą prie Lietuvos. Delegacijos memorandume buvo išdėstyti argumentai, pagrindžiantys krašto prijungimo prie Lietuvos natūralumą ir būtinumą: Klaipėdos uostas – vienintelis Lietuvos išėjimas į jūrą, Lietuva – natūralus Klaipėdos krašto ūkinis užnugaris, dauguma šio krašto gyventojų – lietuviai⁵⁵¹.

Lietuvių ir vokiečių atstovų nuomonėms nesutapus, Ambasadorių konferencija nusprendė sudaryti specialią prancūzų teisininko Ž. Larošo vadovaujamą komisiją, kuri parengtų galutinį projektą dėl Klaipėdos krašto statuso. Šios komisijos nuomone, šis kraštas turėtų būti paskelbtas „laisvąja valstybe“ ir 10-15 metų administruojamas Prancūzijos komisaro, o Klaipėdos uosto valdyba turėtų būti sudaryta iš Klaipėdos krašto, Lietuvos ir Lenkijos atstovų. Šis projektas numatytas pradėti įgyvendinti nuo 1923 m. pradžios. Faktiškai tai reiškė, kad Lietuva ne tik negautų Klaipėdos krašto, bet ir taptų priklausoma nuo Prancūzijos ir Lenkijos⁵⁵².

Toks projektas gąsdino ne tik Lietuvos, bet ir Vokietijos valdančiuosius sluoksnius, todėl Lietuvos valdžia, visapusiškai skatinama ir palaikoma Vokietijos, galutinai ryžosi jėga užvaldyti kraštą ir prisijungti jį dar prieš galutinį Ambasadorių konferencijos sprendimą, tikintis, kad Antantė nesiryš imtis karo veiksmų ir susitaikys su esama situacija. Jėga prijungti Klaipėdos kraštą prie Lietuvos buvo galutinai apsispręsta 1922 m. rugsėjo 28 d., slaptame Lietuvos Vyriausybės posėdyje. Akcijos parengimas buvo pavestas tuometiniam Ministrui Pirmininkui E. Galvanauskui, kuris išanalizavęs padėtį ir Lietuvos galimybes, 1920 m. lapkričio 20 d. vakare sukviėtė neeilinį slaptą Vyriausybės posėdį, užsitęsusi iki paryčių. E. Galvanauskas pristatė tris Klaipėdos krašto prijungimo prie Lietuvos variantus: 1) Lietuva inicijuoja bylą Tautų Sąjungoje dėl to, kad Prancūzija neperduoda Lietuvai

⁵⁵⁰ Kad laisvoji valstybė iš tiesų buvo pats naudingiausias variantas Klaipėdos kraštui, šiandien pripažįsta ir kai kurie lietuvių autoriai. Pavyzdžiui, J. Žukas rašo: „Pirmieji atskyrimo nuo Vokietijos metai parodė, kad galima turėti labai neblogos naudos iš tarpininko padėties. Ypač tuomet suklestėjo prekyba: tarp Klaipėdos krašto ir Vokietijos tuomet nebuvo muitų sienos, ir vietos pirkliai puikiai išnaudojo galimybę pigiai pirkti ir brangiai parduoti (...). Vokietijai ir Lietuvai ėmusi ekonominių sankcijų, padėtis ėmė blogėti, tačiau laisvosios valstybės įkūrimas turėjo sugrąžinti kraštą į klestėjimo vėžes. Perspektyva buvo viliojanti: uostas tampa Lietuvos importo ir eksporto uostu, ateina Lenkijos investicijos, auga prekių ir krovinių srautai, didėja krašto pajamos. Neatsitiktinai iškart po atskyrimo nuo Vokietijos pradėjo sparčiai augti Klaipėdos miesto gyventojų skaičius, vienas po kito steigėsi bankai, augo uosto apyvarta, firmų ir bendrovių skaičius“ (žr. Z. Genienė, J. Žukas, *Kova dėl Klaipėdos...*, p. 15).

⁵⁵¹ Z. Genienė, J. Žukas, *Kova dėl Klaipėdos...*, p. 17.

⁵⁵² P. Žostautaitė, *Klaipėdos kraštas...*, p. 24.

krašto, tuo pat metu pradedama visišką ekonominę Klaipėdos krašto blokadą; 2) Lietuva prijungia Klaipėdos kraštą jėga, tam reikalui panaudojant Lietuvos kariuomenę; 3) Lietuva, turėdama Vokietijos palaikymą, organizuoja improvizuotą Klaipėdos krašto lietuvių sukilimą. Po ilgų svarstymų buvo pasirinktas trečiasis variantas, nes pirmasis galėjo užsitęsti ir neduoti realios naudos, o antrasis – sukelti pražūtingą šaliai Prancūzijos ir Lenkijos karinę reakciją. Užduotis buvo labai aiški ir kartu labai komplikuoja: surasti nevalstybinę struktūrą, pajėgią parengti ir įgyvendinti tokią akciją bei, svarbiausia, nesėkmės atveju, galėjusią įtikinamai prisiimti visą atsakomybę. E. Galvanausko žvilgsnis nukrypo į Šaulių sąjungą⁵⁵³. „Šauliai“ entuziastingai sutiko tokią žinią ir ėmė ruošti pavestai užduočiai⁵⁵⁴.

Sprendžiant Klaipėdos krašto klausimą, be Vokietijos, Lietuvai buvo labai svarbu užsitikrinti ir Sovietų Rusijos palankumą. Būtent Rusija buvo ta valstybė, galėjusi karine jėga neutralizuoti galimus Lenkijos mėginimus įsikišti į įvykius Klaipėdos krašte (demilitarizuota Vokietija tuo metu neturėjo tokios galimybės). Rusija, kaip ir Vokietija, buvo suinteresuota bet kokiomis priemonėmis užkirsti kelią Lenkijos sustiprėjimui ir jos įtakos plitimui. Palankiai susiklosčius aplinkyboms, Lietuvos Ministrui Pirmininkui E. Galvanauskui visai netrukus pavyko susitikti su Rusijos užsienio reikalų komisaru G. Čičerinu ir akis į akį aptarti visus rūpimus klausimus ir užsitikrinti Rusijos paramą sprendžiant Klaipėdos krašto klausimą⁵⁵⁵.

Lietuvos sumanymui improvizuotu būdu prisijungti Klaipėdos kraštą 1923 m. pradžioje buvo labai palanki ir to meto situacija Vakarų Europoje, kur brendo karinis konfliktas, kadangi Vokietija atsisakė mokėti reparacijas ir visas tarptautinės bendruomenės dėmesys buvo nukreiptas būtent ten.

⁵⁵³ Žr. Z. Genienė, J. Žukas, *Kova dėl Klaipėdos...*, p. 20.

⁵⁵⁴ Buvo sudarytas Klaipėdos savanorių vyriausiasis štabas, o vyriausiuoju savanorių kariuomenės vadu buvo paskirtas Lietuvos kariuomenės generalinio štabo kontržvalgybos skyriaus viršininkas J. Polovinskas, pasivadinęs J. Budriu. Gruodžio 22 d. iš Prūsų lietuvių tautinės tarybos narių buvo sudarytas Vyriausiasis Mažosios Lietuvos gelbėjimo komitetas, turėjęs oficialiai vadovauti ginkluotam sukilimui, o Prūsų lietuvių tautinės taryba praktiškai nustojo veikusi (P. Žostautaitė, *Klaipėdos kraštas...*, p. 25).

⁵⁵⁵ 1922 m. lapkričio 29 d. G. Čičerinas vyko traukiniu per Kauną į Lozano konferenciją. Susitikimo metu Lietuvos premjeras išdėstė Lietuvos Vyriausybės planus Klaipėdos krašto atžvilgiu. G. Čičerinas užtikrino E. Galvanauską, kad Lenkijai bandant griebtis jėgos, Sovietų Rusija neliks abejinga stebėtoja. 1922 m. gruodžio 22 d. buvo gauta G. Čičerino nota, skelbianti, kad Rusija nepripažins tokio Klaipėdos klausimo sprendimo, kuris būtų priešingas jos interesams ir paskelbtas be jos sutikimo. 1922 m. pabaigoje Rusija ėmė telkti kariuomenę Minsko rajone ir atsiuntė savo atstovą į Klaipėdą. Tokie Rusijos veiksmai buvo rimtas signalas Lenkijai, kad Rusija nesutiks su galimu Lenkijos įsitvirtinimu Klaipėdos krašte arba bandymu jėga reaguoti į Lietuvos veiksmus (žr. P. Žostautaitė, *Klaipėdos kraštas...*, p. 24).

1923 m. sausio 3-5 d. Kaune, slaptų konsultacijų metu, buvo parengtas galutinis Klaipėdos krašto užėmimo planas. Sausio 10 d. Lietuvos kariuomenės daliniai perėjo Klaipėdos krašto sieną. Lietuva krašte sutelkė daugiau kaip 1000 asmenų⁵⁵⁶. Prancūzų karinės jėgos buvo gerokai mažesnės (250 kareivių, apie 200 policininkų ir apie 150 vokiečių savanorių), tačiau jos buvo geriau ginkluotos. Vokietija atsargumo dėlei sutraukė savo kariuomenę prie Tilžės tilto. Sausio 11 d. lietuviai apsupo Klaipėdą ir pareikalavo, kad prancūzai pasiduotų. Tą pačią dieną prasidėjo mūšiai dėl Klaipėdos, kuri jau sausio 15 d. atsidūrė lietuvių rankose⁵⁵⁷.

Kaip ir galima buvo tikėtis, į Klaipėdos įvykius netrukus sureagavo Lenkija. Sausio 16 d. Klaipėdos uoste pasirodė karo laivas „Komendantas Pilsudskis“, tačiau Lenkija, išpėta Tarybų Rusijos, nesiryžo griebtis karo veiksmų ir netrukus laivas iš uosto išplaukė. Netrukus į susidariusią padėtį sureagavo ir Antantė, atsiuntusi šešis karo laivus. Antantės kariniai daliniai rengėsi karo veiksmams, tačiau laukė konkrečių Ambasadorių konferencijos nurodymų. Jau 1923 m. sausio 10 d., sužinoję apie įvykius Klaipėdoje, Prancūzijos ir Belgijos atstovai Kaune įteikė Lietuvai protesto notas ir pareikalavo nedelsiant nutraukti akciją. Kitą dieną Antantės (Prancūzijos, Didžiosios Britanijos, Italijos ir Japonijos) vardu protestą pareiškė Prancūzijos Vyriausybė. Lietuvos Vyriausybė šiuos protestus atmetė, teigdama, kad ji neturinti nieko bendro su sukilėliais ir paneigdama Lietuvos kariuomenės dalyvavimą šiame „sukilime“⁵⁵⁸. Anot Lietuvos Vyriausybės, ši akcija nebuvo nukreipta prieš Antantę, o tik prieš vokiečių kontroliuojamą Klaipėdos krašto Direktoriją. Kurį laiką

⁵⁵⁶ Tarp šių asmenų buvo reguliarios kariuomenės kariai, karo mokyklos kariūnai, šauliai ir savanoriai. Jie sudarė vadinamąją Ypatingosios paskirties rinktinę, kurioje buvo 40 karininkų, 584 kareiviai, 455 šauliai ir apie 300 savanorių. Rinktinė turėjo 63 arklis, 21 kulkosvaidį, 1 komutatorių, 17 telefono aparatų, 3 automobilius ir 4 motociklus. Medicinos personalą sudarė 2 gydytojai ir 6 medicinos seserys.

⁵⁵⁷ Žr. P. Žostautaitė, *Klaipėdos kraštas...*, p. 27-28.

⁵⁵⁸ Lietuvių istoriografijoje Klaipėdos krašto prijungimas prie Lietuvos buvo (o dažnai ir vis dar yra) vadinamas sukilimu. Yra kelios šio reiškinio priežastys. Visų pirma, terminai „sukilimas“, „sukilėliai“ per daugelį metų tvirtai išsiskyrė daugumos lietuvių sąmonėje. Tam įtakos turėjo ne tik oficiali propaganda tarpukario Lietuvoje, bet ir savotiška slinktis dalies „sukilėlių“ sąmonėje. Pagrindinė „sukilimo“ dalyvių dalis neturėjo jokio supratimo apie visus užkulisinius pasirengimus – jie tik suvokė, kad dalyvauja rizikingoje ir pavojingoje slaptoje akcijoje. Dabartiniu metu toks požiūris yra išlikęs daugiausia vyresnių kartų atstovų sąmonėje. Laikytis „senoviško“ 1923 m. sausio Klaipėdos įvykių traktavimo (archyviniai dokumentai buvo išnagrinėti ir išvada apie sukilimo inscenizavimą buvo padaryta jau sovietmečiu) juos verčia ne tik įprotis, bet ir moralinio-etinio pobūdžio sumetimai, kuriais remiantis tikrojo įvykių vaizdo eksponavimas yra žalingas šalies įvaizdžiui, kenkia Lietuvos valstybiniam interesams, o kartu ir patriotiniam jaunimo auklėjimui. Toks įsitikinimas kyla iš savaimės klaidingo ir žalingo įsitikinimo, jog lietuvių tauta yra „teisingesnė“ už kitas ir niekuomet nesielgė savanaudiškai (žr. Z. Genienė, J. Žukas, *Kova dėl Klaipėdos...*, p. 30-31).

padvejojusios, Antantės valstybės nutarė tartis su Lietuva dėl Klaipėdos krašto perdavimo.

Pažymėtina, kad įvykiai Klaipėdos krašte sutapo su Prancūzijos ir Belgijos kariuomenės dalinių įvedimu į Ruro kraštą 1923 m. sausio 11-16 d. ir šio krašto okupavimu. Todėl Klaipėdos įvykiai iš pradžių nesukėlė didesnio atgarsio užsienyje, kadangi pagrindinis pasaulio spaudos dėmesys buvo nukreiptas į situaciją Ruro krašte.

Klaipėdos krašto prijungimas prie Lietuvos lietuvių istoriografijoje dažniausiai vertinamas kaip išimtinai teigiamas faktas. Tačiau 1923 m. pradžioje jėga prisijungdama Klaipėdos kraštą Lietuva ne tik padidino savo teritoriją ir gyventojų skaičių bei gavo išsvajotą išėjimą prie Baltijos jūros, bet ir susikūrė dar vieną papildomą problemą – revizionistinės Vokietijos globojamus Klaipėdos krašto vokiečius, nepasižyminčius lojalumu Lietuvos valstybei.

3.4.2. Klaipėdos kraštas Lietuvos sudėtyje

3.4.2.1. Klaipėdos krašto Konvencija

1923 m. vasario 16 d. Antantės Ambasadorių konferencija savo nutarimu pripažino Lietuvos suverenumą Klaipėdos kraštui. Tačiau krašto prijungimas prie Lietuvos ir jo teisinė padėtis Lietuvos valstybėje formaliai dar nebuvo užfiksuota, nes pagal minėtą Ambasadorių konferencijos nutarimą, tai turėjo būti nustatyta Klaipėdos krašto Konvencijoje, kurią turėjo parengti Ambasadorių konferencija kartu su Lietuvos ir Klaipėdos krašto atstovais.

1924 m. gegužės 8 d. Paryžiuje, po ilgų ir sunkių derybų⁵⁵⁹, Lietuva su Antantės valstybėmis pasirašė vadinamąją Klaipėdos krašto (teritorijos)

⁵⁵⁹ Derybos dėl Klaipėdos krašto statuso prasidėjo 1923 m. kovo mėn. Paryžiuje ir truko ilgiau nei metus. Buvo sudaryta speciali komisija, vadovaujama Prancūzijos atstovo Ž. Larošo, kuri turėjo parengti Klaipėdos krašto konvencijos projektą. Lietuvai šioje komisijoje atstovavo Ministras Pirmininkas ir užsienio reikalų ministras E. Galvanauskas, Klaipėdos kraštui – direktorijos pirmininkas V. Gailius. Vokietija savo atstovo komisijoje neturėjo, tačiau, pasinaudodama savo politikų senais ryšiais su Antantės diplomatais, užkulisiuose ji atliko svarbų vaidmenį – koregavo Konvencijos rengimą atsižvelgdama į savo interesus. Kaip vėliau liudijo E. Galvanauskas, Vokietija darė viską, kad tik sustiprintų Klaipėdos krašto vokišką elementą ir jo autonomines teises. Jau tada, anot E. Galvanausko, tapo aišku, kad Klaipėdos krašto atplėšimas nuo Lietuvos ir jo susijungimas su Vokietija tėra laiko ir palankių aplinkybių klausimas (žr. P. Žostautaitė, *Klaipėdos kraštas...*, p. 34-35).

Konvencija⁵⁶⁰, kurią sudarė keturios dalys – pati Konvencija (18 straipsnių) ir trys priedėliai: I Priedėlis – Klaipėdos krašto Statutas, II Priedėlis – Klaipėdos uostas ir III Priedėlis – Tranzitas, kurie pagal Konvencijos 16 straipsnį visais atvejais buvo sudedamąja Konvencijos dalimi.

Lietuvos Seimas Klaipėdos krašto Konvenciją ratifikavo 1924 m. liepos 30 d., spalio 3 d. ji buvo įregistruota Tautų Sąjungos Sekretoriato, o signatarinių valstybių ratifikuota 1925 m. rugpjūčio 25 d. Būtent nuo tos dienos formaliai įsigaliojo šis tarptautinis dokumentas, įtvirtinęs Lietuvos valstybės suverenitetą Klaipėdos krašte ir suteikęs Lietuvos valstybei priėjimą prie Baltijos jūros per Klaipėdos uostą.

Klaipėdos krašto Konvencija – tai tarptautinis teisinis Klaipėdos krašto perdavimo Lietuvos valstybei aktas. Savo ruožtu Klaipėdos krašto Statutas apėmė tas nuostatas, kurios sudarė pagrindinius autonominio Klaipėdos krašto įstatymus, savo galia prilygstančius konstituciniams nuostatoms. Kiti Konvencijos priedėliai, t.y. dėl uosto ir tranzito, nustatė tarptautinį Klaipėdos uosto režimą ir tranzitą jūros, vidaus vandens keliais bei geležinkeliais.

Klaipėdos krašto Konvencijos 1 straipsnis skelbė, kad Antantės valstybės – Britų Imperija, Prancūzija, Italija ir Japonija – perduoda Lietuvai Klaipėdos krašto suvereno teises, kurias jos buvo „paėmusios nuo Vokietijos“. Pagal Konvencijos 2 straipsnį, šis kraštas sudarys Lietuvos suvereniteto vienetą, kuris naudosis įstatymų leidimo, teismų, administracijos ir finansų autonomija Klaipėdos krašto statuto nustatytose ribose. Dalykai, priklausantys Klaipėdos krašto vietinių organų kompetencijai buvo nustatyti Klaipėdos krašto konvencijos Statuto 5 straipsnyje: valsčių ir apskričių organizacija ir administracija, tikybos reikalai, švietimas, viešoji sveikata ir šelpimas, socialinė apsauga ir darbo įstatymų leidimas, vietinės reikšmės geležinkeliai, keliai, viešieji darbai ir kt. Klausimai, nenurodyti Statuto 5 straipsnyje, priklausė Lietuvos valstybės institucijų kompetencijai (Statuto 7 straipsnis).

Pagal Konvencijos 5 straipsnį, visas Vokietijos turtas, iki 1920 m. sausio 10 d., t.y. iki Versalio taikos sutarties įsigaliojimo, buvęs Klaipėdos krašte, buvo perleidžiamas Lietuvai. Tačiau visą šį turtą, išskyrus plačiuosius geležinkelius, plentus, paštą, telegrafą, telefoną, muitinės pastatus, uostą ir jo įrengimus Lietuva turėjo perduoti Klaipėdos krašto autonominiams valdžios organams.

⁵⁶⁰ Lietuvos ir Britų Imperijos, Prancūzijos, Italijos ir Japonijos Konvencija dėl Klaipėdos teritorijos, V. Ž., 1924, Nr. 169-1186.

Klaipėdos krašto konvencijos 8, 9 ir 10 straipsniai reglamentavo, kurie krašto gyventojai ir kokia tvarka įgyja Lietuvos pilietybę. Pagal Konvencijos 8 straipsnio 1 dalį Lietuvos pilietybę automatiškai (*ipso facto*) įgyja tie „buvusieji Vokietijos piliečiai, kuriems, Lietuvai šią Konvenciją ratifikuojant, bus suėję daugiau kaip 18 metų ir kurie tikrai bus gyvenę Klaipėdos krašte mažiausiai nuo 1920 metų sausio 10 d.“.

Pažymėtina, kad pagal Versalio taikos sutarties 99 straipsnį Vokietija pasižadėjo pripažinti nuostatas, kurias dėl Klaipėdos krašto gyventojų pilietybės priims Antantės valstybės. Kitaip tariant, Vokietija, pasirašydama Versalio taikos sutartį, išpareigojo Klaipėdos krašto piliečius pripažinti tos valstybės piliečiais, prie kurios Antantės valstybės nuspręs prijungti Klaipėdos kraštą. Tai reiškė, kad Klaipėdos kraštą prijungus prie Lietuvos, jo gyventojai, įgiję Lietuvos pilietybę, turėjo netekti Vokietijos pilietybės. Versalio taikos sutarties 99 straipsnio nuostatos neturėtų prasmės, jei Vokietija į Klaipėdos krašto gyventojus, net ir pasikeitus šio krašto valstybinei priklausomybei, ir toliau žiūrėtų kaip į savo piliečius⁵⁶¹.

Konvencijos 8 straipsnio 2 dalyje buvo numatoma galimybė optuoti Lietuvos pilietybę. Optuoti Lietuvos pilietybę buvo galima per šešis mėnesius nuo tos dienos, kurią Lietuva ratifikuos Klaipėdos krašto Konvenciją. Kartu buvo įtvirtintas principas, kad optuodami Lietuvos pilietybę asmenys netekdavo kitos valstybės pilietybės. Optuoti Lietuvos pilietybę galėjo:

a) visi asmenys gimę Klaipėdos krašte ir ten gyvenę daugiau nei dešimt metų, kuriems Lietuvai ratifikavus šią Konvenciją, bus suėję daugiau nei 18 metų;

b) visi asmenys, kurie, Lietuvai ratifikavus šią Konvenciją, bus suėję daugiau kaip 18 metų ir kuriems Antantės valstybių administracija buvo leidusi nuolatos gyventi Klaipėdos krašte ir jeigu tie asmenys apsigyveno krašte ne vėliau kaip 1922 m. sausio 1 d.

Konvencijos 8 straipsnio 3 dalyje numatoma, kad asmenys, kurie įgys Lietuvos pilietybę remiantis šiuo Konvencijos straipsniu, *ipso facto* įgys Klaipėdos krašto vietos gyventojų požymį⁵⁶².

⁵⁶¹ Žr. J. Robinzonas, *Klaipėdos krašto konvencijos komentaras, I tomas*, Kaunas, 1934, p. 117-118.

⁵⁶² Kai kurie autoriai (žr., pvz., P. Žostautaitė, *Klaipėdos kraštas...*, p. 36-37) teigia, kad, vadovaujantis Klaipėdos krašto Konvencijos nuostatomis, susidarė dviguba – Lietuvos ir Klaipėdos krašto – pilietybė. Tačiau iš tiesų nei Klaipėdos krašto Konvencija, nei 1925 m. pasirašyta Lietuvos-Vokietijos sutartis dėl pilietybės optacijos nenumatė Klaipėdos krašto pilietybės, nes Klaipėdos krašto gyventojai (neskaitant užsieniečių) pagal Konvenciją iš karto buvo laikomi Lietuvos piliečiais arba optuodavo

Šis Konvencijos straipsnis pabrėžia du momentus – Lietuvos pilietybės įgijimą ir tą Klaipėdos krašto gyventojų grupę, kuri turi būti laikoma pradiniais (vietos) krašto gyventojais. Bet šis klausimas neatsako į kitą svarbų klausimą – ar tie Vokietijos piliečiai, kurie 1920 m. sausio 10 d. nuolat gyveno Klaipėdos krašte, neteko Vokietijos pilietybės ar ją išlaikė⁵⁶³.

Kaip jau buvo rašoma, Versalio taikos sutartis susiejo pilietybės pakeitimą tik su Klaipėdos krašto suverenumo perėjimu naujai įgyjančiai valstybei. Šioje vietoje svarbu pabrėžti du momentus. Viena vertus, Versalio traktate numatytas Antantės valstybėms patikėtas Klaipėdos krašto administravimas buvo laikinas, todėl šio krašto gyventojų padėtis galėjo būti prilyginta okupuotų kraštų gyventojų padėčiai: jų pilietybė privalėjo būti sprendžiama kartu su Klaipėdos krašto likimu, o iki to momento jie turėtų būti laikomi tos valstybės piliečiais, kuriai kraštas priklausė prieš okupaciją. Taigi iki kuriai nors valstybei perimant Klaipėdos krašto suverenumą, visi šio krašto gyventojai turėjo būti laikomi Vokietijos piliečiais. Kita vertus, valstybinės ir administracinės teisės požiūriu Klaipėdos kraštas nuo 1920 m. sausio 10 d. Vokietijos atžvilgiu buvo užsienis, todėl krašto gyventojai Vokietijai buvo svetimšaliai. Šia prasme taip pat ir tie Vokietijos piliečiai, kurie nebuvo nuolatiniai Klaipėdos krašto gyventojai, krašte buvo svetimšaliai. Taip susidarė grupė asmenų, kurie nors ir nebuvo Klaipėdos krašto gyventojai Versalio traktato 99 straipsnio prasme, bet valstybinės ir administracinės teisės požiūriu buvo laikomi šio krašto gyventojais. Šiems asmenims Klaipėdos krašto Konvencijos 8 straipsnio 2 dalies b punktas suteikė teisę optuoti Lietuvos pilietybę⁵⁶⁴.

Taip pat atkreiptinas dėmesys į tai, kad Konvencijos 8 straipsnis įvedė naują sąvoką – „Klaipėdos krašto gyventojų požymis“. Kaip jau buvo minėta, ši teisinė konstrukcija nebuvo tapati pilietybei valstybinės teisės prasme. „Klaipėdos krašto gyventojų požymis“ buvo įgyjamas arba prarandamas vien gyvenimu šio krašto teritorijoje. Kitaip tariant, šis požymis reiškė tik vietinę priklausomybę tuometiniam Klaipėdos kraštui. Šia prasme „Klaipėdos krašto gyventojų požymis“ tik leido atskirti „vietinius“ gyventojus nuo „nevietinių“.

Lietuvos pilietybę. Kaip pažymėjo Klaipėdos krašto Konvencijos žinovas J. Robinzonas, šioje Konvencijoje vartojama „Klaipėdos vietos gyventojų požymio“ sąvoka negali būti sutapatinama su „Klaipėdos krašto pilietybės“ sąvoka, nes ji išreiškė ne pilietybės santykius, o yra „visai kito pobūdžio, analogiškai tai „vietos priklausomybei“, kurią galima rasti visuose komunaliniuose junginiuose“ (žr. J. Robinzonas, *Klaipėdos krašto konvencijos...*, p. 262-263).

⁵⁶³ A. Arbušauskaitė, *Lietuvos optantai: klaipėdiškiai, 1939*, Klaipėda, 2001, p. 14.

⁵⁶⁴ Žr. A. Arbušauskaitė, *Lietuvos optantai...*, p. 14-15.

Konvencijos 9 straipsnyje rašoma:

„Asmenys, kurie yra nurodyti pirmam 8-to straipsnio paragrafe, galės, per 18 mėnesių Lietuvai šią Konvenciją ratifikavus, optuoti Vokietijos pilietybę.

Tačiau šis terminas sutrumpintas ligi 6 mėnesių asmenims, kurie apsigyveno Klaipėdos Teritorijoje tikrai todėl, kad buvo Valstybės valdininkai, ir kurie dėl tokio apsigyvenimo bus įgiję Lietuvos pilietybę.

Valstybės valdininkais bus skaitomi, pirmesnio paragrafo prasme, tie valdininkai, kurie buvo skaitomi tokiais Vokiečių įstatymų ir kurie bus atsidūrę tiesioginėje žinioj Lietuvos Vyriausybės arba Klaipėdos Teritorijos Direktorijos, kaip ji yra numatyta Priedėlyje I (*unmittelbare Staatsbeamte*).

Asmenys, kurie pasinaudos tokios optacijos teise, turės per dvejus sekamus metus persikelti gyventi Vokietijon.

Jie bus laisvi pasilaikyti savo nekilnojamąjį turtą, kurio jie turi teritorijoje, ir galės išsivežti savo visokios rūšies kilnojamąjį turtą. Jie neprivalės šiuo atžvilgiu mokėti jokių išvežimo muitų ar taksų.“

Kaip matyti, šis Konvencijos straipsnis detalizuoja 8 straipsnio 1 dalį: asmenims, kurie *ipso facto* įgijo Lietuvos pilietybę, leidžiama optuoti (t.y. pasirinkti) jų anksčiau turėtą Vokietijos pilietybę ir kaip normalų terminą šiam pasirinkimui nustato pusantų metų laikotarpį. Sutrumpintas pusės metų optacijos terminas taikomas valdininkams, nes iš principo Lietuvos valdininkai privalo būti Lietuvos piliečiais. Taip pat paaiškinama, kas laikomas valdininku šio straipsnio prasme. Logiška šio straipsnio nuostatų pasekmė yra tai, kad pasirinkę Vokietijos pilietybę asmenys privalo išsikelti iš Klaipėdos krašto – visi tie asmenys *ipso facto* įgijo Lietuvos pilietybę, tačiau jos išsižadėjo. Todėl negalima įpareigoti Lietuvos, kad ji suteiktų tokiems asmenims neribotą pasigyvenimo laiką⁵⁶⁵.

Pažymėtina, kad pagal Konvencijos 10 straipsnį ištekęsios moterys įgydavo tokią pat pilietybę, kokią įgydavo jų vyrai, o vaikai nesukakę 18 metų įgydavo tokią pat pilietybę, kokią įgydavo jų tėvai.

Klaipėdos krašto Konvencijos 11 straipsnis tiesiogiai siejosi su šio krašto tautinių mažumų teisėmis. Šiame straipsnyje rašoma:

„Deklaracija dėl mažumų, kurią Lietuvos Vyriausybė padarė Tautų Sąjungos Tarybai 1922 metų gegužės 12 dienos posėdyje, pritaikoma Klaipėdos Teritorijos

⁵⁶⁵ Žr. J. Robinzonas, *Klaipėdos krašto konvencijos...*, p. 136.

mažumoms, išėmus tos deklaracijos straipsnio 4 paragrafą 4⁵⁶⁶, kuris išimamas tiksliai dėl straipsnio 27 nustatymų Priedėly I-am⁵⁶⁷.

Procedūra, kurią Tautų Sąjungos Taryba priėmė dėl peticijų, kurios liečia mažumų globą, bus taip pat pritaikoma peticijoms, kurios liečia Klaipėdos Teritorijos mažumų globą.“

Kitaip tariant, išipareigojimai dėl tautinių mažumų apsaugos, prisiimti 1922 m. Deklaracija dėl mažumų apsaugos Lietuvoje, turėjo apimti ir Klaipėdos krašte gyvenusias tautines mažumas. Bylų, susijusių su tautinių mažumų teisių pažeidimu, nagrinėjimo procedūra, įtvirtintą 1922 m. Deklaracijos 9 straipsnyje, iš esmės atkartojosi Klaipėdos krašto Konvencijos 17 straipsnis.

Taigi, panašiai kaip ir 1922 m. Deklaracijos atveju, Konvencijos nuostatos buvo pripažintos tarptautinio pobūdžio išipareigojimais, dėl kurių pažeidimo kiekviena Tautų Sąjungos Tarybos valstybė narė galėjo atkreipti Tarybos dėmesį. Tačiau būtina pabrėžti, kad byla Nuolatiname Tarptautinio Teisingumo Teisme galėjo inicijuoti tik Valstybės Sąjungininkės, esančios Tautų Sąjungos Tarybos narėmis. Praktinė šios nuostatos reikšmė buvo tokia, kad Vokietija, turinti neabejotinų interesų Klaipėdos krašte, Nuolatiname Tarptautinio Teisingumo Teisme tiesiogiai negalėjo inicijuoti bylų prieš Lietuvą dėl teisės ar fakto klausimų, susijusių su Klaipėdos krašto Statuto nuostatų pažeidimu. Ji tik galėjo atkreipti Tautų Sąjungos Tarybos dėmesį į tokius pažeidimus, bet norint, kad byla patektų į Nuolatinį Tarptautinio Teisingumo Teismą, buvo reikalingas kažkurios iš Valstybių Sąjungininkių įsikišimas.

Labai reikšmingas buvo Konvencijos 12 straipsnis, numatęs, kad asmenys arba bendrovės iš svetimų valstybių turės tas pačias teises ir bus traktuojami Klaipėdos krašte lygiai taip, kaip ir tos šio krašto ir Lietuvos piliečiai ir bendrovės visais atžvilgiais, kurie liečia naudojimąsi uostu su visomis jo lengvatomis, taip pat kurie liečia nekilnojamojo turto pirkimą, naudojimą arba naudojimąsi teisėtiems prekybos tikslams. Tačiau Lietuvai buvo paliekama teisė rezervuoti savo tautinei vėliavai kabotazą ir žvejyba savo teritoriniuose vandenyse. Šis straipsnis yra reikšmingas tuo, kad įtvirtino užsienio piliečių teisę pirkti nekilnojamąjį turtą

⁵⁶⁶ 1922 m. gegužės 12 d. Deklaracijos dėl mažumų apsaugos Lietuvoje 4 straipsnio 4 paragrafas (dalis) numatė, kad Lietuvos nelietuvių kalbos piliečiams bus suteikti atitinkami palengvinimai vartoti savo gimtąją kalbą tiek žodžiu, tiek ir raštu teismuose.

⁵⁶⁷ Konvencijos I-ojo Priedėlio, t.y. Statuto, 27 straipsnis numatė, kad lietuvių ir vokiečių kalbos pripažįstamos oficialiomis Klaipėdos krašto kalbomis.

Klaipėdos krašte. Palyginimui, vadinamojoje Didžiojoje Lietuvoje užsienio piliečiams tik 1929 m. buvo leista pirkti žemę – tik Ministrų Kabinetai leidus, ir tik miestuose⁵⁶⁸.

Konvencijos 13 straipsniu Klaipėdos krašto gyventojai nuo 1930 m. sausio 1 buvo įpareigoti atlikti karinę prievolę Lietuvos kariuomenėje.

Konvencijos 14 straipsnis buvo skirtas Klaipėdos krašto gyventojų, visų pirma vokiečių, apsaugai nuo galimo persekiojimo dėl politinių pažiūrų. Šis straipsnis skelbė: „Joks Klaipėdos teritorijos vietos gyventojas negalės būti trukdomas arba persekiojamas dėl jo politinių nusistatymų nuo 1914 m. liepos 28 d. ligi Lietuvai šią Konvenciją ratifikavus.“

Svarbu paminėti, kad pagal Konvencijos 15 straipsnį, „Klaipėdos Teritorijos suvereniteto teisės arba jų vykdymas negali būti perduotas be Aukštųjų Susitariančių Šalių sutikimo.“ Tokia Konvencijos nuostata turėjo atlikti saugiklio, užkertančio Klaipėdos krašto perdavimą Vokietijai, funkciją.

Klaipėdos krašto Konvencijos Statuto 27 straipsniu lietuvių ir vokiečių kalbos buvo pripažintos oficialiomis krašto kalbomis, o Statuto 35 straipsnis nustatė Klaipėdos krašto prievolę dalyvauti centro valdžios išlaikyme, t.y. įnešti proporcingą dalį į bendras Lietuvos išlaidas išlaikant Prezidentą, Seimą, Ministrų Kabineta, ministerijas ir kitas valdžios įstaigas, prisidėti prie Švietimo ministerijos išlaidų lietuvių gimnazijai ir kitoms Klaipėdos lietuvių kultūros iš švietimo įstaigoms išlaikyti⁵⁶⁹.

Krašte taip pat buvo garantuojamas privačios nuosavybės neliečiamumas, t.y. nekilnojamojo turto nusavinimas buvo leidžiamas tik visuomenės poreikiams ir už atlyginimą.

Literatūroje pažymima, kad tiek Klaipėdos krašto konvencija, tiek ir Statutas buvo parengti netobulai. Ypač neapibrėžta buvo Lietuvos centro ir autonominių valdžios organų kompetencija plėtojant ekonominę bei kultūrinę veiklą dvikalbiame krašte. Klaipėdos krašto autonomija iš esmės buvo labai artima „laisvosios valstybės“ statusui, ir kaip valstybė valstybėje ji savaiame kėlė savarankiško krašto valstybingumo pradus, sunkino jo suaugimą su Lietuva ir jos ūkiu. Konvencijos ir Statuto straipsniuose glūdėjo rimtas pavojus visos Lietuvos valstybingumui, kadangi buvo sudaryta palanki dirva Vokietijos agentams veikti ne tik nelegaliai, bet ir per

⁵⁶⁸ Žemės reformos įstatymo pakeitimas, V. Ž., 1929, Nr. 305-2048.

⁵⁶⁹ V. Žalys, *Lietuvos diplomatijos istorija...*, p. 150.

legalius autonominius organus. Per Klaipėdos krašte išlikusi vokiečių administracinį aparatą, mokyklas, gausias ekonomines, ūkines ir kultūrinės organizacijas Vokietija galėjo vykdyti savo politiką.

Tačiau labiausiai nevykęs buvo tautinio klausimo sprendimas Klaipėdos krašte. Istoriskai vokiečiai šiame krašte, ypač Klaipėdos mieste, turėjo žymią socialinę ir kultūrinę persvarą, todėl lygių teisių abiem tautybėm suteikimas buvo labai naudingas vokiečiams – visas autonominis kraštas ir toliau išlaikė vokiškumo atspalvį⁵⁷⁰.

3.4.2.2. Vokiečių padėtis Lietuvos valdomame Klaipėdos krašte

Prijungus Klaipėdos kraštą prie Lietuvos, „laisvosios valstybės“ idėja neteko pagrindo ir Heimatbundas buvo paleistas. Krašto vokiečių politiniai veikėjai ėmė ieškoti kontaktų su Vokietijos politiniais sluoksniais. Dalis Vokietijos valdančiųjų, veikiami Veimaro demokratinės konstitucijos, skatino Klaipėdos krašto vokiečius tenkintis savo kultūrinių teisių gynimu ir plėtimu. Tačiau kiti Vokietijos politikai, nepatenkinti Versalio taikos sutarties nuostatomis – vadinamieji revanšistai, buvo pasiryžę artimiausioje ateityje „nuplauti Versalio taikos gėdą“ ir vienokiu ar kitokiu būdu gražinti Vokietijai visas po Pirmojo pasaulinio karo prarastas žemes, tame tarpe ir Klaipėdos kraštą.

Klaipėdos krašto vokiečių politiniai veikėjai, gavę Vokietijos valdančiųjų sluoksnių slaptą pritarimą, greitai surado bendrą kalbą su Vokietijos revanšistais ir nusprendė toliau plėtoti antilietuvišką veiklą krašte. Vokietijos revanšistai sukūrė visą sistemą priemonių, kaip prarastųjų teritorijų gyventojus išlaikyti savo įtakoje ir ilgainiui susigrąžinti tas žemes. Viena svarbiausių priemonių tokiems tikslams siekti buvo vokiečių politinių partijų steigimas prarastosiose žemėse, tame tarpe ir Klaipėdos krašte. Kita priemonė buvo įvairių formaliai nepolitinių visuomeninių organizacijų ir sąjungų steigimas ir finansavimas⁵⁷¹. Kitaip tariant, vokiečių tautinė

⁵⁷⁰ Žr. P. Žostautaitė, *Klaipėdos kraštas...*, p. 39-40.

⁵⁷¹ Profesinės vokiečių sąjungos – mokytojų, gydytojų, teismų darbuotojų, miškininkų, policininkų, darbininkų, taip pat kultūrinės ir ekonominės organizacijos palaikė nuolatinius ryšius su šių organizacijų Vokietijoje centrais, kurie ne tik rėmė šias organizacijas finansiškai ir materialiai, bet ir siūsdavo į Klaipėdos kraštą savo revizorius ir įgaliotinius, kurie tvarkė ir kontroliavo minėtų

mažuma kaimyninėse valstybėse tapo vienu iš Vokietijos įrankių siekiant revanšistinių ir revizionistinių tikslų.

Klaipėdos krašto vokiečiai, daugiausiai buvę heimatbundininkai, 1923 m. rugpjūčio 31 d. įkūrė Klaipėdos krašto kultūros sąjungą (*Memellandischer Kulturbund*), vadinamąjį Kultūrbundą. Ši sąjunga tapo visų krašto vokiečių kultūrinių draugijų – dainavimo, muzikos, sporto ir kt. – veiklos centru. Kultūrbundo vadovai oficialiai deklaravo, kad jų tikslas yra išlaikyti senąją, vadinamąją „memellandišką“ kultūrą ir tradicijas, vadovauti vietos vokiečių kultūrinių organizacijų veiklai. Tačiau tikrasis šios organizacijos tikslas buvo Vokietijos politinės įtakos Lietuvai atitekusiame krašte stiprinimas, provokiškų ir separatistinių nuotaikų palaikymas ir skatinimas. Kultūrbundas jau netrukus po įsteigimo turėjo apie 20 tūkst. narių, o jo vadovai palaikė glaudžius ryšius su Berlyne, Karaliaučiuje, Tilžėje ir kitose Vokietijos miestuose esančiais centrais vokiškumui Pabaltijo valstybėse stiprinti, aktyviai bendradarbiavo su Berlyne įsteigta Klaipėdos krašto vokiečių-lietuvių sąjunga (*Deutsch-Litauischer Memellandbund*), ir ypač su jos skyriumi Tilžėje. Memellandbundas Vokietijoje leido laikraštį „*Das Memelland*“ ir slapta jį platino Klaipėdos krašte, organizavo Vokietijoje mitingus Klaipėdos krašto vokiečiams remti.

Kultūrbundas su Vokietijos revanšistinėmis organizacijomis susirašinėjo per Vokietijos Generalinį konsulatą Klaipėdoje ir iš ten gaudavo nurodymus. Šis konsulatas, įsteigtas iškart po Klaipėdos krašto prijungimo prie Lietuvos, tarpukario metais suvaidino labai svarbų vaidmenį šio krašto istorijoje. Konsulatas oficialiai laikėsi tarptautinių normų ir nesikišo į krašto vidaus gyvenimą, o slapta organizavo įvairią antilietuvišką veiklą.

Kultūrbundininkai, siekdami patraukti į savo pusę pasyviuosius klaipėdiškius, skleidė įvairius antilietuviškus gandus, puolė Lietuvos valdžią, kad ji neva nesirūpina kraštu, varžo klaipėdiškių laisvę, naikina jų savitą kultūrą ir nori juos, užaugusius aukštos vokiečių kultūros įtakoje, paversti žemaičiais, smukdo krašto ekonomiką, kišasi į autonominius krašto reikalus ir nėra „sava valdžia“. Nubaudus už antivalstybinę veiklą kokią vokietininką, tuoj per krašto vokiečių susirinkimus,

organizacijų veiklą. Klaipėdos krašte veikė ir sukarintos organizacijos – karo veteranų, artileristų, šaulių, atsargos karininkų ir kt. sąjungos, kurių nariai už aktyvią antilietuvišką veiklą gaudavo net tam tikrus apdovanojimus (žr. P. Žostautaitė, *Klaipėdos kraštas...*, p. 101-102).

mitingus ir spaudą kildavo didžiausias triukšmas dėl vokiečių persekiojimo, o gandai kaip aidas tuoj pat plačiai nuskambėdavo ir Vokietijoje⁵⁷².

Atskirus Klaipėdos kraštą nuo Vokietijos, krašto gyventojų tautinė sudėtis šiek tiek pakito. Klaipėdoje pradėjus telktis lietuvių tautiniam judėjimui, mieste ėmė daugėti lietuvių. Lietuvos valstybės priklausomybėje atsidūręs uostas ėmė traukti į Klaipėdą prekybininkus, visų pirma žydus iš Kauno Lietuvos⁵⁷³. Tačiau šie procesai iki 1925 m. pradžios, t.y. iki visuotinio Klaipėdos krašto gyventojų surašymo, dar nebuvo žymūs ir mažai atsispindėjo krašto demografinėje struktūroje. Kiek vėliau, visų pirma dėl gyventojų optacijos į Vokietiją ir migracijos iš Lietuvos, šie procesai paspartėjo ir krašto gyventojų skaičius ir tautinė sudėtis ėmė keistis.

1925 m. pradžioje Klaipėdos krašte gyveno 141 tūkst. 645 gyventojai arba 6% visų Lietuvos gyventojų. Klaipėdos kraštas, palyginus su likusia Lietuvos teritorija, buvo apgyvendintas daug tankiau – vidutiniškai 1 kv. km teko 58,6 gyventojų, kai tuo tarpu likusioje Lietuvos teritorijoje siekė tik 38,3 gyventojų 1 kv. km. Tikybos atžvilgiu absoliuti dauguma krašto gyventojų buvo liuteronai evangelikai, kurie sudarė 83,1% visų krašto gyventojų, katalikai – 7%, judėjai – 5%, reformatai – 2,6%, kitų tikybų – 2,3% visų krašto gyventojų.

Krašto gyventojų tautinė sudėtis, surašymo duomenimis, buvo tokia: vokiečiai sudarė 45,2% visų krašto gyventojų, lietuviai – 26,6%, vadinamieji klaipėdiškiai arba memellanderiai – 24,2%, kitų tautybių asmenys – 4%. Paskelbus tokius duomenis, Lietuvos spaudoje ir visuomenėje kilo diskusija dėl per surašymą atsiradusios klaipėdiškių (memellanderių) kategorijos, nes nebuvo iki galo aišku, kuriai tautybei – lietuvių ar vokiečių – juos reikėtų priskirti. Lietuvos politikai, publicistai ir teisininkai, priešingai negu vokiečių pusė, šią Klaipėdos krašto gyventojų grupę priskyrė lietuvių tautai. Buvo teigiama, kad klaipėdiškiai – tai liuteronų evangelikų tikėjimo autochtoninių krašto gyventojų palikuonys, vokiečių kultūros ir provokiškos politinės orientacijos veikiami, netekę savo tautinės savimonės, tačiau namie vis dar

⁵⁷² Žr. P. Žostautaitė, *Klaipėdos kraštas...*, p. 65.

⁵⁷³ Literatūroje pažymima, kad būtent žydai buvo lietuvių ekspansijos į Klaipėdą pionieriai. Žydų nuopelnus lietuvybei Klaipėdos krašte pripažino ir vertino Lietuvos valdžios atstovai ir Klaipėdos krašto lietuvių veikėjai. Pavyzdžiui, 1935 m. tuometinis Klaipėdos krašto gubernatorius V. Kurkauskas pažymėjo: „Iš Didžiosios Lietuvos į Klaipėdos kraštą atkeliavę žydai daug prisidėjo prie jo gerovės pakilimo. Jie čia išplėtė prekybą ir dėl savo komercinių ryšių su Didžiąja Lietuva ženkliai prisidėjo prie glaudesnio Klaipėdos krašto susiejimo su visa Lietuva. Daugiausiai žydai prisidėjo prie naujų pramonės įmonių kūrimo Klaipėdos krašte. Jų iniciatyvos ir sumanumo dėka Klaipėda tapo mūsų tekstilės pramonės centru, kur rado darbą tūkstančiai vietinių ir iš Didžiosios Lietuvos atvykusių darbininkų.“ (*Gubernatorius p. V. Kurkauskas aktualiais Klaipėdos krašto klausimais*, „Apžvalga“, 1935, Nr. 8, p. 1-2).

kalbantys lietuviškai. Remdamiesi tokiais įsitikinimais, Lietuvos valdžios atstovai teigė, kad Klaipėdos krašte lietuviai kartu su klaipėdiškiais sudarė 50,8% visų gyventojų, t.y. daugiau kaip pusę visų krašto gyventojų⁵⁷⁴.

Autonominiame Klaipėdos krašte ir toliau veikė, tik šiek tiek pakeista, vokiškoji švietimo sistema, kuri neabejotinai padėjo išlaikyti krašto vokiškąją dvasią. Privalomas pradinis mokslas šiame krašte buvo seniai įgyvendintas⁵⁷⁵, o po Pirmojo pasaulinio karo jis buvo privalomas visiems 6-14 metų vaikams. Pradinės mokyklos kursas buvo suskirstytas į tris pagrindines pakopas: pirmieji du mokslo metai sudarė žemutinę pakopą, kiti du – vidurinę ir paskutiniai keturi – aukštesniąją pakopą. Žemutinė ir vidurinė pakopos sudarė pagrindinę keturmetę mokyklą, kurią baigę mokiniai galėjo stoti į aukštesnes mokyklas – progimnazijas ir gimnazijas, tačiau tie mokiniai, kurie nestojo į kitas mokyklas, privalėjo baigti aštuonerių metų privalomą pradinį mokslą. Tačiau skirtingai nei Rusijos švietimo sistemą perėmusioje Lietuvoje, Klaipėdos krašte, kaip ir Vokietijoje, mokslo metai prasidėdavo ne rugsėjo 1 d., o balandžio 1 d.

Klaipėdos krašto direktorijos mokyklų skyrius administravo krašto mokyklas, skyrė ir atleidinėjo mokytojus. Krašto apskritys buvo suskirstytos į švietimo rajonus, vadinamąsias mokyklų sąjungas, kurių valdybos rūpinosi savo rajono mokyklų išlaikymu ir funkcionavimu. Be direktorijos žinioje veikusios pradžios mokyklų, Klaipėdos krašte dažniausiai vadinamų liaudies mokyklomis, veikė ir privačios pradžios mokyklos, kurias steigė ir išlaikė įvairios visuomeninės ir kultūrinės organizacijos. Privačiai mokyklai buvo leidžiama veikti tik direktorijai pripažinus, kad patalpos, inventorių, mokomosios priemonės, mokytojų kvalifikaciją ir mokymo programos atitinka pradžios mokykloms keliamus reikalavimus.

Direktorijos pradžios mokyklų mokytojai buvo suburti į Mokytojų draugiją (*Lehrervereinen*), kuri buvo Vokietijos mokytojų sąjungos (*Lehrerverband*) narė. Būtent per šią sąjungą, pasitelkiant Vokietijos konsulatą Klaipėdoje, krašto mokytojams ir buvo dalinamos Vokietijos revanšistinių organizacijų skiriamos lėšos (vadinamosios „beprocentės paskolos“ ir kt.) už vokietinimo darbą Klaipėdos krašte,

⁵⁷⁴ Žr. P. Žostautaitė, *Klaipėdos kraštas...*, p. 55.

⁵⁷⁵ Dar 1736 m. Prūsijoje buvo paskelbta, kad visi 7-14 metų vaikai privalo mokytis, todėl Klaipėdos krašto, iki pat Pirmojo pasaulinio karo pabaigos priklausančio Prūsijai, buvo raštingi. Tuo tarpu Lietuvoje privalomas pradinis ketverių metų mokslas pradėtas įgyvendinti 1928 m. ir oficialiai įgyvendinta stik 1931 m.

mokyklos aprūpinamos Vokietijoje leidžiamais vadovėliais ir kitomis mokymo priemonėmis⁵⁷⁶.

Remiantis Klaipėdos krašto Konvencijos Statuto 27 straipsniu, įtvirtinančiu lietuvių ir vokiečių kalbų lygybės principą buvo numatyta į krašto vokiškas pradžios mokyklų programas įvesti lietuvių kalbos, Lietuvos istorijos ir geografijos privalomus dalykus, o lietuviškas mokyklas – lietuvių kalbą kaip dėstomąją kalbą. Be to, Statuto 25 straipsnis numatė, kad viešųjų mokyklų mokslo programa Klaipėdos krašte neturės būti žemesnė už programą, kuri bus nustatyta tos rūšies mokyklose kitose Lietuvos teritorijos dalyse. Remiantis kalbų lygybės principu, iš visų mokytojų buvo reikalaujama mokėti abi krašto kalbas ir turėti atitinkamą pedagoginę kvalifikaciją. Tuo tikslu Švietimo ministerija 1924 m. įsteigė lietuvių kalbos kursus Klaipėdoje, Šilutėje, Pagėgiuose, Viešvilėje, Smalininkuose ir Vilkyčiuose. Nuo 1925 m. mokytojams, mokantiems abi krašto kalbas, buvo mokamas 20% priedas prie algos. Iš pradžių mokytojai vokiečiai uoliai mokėsi lietuvių kalbos, lankė kursus, nes būgštavo, kad priešingu atveju gali būti atleisti iš darbo. Tačiau greitai įsitikinę, kad direktorija nepaknakami griežtai reikalauja abiejų kalbų mokėjimo, be to, drašiniami vokietininkų, kai kurie mokytojai liovėsi mokytis lietuvių kalbą⁵⁷⁷.

Vokiečių partijų daugumos blokas krašto seimelyje ir vokiečių dominuojamos direktorijos visomis priemonėmis priešinosi lietuvių kalbos bei lietuviškosios mokymo ir auklėjimo sistemos, literatūrinės lietuvių kalbos įvedimui, reikalavo mokyti vaikus vadinamąja klaipėdiškių tarpe. Lietuviai mokytojai iš lietuviškų mokyklų (su lietuvių dėstomąja kalba) neretai buvo iškeldinami į grynai vokiškas mokyklas, o į jų vietą buvo skiriami nemokantys lietuvių kalbos mokytojai. Taip kaip kurios lietuviškos mokyklos palaipsniui virsdavo vokiškomis – iš 1929 m. direktorijos žinioje veikusių 57 pradžios mokyklų, kuriose buvo dėstoma lietuvių kalba, 1933 m. beliko tik 10 mokyklų⁵⁷⁸.

Autonominiame Klaipėdos krašte mokykla tapo politinės kovos arena ir ramus švietimo darbas darėsi neįmanomas. Nepaisant visų Lietuvos centrinės valdžios

⁵⁷⁶ Žr. P. Žostautaitė, *Klaipėdos kraštas...*, p. 199.

⁵⁷⁷ 1928 m. iš 381 pradžios mokyklų mokytojo tik 52 (13,6%) mokytojai gerai mokėjo lietuvių kalbą, 134 (35,2%) – mokėjo patenkinamai ir 195 (51,2%) – visai nemokėjo. Vėlesniais metais, sugriežtinus lietuvių kalbos mokėjimo reikalavimo kontrolę, reikalai šie tiek pasitaisė. 1934 m. iš 441 pradžios mokyklų mokytojo lietuvių kalbą mokėjo patenkinamai 145 (32,9%) mokytojai, silpnai – 256 (58%), nemokėjo visai – 40 (9,1%) (žr. P. Žostautaitė, *Klaipėdos kraštas...*, p. 200).

⁵⁷⁸ Žr. P. Žostautaitė, *Klaipėdos kraštas...*, p. 204.

pastangų per švietimo sistemą palaiapsniui atlietuvinti Klaipėdos kraštą⁵⁷⁹, ši kova Antrojo pasaulinio karo išvakarėse buvo pralaimėta – lietuviškų mokyklų ir lietuviškai besimokančių mokinių skaičius nuolat mažėjo, o Klaipėdos krašto Konvencijos Statuto 25 ir 27 straipsnių nuostatos buvo virtusios „negyva raide“⁵⁸⁰.

3.4.2.3. 1925 m. Lietuvos-Vokietijos optacijos sutartis ir jos įgyvendinimas

Klaipėdos krašto konvencijos nuostatomis dėl pilietybės įgyvendinti, 1925 m. vasario 10 d. Lietuva ir Vokietija sudarė optacijos sutartį⁵⁸¹, kurią vasario 20 d. patvirtino Lietuvos Seimas. Sutarties esmė buvo tokia, kad Klaipėdos krašto gyventojams (kurių ženklią dalį sudarė vokiečių tautybės asmenys), pagal Versalio taikos sutartį automatiškai tapusiems Lietuvos piliečiais, buvo suteikiama teisė optuoti (t.y. pasirinkti) Vokietijos pilietybę ir išvykti į Vokietiją.

Gali pasirodyti keista, kad tokia Lietuvos-Vokietijos sutartis iš viso buvo sudaryta, nes Versalio taikos sutarties 99 straipsnis iš Vokietijos buvo atimta teisė kištis į Klaipėdos krašto reikalus, o ypač dalyvauti sprendžiant krašto gyventojų pilietybės reikalus. Bet Vokietijos išsipareigojimas neginčyti priemonių, kurių imsis Valstybės Sąjungininkės dėl Klaipėdos krašto gyventojų pilietybės, reiškė tik tiek, kad „Vokietija pasiduoda Santarvės Valstybių nutarimui“, tačiau tai jokių būdu nereiškė, kad ji negalėtų dalyvauti sprendžiant praktinius klausimus, liečiančius abi

⁵⁷⁹ Pavyzdžiui, direktorijos 1934 m. spalio 4 d. Įsakymu buvo patvirtinta nauja pradžios mokyklų programa, kurią parengė tam reikalui sudaryta speciali komisija. Šia nauja programa buvo siekiama suvienodinti mokymą Klaipėdos krašto ir likusios Lietuvos dalies pradžios mokyklose – per aštuonerius mokslo metus mokiniai turėjo išmokti abi krašto kalbas, gerai pažinti Lietuvos istoriją ir geografiją. Be to, direktorija nuo 1935 m. numatė suvienodinti mokslo metų laiką, t.y. mokslo metus, kaip ir visoje Lietuvoje, pradėti nuo rugsėjo 1 d. Tačiau šie ir kiti nutarimai iš švietimo srities taip ir liko neįgyvendinti.

⁵⁸⁰ 1938 m. gruodžio 22 d. buvo priimtas Klaipėdos krašto seimelio įstatymas dėl dėstomosios kalbos nustatymo pradžios mokyklose. Pagal šį įstatymą dėstomąją kalbą rinkosi mokinių tėvai, raštu pareikšdami, kuria kalba pageidauja, kad būtų mokomi jų vaikai. 1939 m. sausį buvo įvykdyta tėvų apklausa ir beveik visų vokiškų ir mišrių mokyklų mokytojai direktorijos švietimo skyriui įteikė tėvų pareiškimus, kuriuose buvo reikalaujama tik vokiečių kalbos. Be to, ir lietuvių pradžios mokyklose atsirado nemažai tėvų, norinčių, kad jų vaikai būtų mokomi tik vokiškai (žr. P. Žostautaitė, *Klaipėdos kraštas...*, p. 210-211).

⁵⁸¹ Sutartis tarp Lietuvos Respublikos ir Vokietijos Valstybės Konvencijos dėl Klaipėdos krašto 1924 m. gegužės 8 d. str. 8-10 įvykdyti, V. Ž., 1925, Nr. 188-1271.

šalis⁵⁸². Savaiame suprantama, kad nei Versalio taikos sutartis, nei Klaipėdos krašto Konvencija negalėjo numatyti ir sureguliuoti visų praktikoje galinčių iškilti klausimų.

Sutarties 1 straipsnio 1 dalis numatė, kad Vokietijos piliečiais (Klaipėdos krašto konvencijos 8 straipsnio 1 dalies prasme) yra asmenys, kurie 1920 m. sausio 10 d. turėjo Vokietijos pilietybę arba po 1920 m. sausio 10 d., įgijo Vokietijos pilietybę vedybomis (su minėtais asmenimis) arba gimimu (iš minėtų asmenų santuokos). Asmenims, kurie vėliau įgijo trečiosios valstybės pilietybę, Konvencijos 8 straipsnio 1 dalis nebuvo taikoma. Sutarties 1 straipsnio 2 dalyje rašoma, kad asmenys įgiję Lietuvos pilietybę pagal Konvencijos 8 straipsnio 1 dalį netenka Vokietijos pilietybės. Šio straipsnio 3 dalyje buvo nustatyta, kad „sprendžiamu laiku pilietybei pakeisti ir 18 metų sukakti (...) yra 1924 metų liepos mėn. 30 diena“. Iki to laiko Klaipėdos krašto gyventojai (išskyrus užsieniečius) buvo laikomi Vokietijos piliečiais. Sutartyje taip pat buvo paaiškintos kai kurios Klaipėdos krašto konvencijoje vartojamos sąvokos, nustatyta, kaip sprendžiami asmenų nesukakusių 18 metų pilietybės klausimai, reglamentuota optacijos tvarka. Be to, Sutartyje buvo įtvirtintas principas, kad „teisėtai optavusieji Lietuvos pilietybę nustoja Vokietijos pilietybės; teisėtai optavusieji Vokietijos pilietybę nustoja Lietuvos pilietybės“ (Sutarties 1 straipsnio 9 dalis), t.y. buvo tiesiogiai realizuojamas dvigubos pilietybės draudimo principas, įtvirtintas 1922 m. Lietuvos konstitucijoje ir vėlesnėse tarpukario Lietuvos konstitucijose.

Sutartis numatė, kad „kilus nuomonių skirtumui pilietybės įgijimo arba nustojimo suvereniteto į Klaipėdos kraštą perėjimo sėkmėje arba turinčių teisės optuoti teisinės padėties klausimais“, kiekviena Sutarties šalis gali reikalauti, kad ginčą sureguliuotų mišri komisija, kurią sudaro po du kiekvienos šalies paskirtus atstovus. Ginčo nepavykus išspręsti mišrioje komisijoje, ginčą turėjo išspręsti neutralus arbitras, kurį paskirti turėjo būti prašoma Šveicarijos Vyriausybės (Sutarties 8 straipsnio 1 ir 2 dalys).

Kaip jau buvo minėta, Lietuvoje tuo metu galiojo 1919 m. Laikinasis įstatymas apie Lietuvos pilietybę. Šio įstatymo bei Klaipėdos krašto konvencijos nuostatų dėl pilietybės ir Lietuvos-Vokietijos optacijos sutarties santykį galima būtų apibūdinti taip: Klaipėdos krašto konvencija ir Lietuvos-Vokietijos optacijos sutartis numatė, kurie asmenys yra laikomi Lietuvos piliečiais ir kurie asmenys turi teisę

⁵⁸² Žr. J. Robinzonas, *Klaipėdos krašto konvencijos...*, p. 125.

optuoti Lietuvos pilietybę. Asmenys, atitinkantys Konvencijoje numatytus reikalavimus, turėjo būti laikomi Lietuvos piliečiais. Lygiai taip pat asmenys, optavę Lietuvos pilietybę, turėjo būti laikomi Lietuvos piliečiais. Asmenims, nurodytiems Klaipėdos krašto konvencijoje ir Lietuvos-Vokietijos optacijos sutartyje, negalėjo būti taikomi reikalavimai, numatyti Laikinajame įstatyme apie Lietuvos pilietybę. Tačiau tai nereiškė, kad 1919 m. Pilietybės įstatyme negalėjo būti normų, pagal kurias Lietuvos piliečiais būtų laikomi ar Lietuvos pilietybę įgytų ir kiti Klaipėdos krašte gyvenantys asmenys, kurie nebuvo numatyti Konvencijoje ar Lietuvos-Vokietijos optacijos sutartyje⁵⁸³.

Klaipėdos krašto konvencijos nuostatomis dėl pilietybės ir Lietuvos-Vokietijos optacijos sutarčiai įgyvendinti buvo priimtos Klaipėdos krašto piliečiams pasus duoti taisyklės⁵⁸⁴. Pažymėtina, kad šių taisyklių pavadinimas nėra visai teisiškai korektiškas, kadangi jis suponuoja Klaipėdos krašto pilietybės ir Klaipėdos krašto piliečių buvimą⁵⁸⁵. Kaip jau buvo minėta, nei Klaipėdos krašto konvencija, nei Lietuvos-Vokietijos optacijos sutartis nenumatė tokio instituto. Lietuvos Respublikos piliečių pasai buvo išduodami ne Klaipėdos krašto piliečiams, o Klaipėdos krašto gyventojams, kurie pagal Klaipėdos krašto konvenciją arba iš karto buvo laikomi Lietuvos piliečiais, arba optuodavo Lietuvos pilietybę. Tokia nuostata buvo įtvirtinta ir Klaipėdos krašto piliečiams pasus duoti taisyklių 1 straipsnyje, kuriame buvo nustatyta, kad „pasai duodami tik Lietuvos piliečiams“. Pažymėtina, kad pagal Klaipėdos krašto konvencijos Statuto 34 straipsnį pasus Klaipėdos krašto gyventojams išduodavo Krašto Direktorija, tačiau ne savo, o Lietuvos Respublikos vardu ir pagal Lietuvos Vyriausybės nustatytas taisykles.

Šiose pasų išdavimo taisyklėse buvo pakartotos Lietuvos-Vokietijos optacijos sutarties nuostatos, apibrėžiančios, kurie asmenys yra laikomi Lietuvos Respublikos piliečiais, kaip sprendžiami ištekėjusių moterų ir vaikų iki 18 metų pilietybės klausimai, taip pat buvo išdėstytos nuostatos, detalios reglamentuojančios pilietybės optavimo tvarką. Taisyklėse buvo įtvirtinta taisyklė, kad prašantis išduoti pasą asmuo „turi įrodyti pasą duodančiai įstaigai, kad jis yra įgijęs Lietuvos pilietybę“ (Taisyklių 12 straipsnio 1 dalis). Lietuvos pilietybės įgijimo faktas turėjo būti įrodomas remiantis atitinkamais dokumentais. Atskirais atvejais, kai toks asmuo negalėjo

⁵⁸³ Žr. V. Sinkevičius, *Lietuvos Respublikos pilietybė...*, p. 70-71.

⁵⁸⁴ Klaipėdos krašto piliečiams pasus duoti taisyklės, V. Ž., 1925, Nr. 202-1356.

⁵⁸⁵ V. Sinkevičius, *Lietuvos Respublikos pilietybė...*, p. 69.

pateikti Taisyklėse nurodytų dokumentų arba reikėjo įrodyti ar paaiškinti dokumentuose nurodytas aplinkybes ar duomenis, galėjo būti „priimami turinčių pasitikėjimą valsčiuje ar mieste vietinių gyventojų parodymai, jų pačių parašais patvirtinti“⁵⁸⁶ (Taisyklių 12 straipsnio 4 dalis).

Iš viso pagal Lietuvos-Vokietijos optacijos sutartį Vokietijos pilietybę pasirinko 13 tūkst. 238 asmenys (t.y. beveik 10% visų Klaipėdos krašto gyventojų), iš jų 2 tūkst. 71 asmenys užsienyje ir 11 tūkst. 167 asmenys pačiame Klaipėdos krašte. Iki 1932 m. kraštą paliko 9 tūkst. 792 asmenys (t.y. apie 7% visų Klaipėdos krašto gyventojų)⁵⁸⁷. Absoliuti dauguma į Vokietiją išvykusių optantų buvo Klaipėdos krašto vokiečiai, kas visiškai neatitiko Vokietijos, siekiančios išlaikyti kuo didesnę įtaką Klaipėdos mieste ir krašte, interesų. Vokietijos valdantieji sluoksniai buvo ypač suinteresuoti išlaikyti savo įtaką krašto administracijoje, kur tradiciškai dirbo daug vokiečių ir dėjo visas pastangas, kad kuo mažiau vokiečių, ir ypač valdininkų, optuotų Vokietijos pilietybę ir išvyktų gyventi į Vokietiją⁵⁸⁸.

3.4.3. Klaipėdos krašto autonomijos įgyvendinimas ir Lietuvos-Vokietijos santykiai

Lietuvos valdžia, norėdama tvirtai susaistyti Klaipėdos kraštą su likusia Lietuvos valstybės dalimi, kryptingai ėmėsi jo lietuvinimo darbo. Tačiau šios pastangos susidūrė ryžtingu ir gerai organizuotu Klaipėdos krašto vokiečių pasipriešinimu, kurie vykusiai naudojosi Klaipėdai suteiktu autonominiu statusu⁵⁸⁹.

⁵⁸⁶ Tai, kurie asmenys buvo laikomi Klaipėdos krašto gyventojais, nustatė Klaipėdos krašto Seimelio 1928 m. spalio 31 d. priimtas Klaipėdos krašto gyventojų požymiui įgyti ir nustoti įstatymas (žr. J. Robinzonas, *Klaipėdos krašto konvencijos komentaras, II tomas*, Kaunas, 1934, p. 421-424).

⁵⁸⁷ Žr. P. Žostautaitė, *Klaipėdos kraštas...*, p. 55-56.

⁵⁸⁸ Iš Vokietijos atvykę instruktoriai Klaipėdos krašto vokiečiams aiškino, kad kol kas nereikia naudotis optacijos teise, nes netrukus įvyks krašto Seimelio rinkimai, nuo kurių rezultatų priklausys tolesnis krašto likimas. Vokiečiams valdininkams buvo aiškinama, jog Vokietijos interesai reikalauja, kad Klaipėdos krašte liktų kuo daugiau vokiečių ir jie buvo raginami optuoti Lietuvos pilietybę, jiems buvo žadamos pašalpos ir, esant reikalui, palankios išvažiavimo į Vokietiją sąlygos. Vokietijos konsulate buvo net išduodamos pažymos, kuriomis buvo patvirtinama, kad Vokietija pritaria tam tikro asmens sprendimui pasirinkti Lietuvos pilietybę ir įstoti į valstybės tarnybą. Konsulatas taip pat išduodavo pažymėjimus, garantuojantys vokiečiams valdininkams Reicho pilietybę, jei dėl politinių aplinkybių jiems tektų palikti Klaipėdos kraštą. Kad vokiečiai valdininkai, pasilikę Klaipėdos krašte, nesijautų finansiškai nuskriausti, atitinkamos Vokietijos įstaigos iki 1929 m. mokėjo jiems algų skirtumą, vadinamąją beprocentę paskolą (*Zinsloses Darlehen*). To pasėkoje dalis optantų savo prašymus iš Vokietijos konsulato atsėmė, kiti liko gyventi krašte svetimšalių teisėmis (žr. P. Žostautaitė, *Klaipėdos kraštas...*, p. 56-57).

⁵⁸⁹ P. Lossowski, *Litwa...*, p. 139.

Lietuvos valdžia, siekdama sustiprinti savo pozicijas ir turėti stiprią socialinę bazę krašte, tikėjosi, kad didžioji dauguma krašto valstiečių, t.y. klaipėdiškiai valstiečiai, rems jos politiką. Politikams Kaune atrodė, kad pasikeitus Klaipėdos krašto politinei padėčiai, turėjo keistis ir pati šio krašto struktūra. Tačiau taip neįvyko – krašto valstiečiai, tiek lietuviai, tiek vokiečiai, Lietuvos valstybėje nematė geresnių ateities perspektyvų, todėl gan lengvai pasidavė antilietuviškai vokiečių propagandai⁵⁹⁰. Suartėjimo su Lietuva neskatino ir tai, kad krašte ir toliau veikė senoji administracinė ir teisinė sistema su vokiečių dominuojamu vykdomuoju aparatu. Kai kurie dvarininkai vokiečiai, 1925 m. pasirinkę Vokietijos pilietybę, pardavė ar rengėsi parduoti savo dvarus ir išvykti į Vokietiją. Tačiau iš Vokietijos atvykę instruktoriai ir Vokietijos konsulas Klaipėdoje netrukus ėmė agituoti, kad jie neparduotų dvarų lietuviams ir pasiliktų Klaipėdos krašte. Dvarininkai vokiečiai grupavosi apie Ūkio partiją ir toliau vadovavo visai ekonominei žemės ūkio politikai, pagal galimybes vengdami bet kokių ekonominių ryšių su Lietuva⁵⁹¹.

Autonominis Klaipėdos kraštas turėjo savo valdžios įstaigas. Įstatymų leidybos teisė priklausė krašto seimeliui, renkamam kas treji metai, o vykdomoji valdžia – krašto direktorijai. Autonominų organų kompetencijai priklausė vietos savivalda, teismai, mokyklos, bažnyčios, autonominė policija, finansai, sveikatos ir socialinė apsauga, ir kt. Lietuvos Respublikos kompetencijai priklausė užsienio politikos, krašto apsaugos, valstybės saugumo, ryšių ir susisiekimo įstaigų, muitinės, spaudos kontrolės, leidimų viešiesiems susirinkimams išdavimo ir kt. klausimai. Lietuvos valstybėms interesams Klaipėdos krašte atstovavo gubernatorius, skiriamas Respublikos Prezidento. Gubernatorius skirdavo direktorijos pirmininką, kuris išsirinkdavo dar 2-3 direktorijos narius.

Svarbu pabrėžti, kad interpretuoti Klaipėdos krašto konvenciją ir Statutą formaliai turėjo teisę tik šalys signatarės – Prancūzija, Didžioji Britanija, Italija ir

⁵⁹⁰ Klaipėdos krašto ūkininkai labiausiai baiminosi perspektyvos netekti Vokietijos rinkų, kuriose žemės ūkio produktai buvo realizuojami gana aukštomis kainomis. Jie žinojo, kad Lietuvos rinka yra perpildyta pigių žemės ūkio produktų ir todėl konkurencija su lietuvių ūkininkais iš esmės yra neįmanoma. Be to, Lietuvos žemės ūkiui persiorientavus į gyvulininkystę ir bekonų auginimą eksportui, buvo siūloma ir Klaipėdos krašto ūkininkams auginti bekonines kiaules. Tačiau jie buvo įgudę auginti riebiąsias Edelio veislės kiaules ir auginti bekonines kiaules jiems atrodė nuostolinga, nes jų kainos buvo žemesnės, be to, toks siūlymas atrodė primestas iš šalies. Nemažai buvo auginama ir trakėnų veislės arklių, kurių žymi dalis buvo parduodama Vokietijos kariuomenei. Apskritai Klaipėdos krašto javų, kaulių, galvijų, arklių ir pieno ūkis buvo orientuotas ir pritaikytas Vokietijos rinkos poreikiams. Visos šios priežastys trukdė rasti bendrus autonominio krašto ir pagrindinės Lietuvos dalies žemės ūkio ekonomikos raidos kelius.

⁵⁹¹ Žr. P. Žostautaitė, *Klaipėdos kraštas...*, p. 177.

Japonija. Jei iškildavo klausimų dėl Konvencijos ar Statuto nuostatų įgyvendinimo, tai Klaipėdos krašto autonominės įstaigos ar patys gyventojai galėjo kreiptis į Tautų Sąjungos Tarybos valstybes nares. Galutinį sprendimą dėl ginčytinų klausimų priimdavo Tarptautinis Teisingumo Tribunalas Hagoje. 1926 m. Vokietija tapo Tautų Sąjungos Tarybos nare ir tokiu būdu faktiškai buvo atkurti teisiniai saitai tarp Klaipėdos krašto gyventojų ir Vokietijos. Šis faktas vėliau turėjo labai didelę politinę reikšmę. Susidarė gana prieštaringa situacija – Antantės valstybės, pasirašiusios Klaipėdos krašto konvenciją, galėjo kontroliuoti, kaip Lietuva vykdo savo įsipareigojimus, o Lietuvos vyriausybė privalėjo atsakyti už Konvencijos ar Statuto pažeidimus prieš Tautų Sąjungos Tarybos nares. Tuo tarpu autonominės Klaipėdos krašto įstaigos faktiškai niekaip neatsakė už savo veiksmus.

1925 m. spalio 19 d. įvyko pirmieji Klaipėdos krašto seimelio rinkimai. Prieš rinkimus svarbiausi krašto vokiečių politiniai veikėjai – Kultūrbundo ir Socialdemokratų partijos vadovai – įkūrė Vienybės fronto rinkimų komitetą (*Wahlkomitee für die Einheitsfront*), kuris siekė visą „klaipėdiškių tautą“, t.y. krašto vokiečius ir lietuvius, suvienyti į vieningą vokiečių frontą – Einheitsfrontą, kartu susilpninant įvairių socialinių grupių prieštaravimus ir visus krašto gyventojus pajungti bendrai į Vokietiją orientuotai politinei kryptčiai. Tačiau atsižvelgiant į skirtingų socialinių grupių interesų nesutapimą, Kultūrbundas atsisakė minties iškelti bendrą kandidatų sąrašą ir 1925 m. birželio 13 d. posėdyje buvo įsteigtos dvi vokiečių politinės partijos: Klaipėdos krašto žemės ūkio partija (*Memelländische Landwirtschaftspartei*), atstovaujanti stambiams ir vidutiniams ūkininkams, ir Klaipėdos krašto tautos partija (*Memelländische Volkspartei*), atstovaujanti miesto verslininkų ir pramoninkų bei pasiturinčių miestiečių sluoksniams. Šios abi partijos buvo konservatyvios, propagavo Vokietijos nacionalistų ir revanšistų idėjas. Kultūrbandas liko Ūkio partijos žinioje, jam buvo pavesta ir toliau rūpintis krašto vokiečių kultūrinių organizacijų veikla ir memellandiškos kultūros saugojimu ir puoselėjimu, o naujai įsteigtoms partijoms buvo patikėti vokiečių mažumos politiniai, ekonominiai ir socialiniai reikalai⁵⁹².

Klaipėdos krašto konvencijos Statuto 37 straipsniu buvo nustatyta, kad rinkimai į krašto seimelį turi įvykti už šešių savaičių po Klaipėdos krašto konvencijos ratifikavimo. Lietuvos Ministrų Kabinetas nutarė, kad rinkimai įvyks 1925 m. spalio

⁵⁹² Žr. P. Žostautaitė, *Klaipėdos kraštas...*, p. 65-66.

19 d. Gubernatorius J. Budrys krašto gyventojams paskelbė rinkimų datą ir pavedė Direktorijai ruošti rinkimams. Priešrinkiminė kampanija buvo labai aktyvi ir itin kovinga. Galima teigti, kad vykstant pasiruošimui pirmojo Klaipėdos krašto seimelio rinkimams ir įvyko galutinis Klaipėdos krašto gyventojų skilimas į vokiečius ir lietuvius, bent jau politinės ir kultūrinės orientacijos prasme, nes per rinkimus gyventojams reikėjo apsispręsti, kurią politinę-tautinę jėgą jie remia.

Krašto vokiečių politinės organizacijos iškėlė penkis kandidatų sąrašus (Socialdemokratų partijos sąrašą, Tautos partijos sąrašą ir tris Ūkio partijos sąrašus), o lietuvių organizacijos bei atskiros grupės – net dvidešimt sąrašų. Vokiečių organizacijos siekė bet koku būdu laimėti rinkimus ir jų rezultatais įrodyti, kad (nepaisant jokių krašto gyventojų surašymo duomenų ir Lietuvos valdžios įrodinėjimų) krašto gyventojų daugumą sudaro vokiečiai. Tikėtasi, kad tai įrodžius bus galima būtų reikalauti peržiūrėti Klaipėdos krašto priklausomybės klausimą⁵⁹³.

Krašto seimelio rinkimų rezultatai gerokai pranoko vokiečių lūkesčius. Einheitsfrontas triuškinamai laimėjo rinkimus, o tai vokiečiams įkvėpė pasitikėjimo tolesnei antilietuviškai veiklai Klaipėdos krašte. Po nepasisekusių pirmojo krašto seimelio rinkimų atsistatydino gubernatorius J. Budrys, o į jo vietą buvo paskirtas teisininkas ir diplomatas J. Žilius. Apskritai nuo 1925 iki 1938 m. rinkimai į Klaipėdos krašto seimelį įvyko šešis kartus. Visuose šešiuose seimeliuose vokiečių partijos gaudavo virš 80% rinkėjų balsų, t.y. absoliučią balsų daugumą⁵⁹⁴. Vokiečių partijos krašto seimelyje sudarydavo daugumos bloką ir visus svarbiausius klausimus sprendavo savo nuožiūra. Iš šešių krašto seimelių tik penktasis normaliai baigė savo kadenciją. Kitų kadencijų seimeliai buvo gubernatoriaus anksčiau laiko paleisti, o ketvirtosios kadencijos seimelį jo atstovai apskritai boikotavo, nesirinkdami į posėdžius. 1931 m. vokiečių partijos išsikovojo, kad gubernatorius direktorijos pirmininku skirtų seimelio daugumos pasiūlytą kandidatą. Be to, nuo 1923 iki 1939 m., t.y. per šešiolika metų, pasikeitė šešiolika direktorių.

Įvykus rinkimams į pirmąjį Klaipėdos krašto seimelį, reikėjo suformuoti ir aukščiausią vykdomąją autonominio krašto valdžią – direktoriją. Direktorijos sudarymo tvarką reglamentavo Klaipėdos krašto konvencijos Statuto 17 straipsnis, kuris skelbė, kad gubernatorius turėjo skirti direktorijos pirmininką, o jis iš krašto

⁵⁹³ P. Žostautaitė, *Klaipėdos kraštas...*, p. 69.

⁵⁹⁴ Pirmajame seimelyje vokiečių partijos turėjo 27 vietas, antrajame – 25, trečiajame, ketvirtajame ir penktajame – 24, šeštajame – 25. Lietuvių partijos seimelyje įvairiais metais gaudavo nuo 2 iki 5 vietų.

gyventojų turėjo pasirinkti likusius direktorijos narius (iki penkių asmenų). Suformavus direktoriją, ji turėjo paskelbti krašto seimelyje deklaraciją, t.y. savo veiklos programą, ir gauti seimelio pasitikėjimą.

Suformuoti pirmąją po krašto seimelio rinkimų direktoriją gubernatorius J. Žilius pavedė Lietuvių tautinio banko Klaipėdoje direktoriui, visuomenės veikėjui G. Juozupaičiui. Einheitsfronto atstovai seimelyje, nelaukdami, kol G. Juozupaitis sudarys direktoriją ir paskelbs deklaraciją, kaip to reikalavo Klaipėdos krašto konvencijos Statutas, iš karto pareiškė jam nepasitikėjimą. Seimeliui atmetus G. Juozupaičio kandidatūrą, gubernatorius pateikė dar 15 kandidatūrų, tačiau nei viena iš jų negavo Einheitsfronto pritarimo. Jo atstovai norėjo, kad direktoriją sudarytų seimelio daugumos nuomonei palankūs asmenys⁵⁹⁵.

1925 m. gruodžio 13 d. Einheitsfronto atstovai iš Tilžės pasiuntė Tautų Sąjungos Tarybai skundą, kad esą Lietuvos valdžia trukdo Klaipėdos krašto seimelio darbui ir delsia sudaryti direktoriją. Tačiau po beveik du mėnesius trukusių derybų su seimelio daugumos vadovais buvo sutarta, kad direktorijos pirmininku taptų gubernatoriaus parinktas asmuo, o direktorijos nariais – seimelio daugumos partijų kandidatai. Vadovaujantis šiuo principu buvo sudaryta E. Simonaičio direktorija. Sudarius šią direktoriją, Klaipėdos krašte galutinai įsigalėjo vokiečių partijos. Dvi svarbiausios krašto įstaigos – seimelis ir direktorija – atsidūrė vokiečių rankose. 1926 m. sausio 19 d. naujoji direktorija buvo gubernatoriaus pristatyta seimeliui ir jai pareikštas pasitikėjimas. Tačiau jau lapkričio 6 d. dienos posėdyje krašto seimelis, nepatenkintas su Lietuvos valdžia pasirašytu finansiniu susitarimu, pareiškė nepasitikėjimą E. Simonaičio direktorijai.

Klaipėdos krašto konvencijos 35 straipsnis numatė, kad dalis pajamų, gautų iš muito, monopolio, akcizo mokesčio, bus paliekama Klaipėdos krašto išdui, atsižvelgiant į tai, kiek vidutiniškai kiekvienam krašto gyventojui 1921-1922 m. teko importo ir eksporto vertės, t.y. atsižvelgiant į tai, kiek kraštas turėjo pajamų iki prijungimo prie Lietuvos. Seimelio atstovai, remdamiesi šiuo gana neaiškiai suformuluotu Konvencijos straipsniu, nepaisydami Vokietijos markės nuvertėjimo,

⁵⁹⁵ Einheitsfrontas reikalavo, kad gubernatorius direktorijos pirmininku paskirtų daugumos partijų atstovą ir direktorija būtų sudaryta parlamentiniais pagrindais. Seimelio pirmininkas J. Krausas netgi pareiškė, kad vokiečiai niekada direktorijos pirmininku nepripažins asmenų iš mažumos partijų. Tuo tarpu gubernatorius J. Žilius teigė, kad pagal Klaipėdos krašto konvencijos Statuto 17 straipsnį gubernatorius direktorijos pirmininką skiria vien savo nuožiūra (Žr. P. Žostautaitė, *Klaipėdos kraštas...*, p. 73).

reikalavo 32,6 mln. litų per metus, bet vėliau, derybų su Lietuvos vyriausybės atstovais metu, savo reikalavimus sumažino iki 12 mln. litų per metus. Lietuvos vyriausybei atmetus ir tokį reikalavimą, derybos buvo atnaujintos 1926 m. sausio mėn., t.y. iškart po E. Simonaičio direktorijos sudarymo. Deryboms nedavus jokių apčiuopiamų rezultatų, 1926 m. kovo 2 d. seimelio dauguma pasiuntė delegaciją į Ženevą su skundu Tautų Sąjungos Tarybai. Skunde buvo rašoma, kad Lietuvos vyriausybė nenori sutikti su reikalaujama 12 mln. litų suma per metus ir vis atidėlioja finansinį atsiskaitymą su autonominiu Klaipėdos kraštu, o taip pat dažnai pažeidžia ir kitus Klaipėdos krašto konvencijos ir jos Statuto straipsnius⁵⁹⁶.

Rugpjūčio mėnesį atnaujintos derybos su Lietuvos centrine valdžia vėl nutrūko. Rugpjūčio 26 d. Tautų Sąjungos Taryboje buvo svarstomas Klaipėdos vokiečių skundas dėl Lietuvos valdžios veiksmų, pažeidžiančių Klaipėdos krašto konvencijos nuostatas. Nesutarimams su autonominio krašto valdžia išspręsti rugpjūčio 29 d. į Klaipėdą atvyko Lietuvos Prezidentas K. Grinius ir Ministras Pirmininkas M. Šleževičius. Pagaliau 1926 m. rugsėjo 9 d., pasinaudojant tuo, kad seimelio delegacija buvo išvykusi į Ženevą, kur buvo svarstomas skundas dėl Klaipėdos krašto konvencijos laužymo, buvo pasirašytas ir patvirtintas finansinis susitarimas su Lietuvos centrine valdžia. Lietuva įsipareigojo už 1926 metus sumokėti į Klaipėdos krašto biudžetą 6,6 mln. litų. Taip pat buvo nustatyta, kad ateityje į Klaipėdos krašto biudžetą bus mokama 6,7% pajamų iš akcizo, muitų ir monopolio mokesčių.

1926 m. lapkričio 6 d. posėdyje, reaguojant į E. Simonaičio direktorijos pasirašytą finansinį susitarimą su Lietuvos valdžia (anot vokiečių politikų nepalankų Klaipėdos kraštui), krašto seimelis 20 balsų (2 seimelio nariai nedalyvavo balsavime, o penki susilaikė) pareiškė nepasitikėjimą direktorijai. Įdomu tai, kad prie lietuvių frakcijos seimelyje (du atstovai) prisidėjo ir vokiečių socialdemokratai (penki atstovai). Krašto socialdemokratų atsisakymas kartu su Ūkio ir Tautos partijų atstovais balsuoti prieš E. Simonaičio direktoriją faktiškai išardė vokiškąjį Einheitsfrontą. Esant tokiai situacijai direktorija buvo paleista ir reikėjo naujos. Krašto direktorijos gan dažnai keitėsi ir vėliau, bet jose, panašiai kaip ir krašto seimelyje, vyravo vadinamieji vokietininkai.

⁵⁹⁶ Žr. P. Žostautaitė, *Klaipėdos kraštas...*, p. 75.

Pirmasis Klaipėdos krašto seimelis gyvavo tik šiek tiek virš metų. Per tą laiką pasikeitė tris direktorijos – visoms joms vokiečių daugumos partijos pareiškė nepasitikėjimą. Nuolatinės direktorijos krizės neleido Lietuvai normaliai administruoti krašto, kenkė jo ekonomikai. Klaipėdos krašto vokiečiai, įtakojami Vokietijos, laikėsi principo, kad kuo blogiau Lietuvai atitekusiam kraštui, tuo geriau jų antilietuviškai politikai. Krašto seimelio vokiečių dauguma tiesiog provokavo konfliktus su Lietuvos centro valdžia, neatsisakė pretenzijų parinkti direktorijos pirmininką. Gubernatorius, matydamas tokias seimelio daugumos nuotaikas, 1927 m. sausio 22 d., anksčiau susitaręs su direktorija, paleido krašto seimelį ir paskyrė naujus rinkimus⁵⁹⁷.

Rinkimuose į antrąjį Klaipėdos krašto seimelį vokiečių Ūkio ir Tautos partijos iškėlė po du kandidatų sąrašus, Socialdemokratų ir Darbininkų partijos – po vieną sąrašą. Nors Einheitsfrontas formaliai nebeegzistavo, vokiečių partijų programose buvo daug bendrumų, o svarbiausia visas jas vienijo fundamentalus siekis išsaugoti krašto vokiškąją dvasią ir ryšius su Vokietija. Lietuvių partijos šiuose rinkimuose iškėlė penkis kandidatų sąrašus (t.y. gerokai mažiau nei per pirmojo krašto seimelio rinkimus), tačiau ir vėl nesugebėjo tarpusavyje susitarti dėl bendros programos ir veiksmų koordinavimo. Tai iš dalies ir nulėmė lietuvių pralaimėjimą ir antrojo krašto seimelio rinkimuose. Kita vertus, antrajame seimelyje lietuviai jau turėjo ne dvi, o keturias vietas. Palyginimui, antrajame seimelyje Ūkio ir Tautos partijos turėjo po dešimt vietų (t.y. neteko po vieną anksčiau turėtą atstovą), Darbininkų partija – dvi vietas, Socialdemokratų partija – tris vietas.

Po antrojo seimelio rinkimų, prisiimdamas atsakomybę dėl lietuvių pralaimėjimo, atsistatydino gubernatorius K. Žalkauskas, o į jo vietą Prezidentas A. Smetona paskyrė buvusį Kauno miesto burmistrą plk. A. Merkį, kuris dėl savo aktyvios pozicijos gan greitai užsitraukė Vokietijos valdžios ir Klaipėdos krašto vokiečių partijų nemalonę.

Naujasis gubernatorius A. Merkys su krašto seimelio daugumos partijomis tris mėnesius derėjosi dėl naujos direktorijos sudarymo. Galų gale buvo sutarta, kad naujoji direktorija bus sudaryta iš keturių asmenų, pirmininkas bus gubernatoriaus pasiūlytas kandidatas, daugumos partijos paskirs du atstovus, o lietuviai – vieną. Balsams pasidalijus po lygiai, turėjo nusverti direktorijos pirmininko balsas, t.y.

⁵⁹⁷ Žr. P. Žostautaitė, *Klaipėdos kraštas...*, p. 76-77.

faktiškai vokiečių partijos neteko lemiamos įtakos direktorijoje. Direktorijos pirmininku buvo paskirtas prekybininkas O. Kadgynas, o naujoji direktorija savo deklaracijoje pasižadėjo glaudžiai bendradarbiauti su krašto seimeliu, gubernatoriumi bei Lietuvos centro valdžia. 1927 m. gruodžio 5 d. seimelio posėdyje daugumos partijos pareiškė pasitikėjimą, lietuvių frakcija – neutralitetą, o Socialdemokratų ir Darbininkų partijų atstovai – nepasitikėjimą.

O. Kadgyno direktorijos metais, iki pat 1930 m. vidurio, Klaipėdos krašte nusistovėjo sąlyginė politinė pusiausvyra ir palaipsniui ėmė gerėti krašto ekonominė padėtis. Prie ekonomikos kilimo prisidėjo ir didesnis Lietuvos valdžios dėmesys autonominiam kraštui. 1928 m. sausio 29 d. buvo pasirašyta Lietuvos ir Vokietijos sutartis, kuria Vokietija pakartotinai Klaipėdos kraštą pripažino Lietuvos dalimi, o Nemuną – valstybine siena. Vokietija iš tiesų kurį laiką laikėsi sąlyginio neutraliteto Klaipėdos krašto atžvilgiu – viešai nerėmė krašto vokiečių partijų politikos (tai slapta ir toliau darė Vokietijos revanšistinės organizacijos) ir tiesiogiai nesikišo į krašto gyvenimą.

Tačiau jau 1930 m. Vokietija viešai iškėlė Versalio taikos sutarties revizijos klausimą, kas palietė ir Klaipėdos kraštą, kuriame suaktyvėjo slapta vokiečių antilietuviška veikla, kurios tikslas buvo stabdyti krašto suaugimo su Lietuva tendencijas. Kiršinimo tikslais daugumos partijos seimelyje priėmė įstatymus, ribojančius Lietuvos centro valdžios kompetenciją. Gubernatorius A. Merkys mėgino varžyti seimelio daugumos partijų antilietuvišką veiklą, tačiau atsakydama į tai autonominė vokiečių valdininkija per krašto mokyklas, teismus, bažnyčią ir kitas autonomines įstaigas stiprino krašto germanizaciją⁵⁹⁸.

O. Kadgyno direktorijos valdymo metais išryškėjo ir tam tikri vidiniai prieštaravimai pačių krašto vokiečių tarpe. Dalis Tautos partiją palaikančių pramoninkų ir prekybininkų įsteigė Ekonominę partiją (*Wirtschaftspartei*), dalis kaimo ūkininkų, anksčiau įtakojamų Ūkio partijos – Žemės ūkio sąjungą (*Verband der Landwirtschaft*). Šių naujų partijų nariai pasisakė prieš Tautos ir Ūkio partijų vykdomą antilietuvišką veiklą ir kovą su Lietuvos centro valdžia, kurios parama, jų nuomone, kraštui labai reikalinga. Šios partijos buvo pasiryžusios atsakyti Tautos ir Ūkio partijų vykdomos antilietuviškos politikos ir bendradarbiauti su Lietuvos vyriausybe, siekiant tolesnio krašto ekonomikos kilimo. Šių naujų vokiškų partijų

⁵⁹⁸ P. Žostautaitė, *Klaipėdos kraštas...*, p. 79.

kūrimąsi ir tolesnę veiklą aktyviai palaikė gubernatorius A. Merkys ir Lietuvos centro valdžia, siekė, kad kuo daugiau krašto vokiečių ir nutautėjusių lietuvių taptų lojaliais Lietuvos piliečiais.

Nuo 1930 metų pradžios Ūkio ir tautos partijos savo spaudos organuose „*Memeler Damfboot*“ ir „*Memelländische Rundschau*“ pradėjo O. Kadgyno direktorijos kritikos kampaniją. Direktorija ir gubernatorius buvo kaltinami dėl seimelio ignoravimo ir kitų Klaipėdos krašto konvencijos pažeidimų. Taip pat buvo reiškiamas nepasitenkinimas teisėta, Statute nustatyta krašto jaunuolių karine prievole Lietuvos kariuomenėje, Lietuvos saugumo veikla krašte, degtukų monopolio įvedimu ir kt. Be to, vokiečių partijų vadovams labai nepatiko gubernatoriaus A. Merkio ir direktorijos siekis uždrausti „beprocentes“ paskolas vokiečių valdininkams ir mokytojams bei reikalavimas, kad valdininkai mokėtų abi krašto kalbas.

Politinė situacija krašte paaštrėjo po to, kai Ekonominė partija 1930 m. gegužės mėn. rinkimuose į Klaipėdos miesto tarybą gavo daugiausiai balsų. Seimelio dauguma, nepasisydama, kad iki kadencijos pabaigos buvo likę tik dešimt dienų, 1930 m. gegužės 22 d. O. Kadgyno direktorijai pareiškė nepasitikėjimą. Gubernatorius A. Merkys pavedė O. Kadgyno direktorijai eiti pareigas iki bus sudaryta nauja direktorija.

1930 m. rugpjūčio 29 d. seimeliui buvo pristatyta gubernatoriaus savo nuožiūra sudaryta M. Reizgio direktorija, kuriai seimelyje nepavyko gauti pasitikėjimo. Gubernatorius A. Merkys, matydamas, kad su vokiečių daugumos partijomis nesusitars, tą pačią dieną paleido krašto seimelį ir paskyrė naujo seimelio rinkimus spalio 10 dienai. Vokiečių daugumos seimelyje dirbtinai sukelta politinė krizė truko nuo 1930 m. gegužės 22 d. iki 1931 m. sausio 12 d., t.y. apie septynis mėnesius.

Lietuvos centro valdžios ir autonominio Klaipėdos krašto vokiečių partijų vadovų santykius dar labiau užaštrino 1930 m. rugsėjo 2 d. Klaipėdos krašto seimelio rinkimų įstatymo pakeitimas⁵⁹⁹. Lietuvos valdžia teigė, kad ji tiesiog siekė šį įstatymą priderinti prie Lietuvos rinkimų įstatymų, tuo tarpu Klaipėdos krašto vokiečiai įvertino tai kaip dar vieną prieš juos nukreiptą Lietuvos valdžios žingsnį. Pagrindiniai Seimelio rinkimų įstatymo pakeitimai buvo susiję su rinkėjų ir kandidatų amžiaus cenzo padidiniu bei nauja apygardos ir apylinkių rinkimų komisijų sudėtimi.

⁵⁹⁹ Klaipėdos Krašto Seimelio rinkimų įstatymo pakeitimas, V. Ž., 1930, Nr. 336-2309.

Rinkėjų amžiaus cenzas buvo padidintas nuo 21 iki 24 metų, o kandidatų – nuo 25 iki 30 metų. Apylinkių rinkimų komisijų narių (be pirmininko) skaičius padidintas nuo dviejų iki keturių narių. Taip pat buvo pakeista iki tol galiojusi nuostata, kad praėjus trims dienoms nuo paskutinės dienos, nustatytos kandidatų sąrašams pateikti, apylinkių komisijų nariais gali tapti ir kandidatų sąrašus padavusių partijų ar organizacijų atstovai (po vieną nuo sąrašo). Įstatymo pakeitimas numatė, kad šie papildomi apylinkių rinkimų komisijų nariai turės tik patarimojo balso teisę. Buvo tikimasi, kad tokie pakeitimai sumažins vokiečių partijų įtaką ir lietuviai seimelyje gaus bent septynis mandatus. Tačiau vokiečių partijų vadovų nuomone šie Klaipėdos krašto seimelio rinkimų įstatymo pakeitimai buvo „Statuto ir autonomijos laužymas“⁶⁰⁰.

Reaguodama į minėtus Klaipėdos krašto seimelio rinkimų įstatymo pakeitimus, Ūkio partija per Klaipėdos krašto Gubernatorių įteikė skundą Prezidentui A. Smetonai. Tačiau gubernatorius A. Merkys, motyvuodamas tuo, kad Klaipėdos krašto konvencijos Statutas nebuvo pažeistas, atsisakė šį skundą perduoti Prezidentui. Vokietija, pasinaudodama susidariusia situacija, nedelsdama ėmėsi žingsnių Tautų Sąjungos Taryboje – Lietuvai buvo priekaištaujama dėl direktorių sudarymo tvarkos, Klaipėdos krašto seimelio rinkimų įstatymo pakeitimų neteisėtumo bei gubernatoriaus A. Merkio atsisakymo perduoti Lietuvos Prezidentui Ūkio partijos skundą. Taip pat buvo pareikšta, kad dėl Klaipėdos krašto, kaip ir dėl Dancigo, Vokietija turinti inicijuoti diskusiją tarptautiniame forume.

Tautų Sąjungos Taryba palaikė Vokietijos poziciją ir nurodė Lietuvai atsižvelgti į Vokietijos skunde keliamus priekaištus. Vykdydamas Tautų Sąjungos reikalavimus, A. Merkys pasižadėjo direktorijos pirmininko kandidatūrą suderinti su seimelio dauguma bei pakeisti krašto vyriausiosios rinkimų komisijos sudėtį. Be to, du direktorijos nariai buvo pakeisti Ūkio ir Tautos partijų nariais. Tai buvo skaudus smūgis Lietuvos valdžios prestižui Klaipėdos krašte ir tiems krašto gyventojų sluoksniams, kurie kovojo prieš vokiečių daugumos partijų antilietuvišką politiką. Lietuvos valdantiejiems sluoksniams buvo labai nemalonu, kad vokiečių tautybės Lietuvos piliečių pranešimai dėl jų teisių varžymo Tautų Sąjungai buvo aktyviai palaikomi Vokietijos, kuri įvairiais būdais siekė kiršinti Klaipėdos krašto vokiečius su Lietuvos valdžia. Tautų Sąjunga, palaikydama Vokietijos reikalavimus ir pritardama

⁶⁰⁰ Žr. P. Žostautaitė, *Klaipėdos kraštas...*, p. 82.

jos kišimuisi į Klaipėdos kraštą, dar labiau komplikavo Lietuvos ir Vokietijos santykius ir menkino Lietuvos valdžios autoritetą Klaipėdos krašte bei demoralizavo jo gyventojus.

Lietuvos Vyriausybė, siekdama sustiprinti savo įtaką autonominiame krašte, nusprendė parengti savo Klaipėdos krašto konvencijos ir Statuto interpretaciją. Tai atlikti buvo pavesta žinomam teisininkui ir tarptautinės teisės žinovui J. Robinzonui, kuris 1934 m. dviem tomis išleido Klaipėdos krašto konvencijos komentarą. Tačiau Klaipėdos krašto vokiečių politiniai veikėjai šios interpretacijos, kaip jų nuomone labai tendencingos, nepripažino ir toliau kaltino Lietuvos Vyriausybę ir krašto gubernatorių Konvencijos ir Statuto laužymu⁶⁰¹.

Artėjant trečiosios kadencijos Klaipėdos krašto seimelio rinkimams, vokiečių partijos, paskatintos palankios tarptautinės situacijos, išplėtė labai smarkią antilietuvišką rinkiminę propagandą, kurią lydėjo politinis teroras ir chuliganizmas⁶⁰². Krašto seimelio rinkimai įvyko 1930 m. spalio 10 d., o vokiečių partijos ir vėl iškovojo tvirtą daugumą (Ūkio partija gavo 10 mandatų, Tautos partija – 8, Socialdemokratų partija – 4, Darbininkų partija – 2, o lietuviai – 5), kas leido į savo pusę patraukti ir opozicines partijas.

1931 m. sausio 13 d. direktorijos pirmininku tapo nepartinis Klaipėdos apskrities žemės ūkio kooperatyvų direktorius O. Böttcheris, pasižymintis aiškia antilietuviška pozicija, nepaisant to, kad jo motina buvo lietuvė, o pats jis kalbėjo abejomis kalbomis. Ūkio ir Tautos partijos jam pareiškė pasitikėjimą, socialdemokratai ir lietuviai – neutralitetą, o Darbininkų partiją – nepasitikėjimą.

O. Böttcherio direktorija iškart ėmėsi aktyvaus antilietuviško darbo – leido įsakymus, ribojančius gubernatoriaus valdžią krašte, atleidinėjo lietuvius tarnautojus, o į jų vietą skyrė vokiečius. Be to, direktorija, palaikoma seimelio, ėmėsi priemonių atriboti autonominę krašto policiją nuo valstybinės, įrodinėdama, kad Lietuvos policijos veikla krašte esą nesuderinama su Klaipėdos krašto konvencijos Statutu⁶⁰³.

⁶⁰¹ P. Žostautaitė, *Klaipėdos kraštas...*, p. 96.

⁶⁰² *Ten pat*, p. 83.

⁶⁰³ 1931 m. gegužės 2 d. Klaipėdos krašto policijos valdybos aplinkraščiu, patvirtintu O. Böttcherio direktorijos, buvo nustatyta, kad autonominė krašto policija neprivalo bendradarbiauti su Lietuvos policija ir vykdyti Klaipėdos krašto komendantūros potvarkius. Iškart po šio aplinkraščio išleidimo, direktorija surengė autonominės policijos susitikimą, kurio dalyviai išklausė instrukcijas, o vėliau demonstratyviai pražygiavo Klaipėdos gatvėmis ir nusifotografavo prie Pirmojo pasaulinio karo metais žuvusių vokiečių karių paminklų. Pažymėtina, kad autonominės policijos valdininkai priklausė Vokiečių policijos valdininkų sąjungai (*Verein deutscher Polizeibeamter*), kurios centras buvo Berlyne

1931 m. rugsėjo 24 d. Lietuvos Vyriausybė Klaipėdos krašto konvencijos valstybių signatarių atstovybėms išsiuntė kreipimąsi dėl Statuto vykdymo priežiūros, kuriame buvo nurodoma, kad krašto direktorija, seimelio inspiruojama ir palaikoma, laužo ir pažeidinėja Klaipėdos krašto konvencijos Statutą⁶⁰⁴. Rašte teigiama, kad ne kas kitas, o būtent Lietuvos Vyriausybė turinti teisę imtis priemonių Statuto vykdymui užtikrinti ir tvarkai bei valstybės saugumui garantuoti. Tuo tarpu Klaipėdos krašto gyventojai turi teisę su skundu kreiptis į bet kurią Tautų Sąjungos Tarybos valstybę narę, savo ruožtu kiekviena Tautų Sąjungos Tarybos valstybė narė turinti teisę atkreipti Tarybos dėmesį į esamus ar gresiančius Statuto pažeidimus, o Klaipėdos krašto konvencijos valstybės signatarės – iškelti Lietuvai bylą Nuolatiniam Tarptautiniam Teisingumo Teisme. Tuo tarpu Lietuvos valdžiai nepripažįstama jokių teisių priversti autonominius krašto organus vykdyti Statutą. Kreipimesi taip pat nurodoma, kad direktorija turėtų atsistatydinti ne tik tada, kai nepasitikėjimą ja pareišk krašto seimelis, bet ir tada, kai nepasitikėjimą ja pareišk ir gubernatorius, nes direktorija turi pareigų ne vien Klaipėdos kraštui, bet ir visai Lietuvos Respublikai. Kadangi gubernatorius yra bendrų Lietuvos interesų saugotojas, tai direktorijai būtinas ir gubernatoriaus pasitikėjimas.

Lietuvos-Vokietijos santykius ketvirtojo dešimtmečio pradžioje dar labiau užaštrino vadinamoji O. Böttcherio byla ir jos nagrinėjimas Tautų Sąjungos Taryboje ir Nuolatiniam Tarptautiniam Teisingumo Teisme, literatūroje dar žinoma kaip Klaipėdos krašto konvencijos Statuto aiškinimo byla. Ši byla puikiai iliustruoja skirtingą Vokietijos ir Lietuvos požiūrį į Klaipėdos krašto Statutą nuostatų prasme, Klaipėdos krašto autonomijos pobūdį ir turinį, todėl verta ją aptarti.

Kaip jau buvo minėta, 1931 m. sausio 13 d. Klaipėdos krašto direktorijos pirmininku buvo paskirtas O. Böttcheris, pasižymintis stipria antilietuviška pozicija. 1931 m. gruodžio 17 d. O. Böttcheris su dviem seimelio nariais nuo Ūkio partijos, savo iniciatyva ir slapta, be jokios Lietuvos valdžios ir gubernatoriaus žinios, nuvyko į Berlyną tartis su vokiečių politikais neva dėl gyvulių ir žemės ūkio produktų importo iš Klaipėdos krašto bei paramos sprendžiant kitus Klaipėdos krašto klausimus. Pagal Klaipėdos krašto konvencijos Statuto 17 straipsnį, visus reikalus su

ir kuri savo nariams mokėjo kompensacijas už darbą Vokietijos naudai (P. Žostautaitė, *Klaipėdos kraštas...*, p. 84).

⁶⁰⁴ Lietuvos Vyriausybės 1931 m. rugsėjo 24 d. raštas signatarinėms valstybėms (Anglijai, Prancūzijai, Italijai, Japonijai) (cit. pgl. P. Žostautaitė, *Klaipėdos kraštas...*, p. 85).

užsieniu turėjo tvarkyti Lietuvos Vyriausybė arba jos įgalioti asmenys, todėl tokie direktorijos pirmininko veiksmai buvo įvertinti kaip Lietuvos centro valdžios kompetencijos pasisavinimas ir pavojus Lietuvos teritorijos integralumui⁶⁰⁵.

1932 m. sausio 15 d. Lietuvos Vyriausybė įteikė Vokietijai notą, kurioje buvo protestuojama prieš slaptas O. Böttcherio derybas su Vokietija, kurias organizavo Vokietijos konsulas Klaipėdoje, ir pareikalavo atšaukti generalinį konsulą O. Tiopkę. 1932 m. sausio 20 d. atsakomojoje notoje Vokietija atmetė jai pateiktus kaltinimus ir atsisakė vykdyti Lietuvos reikalavimus dėl generalinio konsulo atšaukimo.

Sausio 25 d. Klaipėdos krašto gubernatorius A. Merkys pranešė krašto seimeliui apie direktorijos pirmininko ir seimelio narių slaptas derybas su Vokietijos Vyriausybe ir pasiūlė pareikšti nepasitikėjimą direktorijai už Statuto laužymą, tačiau tą pačią dieną seimelis O. Böttcherio direktorijai pareiškė pasitikėjimą. 1932 m. vasario 6 d. A. Merkys, susitaręs su Lietuvos Vyriausybe, pasikvietė O. Böttcherį į gubernatūrą ir apkaltinęs savo įgaliojimų viršijimu įteikė jam atšaukimo iš direktorijos pirmininko pareigų raštą. O. Böttcheriui atsisakius vykdyti tokį gubernatoriaus įsakymą, jis buvo suimtas ir patalpintas kareivinėse, o po kelių dienų – internuotas savo bute. Tą pačią dieną gubernatorius A. Merkys naujuoju direktorijos pirmininku paskyrė J. Tolinių.

Vasario 6 d. seimelio daugumos partijos kreipėsi į gubernatorių su raštišku protestu dėl O. Böttcherio suėmimo ir naujojo direktorijos pirmininko paskyrimo, o vasario 10 d. vokiečių daugumos partijų vadovai raštu pareiškė O. Böttcherio direktorijai pasitikėjimą ir atsisakė tartis dėl naujos direktorijos sudarymo tol, kol bus išspręstas O. Böttcherio klausimas. Tačiau neatlaikęs Lietuvos institucijų spaudimo, 1932 m. vasario 23 d. O. Böttcheris formaliai atsistatydino iš užimamų pareigų.

Šis konfliktas įgavo dar didesnę atgarsį po to, kai Lietuvos premjeras J. Tūbelis pareiškė, kad Lietuva nesutiks su savo suvereniteto Klaipėdos krašte apribojimu⁶⁰⁶. Į susidariusią krizę netrukus sureagavo ir Vokietija, vasario 8 d. Tautų Sąjungos Tarybai įteikusi skundą, kuriame apkaltino Lietuvos valdžią neteisėtai pašalinus O. Böttcherį iš krašto direktorijos pirmininko pareigų ir tuo pačiu pažeidus Klaipėdos krašto konvencijos Statuto 17 straipsnį. Konvencijos valstybės signatarės pareikalavo, kad Lietuvos Vyriausybė nedelsiant sudarytų naują direktoriją, turinčią

⁶⁰⁵ Žr. P. Žostautaitė, *Klaipėdos kraštas...*, p. 85-86.

⁶⁰⁶ P. Łossowski, *Litwa...*, p. 139.

seimelio pasitikėjimą. Lietuvos Vyriausybė įsipareigojo tuoj pat tai padaryti, todėl vasario 27 d. gubernatorius A. Merkys direktorijos pirmininku paskyrė nepartinį pedagogą E. Simaitį. Tačiau vokiečių daugumos partijos, inspiruojamos Vokietijos, sabotavo derybas dėl naujos direktorijos sudarymo. Kovo 7 d. Lietuvos delegacija, nuvykusi į Ženevą, Klaipėdos krašto konvencijos valstybėms signatarėms įteiktame rašte pažymėjo, kad esant tokiai situacijai, kuomet krašto seimelio daugumos partijos veikia pagal iš Berlyno gaunamus nurodymus, naujos direktorijos, turinčios seimelio pasitikėjimą, sudarymas yra neįmanomas. Kovo 12 d. vokiečių daugumos partijos pranešė gubernatoriui, kad galutiniai nutraukia derybas dėl naujos direktorijos sudarymo, nes nepripažįsta O. Böttcherio atleidimo ir prieštarauja E. Simaičio paskyrimui direktorijos pirmininku. Savo ruožtu E. Simaitis, be daugumos partijų sutikimo, kovo 14 d. sudarė direktoriją ir kovo 22 d. pristatė ją seimeliui. Seimelis pareiškė nepasitikėjimą šiai E. Simaičio direktorijai, todėl tą pačią dieną gubernatorius A. Merkys paskelbė apie seimelio paleidimą ir paskyrė naujus rinkimus.

O. Böttcherio atleidimas iš Klaipėdos krašto direktorijos pirmininko pareigų, nepavykę bandymai sudaryti naujas direktorijas ir stabilizuoti santykius su krašto seimeliu bei trečiosios kadencijos seimelio paleidimas įkaitino politines nuotaikas Klaipėdos krašte ir dar labiau užaštrino įtampą Lietuvos-Vokietijos santykiuose – Vokietijos spaudoje prasidėjo aktyvi propagandinė kampanija prieš Lietuvą, lietuvius ir ypač prieš gubernatorių A. Merkį. Įtampą Klaipėdos krašte dar labiau didino sunki ekonominė padėtis, kuria Vokietija įvardijo kaip Lietuvos valdžios nesugebėjimą tinkamai pasirūpinti krašto gyventojais.

1932 m. balandžio 11 d. Klaipėdos krašto konvencijos valstybės signatarės – Anglija, Prancūzija, Italija ir Japonija – iškėlė Lietuvos Vyriausybei bylą Nuolatiniaame Tarptautiniame Teisingumo Teisme dėl kai kurių Klaipėdos krašto konvencijos Statuto nuostatų aiškinimo. Pažymėtina, kad Teismo, nagrinėjančio šią bylą, sudėtyje, buvo ir Vytauto Didžiojo universiteto profesorius, žymūs Lietuvos teisininkas M. Römeris. Teisingumo Teismas turėjo išspręsti Klaipėdos krašto gubernatoriaus ir krašto seimelio daugumos partijų ginčą dėl Klaipėdos krašto konvencijos Statuto 17 straipsnio interpretavimo ir nuspręsti:

„1) ar Klaipėdos krašto Gubernatorius turi teisę atšaukti Direktorijos pirmininką;

2) teigiamu atveju, ar ši teisė egzistuoja tik tam tikromis sąlygomis arba tam tikromis aplinkybėmis ir kokios yra šios sąlygos arba aplinkybės;

3) jei teisė atšaukti Direktorijos Pirmininką būtų pripažinta, ar jo atšaukimas reiškia ir kitų Direktorijos narių pareigų nutraukimą;

4) jei teisė atšaukti Direktorijos pirmininką egzistotų tik tam tikromis sąlygomis ar tam tikromis aplinkybėmis, ar p. Böttcherio atšaukimas, padarytas 1932 m. vasario 6 d., yra reguliarus (t.y. teisėtas), žiūrint aplinkybių, kuriomis jis įvyko;

5) Ar p. Simaičio pirmininkaujamos Direktorijos sudarymas tomis aplinkybėmis, kuriomis jis įvyko, yra reguliarus;

6) Ar Seimelio paleidimas, padarytas 1932 m. kovo 22 d. Klaipėdos krašto Gubernatoriaus, yra reguliarus, kada p. Simaičio pirmininkaujama Direktorija negavo Seimelio pasitikėjimo.⁶⁰⁷

Teisingumo Teismas, kelis mėnesius nagrinėjęs bylą, 1932 m. rugpjūčio 11 d. pripažino, kad Klaipėdos krašto gubernatorius išimtiniais atvejais turi teisę atšaukti direktorijos pirmininką, jei jo veiksmai pažeidžia Lietuvos suverenitetą ir integralumą, jei jis nevykdo Lietuvos Respublikos Konstitucijos principų, nustatytų Klaipėdos autonominiam kraštui, Klaipėdos krašto konvencijos ir jos Statuto nuostatų, pasisavina Lietuvos centro valdžios kompetenciją. Teismas taip pat pripažino gubernatoriaus teisę kontroliuoti, ar krašto seimelio ir direktorijos veiksmai neperžengia vietos valdžios kompetencijos. Teisingumo Teismas pripažino, kad atsižvelgiant į visas aplinkybes direktorijos pirmininko O. Böttcherio atšaukimas ir E. Simaičio direktorijos sudarymas buvo teisėti, o trečiosios kadencijos krašto seimelio paleidimas – neteisėtas. Teismo nuomone, E. Simaičio direktorija, negavusi seimelio pasitikėjimo, turėjo atsistatydinti, o gubernatorius, susitaręs su vokiečių daugumos partijomis, turėjo sudaryti naują direktoriją, turinčią seimelio daugumos pasitikėjimą.

Toks Teisingumo Teismo sprendimas reiškė, kad šioje byloje Lietuva pasiekė tarptautinę pergalę, tačiau tai nė kiek nesumažino separatistinių Klaipėdos vokiečių siekių. A. Hitleriui įsitvirtinus Vokietijos valdžioje šie siekiai dar labiau sustiprėjo ir nuo ketvirtojo XX a. dešimtmečio pradžios vokiečiai grynai tautiniu pagrindu Klaipėdos krašte ėmė formuoti nacistines partijas, atvirai pasisakančias už šio krašto sugrąžinimą Vokietijai⁶⁰⁸. Klaipėdos krašto vokiečių veikėjams atrodė, kad santykinai

⁶⁰⁷ *Klaipėdos krašto statuto aiškinimo byla...*, p. 69.

⁶⁰⁸ NSDAP pagrindinis skyrius Klaipėdoje buvo įsteigtas dar 1928 m. Jo steigėjai buvo Klaipėdos prokuratūros aktuarijus E. Gaebleris, Šilutės teismo sekretorius K. Rehbergas ir Klaipėdos valsčiaus

lengvai pavyks surengti pučą ir atplėšti Klaipėdos kraštą nuo Lietuvos. Signalu veikti tapo 1933 m. kovo 4 d. mitingas Karaliaučiuje, kuriame A. Hitleris pažadėjo gražinti Klaipėdą Vokietijai.

Klaipėdos krašto nacių lyderis T. Sassas, ruošdamasis 1933 m. seimelio rinkimams, savo grupės pagrindu sukūrė naują organizaciją – Klaipėdos krašto krikščionių socialistų darbininkų sąjungą (*Christlich Sozialistische Arbeitsgemeinschaft des Memelgebiets* – CSA). CSA iškėlė aštuoniolikos kandidatų sąrašą ir pradėjo puldinėti Tautos ir Žemės ūkio partijas. Pastarųjų partijų vadai, jau pradėję bendradarbiauti su naująja Vokietijos valdžia, puolė skustis Tilžės ir Karaliaučiaus nacių vadovams, siūlydami savo kandidatą į Klaipėdos fašistų vado postą – veterinarijos gydytoją, 1925 m. Miunchene baigusį NSDAP (*Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei* – Vokietijos nacionalsocialistinė darbininkų partija) vadų kursą, dr. E. Neumanną.

Rinkimuose į Krašto seimelį CSA pateikė staigmeną – visi šios partijos iškelti kandidatai pateko į seimelį. 1933 m. birželio 1 d., tik po pergalės rinkimuose, CSA buvo oficialiai įregistruota. Tačiau nepaisant tokios CSA sėkmės, NSDAP nutarė patenkinti Tautos ir Ūkio partijų prašymą ir Klaipėdos krašto nacių vadų paskyrė E. Neumanną, o T. Sassui numatė Klaipėdos miesto nacių vado postą. T. Sassas ėmė priešintis tokiam E. Neumanno paskyrimui, todėl T. Sassui neliko nieko kito, kaip tik įsteigti savo organizaciją. Taip po Ūkio partijos priedanga gimė Klaipėdos krašto socialistinė tautos sąjunga (*Sozialistische Volksgemeinschaft des Memelgebiets* – SOVOG). Dar tais pačiais 1933 m. SOVOG iš esmės prarijo ir Tautos partiją, ir Ūkio partiją, iš pastarųjų palikdama vien tik vardą. Tokiu būdu organizacija, neturinti ne vieno atstovo seimelyje, staiga tapo dominuojančia jėga seimelyje. Tuo pat metu vyko intensyvi tarpusavio kova tarp CSA ir SOVOG. Vokietija rėmė SOVOG ir reikalavo, kad T. Sassas pripažintų E. Neumanno viršenybę. Toks T. Sasso užsispyrimas organizacijai į gerą neišėjo, nes buvo nutrauktas jos finansavimas, o tai beveik sužlugdė CSA.

Pažymėtina, kad E. Neumannas rūpinosi ne tik politiniais klausimais, bet Klaipėdos krašte plačiai išvystė ir nuo SOVOG priklausomų ekonominių organizacijų

teismo vachmistras J. Jesuttas (Jesutis) į šią grupę greitai įsiliejo ir vadovavimą jai perėmė evangelikų pastorius T. Sassas ir Klaipėdos apygardos teismo vyriausiasis prokuroras H. von Roppas. Grupė buvo pavaldi Tilžės nacių vadui H. Moseriui (žr. V. Vitkauskas, *Neumann ir Sass rengtas sukilimas Klaipėdos krašte*, „Kardas“, 1998, Nr. 1-2, p. 104-105).

veiklą. Pavyzdžiui, Gyvulių realizavimo bendrovė (*Viehverwertungsgenossenschaft*) Klaipėdos krašte supirkinėjo gyvulius ir juos parduodavo Vokietijoje. Tačiau superkami gyvuliai būdavo tik iš SOVOG narių. *Landschaftsbank* užsiimdavo daugiausia paskolų išdavimu. *Kreditverband Memellaendischer Grundbesitzer* veikė *Landschaftsbank* patalpose. Tai buvo vienas iš partijos finansavimo šaltinių – per Karaliaučiaus banką. *Bank der Ostpreussischen Landschaft Kreditverband* gaudavo stambias sumas iš Vokietijos *Osthilfe* fondo, kurio tikslas buvo rengti provokiškas organizacijas Versalio sutartimi atplėštuose kraštuose. *Agraria Kreditgesellschaft* bankas buvo neregistruotas, todėl veikė po *Landschaftsbank* iškaba. *Agraria* bankas, gaudamas kreditus iš to paties Karaliaučiaus banko, teikdavo paskolas smulkiesiems Klaipėdos krašto vokiečių ūkininkams. Visų trijų bankų direktorius buvo E. Neumanno pavaduotojas O. Bertleitas, todėl akivaizdu, kad per šiuos bankus buvo daromas spaudimas Klaipėdos krašto ūkininkams. Buvo įsteigtas ir SOVOG skyrius, kuris teikdavo materialinę pagalbą vokiečių darbininkams.

Be politinės bei ekonominės veiklos, SOVOG plačiai išvystė ir smogikų veiklą. SOVOG grupuotėms vadovavo E. Lappinas. Smogikams buvo rengiami kariniai apmokymai, jie nesislapstydami dėvėjo vokiškas uniformas, puldinėjo Klaipėdos krašte gyvenančius lietuvius ir žydus, tačiau didžiausia rezonansą sukėlė smogikų nusikaltimai, padaryti jau prasidėjus vokiečių veikėjų areštams Klaipėdos krašte⁶⁰⁹.

Kaip minėta, įsiurbusi Tautos ir Ūkio partijas, SOVOG faktiškai perėmė Krašto seimelio kontrolę, o O. Šreiberio direktorija (1932 m. birželio 6 d. – 1934 m. birželio 28 d.) taip atvirai rėmė nacių judėjimą, kad net atidarė stovyklą Lappino smogikams. Perėmus seimelį ir direktoriją, SOVOG įtakon iš esmės pateko ir visos Klaipėdos krašto autonominės struktūros.

Situacija Klaipėdos krašte iš esmės ėmė keistis 1933 m. lapkričio 18 d. gubernatoriumi paskyrus J. Navaką, kuris iškart griebėsi aktyvių veiksmų prieš

⁶⁰⁹ Žymiausias SOVOG smogikų nusikaltimas – J. Jesutto nužudymas. J. Jesuttas – vienas CSA steigėjų, vėliau perėjęs į SOVOG, Valstybės saugumo policijos buvo suimtas 1934 m. vasarį kartu su kitais dviem SOVOG nariais. Per kvotą J. Jesuttas prakalbo ir prisipažino dėl savo dalyvavimo derybose su NSDAP, tačiau netruksu buvo paleistas. 1934 m. vasario 23 d. J. Jesuttas dingo. Kovo 15 d. jo kūnas buvo rastas Jūros upėje. Teismo ekspertai nustatė, kad jis mirė mechaniškai užspaudus nosies ir burnos angas arba suspaudus kaklo indus bei nervus. Netrukus J. Jesutto žudikai buvo nustatyti ir suimti. Be to, 1934 m. kovą Valstybės saugumo policija Grabupių kaime konfiskavo SOVOG ginklų sandėlį. Policijai talkino ir grabupėnas V. Lopas. Už tai jam bandė atkeršyti Šilutės smogikai – broliai E. ir J. Walatai, kurie 1934 m. gegužės 4 d. naktį bandė nušauti V. Lopą, bet pasikėsinimas nepasisėkė (žr. V. Vitkauskas, *Neumann ir Sass rengtas sukilimas...*, p. 116-117).

vokiečius, visų pirma reikalaujamas, kad vokiškoms organizacijoms būtų nutrauktas finansavimas iš Vokietijos. Valstybės saugumo policija 1933 m. lapkričio 23 d. suėmė SOVOG vadų susirinkimą Juknaičių kaime, kuriame buvo kalbama apie sukilimo rengimą. Bandymas surengti visų partijos grupių organizuotą žygį į Šilutę (jėgoms išbandyti) buvo antras signalas. Vėliau paaiškėjo, kad sukilimo data buvo numatyta 1934 m. sausio 18 d., bet po to nuspręsta sukilimo pradžią perkelti į balandžio 21 d. ir taip paruošti gimtadienio dovaną A. Hitleriui. Reaguodama į tokius Lietuvos žingsnius, Vokietija atsakė sumažindama importą iš Lietuvos ir pradėdama informacinį karą. Tačiau Lietuvos valdžia jau buvo apsisprendusi išspręsti šį klausimą ir 1934 m. vasario 8 d. priėmė Tautai ir Valstybei ginti įstatymą⁶¹⁰, kuriuo remdamasi Valstybės saugumo policija ėmėsi triušškinti vokiečių nacistines organizacijas, veikiančias Klaipėdos krašte. Vasario 9 d. suimami E. Neumannas ir E. Lapinnas, vasario 15 d. – T. Sassas ir H. Roppas. Vasario 22 d. buvo oficialiai sustabdyta pagrindinių Klaipėdos krašto fašistinių organizacijų veikla, jų būstinėse atliktos kratos. Slaptųjų tarnybų operacijos baigėsi, kai birželio 28 d. Gubernatorius J. Navakas paleido O. Šreiberio direktoriją⁶¹¹.

Lietuvos valdžia, veikusi drąsiai ir ryžtingai, areštavo apie 150 pučo rengėjų ir užkirto kelią sukilimui. Sukilimo organizatorių teismas vyko Kaune 1934 m. gruodžio 14 – 1935 m. kovo 23 dienomis. Bylą sprendė kariuomenės teismas, pirmininkaujant pulkininkui S. Leonui. Iš pradžių buvo planuota teismo procesą daryti atvirą, bet spaudžiant Didžiąjai Britanijai ir Prancūzijai, to atsisakyta. Nepaisant to, savo atstovų į procesą atsiuntė 20 užsienio žiniasklaidos agentūrų.

Teismo proceso metu buvo įrodyta, kad sąmokslininkai buvo glaudžiai susiję su III-uoju Reichu – kaltinamieji prisipažino, kad rengėsi nuversti Lietuvos valdžią Klaipėdos krašte ir tam tikslui gaudavo iš Vokietijos dideles pinigų sumas. Iš bylos medžiagos buvo akivaizdu, kad NSDAP ir Vokietijos slaptosios tarnybos aktyviai kišosi į autonominio Klaipėdos krašto vidaus reikalus. 1935 m. kovo 26 d. paskelbtas teismo nuosprendis įrodė, kad pasirengimas jėga atplėšti Klaipėdos kraštą nuo Lietuvos vyko su Vokietijos pagalba⁶¹².

⁶¹⁰ Tautai ir valstybei ginti įstatymas, V. Ž., 1934, Nr. 437-3044.

⁶¹¹ V. Vitkauskas, *Neumann ir Sass rengtas sukilimas...*, p. 124.

⁶¹² Keturiems J. Jesutto žudikams buvo skirta mirties bausmė su turto konfiskacija. Iš jų turto J. Jesutto našlei buvo išieškota 43 tūkst. 260 litų. Dviems asmenims, pasikėsinusiems į V. Lopą (E. ir J. Wallatai) buvo skirta kalėjimo iki gyvos galvos bausmė. Iš jų V. Lopui išieškota 500 litų gydymo išlaidoms padengti ir kasmetinė 378 litų kompensacija. SOVOG vadai E. Neumannas ir O. Bertleitas

Vokietijoje šis teismo procesas sukėlė nepasitenkinimo ir įtūžio bangą. Lietuva buvo kaltinama ir juodinama visais įmanomais būdais. Siekdama paveikti Lietuvą ekonomiškai, Vokietija visiškai nutraukė lietuviškų prekių importą. Lietuvos valdžia ilgainiui neatlaikė tokio spaudimo – siekdama sušvelninti susidariusią situaciją, Lietuvos valdžia, po tam tikro atidėliojimo, paskelbė rinkimus į Klaipėdos krašto seimelį, kurie įvyko 1935 m. rugsėjo 29 d. Rinkimus ir vėl įtakingamai laimėjo vokiečių partijos (vokiečiams atiteko 24 mandatai, lietuviams – tik 7). Norėdama dar labiau sušvelninti Vokietijos poziciją, spalio 7 d. Lietuvos Vyriausybė pareiškė, kad nuo šiol elgsis sutinkamai su Klaipėdos krašto konvencijos Statuto nuostatomis, tuo tarsi pripažindama, kad iki tol jos elgesys ne visada atitiko Konvenciją ir Statutą. Po tokių Lietuvos valdžios žingsnių lietuvių-vokiečių santykiai Klaipėdos krašte trumpam įgavo stabilumą (1935 m. buvo nutraukta ir ekonominė Lietuvos blokada). Tačiau netrukus pradėjo blogėti vokiečių santykiai su Klaipėdos krašte gyvenusiais žydais, kas atsiliepė ir lietuvių-vokiečių santykiams.

Pažymėtina, kad Klaipėdos krašto žydai anksčiau nei vietiniai lietuviai tiesiogiai pajuto keliančių galvas Klaipėdos hitlerininkų priešiškimą – buvo daužomi žydų parduotuvių ir namų langai, pasitaikydavo ir sumušimo atvejų. Prasidėjus įvairiems išpuoliams žydai laukė, kad Lietuvos valdžia užkirstų kelią neramumams, užtikrintų jų turto ir jų pačių neliečiamybę. Nesulaukę Lietuvos valdžios užtarimo ir paramos, 1938 m. nemažai Klaipėdos krašto žydų persikėlė gyventi į netoliese esančią Kretingą, atidarė ten savo parduotuves, sandėlius, išsinuomojo butus. Kretingos žydai, norėdami padėti savo persikėlusiems tautiečiams, nutraukė nuomos sutartis su vietos lietuviais, kurie buvo priversti persikelti į nepatogias prekybai vietas priemiesčiuose, todėl susidarė paradoksali situacija, kad bėgdami nuo vokiečių priešiško žydai naujoje vietoje iškart susidūrė su lietuvių priešiškimu.

Žydų atvirai nemėgusi dešinioji Lietuvos spauda tokį žydų pasitraukimą iš Klaipėdos krašto pavadino lietuvių nacionalinių interesų išdavyste. Esą bėgdami iš

gavo po 12 metų kalėjimo su turto konfiskacija. devyni žemesnio rango SOVOG vadai buvo nuteisti kalėti po 10 metų. Dar trys SOVOG vadai (K. Dresleris, H. Betscheitas ir M. Preikšas) bei 12 CSA vadų su pačiu T. Sassu priešakyje gavo po 8 metus kalėjimo. Be to, 18 asmenų buvo nuteisti 6 metams kalėjimo, 37 asmenys – nuo 1 iki 5 metų kalėjimo, o 35 asmenys išteisinti. Tačiau spaudžiant Vokietijai ir Anglijai, jau 1935 m. gegužės 18 d. Prezidentas A. Smetona dovenojo mirties bausmę J. Jesutto žudikams ir pakeitė ją kalėjimu iki gyvos galvos. Vėliau amnestijos pasipylė kaip iš gausybės rago – T. Sassas buvo paleistas 1937 m. pavasarį, E. Neumannas – 1938 m. vasarį. 1938 m. metų vasarą kalėjime bebuvo likę tik broliai Walattai ir J. Jesutto žudikai. 1938 m. lapkritį E. Neumannas grįžo į Klaipėdos krašto nacių vado postą (žr. V. Vitkauskas, *Neumann ir Sass rengtas sukilimas...*, p. 396).

„mūšio lauko“ ir keldami paniką, žydai parodė savo tikrąjį veidą, atskleidė lietuvių valstybei ir tautai svetimas aspiracijas⁶¹³. Tačiau iš tiesų iš Klaipėdos bėgo ne tik žydai, bet ir lietuviai. Prie Lietuvos Respublikos Vyriausybės veikusios Klaipėdos reikalams komisijos duomenimis, iš Klaipėdos pasitraukė apie 9 tūkst. lietuvių ir keli tūkstančiai žydų. Šie bėgliai Klaipėdos krašte paliko apie 100 mln. litų vertės turto, kurio net 80% priklausė žydams⁶¹⁴.

1939 m. kovo mėnesį ilgai brandinti separatistiniai Klaipėdos krašto vokiečių siekiai virto realybe – nesulaukusi Vakarų valstybių paramos ir vienatvėje likusi Lietuva, gavusi Vokietijos ultimatumą, neturėjo kito pasirinkimo ir atsisakė Klaipėdos krašto III-ojo Reicho naudai.

⁶¹³ *Ekonominiai lietuvių reikalai ir svetimtaučiai*, „Naujoji Romuva“, 1938, Nr. 50, p. 978.

⁶¹⁴ *Žydų turto Klaipėdos krašte palikta už 80 mln. litų*, „Apžvalga“, 1939, Nr. 34, p. 14.

Išvados

1. Kadangi po Pirmojo pasaulinio karo naujų valstybinių sienų nepavyko nustatyti taip, kad valstybės būtų tautiškai vienalytės, kare nugalėjusios didžiosios valstybės susiaustė naujai susikūrusias valstybes bei dalį kare pralaimėjusių valstybių įsipareigojimais, susijusiais su šiose valstybėse nedominuojančių mažumų apsauga, vadinamaisiais mažumų traktatais (kai kurios valstybės, tame tarpe ir Lietuva, apsiribojo deklaracijomis dėl tautinių mažumų teisių apsaugos). Saugotinas gyventojų grupės išskiriantis faktorius, be religijos, buvo rasinis arba kalbinis kriterijus. Tautų Sąjungos suformuota gana sudėtinga tautinių mažumų apsaugos sistema ilgainiui pasirodė esą neefektyvi ir skatinanti konfliktus. Tarptautiniai įsipareigojimai, susiję su tautinių mažumų apsauga, saistė tik kai kurias daugiatautes valstybes, o pats kontrolės mechanizmas galėjo būti (ir dažnai buvo) naudojamas siekiant įsikišti į tam tikrų valstybių vidaus reikalus.

2. Baigiantis Pirmajam pasauliniam karui Lietuvoje gyvenančių didžiausių tautinių mažumų – lenkų, žydų ir gudų – politikai turėjo kitokias nei lietuviai buvusios LDK žemių politinės ateities vizijas, todėl iš pradžių nesutiko bendradarbiauti su lietuvių tautinių veikėjų sukurta Lietuvos Taryba. Siekiant užsitikrinti kitų Lietuvos žemėse gyvenusių tautų paramą Lietuvos valstybingumui, jų nariams buvo žadama plati autonomija ir laiduojama teisių apsauga. Pasikeitus politinei situacijai, į Lietuvos Tarybos sudėtį įėjo žydų ir gudų atstovai. Lietuva, siekdama tarptautinio pripažinimo, kaip ir kitos naujai susikūrusios Vidurio, Pietų ir Rytų Europos valstybės, prisiėmė atitinkamus įsipareigojimus dėl tautinių mažumų apsaugos. Be to, pirmaisiais nepriklausomybės metais į Lietuvos Vyriausybę įėjo Žydų reikalų ir Gudų reikalų ministrai (be portfelio). Visa tai turėjo sustiprinti jaunos Lietuvos valstybės tarptautinį prestižą ir užtikrinti tautinių mažumų paramą Lietuvos valstybingumui.

3. Pirmaisiais nepriklausomybės metais Lietuvos tautinės mažumos naudojosi specialiu teisiniu statusu: iki 1923-1924 m. ne tik verslo įmonių, bet ir Lietuvos miestų ir miestelių gatvių pavadinimai buvo rašomi lietuvių ir jidiš (kai kur – ir lenkų) kalbomis. Tautinių mažumų nariai taip pat galėjo nevalstybine kalba (paprastai rusų) žodžiu ir raštu kreiptis į valdžios įstaigas, laisvai plėtoti savo tautinį švietimą. Tačiau trečiojo dešimtmečio viduryje visose gyvenimo srityse buvo nuosekliai įgyvendinamas valstybinės lietuvių kalbos principas, nepaisant Lietuvos

tarptautiniuose įsipareigojimuose deklaruojamos tautinių mažumų teisės naudoti savo kalbą laisvai viešame gyvenime ir santykiuose su valdžios institucijomis. Kurį laiką Lietuvoje gyvavo ir žydų tautinė personalinė savivalda, kuri buvo faktiškai likviduota 1925 m., valdžioje įsitvirtinus dešiniosioms jėgoms.

Žydai, kurių tarpe buvo daug inteligentų, buvo skaitlingiausia, ekonomiškai stipriausia ir geriausiai organizuota tautinė mažuma. Nepaisant autonomijos panaikinimo ir tam tikrų antisemitizmo, visų pirma ekonominio, apraiškų lietuvių visuomenėje, žydai tarpukario Lietuvoje buvo lojaliausia tautinė mažuma, nekelianti, skirtingai nei kai kurios kitos tautinės mažumos, jokių problemų dėl valstybės suverenumo ar integralumo. Daug sudėtingesni buvo lietuvių ir lenkų santykiai, kuriuos aštrino Lenkijos užimto Vilniaus krašto problema ir dar labiau pablogino žemės reforma, po kurios dauguma lenkų dvarininkų neteko žymios žemės dalies. Tarpukario Lietuvoje lenkų tautinė mažuma, ypač pirmaisiais nepriklausomybės metais, buvo vertinama kaip realus pavojus nepriklausomos Lietuvos egzistavimui. Sudėtingi santykiai buvo ir su vokiečiais, nuo seno gyvenusiais Klaipėdos krašte. Vokietija *de facto* niekada nepripažino Klaipėdos krašto perdavimo Lietuvai 1923 m. ir ten gyvenančius vokiečius naudojo kaip savo revizionistinės ir revanšistinės politikos įrankį. Didesnis tarpusavio supratimas ir socialiniai ryšiai siejo lietuvius su gudais, rusais, latviais, totoriais ir karaimais.

Nepaisant įvairių sunkumų tarpusavio santykiuose, pirmaisiais nepriklausomybės metais Lietuvoje suklestėjo tautinių mažumų, visų pirma žydų, švietimo sistema. Lietuvoje tautinės mažumos per visą tarpukario laikotarpį turėjo pradinės ir vidurinės mokyklas su dėstomąja gimtąja kalba, kurias visiškai išlaikė arba iš dalies rėmė valstybė. Būtent galimybė turėti savo tautinį švietimą ir savo spaudą buvo svarbiausias tautinių mažumų statuso elementas. Kita vertus, tautinių mažumų mokyklų ir jas lankančių moksleivių skaičius palaipsniui mažėjo – tai iš dalies lėmė Lietuvos valdžios siekis įvairiomis priemonėmis riboti lietuvių vaikų mokymąsi tautinių mažumų mokyklose bei skatinti tautinių mažumų vaikų mokymąsi lietuvių mokyklose.

4. Keičiantis Lietuvos politinei situacijai, keitėsi ir Lietuvos tautinių mažumų teisinė padėtis. Pirmaisiais pokario metais, iki galo dar nesusiformavus Lietuvos valstybei ir nenusistovėjus jos sienoms, lietuvių politikai Lietuvos valstybę projektavo kaip didelę, *de facto* daugiatautę valstybę (lietuviai turėjo sudaryti tik kiek

daugiau nei pusę visų jos gyventojų), apimančią ženkliai buvusios LDK dalį, todėl tautinių mažumų parama kuriant tokią Lietuvos valstybę lietuviams buvo būtina. Tačiau po to, kai prie Lietuvos nepavyko prijungti buvusių Suvalkų ir Gardino gubernijų žemių, o tarptautinė bendruomenė 1923 m. formaliai pripažino Vilniaus krašto prijungimą prie Lenkijos, tautinės mažumos Lietuvos valstybėje neteko savo politinės reikšmės, o Lietuva nuo tol buvo kuriama kaip grynai tautinė lietuvių valstybė, kurioje pamažu nebeliko vietos plačioms tautinių mažumų teisėms, žadėtoms įvairiose deklaracijose.

5. Lietuvoje, kitaip nei kai kuriose kitose Europos šalyse, per visus tarpukario metus nebuvo priimtas nei vienas įstatymas, tiesiogiai diskriminuojantis tautines mažumas, o nuolatinėse Lietuvos konstitucijose iki pat 1938 m. buvo atskiras skirsnis, skirtas tautinių mažumų teisėms. Be to, Lietuvos valstybė (kaip viena iš nedaugelio Europos valstybių) iki pat Antrojo pasaulinio karo pradžios pagal išgales rėmė tautinių mažumų švietimą ir dvasininkiją.

Literatūra

1. Norminė literatūra

1.1. Lietuvos Respublikos teisės aktai

1. Lietuvos Respublikos Konstitucija (Žin., 1992, Nr. 33-1014).
2. Tautinių mažumų įstatymas (Žin., 1989, Nr. 34-485).
3. Įstatymas dėl valstybės pavadinimo ir herbo (Žin., 1990, Nr. 9-221).
4. Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos – Atkuriamojo Seimo Aktas dėl nepriklausomos Lietuvos valstybės atstatymo (Žin., 1990, Nr. 9-222).
5. Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos – Atkuriamojo Seimo kreipimasis į Lietuvos tautines bendrijas (Žin., 1990, Nr. 9-231).

1.2. Tarptautiniai teisės aktai

1. Europos žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos konvencija (Žin., 1995, Nr. 40-987).
2. Tarptautinis pilietinių ir politinių teisių paktas (Žin., 2002, Nr. 77-3288).
3. Tautinių mažumų apsaugos pagrindų konvencija (Žin., 2000, Nr. 20-497).

1.3. Istoriniai šaltiniai, dokumentų publikacijos

1. Lietuvos Valstybės Laikinosios Konstitucijos pamatiniai dėsniai, L. V. Ž., 1919, Nr. 1-1a.
2. Laikinosios Lietuvos Valstybės Konstitucijos papildas, L. V. Ž., 1919, Nr. 4.
3. Lietuvos Valstybės Konstitucija, V. Ž., 1922, Nr. 100-799.
4. Lietuvos Valstybės Konstitucija, 1928, Nr. 275-1778.
5. Lietuvos Konstitucija, V. Ž., 1938, Nr. 608-4271.
6. Lietuvos Taikos sutartis su Rusija, V. Ž., 1920, Nr. 42-434.
7. Tremtinių gražinimo sutartis tarp Lietuvos ir Rusijos, V. Ž., 1920, Nr. 53-509.
8. Lietuvos ir Britų Imperijos, Francūzijos, Italijos ir Japonijos Konvencija dėl Klaipėdos teritorijos, V. Ž., 1924, Nr. 169-1186.
9. Sutartis tarp Lietuvos Respublikos ir Vokietijos Valstybės Konvencijos dėl Klaipėdos krašto 1924 m. gegužės 8 d. str. 8-10 įvykdyti, V. Ž., 1925, Nr. 188-1271.

10. Laikinasis įstatymas apie Lietuvos pilietybę, L. V. Ž., 1919, Nr. 2/3-22.
11. Laikinas įstatymas apie žydų bendruomenių tarybų teises apkrauti mokesčiais gyventojus žydus, L. V. Ž., 1920, Nr. 20-250.
12. Savivaldybių rinkimų įstatymas, V. Ž., 1921, Nr. 62-553.
13. Žemės reformos įstatymas, V. Ž., 1922, Nr. 83-721.
14. Žemės reformos įstatymo pakeitimas, V. Ž., 1924, Nr. 158-1118.
15. Švenčių ir poilsio įstatymas, V. Ž., 1925, Nr. 181-1236.
16. Vidurinių ir aukštesniųjų mokyklų įstatymas, V. Ž. 1925, Nr. 190-1289.
17. Sustiprintos apsaugos įstatymas, V. Ž., 1925, Nr. 194-1318.
18. Žemės reformos įstatymo pakeitimas, V. Ž., 1929, Nr. 305-2048.
19. Žemės reformos įstatymo pakeitimas, V. Ž., 1930, Nr. 324-2218.
20. Klaipėdos Krašto Seimelio rinkimų įstatymo pakeitimas, V. Ž., 1930, Nr. 336-2309.
21. Tautai ir valstybei ginti įstatymas, V. Ž., 1934, Nr. 437-3044.
22. Pavardžių įstatymas, V. Ž., 1938, Nr. 629-4506.
23. Pasų įstatai, V. Ž., 1919, Nr. 9.
24. Pasų įstatai, V. Ž., 1919, Nr. 18-218.
25. Pasų įstatų pakeitimas ir papildymas, V. Ž., 1921, Nr. 75-671.
26. Vidurinių ir aukštesniųjų mokyklų įstatymas, V. Ž. 1925, Nr. 190-1289.
27. Klaipėdos krašto piliečiams pasus duoti taisyklės, V. Ž., 1925, Nr. 202-1356.
28. Žydų bendruomenių įstatymui vykdyti instrukcija, V. Ž., 1925, Nr. 208-1380.
29. Žydų sinagogų ir maldos namų valdybų rinkimų instrukcija, V. Ž., 1927, Nr. 253-1650.
30. *Lietuvos ir Lenkijos santykiai 1917-1994. Dokumentų rinkinys*, sud. V. P. Plečkaitis, J. Widackis, Vilnius, 1998.
31. *Lietuvos novelos. Veikiančiųjų 1935.III.16 d. Lietuvos įstatymų ir įsakymų, paskelbtų „Vyriausybės Žiniuose“ 1-476 Nr. rinkinys (neoficialus leidinys)*, sud. K. Šalkauskis, J. Šerkšnys, V. Šalkauskienė, Kaunas, 1935.
32. *Lietuvos valstybės konstitucijos*, Vilnius, 1989.
33. *Lietuvos valstybės teisės aktai (1918.II.16-1940.VI.15)*, par. V. Andriulis, R. Mockevičius, V. Valeckaitė, Vilnius, 1996.
34. *Lietuvos Valstybės Tarybos protokolai 1917-1918*, sud. A. Eidintas ir R. Lopata, Vilnius, 1991.

35. Traktat między Głównymi Mocarstwami sprzymierzonymi i stowarzyszonymi a Polską, podpisany w Wersalu 28 czerwca 1919 r., Dz. U., № 110, Poz. 728, 1933.
36. *Vyriausybės žinių 1918-1923 metų rodyklė, 1-146*, Kaunas, 1924.
37. *Vyriausybės žinių 1924, 1925 ir 1926 metų rodyklė, 147-242*, Kaunas, 1927.
38. *Vyriausybės žinių 1936-1938 metų rodyklė, 519-629*, Kaunas, 1938.
39. *Žmogaus teisės. Mažumų teisės. Tarptautinių dokumentų rinkinys*, sud. R. Mališauskas, Vilnius, 1996.
40. *Žmogaus teisės. Tarptautinių dokumentų rinkinys*, sud. R. Mališauskas, Vilnius, 1991.

2. Specialioji literatūra

1. M. Akehurst, P. Malanczuk, *Šiuolaikinės tarptautinės teisės įvadas*, vert. A. Paksas, Vilnius, 2000.
1. V. Andriulis, M. Maksimaitis, V. Pakalniškis, J. S. Pečkaitis, A. Šenavičius, *Lietuvos teisės istorija*, Vilnius, 2002.
2. A. Anušauskas, *Lietuvos slaptosios tarnybos, 1918-1940*, Vilnius, 1993.
3. A. Arbušauskaitė, *Lietuvos optantai: klaipėdiškiai, 1939*, Klaipėda, 2001.
4. S. Atamukas, *Lietuvos žydų kelias. Nuo XIV amžiaus iki XX a. pabaigos*, Vilnius, 1998.
5. E. Bendikaitė, *Sionistinis sąjūdis Lietuvoje*, Vilnius, 2006.
6. K. Buchowski, *Polacy w niepodległym państwie litewskim 1918-1940*, Białystok, 1999.
7. J. Buszko, *Historia Polski 1864-1948*, Warszawa, 1984.
8. F. Capotorti, *Study on the Rights of Persons Belonging to Ethnic, Religious and Linguistic Minorities*, New York, 1979.
9. D. Cesevičius, *Lietuvos ekonominė politika 1918-1940*, Vilnius, 1995.
10. H. Chałupczak, T. Browarek, *Mniejszości narodowe w Polsce 1918-1995*, Lublin, 2000.
11. A. Солженицын, *Двести лет вместе (1795-1995)*, Т. I и II, Москва, 2001.
12. N. Davies, *Boże igrzysko. Historia Polski*, tłum. E. Tabakowska, Kraków, 2002.
13. P. Eberhardt, *Przemiany narodowościowe na Litwie*, Warszawa, 1997.

14. A. Eidintas, *Antanas Smetona. Politinės biografijos bruožai*, Vilnius, 1991.
15. A. Eidintas, *Žydai, lietuviai ir holokaustas*, Vilnius, 2002.
16. A. Gaigalaitė, *Lietuva Paryžiuje 1919 metais*, Vilnius, 1999.
17. P. Gaučys, *Tarp dviejų pasaulių*, Vilnius, 1992.
18. Z. Genienė, J. Žukas, *Kova dėl Klaipėdos. 1923-ieji. Katalogas*, Klaipėda, 2003.
19. W. Góralczyk, *Prawo międzynarodowe publiczne w zarysie*, Wydanie VIII, Warszawa, 2001.
20. J. Grėska, *Lietuvos ūkio raida XX amžiaus pirmojoje pusėje ir jos problemos*, Vilnius, 1993.
21. *Historia Europy Środkowo-Wschodniej*, red. J. Kłoczowski, t. I i t. II, Lublin, 2000.
22. M. Jackiewicz, *Polskie życie kulturalne w Republice Litewskiej 1919-1940*, Olsztyn, 1997.
23. J. Jakštas, *Nepriklausomos Lietuvos istorija (1918-1940)*, Chicago, 1992.
24. G. Janusz, P. Bajda, *Prawa mniejszości narodowych. Standardy europejskie*, Warszawa, 2000.
25. J. Jurkiewicz, *Rozwój polskiej myśli politycznej na Litwie i Białorusi w latach 1905-1922*, Poznań, 1983.
26. *Kai ksenofobija virsta prievarta. Lietuvių ir žydų santykių dinamika XIX a. – XX a. pirmojoje pusėje*, sud. V. Sirutavičius, D. Staliūnas, Vilnius, 2005.
27. T. V. Kalijarvi, *The Memel Statute. Its Origin, Legal Nature, and Observation to the Present Day*, London, 1937.
28. N. Kasatkina, T. Leončikas, *Lietuvos etninių grupių adaptacija: kontekstas ir eiga*, Vilnius, 2003.
29. A. Kasparavičius, *Didysis X Lietuvos užsienio politikoje: 1926 metų Lietuvos ir Sovietų Sąjungos nepuolimo sutarties sudarymo analizė*, Vilnius, 1996.
30. S. Kaubrys, *National minorities in Lithuania. An outline*, trans. M. Dyke, Vilnius, 2002.
31. *Klaipėda grįžta Lietuvai (1923 metai)*, sud. V. Ašmys, Klaipėda, 1992.
32. *Klaipėdos krašto statuto aiškinimo byla Hagos Tribunole*, Kaunas, 1932.
33. *Klasės ir partijos Lietuvoje 1919-1926 metais*, Vilnius, 1978.

34. Č. Laurinavičius, *Lietuvos-Sovietų Rusijos taikos sutartis (1920 m. liepos 12 d. sutarties problema)*, Vilnius, 1992.
35. Č. Laurinavičius, *Politika ir diplomatija. Lietuvių tautinės valstybės tapimo ir raidos fragmentai*, Kaunas, 1997.
36. D. Levin, *Trumpa žydų istorija Lietuvoje*, Vilnius, 2000.
37. *Lietuvos istorija*, red. A. Šapoka, Kaunas, 1936.
38. *Lietuvos Respublikos emigracijos politika 1920-1940 m.*, sud. V. Kasperavičiūtė, Vilnius, 2006.
39. *Lietuvos Respublikos Vyriausybės (1918.XI.11-1940.VI.15)*, sud. Č. Bauža, V. Kašauskienė, Kaunas, 1993.
40. *Lietuvos Rytai. Straipsnių rinkinys*, sud. K. Garšva, L. Grumadienė, Vilnius, 1993.
41. *Lietuvos tautinės mažumos*, Vilnius, 1998.
42. *Lietuvos tautinės mažumos. Kultūros paveldas*, Vilnius, 2001.
43. Š. Liekis, *A State within a State? Jewish autonomy in Lithuania 1918-1925*, Vilnius, 2003.
44. P. Łossowski, *Kraje bałtyckie na drodze od demokracji parlamentarnej do dyktatury (1918-1934)*, Wrocław, 1972.
45. P. Łossowski, *Litwa*, Warszawa, 2001.
46. P. Łossowski, *Po tej i tamtej stronie Niemna*, Warszawa, 1985.
47. P. Łossowski, *Stosunki polsko-litewskie w latach 1918-1920*, Warszawa, 1966.
48. P. Łossowski, *Stosunki polsko-litewskie 1921-1939*, Warszawa, 1997.
49. J. Machovenko, *Luomo teisinė samprata*, „Teisė“, 2001, T. 38.
50. M. Maksimaitis, *Lietuvos valstybės konstitucijų istorija (XX a. pirmoji pusė)*, Vilnius, 2005.
51. M. Maksimaitis, S. Vansevičius, *Lietuvos valstybės ir teisės istorija*, Vilnius, 1997.
52. E. Mendelsohn, *Żydzi Europy Środkowo-Wschodniej w okresie międzywojennym*, Warszawa, 1992.
53. K. Meškauskas, *Lietuvos ūkis 1900-1940 m.*, Vilnius, 1992.
54. B. Mikołajczyk, *Mniejszości w prawie międzynarodowym*, Katowice, 1996.

55. V. Mironas, *Tikybės nepriklausomoje Lietuvoje. Pirmasis nepriklausomos Lietuvos dešimtmetis*, Kaunas, 1930.
56. E. Mironowicz, *Białoruś*, Warszawa, 1999.
57. P. Miškinis, *Lietuvos ir Lenkijos santykių tarptautiniai teisiniai aspektai (1919-1939)*, Vilnius, 1976.
58. L. Mockūnas, *Pavargęs herojus*, Vilnius, 1997.
59. *Mokslinės konferencijos „Žydų švietimas ir kultūra iki katastrofos“ medžiaga*, sud. I. Lempertas, S. Levinas, F. Zimanienė, Vilnius, 1991.
60. R. Motuzas, *Lietuvos vidurinės mokyklos raidos 1918-1940 metais pedagoginės kryptys*, Vilnius, 1995.
61. *Mniejszości narodowe a wybuch II wojny światowej*, Zielona Góra, 1998.
62. *Mūsų konstitucionalizmo raida. Straipsnių rinkinys*, sud. A. Vaišnys, red. A. V. Bartkutė, Vilnius, 2003.
63. S. Pawlak, *Ochrona mniejszości narodowych w Europie*, Warszawa, 2001.
64. M. Perkowski, *Samostanowienie narodów w prawie międzynarodowym*, Warszawa, 2001.
65. J. Robinzonas, *Klaipėdos krašto konvencijos komentaras, I t. ir II t.*, Kaunas, 1934.
66. M. Römeris, *Lietuva. Studija apie lietuvių tautos atgimimą*, vert. Ž. Norkūnas, Vilnius, 2006.
67. M. Römeris, *Valstybė ir jos konstitucinė teisė. Pirma dalis. Valstybė, I tomas ir II tomas*, Vilnius, 1995.
68. P. Sasnauskas, *Kooperacijos raida Lietuvoje. Istorinė apybraiža*, Vilnius, 1998.
69. N. Saugėnienė, *Lietuvos tautinių mažumų švietimas multikultūriškumo vertybiniame kontekste*, Kaunas, 2003.
70. V. Sinkevičius, *Lietuvos Respublikos pilietybė 1918-2001 metais*, Vilnius, 2002.
71. S. Sierpowski, *Mniejszości narodowe jako instrument polityki międzynarodowej 1919-1939*, Poznań, 1986.
72. A. Smetona, *Rinktiniai raštai, 2-as leid.*, Kaunas, 1990.
73. A. Smetona, *Pasakyta parašyta. Kalbos ir pareiškimai. II (1935-1940)*, sud. L. Sabaliūnas ir V. Rastenis, Boston – New York, 1974.

74. J. Sozański, *Prawa mniejszości narodowych w niepodległej Litwie, Łotwie i Estonii. Międzynarodowoprawny zarys porównawczy sytuacji w latach 1918-1940 oraz 1990-1996*, Warszawa, 1998.
75. J. Sozański, *Prawa mniejszości w Unii Europejskiej na tle ochrony praw człowieka*, Warszawa, 2002.
76. J. Sozański, *Ochrona mniejszości w systemie uniwersalnym, europejskim i wspólnotowym*, Warszawa, 2002.
77. Z. Szybieka, *Historia Białorusi 1795-2000*, Lublin, 2002.
78. B. Šetkus, *Lenkų mokyklų steigimas Lietuvoje 1926 m.*, „Istorija“, Nr. LXV/65, 2007.
79. B. Šetkus, *Tautinių mažumų mokykla Lietuvoje 1918-1940 metais. Daktaro disertacijos santrauka*, Vilnius, 2000.
80. *Tarptautinių žodžių žodynas, Ketvirtasis leidimas*, Vilnius, 2005.
81. *Tautinės mažumos Lietuvos Respublikoje (statistika, informacija, dokumentai)*, Vilnius, 1992.
82. S. Theolin, *Vilniaus konfliktas. Begalinis ginčas dėl Lietuvos ir Lenkijos sienos 1917-1996*, Vilnius, 2001.
83. P. Thornberry, *International law and the rights of minorities*, Oxford, 1992.
84. L. Truska, *Antanas Smetona ir jo laikai*, Vilnius, 1996.
85. L. Truska, *Lietuviai ir žydai nuo XIX a. pabaigos iki 1941 m. birželio. Antisemitizmo Lietuvoje raida*, Vilnius, 2005.
86. M. Urbšienė, *Klaipėdos krašto istorijos paraštėje*, Kaunas, 1934.
87. V. Vadapalas, *Tarptautinė teisė*, Vilnius, 2006.
88. R. Valsonokas, *Klaipėdos problema (2-asis fot. leid.)*, Vilnius, 1989.
89. G. Vaskela, *Žemės reforma Lietuvoje 1919-1940 m. analizuojant Rytų ir Vidurio Europos agrarinės raidos XX a. III-IV dešimtmečiais tendencijas*, Vilnius, 1998.
90. G. Vilkelis, *Lietuvos ir Lenkijos priešprieša Tautų Sąjungoje 1926 m.*, „Lietuvos istorijos metraštis 1993“, Vilnius, 1994.
91. V. Vitkauskas, *Neumann ir Sass rengtas sukilimas Klaipėdos krašte*, „Kardas“, 1998, Nr. 1-2.
92. R. Wapiński, *Historia polskiej myśli politycznej XIX-XX wieku*, Gdańsk, 1997.

93. M. Waldenberg, *Narody zależne i mniejszości narodowe w Europie Środkowo-Wschodniej. Dzieje konfliktów i idei*, Warszawa, 2000.
94. *Wielka ilustrowana encyklopedia powszechna wydawnictwa „Gutenberga“*, Tom XI, Kraków, 1928-1934 (Wydanie drugie, Warszawa, 1994).
95. T. Wituch, *Terytoria sporne w Europie po roku 1815*, Pułtusk, 2001.
96. V. Žalys, *Lietuvos diplomatijos istorija (1925-1940)*, I tomas, Vilnius, 2007.
97. *Žemės ūkio gamybinė kooperacija nepriklausomoje Lietuvoje 1920-1940*, Londonas, 1972.
98. R. Žepkaitė, *Diplomatija imperializmo tarnyboje. Lietuvos ir Lenkijos santykiai 1919-1939 m.*, Vilnius, 1980.
99. P. Žostautaitė, *Klaipėdos kraštas 1923-1939*, Vilnius, 1992.
100. *Žydai Lietuvos ekonominėje-socialinėje struktūroje: tarp tarpininko ir konkurento*, sud. V. Sirutavičius, D. Staliūnas, Vilnius, 2006.

Autoriaus disertacijos tema publikuoti straipsniai

1. E. Mažul, *Tautinių mažumų apsaugos tarpukario Lietuvoje raida* // Teisė, 2006. T. 61.
2. E. Mažul, *Tautinių mažumų apsauga kaip pozityviosios diskriminacijos pavyzdys* // Teisė, 2008. T. 67.